

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TÀ'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH
QARSHIYEV AHMAD ABDULAZIZOVICH

**HARBIY SAN'AT
TARIXI
BIRINCHI JILD**
(darslik)

Toshkent - 2026

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

**NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH
QARSHIYEV AHMAD ABDULAZIZOVICH**

HARBIY SAN’AT TARIXI

BIRINCHI JILD
(darslik)

*60220300 - Tarix (mamlakatlar va yo‘nalishlar bo‘yicha) bakalavriyat
mutaxassisligi talabalari uchun darslik*

Toshkent – 2026

B.S.Nazirov, A.A.Qarshiyev.

Harbiy san'at tarixi. Darslik. I jild. –“GlobeEdit” nashriyoti. - Chisiau: 2026. – 509 bet

Oliy o'quv yurtlari 60220300 - Tarix (mamlakatlar va yo'nalishlar bo'yicha) mutaxassisligi bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan ushbu “Harbiy san'at tarixi” darsligi Qadimgi dunyo va o'rta asrlar davri Sharq va Yevropa davlatlarida, Markaziy Osiyo va O'zbekistonda harbiy ish va harbiy san'at rivoji tarixini qamrab olgan. Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining “Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi uchun o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi”da ilgari surilgan talablarga mos ravishda tayyorlangan.

Mazkur darslik mustaqillik yillarida olib borilgan tadqiqotlarning umume'tirof etilgan natijalari bilan boyitilganligi, fan bo'yicha innovatsiyalarni o'quv jarayoniga joriy etilganligi bilan ilgarigi o'quv adabiyotlaridan farq qiladi. Darslik oqrali kitobxon turli tarixiy davrlarda Sharq va Yevropa davlatlarida, Markaziy Osiyo va O'zbekistonda harbiy san'at taraqqiyotining o'ziga xos jihatlarini bilib olishi mumkin.

Учебное пособие «История военного искусства» предназначено для студентов бакалавриата по направлению «История (по странам и направлениям)» высших учебных заведений специальности 60220300. В нем рассматриваются Древний мир и Средние века, Восток и др. История развития военного дела и военного искусства в странах Европы, Средней Азии и Узбекистане. Учебник подготовлен в соответствии с требованиями, изложенными в «Концепции создания нового поколения учебной литературы для системы высшего и среднего специального, профессионального образования» Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан. .

Данный учебник отличается от предшествующей учебной литературы тем, что он обогащен общепризнанными результатами исследований, проведенных в годы независимости, и вносит в учебный процесс новшества по предмету. Читатель, ознакомившийся с учебником, может ознакомиться с особенностями развития военного искусства в странах Востока и Европы, Средней Азии и Узбекистана в различные исторические периоды.

The textbook “History of Military Art” is intended for undergraduate students majoring in “History (by country and direction)” of higher education institutions specializing in 60220300. It examines the Ancient World and the Middle Ages, the East, etc. The history of the development of military affairs and military art in the countries of Europe, Central Asia and Uzbekistan. The textbook has been prepared in accordance with the requirements outlined in the “Concept for the creation of a new generation of educational literature for the system of higher and secondary specialized, professional education” of the Ministry of Higher Education, Science, and Innovation of the Republic of Uzbekistan.

This textbook differs from previous educational literature in that it is enriched with generally recognized results of research conducted during the years of

independence and introduces innovations in the subject into the educational process. The reader, having read the textbook, can become familiar with the features of the development of military art in the countries of the East and Europe, Central Asia and Uzbekistan in various historical periods.

**Taqrizchilar: - A.X.Mengliboyev, t.f.f.d (PhD), dotsent
S.B.Eshkurbonov, t.f.f.d (PhD), dotsent**

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etilgan. (2025-yil "28" dekabrda "№4749-0569-5161-7bb8-eb59-0581-1402"-sonli ma'lumotnomasi)

ISBN- 978-620-9-59736-7

"Globe Edit" nashriyoti, 2025.

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Publisher: GlobeEdit is a trademark of Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L publishing group

120 High Road, East Finchley, London, N2 9ED, United Kingdom Str. Armeneasca 28/1, office 1, Chisinau MD-2012, Republic of Moldova, Europe Managing Directors: Ieva Konstantinova, Victoria Ursu info@omniscryptum.com

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-9-59736-7

Copyright © BAXTIYOR NAZIROV, AHMAD QARSHIYEV Copyright © 2026
Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L publishing group

KIRISH

Insoniyat paydo bo'lishi bilan undagi yashashga intilish turli xavf-xatarlarga qarshi kurashishga majbur etdi. Ana shu majburiyat dastavval himoya funksiyasini bajaruvchi va kerak o'rinlarda ov qurollari vazifasini bajaruvchi qurollarning ixtiro qilinishiga olib keldi. Asta-sekinlik kishilik jamiyatining taraqqiyoti turli hududlarda yashaydigan insonlarning o'zaro uchrashuvlari sodir bo'la boshladi.

Ba'zida bu uchrashuvlar yaqinlik rishtalari bilan tugagan bo'lsa, ba'zida bo'lsa o'zaro urushlarni keltirib chiqargan. O'z-o'zidan avval boshda insonning hayotini saqlab qo'lish va ozuqa uchun mo'ljallangan hayvonlarni ov qilish uchun qo'llanilgan ilk qurollar insonlarga qarshi ishlatila boshlandi. Ta'bir joiz bo'lsa ana shu paytdan e'tiboran bu qurollarni endi harbiy qurollar sifatida atash mumkin.

Insonlar o'rtasidagi ma'lum bir maqsadlar yo'lidagi kurashlar va urushlarmuntazam ravishda harbiy sohaning takomilashib borishiga olib keldi. Davlatlarning paydo bo'lishi bilan harbiy soha eng asosiy masalaga aylanibbordi. Davlatlarning qudrati va o'z-o'zini mudofaa qilish qobiliyati ko'p jihatdanharbiy soha bilan chamarchas bog'lanib ketdi. Bu esa borgan sari harbiy ishning takomillashib borishiga zamin bo'ldi. Harbiy ish bir qancha ko'rinishlarda taraqqiy qilib bordi. Ya'ni qo'shin tarkibi kengayib bordi, qo'llaniladigan qurollar miqdori va turi o'sib bordi, asta-sekinlik bilan jang qilish taktikalari vastrategiyalari mukammallashib bordi. Bularning barchasi harbiy san'atni tashkiletuvchi faktorlar bo'ldi. Dunyo davlatlari tarixining asosiy va muhim qismini harbiy san'at tarixi tashkil qiladi. Harbiy san'at tarixi tarixni to'la va xolis o'rganishga yordam beruvchi fanlardan biridir.

Harbiy san'at tarixi insoniyat sivilizatsiyasining ajralmas va o'ziga xos yo'nalishlaridan biri bo'lib, qadimdan to hozirgi kungacha bo'lgan davr mobaynida jangovar strategiya, taktika va qurollanish tizimlarining shakllanishi hamda rivojlanishini o'rganadi. Ushbu darslik harbiy san'atning tarixiy bosqichlarini, ularning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy kontekstlardagi o'rnini, shuningdek, dunyo tarixiga ko'rsatgan ta'sirini yoritishga qaratilgan. Darslik talabalar, harbiy sohaga oid mutaxassislar va tarix ixlosmandlari uchun muhim nazariy-amaliy manba bo'lib xizmat qiladi.

Harbiy san'atning rivojlanishi insoniyatning omon qolish, o'zini himoya qilish va hududiy ustunlikka erishishga bo'lgan intilishi bilan bevosita bog'liqdir. Qadimgi davrlarda oddiy qurollar va sodda jangovar usullar bilan boshlangan bu yo'l, vaqt o'tishi bilan harbiy strategiya va taktikalarning murakkab shakllanishi, hamda texnologik yutuqlar evaziga yangicha bosqichlarga ko'tarildi. Ushbu evolyutsion jarayonni anglash zamonaviy harbiy doktrinalar, xavfsizlik konsepsiyalari va global siyosiy muvozanatni tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Darslikning asosiy maqsadi – harbiy san'atning turli tarixiy bosqichlardagi rivojlanish xususiyatlarini tizimli tahlil qilish va ularning global tarixiy jarayonlarga ta'sirini ochib berishdan iborat. Qadimgi Mesopotamiya, Misr, Xitoy va Rim imperiyasi kabi buyuk tsivilizatsiyalardan boshlab, o'rta asrlar, yangi davr va zamonaviy urushlargacha bo'lgan davrlar harbiy san'atning taraqqiyot kontekstida yoritiladi. Har bir davr o'ziga xos strategik yondashuvlar, jangovar vositalar va tashkiliy tizimlar bilan ajralib turadi.

Mazkur qo‘llanma faqat harbiy strategiya va taktikalar tarixini emas, balki ularning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy omillar bilan o‘zaro bog‘liqligini ham chuqur tahlil qiladi. Masalan, qadimgi Yunonistonda falanks tizimi yoki o‘rta asrlarda ritsarlik institutining paydo bo‘lishi mavjud ijtimoiy tuzum va iqtisodiy resurslarga chambarchas bog‘liq edi. Bugungi davrda esa texnologik innovatsiyalar, axborot-kommunikatsiya vositalari va global siyosiy omillar harbiy san‘atning asosiy yo‘nalishlarini belgilab bermoqda.

Darslik boy tarixiy faktlar, tahliliy materiallar va aniq misollar bilan boyitilgan bo‘lib, o‘quvchilarga harbiy san‘at evolyutsiyasini chuqur tushunish imkonini yaratadi. Har bir bo‘limda muhim tarixiy voqealar, mashhur harbiy rahbarlar va ularning strategik yutuqlari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, darslik harbiy san‘atning falsafiy, axloqiy va intellektual jihatlariga ham e‘tibor qaratadi, chunki urush – bu nafaqat qurol kuchi, balki tafakkur, maqsad va qadriyatlar bilan bog‘liq hodisadir.

Mazkur darslik talabalar va pedagoglar uchun qulay tuzilgan bo‘lib, undagi mavzular mantiqiy izchillikda, sodda va tushunarli tilda bayon etilgan. Unda keltirilgan materiallar nafaqat o‘quv mashg‘ulotlarida, balki mustaqil o‘rganish jarayonida ham samarali qo‘llanishi mumkin. Tarixiy hujjatlar, xaritalar, diagrammalar va tasviriyy materiallar mavzuni aniqroq tushunishga xizmat qiladi.

Ushbu darslik harbiy san‘at tarixini o‘rganish orqali insoniyat o‘tmishidagi harbiy tajribalarni tahlil qilish, zamonaviy xavfsizlik tahdidlariga qarshi samarali strategiyalarni ishlab chiqish va strategik fikrlash madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Harbiy san‘at – bu nafaqat urush olib borish san‘ati, balki insoniyatning aqliy salohiyati,

rahbarlik mahorati va innovatsion yondashuvlarini aks ettiruvchi murakkab tarixiy-falsafiy sohadir. Ushbu darslik talabalarni aynan shu boy va ko‘p qirrali olamni kashf etishga chorlaydi.

I BO‘LIM. QADIMGI DAVRDA HARBIY SAN’ATNING SHAKLLANISHI VA RIBVOJLANISHI

1-MAVZU: KIRISH. FANNING MAZMUNI, MAQSAD VA VAZIFALARI. QADIMGI DUNYODA HARBIY SAN’ATNING SHAKLLANISHI. ILK HARBIY QUROLLARNING PAYDO BO‘LISHI.

Reja:

- 1.1. *“Harbiy san’at” tushunchasi va uning mazmun mohiyati;***
- 1.2. *“Harbiy san’at tarixi” fanining maqsad va vazifalari;***
- 1.3. *Ibtidoiy jamiyatda harbiy san’atning paydo bo‘lishi;***
- 1.4. *Dastlabki armiya va qurol-yarog‘larning evolutsiyasi.***

Tayanch tushunchalar: *harbiy san’at, strategiya, operativ san’at, taktika, urush, jang, ibtidoiy jamoa tuzumi, mehnat qurollari, qurol-yarog‘, jang usullari jamoa urushlari, harbiy tashkilot, ijtimoiy-siyosiy sabablar, mudofaa, hujum, harbiy ittifoq, qabila ittifoqlari, harbiy yurish, suvoriy qo‘shinlar, piyoda qo‘shinlar, mudofaa inshootlari, jangovar saf, harbiy intizom, harbiy qudrat, askar, qo‘mondon, sovut, qalqon, dubulg‘a, qilich, xanjar, nayza, kamondan o‘q otish, otliq kamonchilar, sagaris, akinak, palaxmon (sling), harbiy an’ana, urush sabablari, urush oqibatlari.*

1.1. “Harbiy san’at” tushunchasi va uning mazmun mohiyati

“Harbiy san’at” tushunchasi . Harbiy san’at — quruqlik, dengiz va havo hududlarida harbiy amaliyotlarni rejalashtirish va amalga

oshirishning nazariy hamda amaliy jihatlarini qamrab oladi. U harbiy fanlar ichida strategiya, operativ san'at va taktika kabi uch asosiy yo'nalishni o'z ichiga olgan ajralmas qism hisoblanadi. Harbiy san'atning taraqqiyoti mamlakatning ishlab chiqarish darajasi, ijtimoiy tuzumi, tarixiy o'ziga xosliklari, milliy an'analari va geografik sharoitlariga bog'liq. Shuning uchun ham uning tarixini o'rganish zamonaviy armiyaning o'rnini anglash va davlatning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Afsuski, insoniyat tarixi nafaqat yaratish va bunyodkorlik, balki doimiy urushlar va yo'qotishlar bilan ham birga kechgan. Mavjud yozma manbalarga ko'ra, oxirgi olti ming yil ichida Yer yuzida 15 mingdan ortiq harbiy to'qnashuvlar sodir bo'lgan bo'lib, bu davrning atigi 300 yili tinchlikda o'tgan. Ko'plab davlatlarning qudratga erishishi va tarixda o'chmas iz qoldirishida ularning harbiy muvaffaqiyatlari yoki o'zini samarali himoya qilish qobiliyati hal qiluvchi rol o'ynagan.

Shu sababli, dunyodagi notinch vaziyat va urush xavfi saqlanib qolayotgan bir sharoitda, yosh avlodni harbiy sohani o'rganishga chorlab, ularda harbiy-vatanparvarlik ruhini shakllantirish davlat xavfsizligini ta'minlash uchun muhim va dolzarb vazifa bo'lib qoladi. Davlatlarning uzoq muddat davomida o'z mustaqilligini saqlab qolishi va dunyo miqyosida tanilishi harbiy sohadagi yutuqlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Insoniyat tarixini urushlar va harbiy san'at tarixidan ayro holda to'liq tasavvur etib bo'lmaydi, chunki bu ikkisi insoniyat taraqqiyotining katta va ajralmas qismini tashkil etadi. Tarix sahifalari o'z harbiy mahoratini yuksak san'at darajasiga ko'targan buyuk shaxslar — Aleksandr

Makedonskiy, Spitamen, To‘maris, Yuliy Sezar, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Chingizxon, Amir Temur, Bobur kabi sarkardalar nomlari bilan bezalgan. Ularning harbiy faoliyati shunchaki shaxsiyatlarini o‘rganish bilan cheklanmay, balki ular yashagan davrning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotini ham chuqur tahlil qilishga imkon beradi. Shu boisdan ham, dunyoning ko‘plab mamlakatlarida "Harbiy san‘at tarixi" fani nafaqat harbiylar, balki tarix sohasida ixtisoslashayotgan mutaxassislar uchun ham yordamchi fan sifatida o‘qitilib kelinmoqda.

Mazkur o‘quv kursida asosiy e‘tibor harbiy ish shakllanishining dastlabki davridan to yangi zamonlargacha bo‘lgan muddatdagi Sharq va G‘arb (Yevropa) mamlakatlarida harbiy san‘atning umumiy taraqqiyotini o‘rganishga qaratilgan.

Harbiy tarix — bu qadimgi davrlardan bugungi kungacha harbiy ishlarning rivojlanish jarayoni, shuningdek, Qurolli Kuchlarni shakllantirish va takomillashtirishni o‘rganuvchi klassik tarixiy fan sohasidir. U nafaqat aniq urushlar va harbiy amaliyotlarni, balki ularning maqsadlari, natijalari va ahamiyatini ham tahlil qiladi. Harbiy tarix o‘z ichiga Qurolli Kuchlarning tuzilishi, qo‘shinlarning tarkibi, ularning jangovar taqsimoti, harbiy tafakkur va taktikalar kabi mavzularni qamrab oladi. Harbiy tarixning ichki bo‘limlari orasida harbiy tarixshunoslik, harbiy manbashunoslik va harbiy arxeografiya kabi yo‘nalishlar mavjud. Harbiy tarix manbalariga qonunlar, farmonlar, yo‘riqnomalar, buyruqlar, xatlar va nazariy asarlar kiradi.

Harbiy san'at tarixi esa urushlarning mazmuni, sabablari, xarakteri, ularni olib borish usul va vositalarini jamiyat hayotining ijtimoiy-iqtisodiy,

siyosiy va moddiy-texnikaviy sharoitlari o'zgarishi bilan bog'liq holda o'rganadigan fan hisoblanadi.

Harbiy san'at o'z ichiga strategiya, operativ san'at va taktika kabi uchta asosiy yo'nalishni oladi. Ba'zi holatlarda bu atama tor ma'noda qo'llanilib, sarkardaning kamroq kuch va talofatlar bilan g'alabaga erishish mahoratini anglatadi. Bu o'z navbatida, operatsiyalar, janglar va to'qnashuvlarda harbiy boshliqning san'atdagi ustunligini ko'rsatadi.

Strategiya (yunoncha *stratos* — qo'shin va *ago* — boshqaraman) harbiy san'atning eng yuqori bo'g'ini bo'lib, davlat va qurolli kuchlarni urushga tayyorlash nazariyasi va amaliyotini, shuningdek, strategik operatsiyalar va butun urushni rejalashtirishni qamrab oladi. U urush olib borish usullari va shakllarini ishlab chiqadi, ularga rahbarlik qiladi hamda harbiy harakatlarni moddiy jihatdan ta'minlash masalalari bilan shug'ullanadi.

Harbiy strategiya urush rejasini tuzadi, unda qurolli kuchlar va qo'shin turlarining rolini belgilaydi, ular o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni tashkil etadi, alohida harbiy harakatlar maydonlarida kuchlar harakatini muvofiqlashtiradi. Ushbu vazifalardan kelib chiqib, davlatning oliy harbiy boshqaruv idorasining roli va ahamiyati ortadi. Mohirona strategik boshqaruv qurolli kurashda barcha imkoniyatlardan, birinchi navbatda, qurolli kuchlardan to'liq foydalanishni ta'minlaydi.

Taktika (yunoncha *tasso* — safga tizaman, *taktika* — safga tizish san'ati) harbiy san'atning tarkibiy qismi bo'lib, qo'shin turlarining bo'linmalari, birlashmalari va maxsus kuchlarning janglarni tayyorlash va olib borish nazariyasi hamda amaliyotini o'z ichiga oladi. Taktika

nazariyasi janglarning xarakteri, mazmuni va qonuniyatlarini o'rganib, ularni tayyorlash va olib borish usullarini ishlab chiqadi.

Taktikaning rivojlanishiga qurol-yarog' va jangovar texnikaning o'zgarishi hamda qo'shin shaxsiy tarkibining sifati katta ta'sir ko'rsatadi. Taktika doimiy ravishda operativ san'at va harbiy strategiya bilan hamkorlikda bo'lib, ularning ko'rsatmalariga muvofiq faoliyat yuritadi. Hozirgi zamonda taktika umumiy taktika, qo'shin turlari taktikasi, shuningdek, maxsus qo'shinlar taktikasiga bo'linadi.

1.2. "Harbiy san'at tarixi" fanining maqsad va vazifalari

"Harbiy san'at tarixi" fani insoniyat tarixining turli davrlaridagi urushlarning mazmuni, xarakteri va harbiy san'atning rivojlanish tendensiyalarini o'rganishga qaratilgan muhim ilmiy intizomdir. Bu fan nafaqat urushlarning sabablari, olib borilish usullari va natijalarini tahlil qiladi, balki ularning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va moddiy-texnik sharoitlarga bog'liqligini ham ko'rib chiqadi. Harbiy san'at strategiya, operativ san'at va taktika kabi o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan sohalarni qamrab oladi. Strategiya urushni rejalashtirish va boshqarishning yuqori pog'onasini tashkil etsa, operativ san'at va taktika jangovar harakatlarning amaliy usullarini ishlab chiqadi. Ushbu sohalarning rivojlanishi qurolli kuchlarning tuzilishi, jangovar texnika va harbiy fikrning evolyutsiyasini aks ettiradi.

Harbiy san'atning rivojlanishi jamiyatning ijtimoiy tuzumi, ishlab chiqarish darajasi, geografik sharoitlar va milliy an'analarga bog'liq holda kechadi. Masalan, qadimgi davrlarda ibtidoiy jamoalar ov qurollaridan foydalangan bo'lsa, keyinchalik davlatlarning shakllanishi bilan muntazam armiyalar va murakkab jangovar strategiyalar paydo bo'ldi. Bu jarayon

insoniyatning urushlar tarixi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, tarixning har bir bosqichida o‘ziga xos xususiyatlarga ega edi. Harbiy san‘at tarixini o‘rganish orqali o‘tmishdagi urushlarning sabablari va oqibatlarini tushunish, shuningdek, zamonaviy xavfsizlik muammolariga yechim topish mumkin.

Davlatlararo, milliy va irqiy to‘qnashuvlarda qurol kuchi asosiy vosita sifatida qoldi. Olimlarning hisob-kitoblariga ko‘ra, so‘nggi 5500 yil ichida yer yuzida 14 mingdan ortiq urush sodir bo‘lib, ularda 4 milliarddan ziyod odam halok bo‘lgan. Bu raqamlar insoniyat tarixining fojiali tomonlarini ko‘rsatadi. Ayniqsa, XX asrning birinchi yarmida bo‘lib o‘tgan Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari 60 milliondan ortiq odamning hayotiga zomin bo‘ldi, ulkan moddiy va ma‘naviy boyliklar yo‘q qilindi. Bu fojiali statistika harbiy san‘at tarixini o‘rganishning dolzarbligini yanada oshirdi. Ushbu fan nafaqat o‘tmishdagi xatolarni tahlil qilish, balki kelajakda tinchlikni ta‘minlash strategiyalarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Harbiy san‘at tarixi fani yosh avlodni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta rol o‘ynaydi. Urushlarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy oqibatlarini tahlil qilish orqali davlat xavfsizligini mustahkamlash va global tinchlikni saqlash yo‘llari aniqlanadi. Masalan, qadimgi davrlarda Aleksandr Makedonskiy, Amir Temur kabi shaxslarning harbiy yutuqlari ular yashagan davrning siyosiy va iqtisodiy hayotini o‘rganishga imkon beradi. Bu tajribalar zamonaviy armiyalarni rivojlantirish va xavfsizlik strategiyalarini shakllantirishda qo‘llaniladi.

Fan shuningdek, urushlarning jamiyat taraqqiyotiga ta‘sirini tahlil qilish orqali o‘tmish tajribalaridan xulosa chiqarishga yordam beradi.

Urushlar nafaqat yo‘qotishlar, balki texnologik va ijtimoiy o‘zgarishlarga ham olib keldi. Masalan, harbiy texnologiyalarning rivojlanishi transport, aloqa va boshqa sohalarga ta’sir ko‘rsatdi. Shu bilan birga, urushlarning fojiali oqibatlarini tinchlikni saqlashning muhimligini ta’kidlaydi. Harbiy san’at tarixi fani orqali ofitserlar va harbiy mutaxassislar urushlarning nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganib, davlat xavfsizligini ta’minlashda samarali choralar ko‘rishlari mumkin.

Harbiy san’at tarixi o‘tmishdagi urushlar tajribasini tahlil qilish orqali kelajak avlodlarni tinchlik va barqarorlik sari yo‘naltiradi. Bu fan nafaqat harbiy soha mutaxassislariga, balki tarixchilar va ijtimoiy fanlar bilan shug‘ullanuvchilarga ham muhim bilimlar beradi. Urushlarning sabablari, xarakteri va oqibatlarini chuqur o‘rganish orqali insoniyat tinchlik yo‘lida yangi strategiyalar ishlab chiqishi mumkin. Shu sababli, “Harbiy san’at tarixi” fani zamonaviy dunyoda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi va davlat xavfsizligini ta’minlashda muhim vosita bo‘lib qoladi.

“Harbiy san’at tarixi” fani insoniyat tarixidagi urushlarning mazmuni, xarakteri va harbiy san’atning rivojlanishini o‘rganish bilan birga, bir qator muhim vazifalarni bajaradi. Bu fan urushlarning sabablari, olib borilish usullari va ularning jamiyatga ta’sirini tahlil qiladi. Asosiy vazifasi urushlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va moddiy-texnik sharoitlar bilan bog‘liqligini aniqlash va harbiy san’atning rivojlanish qonuniyatlarini ochib berishdir. Fan urushlarning turli davrlardagi xususiyatlarini, jangovar usullar va strategiyalarni o‘rganadi, ularning muvaffaqiyat va mag‘lubiyat sabablarini tahlil qiladi.

Bundan tashqari, fan o‘tmishdagi harbiy tajribalardan xulosa chiqarishga yordam beradi, bu esa zamonaviy armiyalarni rivojlantirish va

davlat xavfsizligini ta'minlashda muhimdir. Urushlarning jamiyat taraqqiyotiga ta'sirini tahlil qilish orqali tinchlikni saqlash strategiyalari ishlab chiqiladi. Masalan, qadimgi davrlardagi jang usullari va zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi o'rtasidagi farqlarni ko'rib chiqish harbiy strategiyalarni takomillashtirishga xizmat qiladi. Fan yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, harbiy intizom va strategik fikrlashni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, urushlarning fojiali oqibatlarini tahlil qilib, kelajakda shunday xatolarni oldini olishga yordam beradi.

Insoniyat tarixi boshlanish sabablari, xarakteri, shuningdek, olib borish vositalari va usullari bilan bir-biridan tubdan farq qiluvchi ko'plab urushlarga boy. Harbiy san'atning rivojlanishi uchun barcha urushlar bir xil ahamiyatga ega bo'lmagan. Jang olib borish usullari, operatsiyalar va urushlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-iqtisodiy va moddiy-texnikaviy omillarga bog'liq holda harbiy san'atning umumiy rivojlanishi ham doim bir tekisda kechmagan. Uning taraqqiyotida shiddatli va sust, hatto to'xtab qolish yoki pasayish davrlari kuzatilgan, ba'zan esa vaqtinchalik kurashning eski shakllari va usullariga qaytish holatlari ham bo'lgan. Aynan harbiy tarix fani ana shu murakkab va ba'zan ziddiyatli jarayonlarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Urush — bu murakkab, o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy hodisadir. U davlatlar va xalqlar o'rtasidagi munosabatlarning keskin o'zgarishi, shuningdek, siyosiy, iqtisodiy va boshqa maqsadlarga erishish uchun rejalashtirilgan va uyushgan qurolli kuchlarni qo'llashga o'tish bilan bog'liq bo'lgan murakkab holatdir.

Siyosat davlatni urushga tayyorlashning yoʻnalishi va xarakteriga, ittifoqchilar bilan hamkorlikka taʼsir koʻrsatadi, urushning maqsadlarini belgilaydi, uning boshlanishini nazorat qiladi va borishini diqqat bilan kuzatib boradi. Siyosat strategiya orqali qurolli kurashning shakl va usullariga taʼsir etib, ularni harbiy-siyosiy mohiyatga boʻysundiradi. Urush davrida siyosiy va harbiy faoliyatning mustahkam birligi odatda davlatning siyosiy rahbariyati oliy harbiy qoʻmondonlikni ham oʻzida mujassam etganida oʻz aksini topadi.

Hozirgi zamon urushlari miqyosiga koʻra jahon, yirik masshtabli, mintaqaviy va mahalliy urushlarga boʻlinadi. Tarix davlatlar oʻrtasida boʻlib oʻtgan koʻplab urushlarni biladi, shuningdek, biror bir davlat ichida ijtimoiy va siyosiy kuchlar oʻrtasida yuz bergan urushlarni ham unutmaslik kerak. Bunday urushlar fuqarolar urushi deb ataladi.

Harbiy sanʼat — quruqlik, havo va dengizdagi harbiy harakatlarni tayyorlash va olib borish nazariyasi hamda amaliyotidir. Bu soha doimiy ravishda oʻzgarib turadi. Urushlar va harbiy sanʼat tarixi fani esa mana shu oʻtmish tajribalarini oʻrganishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻyadi.

Ushbu fan yordamida urushlarning maqsadlari, xarakteri, tomonlarning rejalari, shuningdek, kampaniyalar, operatsiyalar va janglar ketma-ketligi chuqur tahlil qilinadi. Gʻalaba va magʻlubiyatlar sabablari oʻrganilib, urushlarning jamiyat taraqqiyotiga taʼsiri aniqlanadi. Bundan tashqari, tarixiy tajribalardan zaruriy xulosalar chiqariladi.

Harbiy tarix va sanʼatni bilish ofitserlarda urushlar va harbiy amaliyotlar boʻyicha nazariy fikrlashni shakllantirish uchun katta ahamiyatga ega. Bu bilimlar hozirgi va kelajakdagi harbiy vaziyatlarni tahlil qilish va toʻgʻri qarorlar qabul qilishda muhim rol oʻynaydi.

1.3. Ibtidoiy jamiyatda harbiy san'atning paydo bo'lishi

Insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichi ibtidoiy jamiyat hisoblanadi. Dastlabki odamlar asosan terib-termachilik va ovchilik bilan shug'ullangan. Bu davrning eng muhim xususiyati jamoa bo'lib yashash edi, chunki o'sha sharoitda bir kishi o'zini va olovni himoya qila olmasdi. Dastlabki mehnat va himoya qurollari uchlarini o'tkirlangan tayoqdan iborat bo'lgan.

Ming yillar davomida mehnat qurollari takomillashib bordi. Tosh bolta, cho'qmor va tosh otar qurollar kashf etildi. Hayot tarzining asosiy ko'rinishi yirik hayvonlarni ovlash va baliqchilikdan iborat bo'lgani sababli, ov vaqtida hamjihatlik bilan harakat qilish zaruriyati paydo bo'ldi. Ov usullari ham asta-sekin rivojlanib, qopqon qo'yish, o'rab olish va ommaviy ov qilish keng tarqaldi.

Ibtidoiy jamiyatda insonlar birgalikda ov qilish, uy qurish va turli masalalarni hal qilish bilan birga yashaganlar. Bu davrda mulkiy tengsizlik va xususiy mulk tushunchasi bo'lmaganligi bois, qotillik va yirik harbiy to'qnashuvlar kamdan-kam sodir bo'lgan. Ammo keyinchalik, urug'-qabilalar o'rtasida ov hududlari, yaylovlar, ekin yerlari va suv manbalari uchun doimiy nizo va to'qnashuvlar yuzaga keldi. Aynan shu davrda harbiy jang san'atining ilk unsurlari paydo bo'ldi. Boshqa dushman qabilalarning tazyiqidan o'z hududini himoya qilish hayotiy zaruratga aylandi.

Ibtidoiy jamiyat davrida har bir kishi o'zini va jamoasini himoya qilish uchun harbiy ko'nikmalarga ega bo'lishi shart edi. Shu sababli, urug'ning har bir voyaga yetgan a'zosi kamondan nishonga olish, nayza otish, yakkama-yakka jang qilish va chavandozlikni o'rganishi lozim edi.

Vaqt o'tishi bilan otda turib jang qilish usuli paydo bo'ldi. Urug' jamoasining so'nggi davriga kelib esa, har bir urug'-qabilada urush san'atini chuqur o'rgangan kichik jangchi bo'linmalari shakllandi. Ularning asosiy vazifasi urug'-qabilani dushman hujumidan himoya qilish, bo'sh vaqtlarida esa harbiy mahoratlarini oshirish bo'lib qoldi.

Mehnat taqsimoti natijasida ish sifati va samaradorligi oshdi. Natijada ehtiyojdan ko'ra ko'proq mahsulot yetishtirish imkoni tug'ildi. Bu esa bir kishining ikkinchi bir kishidan foydalanishi, ya'ni ekspluatatsiya qilishiga olib keldi. Bu holat tenglik tushunchasining buzilishiga sabab bo'ldi va ilk qurolli to'qnashuvlar yuzaga keldi. Shuni ta'kidlash joizki, dastlabki qurolli to'qnashuvlar vaqtida ma'lum qoidalar mavjud edi:

Hujum to'satdan amalga oshirilmagan, chunki avval muzokaralar olib borilgan. Jang oldindan kelishilgan joyda bo'lib o'tgan. Jang quroli ham tomonlar kelishuvi asosida tanlangan. Ko'p hollarda kelishmovchilikni hal qilish uchun tomonlar o'rtasida tanlangan jangchilar yakkama-yakka kurashga chiqqan.

Agar jang boshlansa, asosan kamon va nayza ishlatilgan. Jang birinchi qon to'kilguncha davom etgan. Ko'p talofat ko'rgan tomon o'zini mag'lub deb hisoblagan. Janglar o'ta shafqatsiz va qonli tus olmagan. Asirga olinganlar qimmatli hisoblanmagan; ularni ko'pincha qabila a'zosi sifatida qabul qilishgan yoki ozodlikka qo'yib yuborishgan. Ba'zi hollarda esa ularni o'ldirishgan.

Ibtidoiy jamiyatda tomonlar nizolarni imkon qadar tinch yo'l bilan hal qilishga intilganlar. Buning uchun obro'li xonadon vakillari qimmatbaho sovg'alar bilan yuborilgan. Agar bu usul ish bermasa, qasoskor tomon hujumga o'tgan. Hujumda barcha voyaga yetgan erkaklar qatnashgan.

Odatda, hujumlar tunda amalga oshirilgan. Himoyalananayotgan tomon o'zining barcha jangchilari bilan bitta o'tovga kirib, hujumni bartaraf etishga tayyorgarlik ko'rgan. Ayollar, bolalar va keksalar turgan o'tovlarga hujum qilish umuman mumkin bo'lmagan.

Jang tonggacha davom etgan. Shundan so'ng, himoyalananayotgan tomon qurbonlar sonini sanagan. Agar ularning talofati hujum qilganlarnikidan kam bo'lsa, kelishmovchilik hal bo'lgan deb hisoblangan. Aksincha bo'lsa, himoyalanganlar ham xuddi shunday hujum uyushtirgan. Dengizda baliq ovlash paytida ham bunday janglar yuz bergan. Shu boisdan, qayiqlar old qismida kamon o'qlaridan himoyalaniish uchun moslamalar bo'lgan.

Ishlab chiqarishning o'sishi jamiyat tuzilishini o'zgartirib, alohida saylangan rahbarlar tabaqasini keltirib chiqardi. Bu saylovlarda barcha voyaga yetgan ayol va erkaklar ishtirok etishgan. Saylangan yo'lboshchilar boshqa qabila a'zolarini majburlash huquqiga ega bo'lmaganlar. Oqsoqollar va harbiy yo'lboshchilar qabila kengashini tuzganlar. Kengashda muhokama etilayotgan masalaga barcha a'zolar jalb qilingan va qaror faqat barcha rozi bo'lganidan keyingina qabul qilingan. Qabilalararo munosabatlar ham aynan shu kengashda hal qilingan. Bu holatni irokez, astek, Shimoliy Amerika, german, yunon va slavyan qabilalarida ko'rish mumkin.

Qo'shni qabilalarga hujum qilish yoki o'zini himoya qilish ixtiyoriy tarzda amalga oshirilgan. Jangovar harakatlar uchun iqtidorli a'zolar maxsus jangovar raqs orqali tanlab olingan va rahbarlik qiluvchi shaxs tayinlangan. Agar jangda bir nechta guruh ishtirok etsa, ular yo'lboshchilar ittifoqi tomonidan boshqarilgan. Jangovar harakatlar uchun qabilalar

kengashining roziligi shart bo'lmagan. Ma'lumotlarga ko'ra, bunday to'qnashuvlarda jangchilar soni 100 kishidan oshmagan. Safar paytida ularning yuk xaltasida guruch uni va qovurilgan don bo'lgan, yo'lda esa ov va baliq mahsulotlari bilan oziqlanganlar.

To'satdan hujumlarning oldini olish maqsadida odamlar himoya inshootlari qurishni boshlaganlar. Dastlabki himoya inshootlari oddiy bo'lib, qarorgohga kirish joylari zaharli sim va tikanlar bilan o'ralgan, chuqurlar qazilib, yaxshilab berkitilgan. Vaqt o'tishi bilan bu inshootlar takomillashib, aholi yashash hududlari sun'iy to'siqlar va suv to'ldirilgan xandaqlar bilan o'rala boshladi. Bu o'z navbatida hujum va himoya uslublarining o'zgarishi hamda rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

Bu davrda qabila boshlig'ining mavqei oddiy fuqaronikidan unchalik yuqori bo'lmagan. Boshliq boyligi uchun emas, balki jasurligi, mardligi va ishbilarmonligi kabi xususiyatlari tufayli saylangan. U boshqaruvda asosan urug' manfaatlari nuqtai nazaridan ish yuritgan va ko'pchilikning fikrini inobatga olishga majbur bo'lgan. Agar qabila boshlig'i o'z mavqeini yo'qotsa, o'rniga boshqa kishi tayinlangan. Vaqt o'tishi bilan harbiy harakatlar boylik orttirish va o'zgalar mulkini egallashga qaratilgan. Bu esa harbiy demokratiya deb nomlangan yangi boshqaruv shaklini keltirib chiqardi. Xalq yig'ini, oqsoqollar kengashi va harbiy lashkarboshi harbiy demokratiyaning boshqaruv organlari hisoblangan. Natijada muntazam harbiy mashg'ulotlar bilan shug'ullanadigan maxsus jangchi bo'linmalari yuzaga keldi.

Ishlab chiqarishning sifat ko'rsatkichlari oshishi harbiy qurol-yarog'larning takomillashishiga olib keldi. Endi jangchilar ichki qismiga temir qoplangan uzun nayza, sanchish va chopishga moslashgan qilich,

metall plastinalar bilan qoplangan qalqonlar bilan qurollana boshladilar. Jang uslublari ham o'zgarib, tobora jiddiylashib bordi. Jang avval o'q otar qurollar bilan boshlanib, keyin qo'l jangiga o'tilgan.

Mulkiy tabaqalanish natijasida askarlar o'rtasida ham tabaqalanish yuzaga keldi. Bu holat ayniqsa ularning qurol-yarog'larida yaqqol ko'zga tashlangan. Boy askarlar yaxshi qurollanib, ot qo'lga o'rgatilgandan so'ng jang aravalaridan foydalanganlar. Jang avval boylardan iborat otliq qo'shin va kambag'allardan iborat piyoda qo'shin bilan boshlangan. Bundan dastlabki ikki turdagi qo'shin va ikki turdagi taktik uslubning paydo bo'lganini ko'rish mumkin. Bu davr jang uslubini tasavvur qilish uchun Gomerining "Illiada" dostonidagi Troya urushini misol qilib olish mumkin.

Qadimgi davrlarda qo'shin tarkibi aholining xo'jalik shakliga qarab shakllangan. Agar aholining asosiy mashg'uloti dehqonchilik bo'lsa, qo'shin asosan piyodalardan iborat bo'lgan. Hindlar esa fillardan keng foydalanishgan. Vaqt o'tishi bilan harbiy askarlarning huquq va majburiyatlari aniq belgilangan, keyinroq esa harbiy holat bo'yicha qonunlar majmuasi shakllangan. Qadimgi Misr davlatida dastlabki himoya qal'alari (aylana va to'g'ri to'rtburchak shaklida) qurila boshlandi. Harbiy flotlar paydo bo'lib, harbiy harakatlarda keng qo'llanila boshlandi. Harbiy harakatlar samaradorligini oshirish uchun keng ko'lamli yo'llar qurilgan.

Harbiy maqsadlarda qurilgan yo'llar faqat askarlar uchun emas, balki savdo-sotiqni rivojlantirish va mamlakatlar o'rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlashga ham xizmat qildi. Urug'-qabilalarda harbiy sohaning ahamiyati ortib borishi bilan harbiy yo'l boshchilarning nufuzi ham oshdi va natijada harbiy kasb vujudga keldi.

Dastlabki mudofaa to'siqlari urug'-jamo'a qishloqlari atrofida paydo bo'lib, vaqt o'tishi bilan mustahkam qo'rg'on va qal'alarga aylandi. Dushman hujumlaridan himoyalaniş uchun maxsus harbiy manzilgohlar ham paydo bo'ldi.

1.4. Dastlabki armiya va qurol-yarog'larning evolutsiyasi

Insoniyat o'z xavfsizligini ta'minlash uchun tarixning ilk kunlaridanoq harbiy sohani rivojlantirib, bugungi kunga kelib bu borada misli ko'rilmagan yutuqlarga erishdi. Davlat va jamiyatlar paydo bo'lishi bilan dastlab ko'ngillilardan tashkil topgan harbiy bo'linmalar shakllandi. Bu bo'linmalar asta-sekin mamlakat xavfsizligi va chegaralarini himoya qiluvchi, shu bilan birga o'zga yurtlarni istilo qiluvchi haqiqiy armiyaga aylandi. Shu jarayonda qurol-yarog'lar doimiy takomillashib, yangi turlari yaratildi.

Urush olib borishning dastlabki qonun-qoidalari yuzaga keldi va armiyaning tashkiliy tuzilmasi rivojlandi. Davlat hokimiyati armiyani tashkillashtirish va ta'minotini o'z zimmasiga oldi. Jamiyatda yangi ijtimoiy qatlam – harbiylar paydo bo'ldi, ularning huquq va majburiyatlari belgilandi. Bu yangi qatlam davlat himoyasiga olindi. Davlat paydo bo'lishi arafasida vaqtinchalik harbiy birlashmalar tashkil topib, keyinchalik ular qabila boshlig'ining shaxsiy harbiy bo'linmasiga aylandi.

Davlat va jamiyat shakllanishi bilan ilk muntazam armiya tuzildi. Ba'zi kishilar uchun harbiy ish kasbga aylandi, bu esa harbiy tashkilotning ilk kurtagi edi. Harbiy tashkilotning eng muhim xususiyatlari harbiy intizom, harbiy texnika va harbiy tashkilot shaklining mavjudligi edi. Harbiy intizom shaxsiy tarkibning butun kuchini jangovar vazifani

bajarishga yo'naltirish uchun xizmat qilardi. Shu maqsadda ilk harbiy tartib-qoidalar paydo bo'ldi. Jangchining o'z harbiy boshlig'iga so'zsiz bo'ysunish qoidasi paydo bo'ldi. Boshqacha aytganda, harbiy boshliqning so'zi bo'ysunuvchi uchun qonun edi. Bu qoida armiyani jipslashtirib, uning jangovar qobiliyatini sezilarli darajada kuchaytirdi. Harbiy intizomning o'ziga xos xususiyati shundaki, u asosan majburlashga asoslangan edi.

Dunyodagi ilk davlatlar mil. avv. IV mingyillik oxiri – III mingyillik boshlarida qadimgi Sharqning turli hududlarida paydo bo'ldi. Bu davlatlarda siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash maqsadida harbiy soha ham rivojlandi. Ularning eng muhim vazifasi mamlakatning tashqi chegaralarini dushmandan himoya qilish va mamlakat ichida barqarorlikni saqlash edi. Shu sababli, maxsus harbiy bo'linmalar va davlat hokimiyatining alohida organi paydo bo'ldi. Dastlab aholidan to'planadigan ko'ngilli armiya, keyinchalik esa muntazam armiya tashkil topdi. Harbiy tashkilot davlat hokimiyatining eng muhim tarkibiy qismiga aylandi. Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Ossuriya, Xett, O'rta Osiyo, Eron, Hindiston, Xitoy va boshqa mamlakatlarda bosqinchilik urushlarini olib borish va chegaralar daxlsizligini ta'minlash qobiliyatiga ega bo'lgan dastlabki armiyalar vujudga keldi.

Piyoda va yollanma qo'shnlarning paydo bo'lishi. Dastlab mamlakatga tashqi dushman hujum qilganda aholining turli qatlamlaridan piyoda qo'shin yig'ilardi. Bu qo'shinlar himoya uchun nima topishsa (oddiy tayoq, bolta, pichoq va boshqalar) o'sha bilan qurollangan. Vaqt o'tishi bilan o'q-yoy, kalta va uzun nayzalar kabi yanada samarali qurollar

paydo bo'ldi. Bu qo'shinlar harbiy boshliq boshchiligida, dushman bilan duch kelgan joyda tartibsiz janglarga kirishardi.

Dunyo tarixida yollanma askarlar ilk bor Misrda paydo bo'lgan. Yangi Podsholik davridan boshlab, Misrning g'arbiy qo'shnisi liviyaliklar va janubiy qo'shnisi efiopiyaliklar ma'lum haq evaziga Misr armiyasida xizmat qila boshladilar. Ammo yollanma askarlar ishonchli emas edi. Ko'pincha ular dushman ko'proq haq to'lashni va'da qilsa, darhol o'sha tomonga o'tib ketishardi.

Otliq qo'shinlar. Otliq qo'shinlar birdaniga shakllanmagan. Otlar 56 million yil davomida evolutsiyadan o'tib, taxminan 2 million yil oldin hozirgi otlarning ajdodlari Janubiy Sibir va O'rta Osiyo dashtlarida yashagan. Otlar bronza davrida yoki undan oldinroq xonakilashtirilgan bo'lishi mumkin. Ko'chmanchi chorvadorlar ulardan ilk bor foydalanishgan va keyin o'troq jamiyatlarga tarqatishgan. Miloddan avvalgi II ming yillikdan boshlab otlar yuk tashish va transport vositasi sifatida ishlatila boshlandi.

Ko'chmanchi qabilalar otlardan harbiy maqsadlarda birinchilardan bo'lib foydalanishgan. Miloddan avvalgi II ming yillikning birinchi yarmida Old Osiyodagi qudratli davlatlar jang aravalariga otlarni qo'sha boshlashdi. Old Osiyoda otliq qismlar Mitannida, miloddan avvalgi IX asrda esa Ossuriyada paydo bo'ldi. Vaqt o'tishi bilan otliq qo'shinlar jang aravalarini siqib chiqardi. Jang aravalari miloddan avvalgi I ming yillikning ikkinchi yarmigacha davlatlarning asosiy zarbdor kuchi bo'lib xizmat qildi. Ayniqsa, Ahmoniylar Eroni armiyasida aravalarning g'ildiraklariga o'roqlar o'rnatilishi ularni yanada dahshatli qurolga

aylantirgan. Bu o‘roqlar dushman askarlarining oyoqlarini kesib, ularning saflarida vahima keltirib chiqargan.

Arabiston yarim orolidagi arab qabilalari, Ahmoniyalar Eroni va keyinroq Hindistonda jangda tuyalardan foydalanuvchi harbiy bo‘linmalar mavjud bo‘lgan. Tuyaning vatani Amerika hisoblanadi, ammo keyinchalik Osiyo va Afrikaga tarqalib, Amerikada yo‘qolib ketgan. Ikki o‘rkachli tuya (*Camelus bactrianus*) Gobi cho‘llarida, bir o‘rkachli tuya (*Camelus dromedarius*) esa Arabiston yarim orolida xonakilashtirilgan. Tuyaning xonakilashtirilgan asosiy joylari Turon va Eron hududi hisoblanadi.

Harbiy dengiz flotining rivojlanishi. Quruqlikdagi armiya bilan birga, dengizga yaqin joylashgan davlatlarda harbiy dengiz floti ham shakllangan. Dunyo tarixida ilk bor kemasozlik bilan Sharqiy O‘rtayer dengizi qirg‘og‘ida yashagan finikiyaliklar shug‘ullangan. Tir, Sidon, Bibl va Arvad kabi finikiy shaharlarida hunarmandchilik va savdo rivojlangan. Finikiyaliklar birinchilardan bo‘lib kemalar qurib, dengiz orqali savdoni yo‘lga qo‘yganlar. Dengiz sayohati xavfli bo‘lgani uchun ular savdo kemalarini harbiy maqsadlarga moslab jihozlay boshlaganlar.

Finikiya harbiy kemalari tor va uzunligi 30 metr atrofida bo‘lib, ikki qator eshkakli va juda tezyurar bo‘lgan. Ularning asosiy quroli bronza bilan qoplangan og‘ir taran (kemalarning old qismiga o‘rnatilgan zarba berish moslamasi) edi. Old Osiyo davlatlari ham harbiy maqsadlarda finikiyaliklarning kemalaridan foydalanganlar. Finikiya harbiy floti ma’lum haq evaziga boshqa davlatlarning dengizdagi urushlarida ham ishtirok etgan. Vaqt o‘tishi bilan Qadimgi Misr, Ossuriya, Eron, Hindiston va Xitoy kabi davlatlar o‘z harbiy dengiz flotlarini shakllantirganlar.

Razvedka xizmatining paydo bo'lishi. Qadimgi davlatlarda razvedka xizmati harbiy sohaning rivojlanishi bilan birga takomillashib borgan. Dastlab qo'shni davlatning iqtisodiy-siyosiy ahvoli, armiyasining jangovar qobiliyati haqida ma'lumotlar to'plangan. Qo'shni davlatdagi o'z qabiladoshlari, sayyohlar va savdogarlarning ma'lumotlari razvedka uchun ishlatilgan. Urush xavfi tug'ilganida, razvedka faollashib, raqib mamlakatga maxsus ayg'oqchilar yuborilgan.

Dushman hududida aholi orasida yolg'on-uydirmalar tarqatish orqali vahima va qo'rquv uyg'otishga, davlat hokimiyatiga nisbatan ishonchsizlikni oshirishga harakat qilingan. Qadimgi Ossuriya davlati bu usuldan samarali foydalangan. Urush paytida dushman aholisiga psixologik tazyiq o'tkazish uchun asirlarning terisi tiriklayin shilingan, qozonga osib qatl qilingan va ayollar, go'daklar vahshiyona o'ldirilgan. Bunday shafqatsizliklar Ossuriya armiyasiga xos edi, shu sababli dushmanning ayrim qo'shinlari Ossuriya armiyasining kelayotganini eshitib jangsiz taslim bo'lganlar.

Harbiy strategiya va taktikaning rivojlanishi. Dastlabki qadimgi armiyalarda strategiya va taktika deyarli mavjud emas edi. Jang uchun maxsus joy tanlanmas, raqib armiyalar duch kelgan joyda tartibsiz janglarga kirishardi. Keyinchalik, armiyalar saf tortib jang qilishni o'rgana boshladi. Miloddan avvalgi II ming yillikda Misr armiyasi bo'linmalarga ajratilib jangga kirgan. Bu bo'linmalarga ilohlar nomlari berilgan. Qadimgi Xitoy qo'shiqlaridan birida, Chjou sulolasi (mil. avv. XII–VIII asrlar) davrida Xitoy armiyasi dushmanga qarshi "to'p bo'lib emas, balki saf-saf bo'lib" harakat qilgani haqida ma'lumot beriladi. Vaqt o'tishi bilan harbiy tajriba ortib, bu sohaga mas'ul bo'lgan davlat mahkamalari va zobitlar

paydo bo'ldi. Bu mahkamalar armiyani tashkillashtirish, urush taktika va strategiyasini ishlab chiqish bilan shug'ullangan.

Qurol-yarog' va moddiy-texnik ta'minot. Avvaliga qo'shnlarning ta'minoti juda yomon ahvolda edi. Urush xavfi tug'ilganda qo'shin ko'ngilli dehqonlardan to'planar, ular o'zlari bilan oziq-ovqat va qurol olib kelishga majbur edi. Qurollar esa oddiy kaltak, nayza va kamondan iborat bo'lgan. Hatto issiq iqlimli mamlakatlarda askarlarning oyoq kiyimi bo'lmagan, kiyimlari esa faqat beldan pastni yopgan mato parchasidan iborat edi. Harbiy yurishlar vaqtida armiyaga xizmat ko'rsatuvchi savdogar-markitanti hamroh bo'lgan. Ular askarlarga zaruriy oziq-ovqat, kiyim-kechak, yem-xashak va boshqa buyumlarni sotgan, urushdan tushgan o'lja va asirlarni esa sotib olganlar.

Keyinchalik muntazam armiya tashkil etilishi bilan davlat hokimiyati askarlarni qurol-yarog' bilan ta'minlashni o'z zimmasiga oldi. Zodagon zobitlar o'z hisoblaridan qurollanganlar. Shuningdek, davlatga qarashli qurol-yarog' ustaxonalari paydo bo'ldi. Qadimgi Misr va Xett davlatlarida jang aravalari ham, shahar va qal'alarni qamal qilish uchun zarur bo'lgan uskuna va mexanizmlar ham davlat ustaxonalarida tayyorlangan. Shunga qaramay, armiyani ta'minlash ishlari dastlab juda yomon ahvolda bo'lgan.

Aloqa xizmati va askarlarning huquqiy himoyasi. Qadimgi davlatlarda harbiy harakatlar vaqtida aloqa xizmati yo'lga qo'yilgan, ammo yo'llarning sifatsizligi bu xizmatni qiyinlashtirgan. Biroq, ayrim davlatlar, masalan, Ahmoniylar Eroni bu borada juda oldinga ketgan edi. Uch ming kilometr uzunlikdagi "shoh yo'li" ulkan mamlakatni bog'labgina qolmay, balki davlat xavfsizligini ta'minlashda, armiyaning

tezkor harakatlanishida va harbiy aloqa xizmatini yo‘lga qo‘yishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

Qadimgi davlatlarda harbiy xizmatchilarning huquqiy himoyasiga ham e‘tibor qaratilgan. Bobil va Xett davlatlarining qonunlarida askarlarning huquq va majburiyatlari belgilangan bir necha moddalar mavjud bo‘lgan.

Armiyaga rahbarlik. Qadimgi Sharq armiyalariga bosh qo‘mondon sifatida podsho shaxsan o‘zi rahbarlik qilgan. Barcha podsholar yoshligidan harbiy sohani chuqur o‘rganishgan va bosqinchilik urushlarida o‘z qo‘shinlariga boshchilik qilishgan. Vaqt o‘tishi bilan armiyalarda zobitlar, ya’ni harbiy qism va polk boshliqlari kabi professional harbiylar sinfi shakllangan. Dastlab zobitlarning aksariyati zodagonlardan chiqqan bo‘lsa, keyinchalik boshqa ijtimoiy tabaqalardan ham zobitlar safiga qabul qilingan. Shunday qilib, harbiylar jamiyatning imtiyozli qatlamlaridan biriga aylangan.

Harbiy san’at nazariyasi. Qadimda harbiy sohaning rivojlanishi bilan urushlarda to‘plangan tajribalar muntazam tahlil qilib borilgan. Hukmdorlar va lashkarboshilar uchun urush olib borish va harbiy sohani tashkillashtirish bo‘yicha turli ko‘rsatma va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Miloddan avvalgi I ming yillikda Hindiston va Xitoyda ilk harbiy san’at nazariyasi asoslari paydo bo‘lgan. Masalan, “Manu qonunlari”da qadimgi hind harbiy san’atiga oid ma’lumotlar mavjud. Qadimgi Xitoyda esa harbiy tafakkurga oid bir nechta asarlar bizgacha yetib kelgan.

Harbiy san’at harbiy sohaning butun mohiyatini ifodalaydi. Uning tarixini o‘rganish barqaror taraqqiyotni ta’minlashga va zamonaviy armiyaning o‘rnini anglashga yordam beradi. Afsuski, urush qadimdan

insoniyatning doimiy hamrohi bo‘lib kelmoqda. Mamlakat xavfsizligi va daxlsizligiga mas’ul bo‘lgan harbiylar uchun harbiy san’at tarixini chuqur o‘rganish xizmat vazifalarini samarali bajarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyoda urush xavfi mavjud ekan, harbiy san’at tarixini o‘rganish va yosh avlodni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash mamlakat xavfsizligini ta’minlashda hayotiy zarurat bo‘lib qolaveradi.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. *"Harbiy san’at" tushunchasining ta’rifi nima va uning asosiy tarkibiy qismlari qaysilar?*
2. *Harbiy san’at rivojlanishiga qanday omillar ta’sir ko’rsatadi va u qanday ijtimoiy tuzumlar bilan bog’liq?*
3. *Harbiy san’at tarixi fanining maqsadi va vazifalari nima?*
4. *Ibtidoiy jamoa tizimida urushlar va harbiy harakatlarning paydo bo’lish sabablari qanday?*
5. *Qadimgi davrlarda qurolli to’qnashuvlarda qanday qonun-qoidalar rioya qilingan?*
6. *Strategiya va taktika tushunchalarining ta’rifini bering va ularning harbiy san’atdagi o’rnini izohlang.*
7. *Qadimgi davlatlarda piyoda, otliq va harbiy dengiz flotining shakllanishi haqida nima deyish mumkin?*
8. *Razvedka xizmati va aloqa xizmati qadimgi davlatlarda qanday rivojlangan?*
9. *Harbiy san’at nazariyasining dastlabki paydo bo’lishi qaysi mamlakatlarda kuzatilgan va qanday asarlarda aks etgan?*

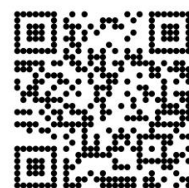
10. *Harbiy san'at tarixini o'rganishning bugungi kun ahamiyati nima va u yosh avlod tarbiyasiga qanday yordam beradi?*

Mavzuga doir qo'shimcha adabiyot:

John F. Guilmartin. Eng qadimgi harbiy qurollar. (John F. Guilmartin. The earliest military weapons. <https://www.britannica.com/technology/military-technology>)

R. Rajabov. Qadimgi sharq harbiy san'ati: ilmiy risola. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. - 136 b.

Sh. N. Durmenov. Harbiy tarix. O'quv qo'llanma. – Toshkent: 2020. – 562 b

Mavzuga oid video material: Bronza davri pichoqlari, asboblari va qurollari - Yevropa tarixi (Bronze Age Blades, Tools and Weapons - History of Europe). Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

Erta temir davri qurollari, jangchilari va zirhlari - Hallstatt madaniyati. (Early Iron Age Weapons, Warriors and Armor - Hallstatt Culture). Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

2-MAVZU. QADIMGI MISR VA MESOPATAMIYADA HARBIY SAN'AT TARAQQIYOTI

Reja:

- 2.1. Qadimgi va O'rta Podsholiklar davrida Misr armiyasi (mil.avv. XXIX-XVIII asrlar)**
- 2.2. O'rta Podsholik davrida harbiy san'at (mil. avv. XXI-XVIII asrlar);**
- 2.3. Yangi Podsholik davrida Misr armiyasi (mil. avv. XVI-XI asrlar);**
- 2.4. Shumer askarlarining qurol-aslahasi va taktikasi;**
- 2.5. Bobil armiyasi va harbiylarning huquqiy himoyasi.**

Tayanch tushunchalar: *Fir'avn, armiya, ko'ngilli lashkarlar, muntazam qo'shin, askar ro'yxati, yollanma askarlar, lashkarboshi, harbiy yurishlar, jang aravalari, kamonchilar, nayzachilar, qilichbozlar, suvoriy qo'shinlar, piyoda qo'shinlar, korpus tizimi, saf tortish, qanot, mukofotlash tizimi, "Oltin maqto'v" mukofoti, qal'a, mudofaa istehkomlari, qamal vositalari, taran, qamal narvoni, qamal minorasi (veneya), harbiy flot, dengiz urushi, kema qurilishi, sovut, dubulg'a, qalqon, kompozit kamon, bronza qilich, xanjar, cho'qmor, boomerang, harbiy-kolonistlar, harbiy islohot.*

2.1.Qadimgi va O'rta Podsholiklar davrida Misr armiyasi (mil.avv. XXIX-XVIII asrlar).

Dunyodagi ilk davlatlardan biri miloddan avvalgi IV ming yillik oxirida Nil daryosi vodiysida, Shimoliy-Sharqiy Afrikada paydo bo'lgan Qadimgi Misr davlati hisoblanadi. Misr tarixi Qadimgi, O'rta, Yangi va So'nggi podsholiklarga bo'linadi. Dastlabki 42 ta kichik davlatchalar

hokimlari o'zlarining kam sonli harbiy bo'linmalariga ega bo'lganlar. Urush xavfi tug'ilganda aholidan ko'ngillilar harbiy xizmatga jalb etilgan. Misrda muntazam armiyaning dastlabki shakllari birinchi sulola davrida paydo bo'lgan.

Qadimgi Podsholik davrida (mil.avv. 2800-2275-yillar) fir'avnlari aholi ko'ngillilaridan armiya tuzganlar. Shu vaqtdan boshlab, Misr fir'avnlari janubda hozirgi Sudan, g'arbda Liviya va shimoli-sharqda Suriya hamda Falastinga resurslar va qullar uchun ko'plab bosqinchilik urushlarini olib borganlar. Bu davrdagi urushlar natijasida mis xomashiosiga boy bo'lgan Sinay yarim oroli to'liq Misrga qo'shib olingan. Fir'avnlari armiyaning o'zagini tashkil etuvchi o'z tansoqchilariga ega bo'lgan. Urush vaqtida ular ofitser sifatida ko'ngillilarga boshchilik qilganlar.

Qadimgi podsholik davriga oid jang qilayotgan Misr harbiy bo'linmalarining tasvirlari bizgacha yetib kelgan. Unda jangchilar to'g'ri burchakli qalqon bilan himoyalaniib, nayza, oybolta va gurzi bilan qurollangan. Tasvirlarda o'rtada turgan harbiy boshliq va uning yonidagi nog'orachi askarlarni ruhlantirib, jangga chorlayotgani ko'rsatilgan. Mamlakat chegaralarini ko'chmanchi qabilalardan himoya qilish va savdo yo'llarini nazorat ostida ushlab turish uchun harbiy kuch zarur edi. Misrda urush xavfi tug'ilganda, asosan, qishloq jamoalaridan yosh yigitlar ko'ngilli sifatida to'plangan. Harbiy boshqaruv fir'avn qo'lida bo'lib, davlat miqyosida harbiy ishlar "qurol uyi" deb nomlangan oliy harbiy muassasa tomonidan amalga oshirilgan. Bu tashkilot armiyani qurol-yarog', qal'alar qurilishi va ta'minoti bilan shug'ullangan. Ba'zi tasvirlar harbiy saflarning mavjudligi va turli harbiy unvonlar borligidan darak

beradi. Ilk mudofaa inshootlari qurilib, dushman qal'alarini qamal qilish san'atining asoslari paydo bo'ldi.

Miloddan avvalgi 2700-2100-yillarga oid qadimgi podsholik davri askarlarining yog'och haykalchalari saqlanib qolgan. Bu haykalchalar orqali askarlarning qurol-aslahasi haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Bu davr armiyasi tosh uchli cho'qmor, mis yoki tosh bolta, tosh parrak, uchli nayza va mis xanjar bilan qurollangan. Birinchi sulola davrida (mil. avv. IV ming yillik oxiri – III ming yillik boshlari) bumerang va o'tkirlangan oddiy tayoqlar keng qo'llanilgan. Asosiy qurollar kamon va jangovar bolta edi. Himoya uchun esa askarlar teri tortilgan yog'och qalqonlardan foydalangan. Armiya alohida otryadlardan tuzilgan.

Qadimgi Misr armiyasining taktikasi va mudofaasi. Manbalarda ko'rsatilishicha, qadimgi Misr askarlari maxsus harbiy tayyorgarlikdan o'tganlar va hatto maxsus harbiy mashq boshlig'iga ega bo'lganlar. Qadimgi Podsholik davrida askarlar qator bo'lib saf tortishgan va safdagi barcha jangchilar bir xil qurol bilan qurollangan. Miloddan avvalgi III ming yillikda harbiy san'at tushunchasi hali shakllanmagan edi. Armiya qo'mondonlari taktikaga oid ilk tushunchalarga ega bo'lishiga qaramay, janglar uchun maxsus rejalar tuzilmasdi. Lashkarboshi o'z bo'linmalarini dushman turgan joyga boshlab borgan va ular to'qnashib, jang boshlangan. Dastlabki janglarda raqiblar bir-birlariga o'q yog'dirishgan va keyin qo'l jangiga kirishganlar. Bu janglar rejasiz olib borilgan. Jangchilar sovuq quroldan foydalanish texnikasi haqida bilimga ega bo'lmaganlar. Ular qilich va kaltaklar bilan raqibning duch kelgan joyiga zarba berishgan.

Qadimgi Podsholik davridan boshlab misrliklar mudofaa inshootlari qura boshladilar. Bu davrda qal'alar turli shakllarda (aylana, oval,

to'rtburchak) qurilgan. Abidos yonidagi qal'a to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, uning tomonlari uzunligi 125 va 68 metr, devorlari balandligi 7-11 metr edi. Qal'aga bitta asosiy va ikkita qo'shimcha kirish joyi bo'lgan. Keyinchalik mamlakat janubiy chegaralarida qurilgan mudofaa inshootlari devorlar, minoralar va oldinga chiqib turgan qismlar bilan yanada murakkab tuzilmalarni tashkil qilgan. Qal'alarni shturm qilishda misrliklar yog'och g'ildirakchalari bor narvonlardan foydalanganlar.

2.2. O'rta Podsholik davrida harbiy san'at

(mil. avv. XXI-XVIII asrlar)

Miloddan avvalgi XXI asrda Misr janubdagi Gerakleopol nomarlari tomonidan birlashtirildi va O'rta Podsholik davri boshlandi (mil. avv. 2100-1750-yillar). Bu davrda Misr hududi 35 ming kvadrat kilometrni, aholisi esa 7 million kishini tashkil etgan. Misr bu davrda janubiy qo'shnisi Nubiyaga (hozirgi Sudan) g'olibona yurishlar uyushtirib, uning bir qismini o'ziga qo'shib oldi. Faol tashqi siyosat va bosqinchilik yurishlari harbiy ishni aniq tashkil qilishni talab etdi. Shuning uchun aholini ro'yxatdan o'tkazish amalga oshirilib, harbiy xizmatga askarlar ro'yxat asosida chaqirildi va shu tariqa muntazam armiya shakllandi. Ma'lumotlarga ko'ra, har bir viloyatdan 100 erkakdan bittasi askarlikka olingan. Armiya podshohning shaxsiy tansoqchilari bilan birga, 6, 40, 60, 100, 400, 600 va hatto 3000 askardan iborat bo'linmalarga bo'lingan. Harbiy yurishlarga odatda bir necha ming askar jalb qilingan. Bundan tashqari, qo'shni qaram Nubiya qabilalaridan ham shartlar asosida askarlar olinardi.

Askarlar harbiy xizmatlari uchun podshohdan yer ulushlari olganlar. Harbiy boshliqlar esa turli mukofotlar, yuqori lavozimlar, yer, chorva va qullar bilan taqdirlanganlar. Alohida xizmatlari uchun podshohning "oltin maqtovi" joriy etilgan boʻlib, u bilan taqdirlanish katta sharaf hisoblangan. Zodagonlar qimmatbaho qurollar bilan taqdirlanganlar. Oʻrta podsholik davriga oid askarlarning yogʻoch haykalchalari saqlanib qolgan. Bu haykalchalarda Nubiyadan yollangan, kamon bilan qurollangan askarlar tasvirlangan. Shuningdek, nayzachilar yarim oval qalqon bilan himoyalangan. Haykallarda nayza va kamon bilan qurollangan ikki turdagi askarlar tasvirlangan. Dunyo tarixida ilk bor Qadimgi Misrda yollanma askarlardan foydalanish boshlangan.

Qadimgi Podsholik davrida Misr armiyasining asosiy himoya vositasi toʻgʻri burchakli, teri tortilgan ogʻir qalqonlar edi, chunki askarlarda boshqa himoya vositalari yoʻq edi. Lekin bu ogʻirlik sababli, Oʻrta Podsholik davrida yengilroq va kichikroq qalqonlar paydo boʻldi. Metallga ishlov berish takomillashgani tufayli, bu davrda qurollar ham ancha yaxshilandi. Endi nayza va kamonlarning uchlari bronzadan yasalandi. Asosiy hujum qurollari jangovar bolta, 2 metrgacha uzunlikdagi nayza, choʻqmor va xanjar boʻlib qolaverdi. Uloqtiriladigan qurollar orasida kalta nayza, bumerang va tosh otadigan sapandonlar ishlatilgan. Shuningdek, 180 metr uzoqlikkacha aniq otadigan, takomillashgan kamonlar paydo boʻldi. Bumerang va kalta nayzalarni esa 50 metrgacha otish mumkin edi. Bu davr Misr kamon oʻqlari, asosan, yaproqsimon shaklda boʻlib, kremniy, mis yoki bronzadan yasalgan, lekin ular sak-ski flarning qirrali suyak yoki bronza oʻqlari kabi samarali boʻlmagan.

O'rta Podsholik davrida armiyani tashkil etish tizimi takomillashdi. Qo'shinlar 6, 40, 60, 100, 400 askardan iborat harbiy bo'linmalarga bo'lindi. Bu bo'linmalar birlashib, 2, 3 yoki 10 ming kishilik otryadlarni tashkil etgan. Askarlar bir xil qurol — nayza va kamon bilan qurollantirilgan. Harbiy harakatlanishda saf tortish tartibi joriy etilib, ular oldinda 4 qator, orqada 10 qator bo'lib harakat qilganlar.

Manbalarda oddiy askarlarning xizmatdagi yutuqlari va xizmat muddati uchun kichik yer ulushi bilan rag'batlantirilgani haqida ma'lumotlar bor. Harbiy boshliqlar esa xizmatlari evaziga lavozimi ko'tarilib, yer, qullar va chorva olishgan. Shuningdek, ularga "maqto'v oltini" (ordenga o'xshash) va bezatilgan jangovar qurollar ham taqdirlangan.

O'rta Podsholik fir'avnlari mamlakat chegaralari xavfsizligiga katta e'tibor qaratganlar. Nilning birinchi va ikkinchi ostonalari havzasida uch chiziqli qal'alar tizimi qurilgan. Qal'a devorlari askarlarni pana qiladigan tishlar, oldinga turtib chiqqan minoralar va dushmanning yaqinlashishini qiyinlashtiruvchi xandaqlar bilan yanada mustahkamlangan. Qal'a darvozalari ham minoralar bilan himoyalangan. Bundan tashqari, suv ta'minoti uchun quduqlar qazilib, daryoga yashirin yo'llar qurilgan. Saqlanib qolgan qal'a qoldiqlaridan biri murakkab mudofaa inshooti bo'lganini ko'rsatadi: u 10 metr balandlikdagi ichki devor, minoralar va kengligi 8 metr bo'lgan xandaqqa ega bo'lgan.

Harbiy yurishlar vaqtida armiyaning ta'minotiga katta ahamiyat berilgan. Qadimgi Misr yozuvlaridan birida shunday ma'lumot keltiriladi: "Men 3000 kishilik armiya bilan yurdim... har biri uchun kuniga ikki ko'za suv va 20 ta non..." Piyoda askarlar nayza bilan qurollanib, qalqon bilan

himoyalangan. Ular faqat lunt bilan o‘ralib, oyoq kiyimsiz jang qilishgan. Manbalarda "zarbdor qismlar" haqida ham eslatib o‘tilgan, bu tajribali askarlardan iborat bo‘linmalar bo‘lsa kerak. Shuningdek, "fir‘avn xizmatchilari" deb nomlangan tanlangan qism yosh zodagonlardan iborat bo‘lib, ular fir‘avn yonida turib jang qilishgan.

2.3. Yangi Podsholik davrida Misr armiyasi

(mil. avv. XVI-XI asrlar)

Miloddan avvalgi XVIII asrda Misrni jangovor ko‘chmanchi qabilalar — giksoslar ("Cho‘l hokimlari") bosib oldilar. Ular o‘zlarining otliq jang aravalari bilan misrliklar uchun yangi harbiy uslubni olib kirdilar. Giksoslarning kuchli zarbasi tartibsiz Misr piyodalarini tezda parokanda qilib tashlardi. Jang aravalarida turgan kamanchilar dushmanga mohirona o‘q yog‘dirar, aravalar esa raqib mudofaa chizig‘ini yorib o‘tish vazifasini bajarardi. Giksoslar Misrda yuz yildan ko‘proq hukmronlik qilib, bir nechta harbiy istehkom va mudofaa inshootlarini barpo etdilar.

Misrliklar giksoslardan jang aravalaridan foydalanishni o‘zlashtirib oldilar, bu esa bo‘lajak Yangi Podsholikning harbiy qudratini yaratish uchun asos bo‘ldi. Giksoslar Misrga ot va yilqichilikni olib kirdilar, shundan so‘ng davlatga qarashli ot zavodlari tashkil etildi. Jang aravalari armiyaning zarbdor kuchiga aylandi va odatda zodagonlar ularda jang qilganlar.

XVII sulola hukmdorlari Kamos va Yahmos giksoslarga qarshi mustaqillik uchun kurash olib bordilar. Yahmos o‘z armiyasi yordamida giksoslarni Misrdan butunlay quvib chiqardi va ularning harbiy

taktikalarini o'zlashtirib oldi. Misrliklar shundan keyin yuz yillarga cho'zilgan bosqinchilik yurishlari uchun kuchli armiya yaratdilar.

Jang aravasi jang maydonida eng ishonchli qurolga aylandi. Uni nayza va kamon bilan qurollangan jangchi boshqargan. Yangi Podsholik davrida Misrliklar jang aravalari bo'linmalarini tashkil qildilar va bu bo'linmani hujum taktikasining eng samarali qismi deb hisobladilar. Barcha jangchi fir'avnlr jangda shaxsan jang aravasidan turib armiyani boshqarganlar. Aravaning haydovchisi jilovni beliga o'rab, qo'lini otish uchun bo'shatgan. Jang aravasi ikki g'ildirakli bo'lib, orqa tomoni ochiq qoldirilgan, bu esa uning manevr qilish imkoniyatini oshirgan. Tutmos IV davrida aravaning g'ildiraklari to'rtta o'qdan oltita o'qqa o'tkazildi, bu esa uning mustahkamligini oshirdi. Miloddan avvalgi XIV asrda sakkiz o'qli g'ildiraklardan foydalanishga urinib ko'rildi, ammo olti o'qli g'ildirak asosiy bo'lib qoldi.

Yangi Podsholik davrida qurol-yarog' ham takomillashdi. Kompozit kamonlar, ya'ni yog'och, suyak va hayvon shoxlari qatlamlaridan yasalgan kamonlar paydo bo'ldi. Ular oddiy kamonlarga nisbatan kuchliroq bo'lib, yog'och qalqonlarni osonlikcha tesha olardi. Bundan tashqari, yaxlit quyma xanjar va kavisli tig'li qilichlar ham paydo bo'ldi. Himoya vositalari sifatida ingichka metall plastinalar tikilgan mato yoki charmdan tikilgan sovutlar va qattiq teridan yasalgan dubulg'alar ishlatilgan. Bu yengil sovutlar issiq iqlim sharoitida qulay edi.

Misr armiyasining asosiy kuchini piyodalar tashkil etgan. Piyodalar qurol turiga ko'ra kamonchilar, nayzachilar va qilichchilar bo'linmalariga ajratilgan. Bu bo'linmalar saf tortib, tartibli harakat qilardi. Harbiy yurishlar vaqtida armiya bo'linmalarga bo'linib, oldindan razvedkachilar

yuborilardi. Dushman shaharlariga hujum qilishda askarlar o'qdan himoyalaniş uchun qalqonlardan "toshbaqa" deb nomlangan tizimni yaratishgan. Qamal paytida maxsus mexanizmlar va narvonlardan foydalanilgan.

Ramseslar davrida (XIX-XX sulola) kamondan foydalanish juda keng tarqaldi. Misrliklar dushmanni yopasiga o'q yomg'iri ostida qoldirish usulini qo'llaganlar, bu esa jangda katta talofotlarga sabab bo'lgan. Kamonchilar yaqin jangdan qochganlari sababli ularga og'ir sovutlar kerak bo'lmagan. Bu davrda "oltin maqtoV" bilan taqdirlash tizimi rivojlangan, bu esa askarlar uchun katta sharaf hisoblangan.

Yanggi Podsholik davrida Misr armiyasiga pullik yollanma askarlar ham qabul qilingan. Bu davrga oid tasvirlarda libiyalik jangchilar beldan pastiga mato o'ragan, ba'zan charm yopinchiqda va qilich bilan qurollangan holda tasvirlangan. Misrliklar miloddan avvalgi XVIII asrda giksoslar istilosi bilan ot bilan tanishganlar. Yangi podsholik davridan boshlab otliq chopar va ayg'oqchilardan foydalanganlar.

Qurol-aslahaning takomillashuvi va murakkab jang taktikalari tufayli qurollardan foydalanish maxsus ko'nikmalarni talab qilar edi. Oddiy misrlik dehqonlardan tuzilgan ko'ngillilar bu talablarga javob bera olmasdi. Shu sababli, yollanma askarlik kasbi yuzaga keldi. Garchi ular misrlik ko'ngillilardan qimmatga tushgan bo'lsa-da, harbiy mahoratlari yuqori bo'lib, jangda katta samaradorlik ko'rsatganlar. Yangi Podsholik davrida liviyaliklar, nubiyaliklar va sherdonlar kabi qo'shni xalq vakillari ma'lum shartlar asosida Misr armiyasiga yollana boshladilar. Ramses II davrida yollanma armiya faol ishlatilgan, So'nggi Podsholik davriga kelib esa armiyaning sezilarli qismini aynan yollanma askarlar tashkil etgan.

Yangi Podsholik davrida harbiy soha yanada rivojlandi va harbiylar soni ko‘paydi. Gerodot ma’lumotlariga ko‘ra, ularning soni 160 mingdan 250 minggacha yetgan, biroq bu sonlar butun harbiy tabaqa (askarlar va ularning oilalari)ni nazarda tutgan bo‘lishi mumkin. Harbiy yurishlarga esa o‘n mingga yaqin kishi qatnashgan.

Yangi Podsholik armiyasining katta qismi qilichlar bilan qurollangan bo‘lsa-da, jangda kamon muhim o‘rin tutgan. Jangchilarning himoya vositalari ham takomillashdi: qalqondan tashqari, dubulg‘a (shlem) va bronza plastinkalari tikilgan charmdan yasalgan sovutlar paydo bo‘ldi. Armiyaning yangi va muhim qismi — jang aravalari paydo bo‘ldi. Jang aravasi ekipaji jangchi va haydovchidan iborat bo‘lib, unga ikkita ot qo‘shilgan. Harbiy qurol-aslahalar tayyorlash uchun maxsus ustaxonalar, charm bilan ishlaydigan korxonalar rivojlandi.

Misr armiyasi Ramzes II davrida 5000 kishilik katta bo‘linmalarga, ya’ni korpuslarga bo‘lingan. Har bir korpus homiy ma’bud nomi bilan atalgan (masalan, Kadesh jangida Amon va Ptah korpuslari qatnashgan). Har bir korpus o‘z navbatida 200-300 kishilik polklarga ajratilgan. Shuningdek, Yangi Podsholik davrida asosan jang aravalarida jang qilgan "Fir’avn botirlari" deb nomlangan saylanma bo‘linmalar ham tilga olinadi.

Yaxshi qurollangan va jangovar qobiliyati yuqori bo‘lgan Misr armiyasi bir necha asrlar davomida Old Osiyoda zafarli yurishlar olib borgan. Fir’avnlr bu urushlar davomida harbiy san’at va armiya boshqaruvi bo‘yicha yuqori mahoratga erishganlar. Tutmos III davrida harbiy yurishlar vaqtida armiyani ta’minlash uchun ma’sul bo‘lgan yangi lavozimlar, masalan, harbiy amaldor (kvartirmeyster) va intendantlar paydo bo‘lgan. Fir’avnlarning harbiy yurishlari haqidagi yozma manbalar

— annallar bizgacha yetib kelgan. Ular Suriya va Falastin ustidan nazorat oʻrnatib, miloddan avvalgi XV asrda kuchli Mitanni davlatini magʻlub etganlar. Bu davr urushlari davomida jang taktikasi va harbiy sanʼati toʻliq shakllangan.

Yangi Podsholik firʼavnlarning harbiy faoliyati. Yangi Podsholikning hukmdorlari, jumladan, Yahmos, Tutmos III, Seti I va Ramzes II kabi firʼavnlari Misr armiyasiga shaxsan boshchilik qilib, janglarda bevosita ishtirok etishgan. Ular mohir jangchi boʻlib, oʻz shaxsiy jasoratlari bilan askarlarga oʻrnak boʻlganlar. XVIII sulola davrida harbiy xizmat obroʻli kasbga aylangan. Misr tarixidagi eng buyuk jangchi-firʼavn hisoblangan Buyuk Tutmos III (mil. avv. 1490–1436-yillar) oʻzining shaxsiy jasorati bilan mashhur boʻlgan. U oʻrta boʻyli, baquvvat, ovni yaxshi koʻradigan jismonan kuchli shaxs boʻlgan.

Yangi va Soʻnggi Podsholik davrlarida harbiy sanʼatning rivojlanishi bilan harbiylarning siyosiy mavqeyi ham oshgan. Baʼzi harbiy boshliqlar, jumladan, Horemxeb va Ramzes I kabi shaxslar harbiy kuchga tayangan holda hokimiyatni egallaganlar.

Qadimgi Misrda harbiy ishlarni tashkil etish uchun "Qurol uyi" deb nomlangan davlat muassasasi mavjud boʻlgan. U qurol-yarogʻ tayyorlash, kemalar qurish, armiyani taʼminlash va mudofaa inshootlarini barpo etish bilan shugʻullangan. Misr armiyasi soni haqida aniq maʼlumotlar boʻlmasa-da, manbalarda 40 ta kemadan iborat flot haqida eslatmalar bor. Harbiylar firʼavn, viloyat hokimlari va ibodatxonalar xizmatida boʻlib, buning evaziga yer ulushlari olganlar. Urush paytida turli viloyatlardan kelgan askarlar oʻrtasida kelishmovchiliklar yuzaga kelgani, bu esa

armiyaning jangovar qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatgani qayd etilgan. Misrliklar harbiy kema qurishda finikiyaliklar tajribasidan foydalanganlar.

Fir'avnning shaxsiy qo'riqchilari — "Fir'avn a'yonlari odamlari" va unga sodiq zodagon harbiylar — "Hukmdor yo'ldoshlari" harbiy yurishlarda fir'avnga hamroh bo'lganlar. Armiyaning ta'minoti maxsus davlat organi tomonidan amalga oshirilib, mahsulotlar omborlardan qat'iy me'yorlarda berilgan.

Tutmos III ning harbiy yurishlari va strategiyasi. Yangi Podsholik davrida Misr Falastin va Suriyada uzoq muddatli bosqinchilik urushlarini olib borgan. Tutmos III bu hududlarga 17 marta harbiy yurish qilgan. Uning davrida Suriya va Falastin shaharlari Kadesh boshchiligida Misrga qarshi ittifoq tuzgan. Megiddo va Kadesh kabi mustahkam qal'alar ittifoqning asosiy istehkomlari bo'lgan. Megiddo Misrning Oront daryosi vodiysiga boradigan yo'lini to'sib turgan muhim strategik nuqta edi.

Tutmos III ning harbiy yurishlari ma'lum bir maqsadga qaratilgani bilan ajralib turardi. U o'z kuchlarini tarqatib yubormasdan, ularni muhim strategik nuqtalarga qaratgan. Dastlabki besh yurish Kadeshga hujum qilish uchun zarur zamin yaratgan. Bu davrda Misr 20 ming kishilik yaxshi qurollangan armiyaga ega bo'lgan. Misr harbiy floti esa Falastin va Suriya qirg'oqlariga qo'shin tushirish imkoniyatiga ega bo'lgan, bu esa harbiy operatsiyalar uchun qulay tayanch nuqtalarni yaratgan.

Qadimgi Misrda armiya to'liq tashkillashtirilgan va alohida bo'linmalarga bo'lingan edi. Harbiy xizmat o'ziga xos yopiq ijtimoiy qatlamga aylangan bo'lib, harbiylar turli imtiyozlarga ega edilar. Bu imtiyozlar hatto avloddan-avlodga meros qilib o'tkazilishi mumkin edi. Harbiy san'at rivojlanishi bilan armiya tuzilmasi murakkablashdi, unga

piyodalar, kamonchilar, nayzachilar, jang aravalari va otliq qismlar qo'shildi. Jang maydonida turli bo'linmalarning o'zaro uyg'un harakatini tashkillashtirishga katta e'tibor berilgan. Misr armiyasida saf tortish, bir tekis yurish kabi tartib-qoidalar shakllangan. Jang aravalari bir qator bo'lib saf tortgan, piyodalar esa ularning ichki qismida 10 qator bo'lib joylashgan. Qanotlarni jang aravalari bilan himoya qilish muhim deb hisoblangan.

So'nggi Podsholik davrida ham ba'zi harbiylar o'z kuchlariga tayangan holda fir'avn taxtini egallaganlar. Masalan, XXI sulola davrida Misr armiyasining ko'p qismi G'arbiy Liviya hududidan kelgan yollanma askarlardan iborat bo'lgan. Fir'avnning marhamati bilan ular yer-mulkka ega bo'lib, yuqori harbiy va fuqarolik lavozimlarini egallay boshlaganlar. Shu tarzda, lashkarboshi Sheshonk (mil. avv. 945-924-yillar) fir'avn taxtini egallab, Misrga XXII sulolaga asos solgan. U faol sarkarda sifatida Falastinga yurish qilib, Misrning obro'sini qayta tiklagan. 1938-1939-yillarda Tanisda olib borilgan arxeologik qazishmalar vaqtida Sheshonkning talon-taroj qilinmagan qabri topilgan. Uning qabrida oltin-kumushdan ishlangan tobutda yaxshi saqlangan mumiyolangan jasadi topilgan.

Miloddan avvalgi 656-yilda Ossuriya hukmronligidan Misrni ozod qilgan XXVI sulola ham yollanma askarlar xizmatidan foydalangan. Bu davrda Misrga yunonlar ham yollanma askar sifatida ko'plab kela boshlaganlar. Manbalarda yollanma askarlar maoshini o'z vaqtida olmagan uchun xizmatdan bosh tortganlari haqida ma'lumotlar uchraydi.

Misrliklar mudofaa inshootlari qurishda katta yutuqlarga erishganlar. Bu inshootlar alohida qal'alar yoki murakkab istehkomlar tizimidan iborat

bo'lgan. Qal'alarni qamal qilish va shturm qilish (hujum bilan egallash) bo'yicha mahorat shakllangan. Hujumda taran (devorlarni buzish uchun yog'och moslama), narvonlar va veneya (qamal paytida askarlarni himoya qiluvchi qoplamali panjara) kabi vositalardan foydalanilgan. Qal'alar hujum yoki uzoq qamal orqali olingan.

Misr harbiy floti. Qadimgi Misr podsholigi davrida (mil. avv. XXVIII-XXIII asrlar) kemalardan foydalanilgan bo'lsa-da, misrliklar dastlab kemasozlik va dengizchilikda tajribaga ega bo'lgan finikiyaliklar xizmatidan foydalanganlar. Yangi Podsholik davrida esa misrliklar finikiyaliklardan bu san'atni o'zlashtirib, o'zlarining kuchli harbiy flotini yaratdilar. Bu flot Old Osiyodagi bosqinchilik urushlarida va "dengiz xalqlari" hujumlarini qaytarishda samarali qo'llanilgan.

Misr kemalari eshkak va yelkanlar bilan jihozlangan bo'lib, har bir kemada doimiy ekipaj va harbiy boshliq bo'lgan. Kema qurilishi bilan maxsus lavozimdagi mansabdor shaxs shug'ullangan. Manbalarga ko'ra, ikkita yirik flot qurilgan bo'lib, ulardan biri Yuqori, ikkinchisi esa Quyi Misrda joylashtirilgan.

Norvegiyalik olim V. Lundstrem miloddan avvalgi 1200-yillarga oid Misr barelyeflariga asoslanib, qadimgi Misr harbiy kemasining qiyofasini tikladi. Unga ko'ra, kema uzunligi 30 dan 40 metrgacha bo'lgan. Kema bortida 150-160 metrgacha masofadagi nishonni bexato ura oladigan kamonchilar turgan. Kemaning ustidagi savatda ham mergan kamonchilar joylashgan. Kemaning old qismi dushman kemasiga zarba berishga mo'ljallangan metall taran bilan yakunlangan. Kema korpusi esa yuqori navli yog'ochdan yasalgan.

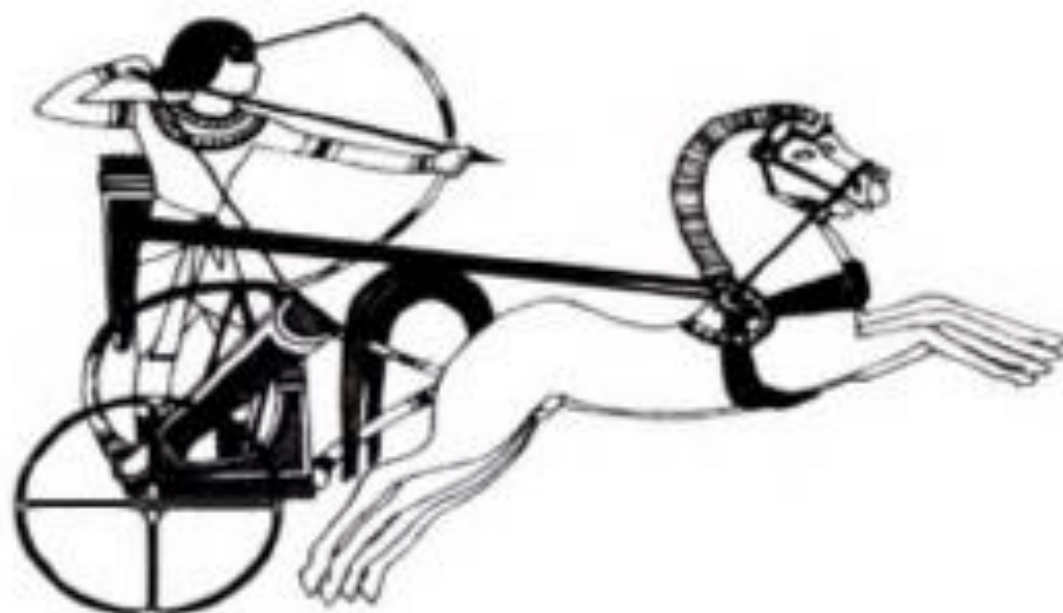
2.1-rasm. Mesexti sag'anasidagi tasvirlar bo'yicha Misr nayzachilari rasmi. Nayzachilar yarim oval qalqon bilan himoyalanganlar.

2.2-rasm. Firavnning jang aravasi.

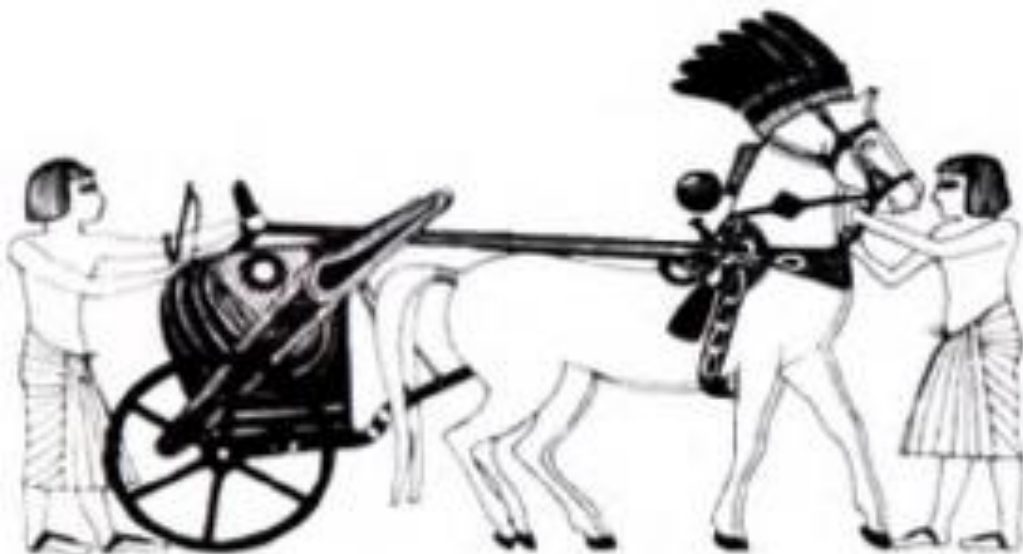

2.3.rasm. Misr jang aravasi giksos jang aravalaridan farq qilib, doimo takomillashtirib borilgan.

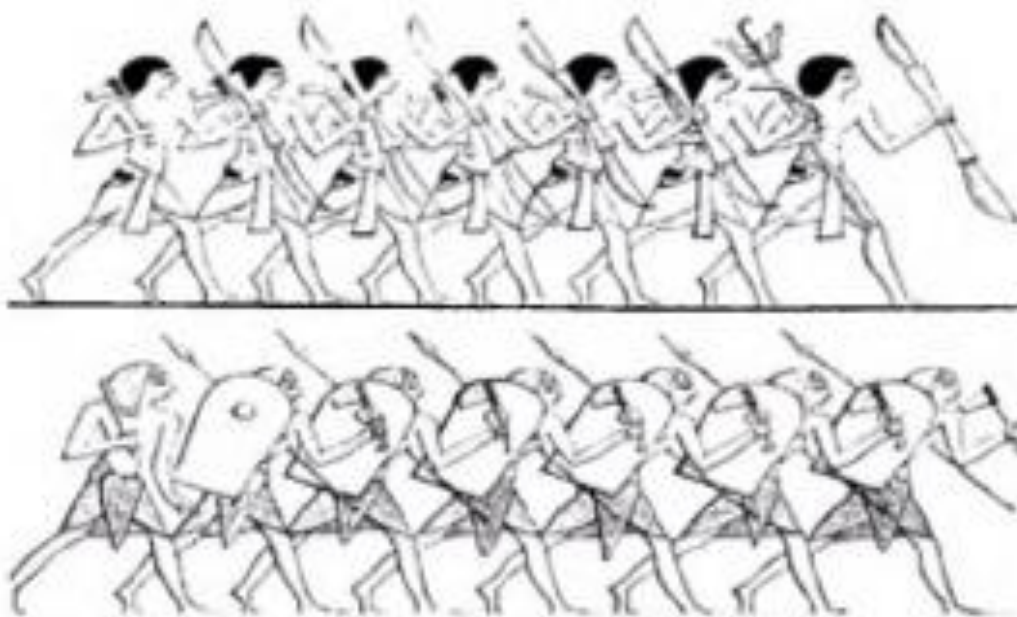

2.4-rasm. Mil.avv. XVI asrda giksoslar haydalgandan keyin Tutmos IV hukmronligi davrida Misr jang aravalari to`rt spitsaga ega edi. Bu rasmda jang aravasidan turib ov qilish manzarasi tasvirlangan.

Haydovchi jilovni beliga o`rab, qo`lini kamondan otish uchun ozod qilgan. Jang aravasida kamon o`qlari qo`yiladigan sadoq ham mavjud.

2.5-rasm. Bu rasm-tasvir mil.avv. XVI-XI asrlarda mavjud bo`lgan yangi podsholik davridagi jang aravalari to`g`risida to`liq ma`lumot beradi. Jang aravasi oltita spitsali bo`lib, aravada kamonni qoyish uchun sadoq aniq ko`rinib turibdi. Jang aravasining asosi imkoniyat darajasida orqaga siljirilgan. Bu jang aravasining manevr qilish imkoniyatini kuchaytiradi. Manevr qilish Misr jang aravalarining jang taktikasida hal qiluvchi omil edi. U burilgan paytda ag'darilib ketmagan.

2.6-rasm. XVIII sulola (1567-1320) davridagi Misr piyoda askarlari. Ular kamon, nayza va bolta bilan qurollanganlar.

2.7-rasm. Malika Xatshepsat Puntga jo`natgan dengiz savdo ekspeditsiyasiga hamrohlik qilgan piyoda askarlar qismi. Askarlar nayza va bronza boltalar bilan qurollanganlar. Oldinda qism sarkardasi qinga solingan kamon va bronza bolta bilan bormoqda. Tutmos III dan oldin taxt egasi malika Xatshepsat davrida Misr askarlari asosan Afrikada

***Nubiya (hozirgi Sudan) va Puntga harbiy-savdo ekspeditsiyasi
uyushtirganlar.***

***2.8-rasm. Qadimgi podsholik davri. Misr falangasining
birinchi uch qatori.***

***2.9-rasm. Yangi podsholik davri. Misr falangasining birinchi uch
qatori.***

2.4. Shumer askarlarining qurol-aslahasi va taktikasi

Miloddan avvalgi IV ming yillik oxiri – III ming yillik boshlarida Dajla va Frot daryolari oraligʻida (Mesopotamiyada) ilk shahar-davlatlar

paydo bo'ldi. Bu yerda sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi jamiyat va davlatning shakllanishiga olib keldi. O'sib borayotgan aholi orasida yer va suv resurslari uchun doimiy ziddiyatlar yuzaga kelganligi sababli, harbiy sohaning rivojlanishi zarur bo'lib qoldi.

Shumer shahar-davlatlari o'z xavfsizligini ta'minlash uchun harbiy kuchlarga ega bo'lishga intilgan. Urush xavfi bo'lgan paytda ko'ngilli fuqarolar harbiy yurishlarda qatnashgan. Aholining turli qatlamlaridan bo'lgan piyoda askarlar o'z xizmatlari uchun yer ulushi olganlar. Buning evaziga ular harbiy yurishga o'z qurol-aslahasi va oziq-ovqati bilan qatnashishga majbur bo'lganlar.

Shumer armiyasining asosini piyodalar tashkil etgan. Ular mis uchli qisqa nayza, uzun dastali mis bolta, mis xanjar va tosh cho'qmor bilan qurollanganlar. Himoya uchun esa mis plastinkalar o'rnatilgan jun ko'ylak va mis bilan qoplangan charm qalqonlardan foydalanganlar.

Shumer askarlari saf tortish ko'nikmasiga ega bo'lganlar. Jang safining oldingi qatorida turgan askarlar katta qalqonlar bilan bir necha askarni dushman o'qlaridan himoya qilgan. Shumerlar jang aravalaridan foydalangan dunyodagi birinchi xalqlardan hisoblanadi. Ular ikki va to'rt g'ildirakli jang aravalarini ishlatishgan. Aravada haydovchi va nayza otuvchi askar bo'lgan. Biroq, yog'ochdan yaxlit yasalgan g'ildiraklar sababli aravalar og'ir va harakatchan bo'lmagan. Shu sababli, jang aravolari jangda uncha samarali bo'lmagan va piyodalar asosiy jangovar kuch bo'lib qolavergan.

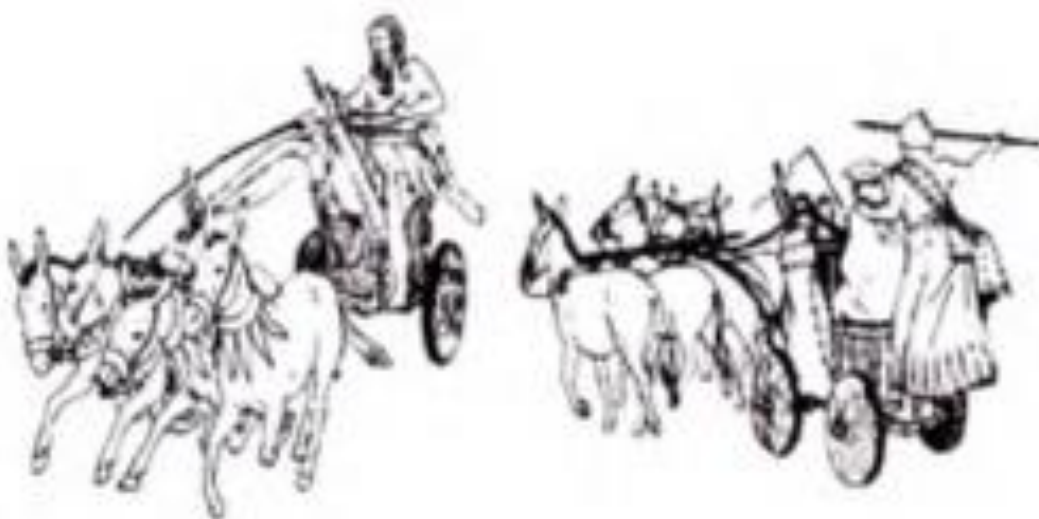
Harbiy tabaqaning shakllanishi. Miloddan avvalgi 2400-yillarga oid yozma manbalar Lagash hukmdori Urukaginaning islohotlari haqida

ma'lumot beradi. Bu islohotlarga ko'ra, u boshliqlarga askarlarning mullukini noqonuniy tortib olishni taqiqlagan. Bu holat harbiylarning ijtimoiy qatlam sifatida shakllana boshlaganidan va ular davlat himoyasida bo'lganidan dalolat beradi.

Miloddan avvalgi XXIV asrda butun Mesopotamiya Akkad davlati hukmronligi ostida birlashtirildi. Akkad hukmdori Sargon 5400 kishilik muntazam armiya tuzgan. O'sha davr uchun bu juda katta kuch hisoblangan. Qiyoslaydigan bo'lsak, Qadimgi Misr armiyasi 20 ming kishidan iborat bo'lgan bo'lsa, Ossuriya o'zining eng qudratli davrida 120 ming kishilik armiyaga ega bo'lgan. Sargon o'zining muntazam armiyasi yordamida 50 dan ortiq shahar-davlatni zabt etgan. Bu davrdan boshlab armiya ta'minotini davlat o'z zimmasiga olgan.

2.10-rasm. Shumerliklar.

**2.11-rasm. Mil.avv. III ming yillikdagi Mesopotamiya shahar-
davlatlarining oqsuyak zodagonlari to'rt g'ildirakli va ikki g'ildirakli
jang
aravalarida jang qilganlar.**

Miloddan avvalgi XIX asrda Mesopotamiyada yangi va qudratli Bobil davlati paydo bo'ldi. Amoriy sulolasi Bobilni poytaxt qilib, butun Mesopotamiyani birlashtirishga kirishdi. Bu jarayon ayniqsa, sulolaning oltinchi podshosi Hammurapi (mil. avv. 1792–1750-yillar) davrida yakuniga yetdi. Uning hukmronligi davrida Bobil ulkan imperiyaga aylandi va kuchli armiyaga ega bo'ldi.

2.5. Bobil armiyasi va harbiylarning huquqiy himoyasi

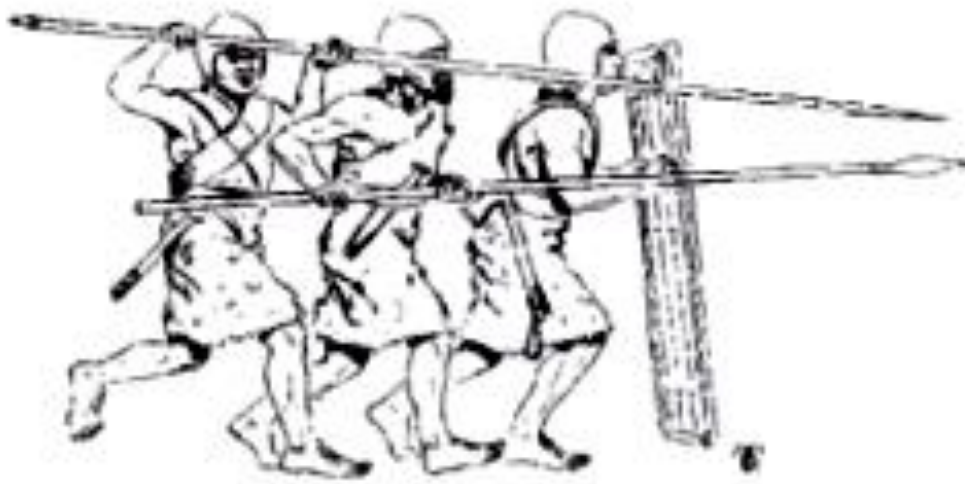
Bobil muntazam armiyaga ega bo'lgan, urush vaqtida esa ko'ngilli dehqonlar hisobiga uning soni oshirilgan. Hammurapi qonunlari to'plami (26-41-moddalar) harbiy xizmatchilarning huquq va majburiyatlarini belgilab bergan. Qonunlarda "redu" va "baeru" deb nomlangan askarlar, shuningdek, "deku" va "labuttu" unvonli harbiy boshliqlar haqida ma'lumotlar bor.

Qonunlarga ko'ra, podshodan yer olgan jangchi-kolonistlar harbiy xizmat o'tashlari shart bo'lgan. Agar ular bu majburiyatni bajarmasalar, o'lim jazosiga hukm qilinib, yerlari tortib olingan. Shu bilan birga, bu jangchilarning huquqlari ham himoya qilingan. Asirga tushgan jangchi to'lov evaziga ozod qilingan, asirlikdagi askarning yeri va mol-mulki o'g'liga o'tgan va bu mulkni bosib olish jinoyat hisoblangan. Agar kimdir jangchining mol-mulkiga zarar yetkazsa yoki uni qul qilib sotsa, o'lim

jazosiga hukm qilingan. Jangchiga podsho tomonidan berilgan yer, chorva va uy-joyni sotish qat'iyon man qilingan. Bu qonunlar bilan davlat harbiy xizmat majburiyatiga ega bo'lgan kichik yer egalari guruhini yaratgan, chunki tinimsiz urushlar sababli armiyani saqlab qolish zaruriyatga aylangan edi.

Bobil mudofaa inshootlari (fortifikatsiya). Qadimgi Mesopotamiyada mudofaa inshootlari qurish san'ati (fortifikatsiya) yuqori darajada rivojlangan. Har bir shahar mudofaa devori bilan o'rab olingan. Miloddan avvalgi VII asrda Bobil shahri ham shunday kuchli mudofaa tizimiga ega bo'lgan. O'sha davr uchun ulkan bo'lgan 200 000 aholi yashaydigan Bobil, balandligi 7,78 metr, qalinligi 3,3 metr bo'lgan uch qator devor bilan o'ralgan. Devorlarning birida 300 ta minora bo'lib, ular orasidagi masofa 44 metrni tashkil etgan. Devorlardagi 100 ta darvoza mis bilan qoplangan edi. Devorlar, shuningdek, suv bilan to'ldirilgan chuqur xandaq bilan o'ralgan bo'lib, bu Bobilni dushman hujumlariga qarshi deyarli yengilmas qal'aga aylantirgan.

Shumer falangasi. Falanga — qadimgi armiyalarning zich saf tortgan harbiy bo'linmasi bo'lib, uning asosiy xususiyati uzun nayzalar bilan qurollangan jangchilardan iboratligidir. Qadimgi tasvirlarda Mesopotamiya falangasi uch qatorli safda ko'rinadi. Miloddan avvalgi XXV asrga oid, janubiy Mesopotamiyada topilgan "Kalxatlar stelasi" deb nomlangan lavhada Shumer askarlarining qurollangan holati tasvirlangan. Bu yodgorlik Lagash hukmdorining Umma shahriga qarshi g'alabasini aks ettiradi.

2.12-rasm. Shumer falangasining birinchi 3 safi.

Lavhada jang maydoni halok bo'lgan dushman jasadlari bilan to'lgani va ular ustida kalxatlar uchib yurgani tasvirlangan. Shuningdek, g'olib hukmdorning jang aravasida og'ir qurollangan askarlar oldida borayotgani, jangda halok bo'lganlarni dafn etish, qurbonliklar keltirish va asirlarni qatl qilish manzaralari ham aks ettirilgan. Lavhadagi yozuvda Lagashning Umma ustidan g'alabasi va uning oqibatlari haqida hikoya qilinadi. Unda mag'lub bo'lgan Umma aholisi Lagashga hujum qilmaslikka va uning xudolariga o'lpon to'lashga qasamyod qilgani haqida ma'lumot beriladi.

Miloddan avvalgi III ming yillikda urushlar asosan Mesopotamiyaning o'zida joylashgan ellikka yaqin shahar-davlatlar o'rtasida bo'lgan. Ikkinchi ming yillikka kelib, ular Bobil, Ossuriya, Mitanni va Xett kabi qudratli davlatlarning tarkibiga kirib, keng qamrovli urushlarda ishtirok etdilar. Bu davrda qurol-yarog' endi misdan emas, balki bronzadan yasalgan. Shaharlar esa kuchli mudofaa devorlari bilan o'rab olindi.

Miloddan avvalgi I ming yillikda Mesopotamiya va unga qo'shni Suriyada qurol-yarog' ishlab chiqarish markazlari paydo bo'ldi. Shunday markazlardan biri o'zining oliy navli po'lat qilichlari bilan mashhur bo'lgan Damashq shahri edi. Damashqda yasalgan qilichlar juda o'tkir bo'lib, ularning narxi yuqori edi, chunki ustalar bu qurollarni tayyorlash texnologiyasini sir saqlashgan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. *Qadimgi va O'rta podsholik davrlarida Misr armiyasining asosiy qurollari va himoya vositalari qanday edi?*
2. *Giksoslarning Misrga ta'sirini matn asosida tahlil qiling. Ular qanday yangi harbiy texnologiyalarni kiritdi va bu Misr armiyasining o'zgarishiga qanday ta'sir ko'rsatdi?*
3. *Yangi podsholik davrida Misr jang aravalarining tuzilishi va takomillashuvi haqida qisqacha izoh bering. Matndan oltita spitsali g'ildiraklar va ot aslahalarining ahamiyatini misollar bilan keltiring.*
4. *Misr armiyasida yo'llanma askarlarning roli va paydo bo'lish sabablarini matndan foydalanib tahlil qiling. Nubiya va Liviya askarlarini misol qilib oling.*
5. *Tutmos III ning harbiy yurishlari va strategiyasini matnga asosan tavsiflang. U qanday g'alabalarga erishdi va bu Misrning old Osiyodagi mavqeyiga qanday ta'sir ko'rsatdi?*
6. *Qadimgi Misr harbiy flotining rivojlanishi va Finikiyaliklarning ta'sirini matndan tahlil qiling. Harbiy kemalarning tuzilishi va vazifalarini sxema yoki jadval shaklida ko'rsating.*

7. Qadimgi Mesopotamiya shahar-davlatlarida (Shumer) harbiy san'atning dastlabki shakllari qanday edi? Piyoda askarlar va jang aravalarining xususiyatlarini sanab bering.

8. Hammurapi qonunlarida harbiylarning huquq va majburiyatlarini matndan iqtiboslar bilan tushuntiring. Bu qonunlar armiyaning tuzilishiga qanday ta'sir ko'rsatganini muhokama qiling.

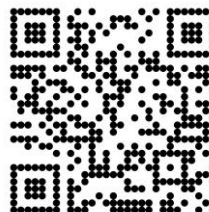
9. Shumer falangasining tuzilishi va jang usuli haqida matndan ma'lumot bering. "Kalxatlar stelasi" yodgorligini misol qilib tushuntiring.

Mavzuga doir qo'shimcha adabiyot:

Deyv Roos. Qadimgi Misr qurollari va Fir'avn armiyasini quvvatlagan asboblari. (Deyv Roos. Ancient Egyptian Weapons and Tools That Powered the Pharaoh's Army.)

R.Rajabov. Qadimgi sharq harbiy san'ati: ilmiy risola.
- Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. - 136 b.

Joshua J. Mark. Qadimgi Misr urushi. 2016. (Joshua J. Mark. Ancient Egyptian Warfare)

Mavzuga oid video material: Qadimgi Mesopotamiya harbiy qurol aslahalari va harbiy san'ati. (Ancient Mesopotamian Weapons and Military Art).

Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

"Mesopotamiya qudrati: Sumer qo'shinini qudratli qilgan omillar? Afsonalar va metall: Sumer harbiy san'atining sirlari. (Mesopotamian Might What Made the Sumerian Army Powerful? Myths & Metal: Secrets of Sumerian Warfare). Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

3-MAVZU. QADIMGI OLD OSIYO DAVLATLARI VA QADIMGI ERONDA HARBIY SAN'AT TARIXI.

Reja:

3.1. *Qadimgi Mitanni harbiy san'ati;*

3.2. *Ossuriya harbiy san'ati;*

3.3. *Xett harbiy san'ati;*

3.4. *Qadimgi Eron harbiy san'ati.*

Tayanch tushunchalar: *Muntazam armiya, otliq qismlar, muhandis qismlar, kamonchilar, nayzachilar, qalqonbardorlar, tungi hujum taktikasi, harbiy kolonistlar, harbiy lagerlar, qamal strategiyasi, qamal minorasi, lahim (tunel), suvoriylar, harbiy dengiz floti, finikiyalik kemasozlar, razvedka xizmati, ayg'oqchilik, savdo yo'llari nazorati, urush o'ljalari, terror taktikasi, aslahaxona, qal'a devorlari, qamal mexanizmlari, narvonlar, charm mesh (suzuvchi ko'pri), "Katta chivin" (qamal moslamasi), Damashq qamali.*

3.1. Qadimgi Mitanni harbiy san'ati

Mil. avv. XVI asr atrofida hozirgi Suriyaning shimolida, Xabur daryosi havzasi va shimoliy Mesopotamiyada kuchli Mitanni davlati vujudga kelgan. Bu davlat asosan xurri tilli etnik guruhdan iborat bo'lib, hukmdor sinfi va harbiy elita esa hind-evropa (indo-ariya) kelib chiqishiga ega bo'lgan migratsiyalar natijasida shakllangan. Poytaxti Vashukanni (hozirgi joylashuvi aniq aniqlanmagan, ehtimol Tell Fexariya yaqinida) bo'lgan Mitanni savdo yo'llarining kesishgan hududida joylashgani uchun xalqaro savdoda faol qatnashgan va iqtisodiy jihatdan gullab-yashnagan.

Aholi dehqonchilik va chorvachilik (jumladan, ot boqish) bilan shug'ullangan, ammo davlatning qudrati asosan kuchli harbiy tuzumiga asoslangan edi. Tez orada kuchli armiyaga ega bo'lgan Mitanni Ossuriyaning bir qismini, Kichik Osiyo, Suriya, Finikiya va Falastinni bosib olgan. Bu kengayish mil. avv. XV asrda Shaushtatar (Parattarna) hukmronligi davrida eng yuqori cho'qqisiga chiqqan, unda u Ashshur shahrini talon-taroj qilib, undagi ma'bad eshiklarni o'z poytaxtiga o'g'irlagan. Mitanni Xetlar davlati va Misr bilan Old Osiyoda hukmronlik uchun uzoq urushlar olib borgan, ammo keyinchalik diplomatik ittifoqlar orqali muvozanatni saqlab qolgan. Davlatning qudrati asosi kuchli jangovar armiya bo'lgan bo'lib, u "Buyuk Davlatlar Klubi"ga (Egypt, Xetlar, Bobil va Ossuriya bilan birga) kirgan va mil. avv. 1500–1350 yillarda mintaqada dominant kuch bo'lgan.

Mitanni armiyasi uch qismdan iborat bo'lgan va zamonaviy harbiy tuzumning dastlabki namunalaridan biri sifatida tanilgan:

Piyoda – ko'ngilli qism: Bu qism yengil va og'ir qurollangan piyoda askarlardan iborat bo'lgan. Yengil piyodalar asosan dehqonlar va ko'ngillilardan to'plangan bo'lib, ular oddiy nayza, kamon va sopqon (tosh otadigan qurol) bilan qurollangan. Og'ir piyodalar esa sovut (jez yoki charm plastinalar bilan qoplangan) va katta qalqonlar bilan himoyalangan bo'lib, jang maydonida falanga (zich saf) shaklida harakat qilgan. Piyodalar armiyaning asosiy kuchi bo'lib, ular soni 20 mingga yetgan va janglarda himoya va qo'l jangida ishlatilgan.

Jangovar qobiliyati yuqori darajada bo'lgan otliq suvoriylar: Otliq qismlar Mitannining eng muhim kuchlaridan biri bo'lib, ular yengil qurollangan (kamon, qisqa nayza va qilich) va tez harakatlanishga

mo'ljallangan edi. Bu qismlar ko'pincha razvedka va ta'qib uchun ishlatilgan, ammo asosiy zarba otliqlar emas, balki jang aravalari bo'lgan.

Imtiyozli jang aravalari qismi: Bu qismni oqsuyak-zodagonlar (maryannu – “jangovar elita”) tashkil etgan. Boy oqsuyak-zodagonlar jang aravalarini qurish uchun juda katta miqdorda mablag' sarflaganlar, chunki har bir arava oltin, kumush va qimmatbaho metallar bilan bezatilgan bo'lgan. Mitanni jang aravalari yuksak mahorat bilan boshqarilgan: ular ikki g'ildirakli, oltita spitsa (spoked wheels) ga ega bo'lib, yengil va tez (soatiga 50–60 km tezlikka yetgan). Ekipaj odatda ikki kishidan iborat edi – haydovchi (qalqon va qisqa nayza bilan) va kamonchi (kompozit kamon bilan). Ko'pincha bu jang aravalari jang'lar taqdirini hal qilgan yoki armiyaning g'alabasini ta'minlagan zarbdor qism bo'lgan. Mitanni bu texnologiyani birinchi bo'lib takomillashtirgan va Xetlar, Misrliklar hamda Ossuriyaliklar Mitanni jang aravalari qismining yutuqlarini o'zlashtirishga harakat qilganlar. Masalan, Xetlar bu dizaynni o'g'irlab, uni Misrga yetkazgan, Misrliklar esa uni yanada mukammallashtirgan. Mitanni davlati hokimiyati harbiy maqsadlar uchun yilqichilikni rivojlantirgan: otlarni parvarish qilish bo'yicha qo'llanma (Kikkuli matni, mil. avv. XIV asr) Xett arxivlarida topilgan bo'lib, unda otlarni mashq qilish va parvarish usullari batafsil bayon etilgan. Misr fir'avnlari (masalan, Tutmoz III va Amenxotep III) Mitanni bilan hamkorlik qilganda, Mitanni podshosi (Shuttarna II va Tushratta) bir necha marta jang aravalarini, otlarni va qul qizlarni sovg'a sifatida yuborgan. Amarna xatlari (mil. avv. XIV asr) shuni ko'rsatadiki, Tushratta Xett hujumlaridan keyin g'alaba sifatida Misrga jang aravasi va qullar yuborgan, bu ittifoqni mustahkamlagan.

Mitannining harbiy muvaffaqiyati savdo va diplomatik aloqalarga asoslangan bo'lib, u Misr bilan nikoh ittifoqlari (masalan, Mitanni malikalarining Misr fir'avnlari turmushga chiqishi) orqali Suriyani nazorat qilgan. Biroq, mil. avv. XIV asr oxirida ichki merosxo'rlik nizolari va Xetlar (Suppiluliuma I) hamda Ossuriyaliklar (Ashur-uballit I) bosqinlari natijasida zaiflashgan. Xetlar poytaxt Vashukanni egallab, vassal qirol o'rnatgan, Ossuriyaliklar esa mamlakatni butunlay yutib yuborgan (mil. avv. XIII asr boshlari). Mitanni qulagani bilan uning harbiy innovatsiyalari (jang aravalari va ot texnologiyasi) Old Osiyo va Misr harbiy san'atini o'zgartirgan va keyingi imperiyalarga ta'sir ko'rsatgan.

3.2. Ossuriya harbiy san'ati

Miloddan avvalgi XIX asrda Dajla daryosining yuqori oqimida, markazi Ashshur shahri bo'lgan Ossuriya davlati vujudga keldi. Bu davlat miloddan avvalgi 605-yilgacha hukm surgan. Ossuriya Misrga nisbatan harbiy san'atni yuqori darajada rivojlantirib, kuchli va jangovar armiya shakllantirgan. Bu armiya murakkab tuzilma va yuqori tashkiliy darajaga ega bo'lgan, bu esa harbiy taktikani rivojlantirishga katta imkoniyat yaratgan.

Ossuriya armiyasining asosini harbiy-kolonistlar tashkil etgan, shuningdek, u erkin aholining keng qatlamlaridan to'plangan askarlar bilan to'ldirib turilgan. Har bir viloyat boshlig'i o'z hududidan askar yig'ib, ularga shaxsan boshchilik qilgan. Armiya tarkibiga Ossuriya tomonidan bo'ysundirilgan mamlakatlardan olingan "ittifoqchilar" ham kiritilgan. Masalan, Sinaxxerib (mil. avv. 705–781-yillar) va Ashshurnasirpal (mil.

avv. VII asr) singari hukmdorlar armiya safiga asirga olingan kamonchi, qalqonchi, temirchi va kosiblar bilan to'ldirib turishgan.

Ossuriya armiyasida otliq qismlar va alohida muhandis qismlar ilk bor miloddan avvalgi IX asrda tashkil etilgan. Dastlab otliqlar egarlanmagan otlarda o'tirgan, keyin esa uzangisiz egar ixtiro qilingan. Otliqlar juft bo'lib jang qilgan: biri kamonchi, ikkinchisi nayza va qalqon bilan qurollangan.

Ossuriya armiyasining jangovar tartibini kamonchilar, nayzachilar, jang aravalari va otliqlar tashkil etgan. Jang aravalari old qatorda, piyodalar esa uch qator bo'lib ularning orqasida joylashgan. Kamonchilar oldinda yoki qalqonbardorlarning panohida jang qilganlar. Otliqlar dushman safini buzib tashlashda qo'rqinchli kuch bo'lgan. Ossuriya sarkardalari kutilmagan taktik vaziyatni yuzaga keltirish uchun tungi hujum usulini keng qo'llaganlar.

Miloddan avvalgi VIII asrda islohotchi podsho Tiglatpalasar III (mil. avv. 745–727-yillar) harbiy islohot o'tkazgan. Islohotdan avval armiya ko'ngillilardan tashkil topgan bo'lib, har bir askar o'z quroli va oziq-ovqatini o'zi ta'minlagan. Islohot natijasida esa muntazam armiya tuzildi va uning ta'minoti to'liq davlat hisobidan amalga oshirildi. Armiya qurol turlari bo'yicha bo'linmalarga ajratilib, bir xil qurol joriy qilingan. Armiyadagi jangchilar soni o'rta va kambag'al qatlamlar hisobidan ko'paytirildi. Tiglatpalasar III qullarni ham harbiy xizmatga jalb qilgan. Natijada, u davlat hududini doimiy qo'riqlaydigan va bosqinchilik yurishlarida g'alaba qozonadigan zamonaviy qurollangan armiyani yaratgan.

Ossuriyaliklar uchun urush asosiy kasb bo'lgan. Doimiy bosqinchilik urushlari, unda olingan o'ljalari, xalqaro savdoda faol ishtirok etish va savdo yo'llari ustidan doimiy nazorat Ossuriya davlatining barqaror rivojlanishini ta'minlagan. Tiglatpalasar III ning bosqinchilik siyosati uning vorislari tomonidan davom ettirilgan.

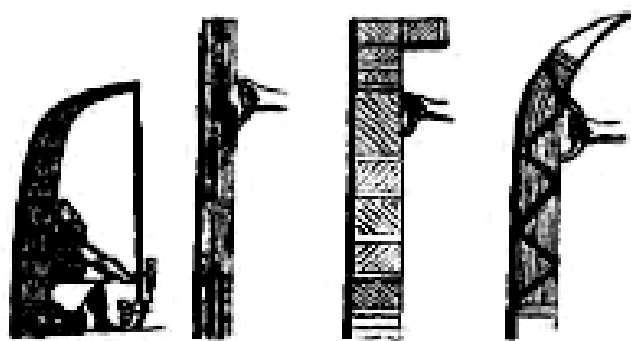
Ossuriya armiyasining tuzilishi va taktikasi. Miloddan avvalgi XIX asrda Dajla daryosi bo'yida tashkil topgan Ossuriya davlati o'zining kuchli va murakkab armiyasi bilan ajralib turgan. Misrga qaraganda harbiy san'atda ilg'orroq bo'lgan bu armiya, harbiy kolonistlar va oddiy aholidan yig'ilgan askarlar hisobiga shakllangan. Har bir viloyat boshlig'i o'z hududidan askar to'plab, ularga shaxsan boshchilik qilgan. Shuningdek, Ossuriya tomonidan bosib olingan xalqlardan, masalan, Sinaxxerib davrida asir olingan 10 minglab kamonchi va qalqonchilar ham armiyaga qo'shib olingan.

Ossuriya harbiy san'atidagi muhim yangiliklardan biri otliq va muhandis qismlarning ilk bor, ya'ni miloddan avvalgi IX asrda tashkil etilishi bo'ldi. Dastlab otliqlar egarlanmagan otlarda jang qilgan, keyinchalik uzangisiz egar ixtiro qilingan. Otliqlar juft-juft bo'lib jang qilgan: birinchisi kamonchi, ikkinchisi nayza va qalqon bilan qurollangan.

Ossuriya armiyasining jangovar tartibi kamonchilar, nayzachilar, jang aravalari va otliqlar kabi turli bo'linmalardan tashkil topgan. Jang aravalari old qatorda, piyodalar esa ularning orqasida, uch qator bo'lib saf tortgan. Kamonchilar oldinda yoki qalqonbardorlarning himoyasida turgan. Otliqlar dushman safini parokanda qilishda samarali bo'lgan. Bundan tashqari, Ossuriya sarkardalari kutilmagan hujumlar uchun tungi jang taktikasini ham qo'llagan.

Tiglatpalasar III ning harbiy islohoti. Miloddan avvalgi VIII asrda Ossuriya podshosi Tiglatpalasar III muhim harbiy islohot o'tkazdi. Islohotdan oldin armiya ko'ngillilardan iborat bo'lib, har bir askar o'z quroli va oziq-ovqatini o'zi ta'minlashi kerak edi. Islohot natijasida esa muntazam armiya tuzildi va uning ta'minoti to'liq davlat zimmasiga yuklandi. Armiya qurol turlari bo'yicha bo'linmalarga ajratildi va bir xil qurol-aslaha joriy qilindi. Tiglatpalasar III o'rta va kambag'al qatlamlar hamda qullarni ham harbiy xizmatga jalb qilib, zamonaviy va jangovar armiya yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Ossuriyaliklar uchun urush asosiy faoliyat bo'lib, doimiy bosqinchilik yurishlari, olingan o'ljalari va xalqaro savdo yo'llari ustidan nazorat qilish orqali davlat barqarorligini ta'minlagan. Tiglatpalasar III boshlagan bu bosqinchilik siyosati uning vorislari tomonidan davom ettirildi.

3.1-rasm. *Osurlar qalqonlarni yasashda qamishni vertikal qo'yib, gorizontal taxtachalar bilan birlashtirganlar. To'g'ri burchakli qalqonlar to'qilgan po'stloqdan qilingan.*

Ossuriya armiyasining taktikasi va harbiy texnologiyalari. Ossuriya armiyasining kamonchilar qismi yuqori darajada tashkil etilgan bo'lib, ularning temir uchli o'qlari doim nishonga aniq yetib borgan.

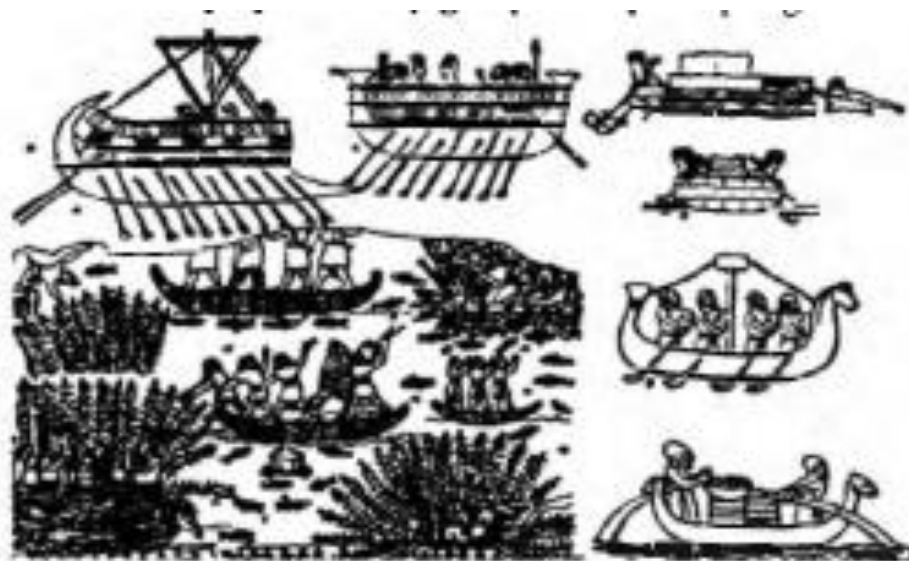
Bunday aniq zarbalar dushmanni sarosimaga solib, boshqa bo‘linmalar, xususan, jang aravalari hujumi uchun qulay sharoit yaratgan. Miloddan avvalgi 655-yilda Suza yaqinida Elamga qarshi kechgan jang Ossuriya taktikalari haqida tasavvur beradi. Ossuriya qo‘shini Elamga bostirib kirganida, elamliliklar o‘rmon oldidagi daryo bo‘yida mudofaa pozitsiyasini egallagan. Ularning o‘ng qanoti daryo, chap qanoti esa Shushan shahri istehkomlari bilan himoyalangan edi.

Son jihatdan ustun bo‘lgan ossuriyaliklarning vaziyatini ikki qabila boshlig‘ining o‘z askarlari bilan dushman tomoniga o‘tib ketishi yanada mustahkamlagan. Natijada, elamlilik piyodalar Ossuriya hujumiga dosh berolmay o‘rmonga qochgan, boshqa bir qism esa daryo orqali suzib o‘tib, ta‘qibdan qutulgan. Bu jang, ayniqsa, otliq qismlarning dushmanni ta‘qib qilishda muhim rol o‘ynashi bilan ahamiyatlidir. Bu davrda Ossuriya suvoriylari tobora jang aravalarining o‘rnini egallay boshlagan. Shuningdek, qamal mexanizmlari, daryodan o‘tish uchun vositalar, yo‘llar va ko‘prik qurish texnikasi takomillashgan. Ossuriya davlati ichki harbiy yo‘llar va aloqa tizimini rivojlantirib, armiya ta‘minotini yuqori darajada tashkil etgan.

Ossuriya harbiy dengiz floti. Dastlab, Ossuriya deyarli harbiy flotga ega bo‘lmagan. Daryodan o‘tishda askarlar havoga to‘ldirilgan terilardan suzish vositasi sifatida foydalangan, otlar esa suzib o‘tgan. Keyinchalik, Ossuriya o‘z harbiy flotini qurishga kirishgan, ammo ko‘pincha kemasozlik va dengizchilik sohasida rivojlangan Finikiyaning tajribasidan foydalangan. Ossuriya finikiyalik kemasoz ustalarga harbiy kemalarga buyurtma bergan. Bu kemalar raqib kemasiga zarba berish uchun o‘tkir

burunli qilib yasalgan, eshkakchilar ikki qatorda joylashgan. Kemalar Dajla va Frotida yasaliib, Fors ko'rfazida suvga tushirilgan.

Podsho Sargon Kipr oroliga harbiy ekspeditsiya yuborishda Finikiya flotidan foydalangan. Sinaxerib davrida Fors ko'rfaziga flot yuborilgani Ossuriya yozuvlarida batafsil tasvirlangan. Bu maqsad uchun Nineviyada Finikiya ustalaridan iborat kemasozlar jamoasi kemalar qurgan. U kemalarga Tir, Sidon va Ioniyan kelgan tajribali dengizchilar xizmat qilgan. Ushbu kuchli flot avval Tigr daryosi bo'ylab, keyin quruqlikdan sudrab o'tilib, Araxtu kanaliga tushirilgan. Frotga yetganda esa kemalarga askar, qurol-aslaha va oziq-ovqat yuklanib, Fors ko'rfaziga jo'natilgan. Finikiyaliklar nafaqat o'z kemalari, balki tajribali dengizchilar va kemasozlari bilan butun Old Osiyoga turli shartlar asosida foydali xizmatlar ko'rsatganlar.

3.2-rasm. Ossuriyaliklar va bobilliklarning harbiy kemalari.

Ashshurbanipal (mil. avv. 669–626-yillar) davrida Ossuriya Fors ko'rfazida hukmronlikni mustahkamlash uchun dengiz floti qurishga uringan, ammo bunda ham Finikiyalik kemasoz ustalari yordamisiz ish

bitmagan. Ashshurbanipalga yozilgan maktublardan birida, qo'mondon Belibni kemalar qurish uchun Finikiyaning Sidon shahridan 20 nafar mohir usta yuborishni so'ragan.

Ossuriya o'zining butun tarixi davomida uzluksiz istilochilik urushlarini olib borgan. Bu urushlar tufayli u Yaqin Sharqdagi eng kuchli harbiylashgan davlatga aylangan. Ossuriya sarkardalari jangda dushmanga to'g'ridan-to'g'ri va qanotlardan birgalikda hujum qilish usulini qo'llagan. Ular harbiy hiylalarni, jumladan, tungi hujumlarni ham tez-tez ishlatgan. Jangda dushmanni to'liq yo'q qilish bilan birga, uning tinkasini quritish taktikasi ham keng qo'llanilgan. Buning uchun dushmanni suv, oziq-ovqat va harbiy yordamdan mahrum qilish maqsadida, dushman shaharlarining barcha darvozalari, suv manbalari va quduqlari egallab olingan. Ossuriya armiyasi chaqmoq tezligida hujum qilib, dushmanga o'zini o'nglab olishga imkon bermagan. Masalan, Ashshurbanipal Elam davlatini bir oy ichida bosib olgan.

Ossuriyaliklar urushlarda asosan qo'shni mamlakatlarning muhim shahar va hududlarini, savdo yo'llarini egallashni maqsad qilganlar. Qo'lga kiritilgan asirlar qullarga aylantirilib, bir qismi sotilgan. Ossuriya podsholarining yozuvlarida urushlarda qo'lga kiritilgan o'ljalar batafsil tasvirlangan. Masalan, podsho Sinaxerib Bobildan 208 ming asir, minglab chorva mollari va turli qimmatbaho buyumlarni olib kelgan. Urush o'ljalari odatda podsho, ibodatxonalar va askarlar o'rtasida taqsimlangan.

Ossuriyaliklarning yana bir strategiyasi terror taktikasi bo'lgan. Ular bosib olingan mamlakat aholisi va armiyasini dahshatga solib, qo'rqitish orqali qarshilikni sindirishga uringanlar. Ossuriya armiyasi o'zining shafqatsizligi bilan mashhur bo'lgan. Mag'lub bo'lgan dushmanlar

qoziqqa o'tqazilgan, terisi tiriklayin shilib olingan yoki ko'zlari ko'r qilingan. Hatto ayollar va bolalar ham ayovsiz o'ldirilgan.

Ossuriyaliklar harbiy san'at tarixida birinchi bo'lib razvedka va ayg'oqchilik xizmatini yo'lga qo'yganlar. Bu xizmatga hatto taxt vorisi bo'lgan shahzoda boshchilik qilgan. Ossuriya harbiy boshliqlari dushman mamlakatining ichki va tashqi siyosiy holati haqida batafsil ma'lumotlarga ega bo'lishgan. Ular ayg'oqchilik xizmatini yuqori darajada tashkil qilgan. Dushman mamlakatlarida osur ayg'oqchilari ichki ziddiyatlar, harbiy tadbirlar, mudofaa inshootlari, oziq-ovqat zaxiralari va armiya haqida ma'lumot to'plaganlar. Ossuriya armiyasi hujum oldidan dushman aholisi orasida vahima tarqatishga harakat qilgan, bu esa ularning qarshiligini pasaytirib, shaharlarni egallashni osonlashtirgan.

Ossuriya armiyasining qamal strategiyasi. Ossuriya armiyasi shaharlar va qal'alarni qamal qilishda yuksak mahoratga ega bo'lgan. Ular qamal ishlari uchun zarur bo'lgan maxsus uskunalarni yaratgan. Qal'a devorlarini buzishda taran deb nomlangan moslamadan foydalanilgan. Taran uchi o'tkir bo'lgan katta yog'och g'o'la bo'lib, zanjirlar bilan g'ildirakli qurilmaga osilgan. Uning yog'och karkasi charm bilan qoplangan, ichida esa askarlarni himoya qilgan. Ba'zan taranning old tomoniga kamonchi o'rnatiladigan minora ham joylashtirilgan. Ossuriyaliklar tog'dagi qo'rg'onni qamal qilishda kamida 7 ta tarandan foydalanganlar.

Himoyachilar esa taranga qarshi kurashish uchun zanjirlarni tashlab, uni yuqoriga ko'tarishga yoki yonuvchi o'qlar bilan uning yog'och qismini yondirishga harakat qilganlar. Taranlardan tashqari, Ossuriya armiyasi harakatlanuvchi minoralardan foydalangan. Bu minoralar himoyachilarni

sarosimaga solish uchun devor bo‘ylab harakatlantirilgan va ulardan olovli o‘qlar hamda mash’alalar otilgan. Qal’alar ostidan lahim (tunel) qazish ham qamal taktikasining bir qismi bo‘lgan.

Qal’ani egallashning asosiy maqsadi devorda yoriq ochish yoki darvozalarni buzish bo‘lgan. Buning uchun taranlar ishlatilib, devorda hosil bo‘lgan yoriqlar orqali piyodalar shahar ichiga kirgan yoki narvonlar yordamida devordan oshib o‘tishgan. Og‘ir qurollangan piyodalar katta qalqonlar yordamida kamonchi va sopqonchilarni himoya qilgan. Bu kamonchilar esa pana joyda turib, hujum qiluvchi bo‘linmalarning samarali harakatlanishini ta’minlagan.

Ossuriyaliklar shahar-qal’ani egallash uchun o‘z davriga nisbatan juda rivojlangan mexanizm va moslamalarni qo‘llagan. Yog‘och minoralarning tomlari himoyachilarning olovli o‘qlaridan saqlash uchun nam terilar bilan qoplangan. Minoraning yuqori qismidagi kamonchilar esa dushmanlarga o‘q uzib, minorani buzishga yo‘l qo‘ymaganlar. Ossuriyaliklar qo‘llagan qamal qurollari dastlab shumerlardan o‘zlashtirilgan, ammo ossuriyaliklar ularni takomillashtirib, yanada samaraliroq qilganlar. Masalan, taranlarning devorga zarba beradigan qismi temir bilan qoplangan bo‘lib, uni askarlar tebratib devorlarni qulatgan. Shuningdek, qamal paytida shaharga yoqilgan moy solingan ko‘zalar otilgan. Bu mexanizmlarni keyinchalik eronliklar va rimliklar o‘zlashtirib, takomillashtirganlar.

Ossuriyaning yana bir muhim yutug‘i harbiy lagerlar qurishda namoyon bo‘lgan. Ular to‘rt tomondan himoyalangan, ichida to‘g‘ri ko‘chalar va darvozalarga ega bo‘lgan lagerlar qurishgan. Ushbu lager tuzilmasi keyinchalik boshqa xalqlar, jumladan, rimliklar tomonidan ham qabul qilingan.

Ossuriya armiyasining qurol-aslahasi va ta'minoti. Ossuriya podsholari armiyani yuqori sifatli qurol-yarog' bilan ta'minlashga alohida e'tibor berganlar. Ossuriya armiyasi o'z davrining eng yaxshi qurollangan armiyasi bo'lgan. Davlat ustaxonalarida bir xil turdagi qurol-aslahalar ishlab chiqarilgan. Bularga sovutlar, qalqonlar va dubulg'alar kirgan. Arxeologik qazishmalar natijasida Sargon II (mil. avv. 722–705-yillar) saroyidan ko'plab qurol-yarog'lar topilgan. Sinaxerib va Asarxaddon (mil. avv. VII asr) davrida Nineviya shahrida "aslahaxona" deb nomlangan maxsus omborxona qurilgan. Bu omborxonalarda otlar, jang aravalari, turli asbob-anjomlar va qurol-aslahalar saqlangan.

Ossuriyada "muhandislik" askariy qismlari ilk bor paydo bo'lgan. Bu bo'linmalar tog'lardan yo'l ochish, oddiy va ponton ko'priklar qurish hamda armiya uchun lagerlar barpo etishda foydalanilgan. Ossuriya davlati strategik jihatdan muhim hududlari va chegaralarida to'rtburchak yoki doira shaklidagi, qalin devor va minoralar bilan mustahkamlangan qal'alar qurgan. Bu qal'alarni ishg'ol qilish deyarli imkonsiz bo'lgan. Qal'a qurish san'atini keyinchalik eronliklar va ulardan esa qadimgi rimliklar o'zlashtirganlar.

Harbiy yurishlar vaqtida Ossuriya armiyasida alohida muhandislik bo'linmalari mavjud bo'lgan. Ular yo'l va ko'priklar qurish, shahar devorlarini buzish uchun taran, qamal minoralari va narvonlar yasash bilan shug'ullangan. Askarlar daryodan o'tish uchun havo bilan to'ldirilgan charm meshlar yordamida sol va suzuvchi ko'priklar qurganlar.

Yo'llar, aloqa va moddiy ta'minot. Ossuriyada qurilgan yaxshi yo'llar katta strategik ahamiyatga ega bo'lgan. Muhandislik bo'linmalari bu yo'llarni qurish va ta'mirlashda tosh va yog'ochdan unumli

foydalangan. Ushbu tajribadan keyinchalik rimliklar foydalangan. Strategik yo‘llar maxsus harbiy bo‘linmalar tomonidan qo‘riqlangan. Yo‘llarda pochta va signal bo‘linmalari harbiy aloqani ta‘minlagan. Bu yo‘llar armiyaning tezkor harakatlanishi, qo‘zg‘olonlarni bostirish va dushmanning hujumidan o‘z vaqtida xabar topish uchun xizmat qilgan.

Har bir askar mudofaa inshootlari qurish va qal’alarni buzish uchun jez chokich va temir bolta olib yurishga majbur bo‘lgan. Qurol-yarog‘ va oziq-ovqat zaxiralari podsho omborlarida saqlangan. Ossuriya askarlarining qalqonlari turli shaklda, jumladan, aylana, to‘rtburchak yoki to‘g‘ri burchakli bo‘lib, ular hujumdan himoyalaniish uchun ishlatilgan.

Damashq qamali: Ossuriya taktikasi. Miloddan avvalgi 734-yilda Ossuriya armiyasi Suriyadagi qudratli Damashqni qamal qildi. 30 ming kishilik Ossuriya qo‘shini Farfor daryosidan o‘tishi kerak edi. Tajribali ustalar havo bilan to‘ldirilgan charm meshlar yordamida va ularni kedr yog‘ochidan yasalgan taxtalar bilan bog‘lab, ko‘prik qurishdi. Bu ko‘prik hatto jang aravalari va otliqlarning o‘tishi uchun ham mos edi.

Damashq hokimi Retsin dushman oldida jang qilishga qaror qildi. Ammo Ossuriya armiyasining soni va kuchi ustun edi. Ossuriyaning 5000 jang aravasiga qarshi Damashq bor-yo‘g‘i 2000 jang aravasini safga chiqara oldi. Ossuriyaning piyoda askarlari soni Retsin qo‘shinidan ikki baravar ko‘p edi.

Tiglatpalasar III buyrug‘i bilan Ossuriya qo‘shini keng tekislikda saflandi. Har bir yuzlik oldida 5 ta jang aravasi, ularning orqasida 15 ta otliq, uchinchi qatorda esa 25 ta og‘ir qurolli piyoda joylashdi. Qo‘shinning ikki cheti va orqa qismida 50 ta yengil qurolli piyoda qo‘yilgan edi.

Jang boshlangach, Ossuriya jang aravalari oldinga yurdi. Ular ortidan plastinkali sovutlar kiygan otliq kamonchilar ergashdi. Ikkala qo‘shin to‘qnashganida, jang aravalari jang aravalari bilan, otliqlar otliqlar bilan to‘qnashdi. Qisqa o‘q otishlardan so‘ng qo‘l jangi boshlandi. Retsinning jang aravalari son jihatdan ustun bo‘lgan ossuriyaliklarga bardosh bera olmadi va qal’a minoralariga chekindi. Og‘ir qurolli Ossuriya piyodalari oldinga intilib, o‘z saflarini buzgan jang aravalari va otliqlarni uloqtirib tashladi.

Keyin Ossuriya piyodalari ikki yonidan yengil qurolli askarlar va qalqonbardorlar hamrohligida hujumga o‘tdi. Bu yengil askarlar o‘qlar va sopqonlardan toshlar otib, tezda orqaga qaytishgan. Suriyaliklarning qo‘shini sarosimaga tushdi va parokanda bo‘lib qochdi. Jang maydonida 5000 dan ortiq o‘lik va yaradorlar qoldi. Retsinning o‘zi bosh darvozaga chekindi. Qochgan askarlarning ortidan ta’qib qilayotgan ossuriyaliklar ularni o‘ldirishgan. Asirga olingan Damashq harbiy boshliqlari Damashq darvozalari oldidagi qoziqqa o‘tqazilgan.

Tiglatpalasar III bo‘ysunmagan Damashq devorlari ostida bir yildan ko‘proq vaqt turdi. Shundan so‘ng shaharni hujum bilan olishga qaror qildi. Janubiy devorga "katta chivin" deb nomlangan qamal moslamasi olib kelindi. Bu yog‘ochdan yasalgan ulkan to‘rtburchak qurilma bo‘lib, otning yoli va dub daraxti po‘stlog‘idan to‘qilgan arqonlar yordamida tarang tortilgan. Bu arqonlar g‘oyat katta kuch bilan bo‘shatilib, og‘ir tosh bo‘laklarini qal’a devoriga otgan. "Katta chivin" janubiy devorga va bosh darvozaga katta zarar yetkazdi. Bu holatdan mamnun bo‘lgan Tiglatpalasar zararlangan joylarga taranlarni olib kelishni buyurdi.

O‘nlab askarlar ulkan taranlar o‘rnatilgan yog‘och inshootlarni devor tomon siljitishdi. Bu taranning uchi temir bilan qoplangan bo‘lib, arqonlarda tebranardi. Uzun qalqonlar bilan himoyalangan ossur askarlari qurilmani bosh minoraga olib kelishdi va devorga zarba bera boshladilar. Qamalga olinganlardan kimdir minoraning tepasidan bronza zanjir tashlab, taranni ushlashga harakat qildi. Himoyachilar bu fursatdan foydalanib, taran ustiga olovli o‘qlar yog‘dira boshladilar. Ammo ossur askarlari qalqonlar bilan o‘zlarini himoya qilib, olovni o‘chirishga muvaffaq bo‘lishdi. Ikki jasur askar bronza zanjirni ushlab, uni o‘z vaznlari bilan tortib, yana taran ishga tushishiga yordam berdi.

Tez orada minora devorida katta yoriq paydo bo‘ldi va ossur askarlari himoyachilar qarshiligini yengib, shaharga bostirib kirishdi. Ertasi kuni bosh darvoza ham quladi, oldingi guruhlar shahar ichiga kirishdi. Uzoq qarshilikdan g‘azablangan ossuriyaliklar hech kimni ayamadilar. Yaradorlarning boshini gurzi bilan maydalab tashlashgan, ba’zilarining bo‘yinlarini xanjar bilan kesganlar. Uylarda qolgan ayollar, bolalar va qariyalar sudrab chiqarilib, juft-juft qilib bog‘lanib, qullikka haydalgan.

Sakkizinchi kuni jarohatlangan, qonga belangan Retsin Tiglatpalasar oldiga olib kelindi. Ossur podshosi unga g‘azab bilan qarab, mag‘lub hukmdorning boshini olishni buyurdi. Bir necha harbiy boshliqlar ham o‘limga hukm qilindi.

Ossuriya armiyasida dumaloq va to‘g‘ri burchakli qalqonlar keng qo‘llanilgan. Dumaloq qalqonlarning diametri 60-70 santimetr bo‘lib, bronza yoki qaynatilgan charm po‘stlog‘idan yasalgan. Charmdan to‘qilgan qalqonlar teri bilan qoplanib, bronza plastinkalari bilan bezatilgan. Katta to‘g‘ri burchakli qalqonlar esa odam bo‘yi, hatto undan

ham baland qilib yasalgan. Ular himoyalanuvchilarni o'qlardan himoya qilishda muhim rol o'ynagan.

3.3. Xett harbiy san'ati

Miloddan avvalgi XVIII asrning birinchi yarmida (hozirgi Turkiya hududi) Xett qabilalari Nesa, Burusxand va Kussar kabi shahar-davlatlarni birlashtirib, davlat tuzishga kirishgan. Bu jarayonni Labarna (mil. avv. 1675–1650-yillar) tugallagan. U katta armiya bilan shimoliy Qora dengizgacha bo'lgan hududlarni egallab, ulkan davlat barpo etgan. Uning vorisi Xattusili I (mil. avv. 1650–1625-yillar) poytaxtni Xattusiga ko'chirganidan so'ng, davlat Xatti (zamonaviy fanda Xett) deb atala boshlagan.

Xett davlati o'zining xavfsizligi va istilochilik urushlari uchun yaxshi qurollangan armiya shakllantirgan. Armiyaning asosiy qismini piyoda askarlar tashkil etgan. Qadimgi manbalarga ko'ra, podsho Anita armiyasida 1400 nafar piyoda askarga 40 ta jang aravasi to'g'ri kelgan. Miloddan avvalgi 1280-yilda Qadesh yaqinidagi jangda Xett armiyasi 20 ming nafar piyoda va 2500 ta jang aravasidan iborat bo'lgan.

Jang aravalari va taktikasi. Xett armiyasining asosiy zarbdor kuchi jang aravalari bo'lgan. Ular Yaqin Sharqda birinchi bo'lib yengil jang aravalaridan foydalanganlar. Bu bo'linmada asosan zodagonlar xizmat qilgan, chunki jang aravalari juda qimmat turgan. Xett jang aravalari Misrnikiga o'xshasa-da, ulardan yengilroq va tezroq bo'lgan. Misr jang aravalari ekipaji ikki kishidan iborat bo'lgani holda, Xett jang aravasi ekipaji uch kishidan: haydovchi, kamonchi va qalqonbardordan tashkil

topgan. Ular nayza, kamon va to'g'ri burchakli qalqonlar bilan qurollangan.

Xett podsholari mohir strateglar bo'lib, harbiy rejalarni ustalik bilan tuzganlar. Ular jang aravalarining samarali harakatlanishi uchun qulay tekis joylarni tanlaganlar. Dushman armiyasini ushbu joyga yo'naltirib, ularni jang aravalari yordamida tezlik bilan tor-mor etishgan. Bu taktika Suppilulium tomonidan muvaffaqiyatli qo'llanilgan.

Armiya tashkiliy tuzilishi va qurol-aslahasi. Xett armiyasi o'z davrining eng yaxshi tashkillashtirilgan armiyalaridan biri bo'lgan. U muntazam bo'linmalar va urush vaqtida qaram hududlardan to'planadigan ko'ngillilardan tashkil topgan. Shuningdek, armiyada yordamchi bo'linmalar ham mavjud bo'lgan. "Sutu" deb atalgan bu bo'linmalar kamon va nayza bilan qurollanib, to'satdan hujumlarda foydalanilgan. Xettlar tunda hujum qilish taktikasini ham qo'llaganlar. Asirga olinganlar askarlik xizmatiga olinib, evaziga yer ulushi berilgan. Muntazam armiya harbiy mashg'ulotlar bilan doimo shug'ullangan.

Xett imperiyasi mavsumiy yurishlar uyushtirgan. Bahor va yozda faol harbiy yurishlar o'tkazilgan, kuz va qishda esa to'xtatilgan. Buning asosiy sababi askarlarni qishki kiyimlar bilan ta'minlash muammosi bo'lgan. Bahor boshlanganda askarlar chaqirilib, yangi qurollar bilan qurollanganlar.

Xett askarlari relf tasvirlarida kalta yubka, etik yoki yalangoyoq holda tasvirlangan. Ular qilich, xanjar va jangovar bolta bilan qurollangan. Xettlarning boltalari ko'pincha bronzadan yasalgan va yuzma-yuz jangda samarali bo'lgan. Himoya uchun esa qalpoq va qalqonlardan foydalanishgan.

Xett jangchilarining kiyimlari va qurollari. Keyinchalik yunonlar Xettlarning harbiy dubulg'alari va qalqonlarini o'zlashtirgan. Xett askarlarining kiyinishi turli Xett va Misr manbalaridagi releflarda aks ettirilgan. Ba'zi taxminlarga ko'ra, Misr manbalarida tasvirlangan uzun ko'ylak Xett askarining bayramona libosi bo'lgan. Miloddan avvalgi XIV asrda yashagan Ramzes II davrida misrliklar Xettlarni uzun soch qo'ygani uchun "ayollar" deb masxara qilishgan.

Xett poytaxti Xattusidagi (hozirgi Turkiya hududi) "Podsho darvozasi" deb nomlangan ustundagi relyeflarda Xett askari qisqa yubkada, qalpoqda, kalta qilich va bolta bilan tasvirlangan. Yubka yo'lbars va ilon terisi parchalaridan tikilgan bo'lib, uning ustida gorizontal va vertikal chiziqlar mavjud. Dubulg'a quloqchinli va jiyg'ali bo'lib, askarning boshi va bo'ynini himoya qilgan.

Xett davlati harbiy sohani ustuvor yo'nalish deb bilgan. Armiyaning jangovar qobiliyatini doimiy yuqori darajada saqlash uchun muntazam ravishda harbiy mashqlar, o'quv-mashg'ulotlar va ko'riklar o'tkazib turilgan. Bu tayyorgarlik natijasida Xett armiyasi o'z davrining qudratli davlatlari bo'lgan Misr, Bobil, Ossuriya va Mitanni qo'shinlarini ko'p bor mag'lub etgan.

Xett armiyasi Bobilni bosib olgan, qudratli Mitanniga qarshi g'olibona urushlar olib borib, uni ikkinchi darajali davlatga aylantirgan. Ayniqsa, Misr manbalarida tilga olingan Kadesh jangi (mil. avv. 1280-yil) Xett armiyasining taktik mahoratini yaqqol ko'rsatadi. Xettlar Kadesh yaqinida shunday ustalik bilan pistirma uyushtirishganki, misrliklar buni sezmaganlar. Misr qo'shini oldinga yurib, qal'ani vayron qilishga kirishganida, Xett armiyasi orqadan hujum qilib, Misr jang aravalari

qismini butunlay yo‘q qilgan. Agar Misr armiyasining bir qismi boshqa tomondan tezkor harakatlanib, hujum qilmaganida, ular to‘liq mag‘lubiyatga uchragan bo‘lar edi. Shunga qaramay, Misr fir‘avni Tutmos III bu jangni o‘zining g‘alabasi sifatida tasvirlatgan.

Xett-Misr tinchlik shartnomasi va uning ahamiyati. Miloddan avvalgi XIV asrda Xettlar o‘zlarining qudratli armiyasi bilan Yaqin Sharqda bosqinchilik yurishlarini davom ettirganlar. Falastin va Finikiya hududlari ustidan hukmronlik uchun Xett armiyasi Misr bilan to‘qnashgan. Miloddan avvalgi 1290-1280-yillar oralig‘ida Suriyada qonli urushlar bo‘lib o‘tgan. Bu urushlarga miloddan avvalgi 1280-yilda imzolangan Xett-Misr tinchlik shartnomasi yakun yasagan. Bu shartnoma dunyo tarixidagi birinchi xalqaro shartnoma hisoblanadi va uning matni Xett, Misr va Bobil tillarida bizgacha yetib kelgan.

Shartnomaga ko‘ra, Xett davlati tarkibiga Kichik Osiyo, Suriyaning bir qismi, Shimoliy Mesopotamiya va Shimoliy Finikiya kirgan. Ushbu shartnoma qariyb yuz yil davomida o‘z kuchini saqlab qolgan. Unda har ikki davlat harbiy hamkorlik qilishga, tashqi va ichki dushmanlarga qarshi bir-biriga qo‘shin va jang aravalari bilan yordam berishga kelishgan. Shartnomada, agar dushman Misr hukmdori Usermaatra-Setepenraning yerlariga hujum qilsa, Misr Xettlarga murojaat qilishi, Xett hukmdori esa shaxsan kelmasa ham, o‘z armiyasini va jang aravalarini yuborib, dushmanni mag‘lub etishi shart ekanligi yozilgan.

Xettlarning mudofaa san’ati. Xettlar nafaqat hujumda, balki mudofaada ham mohir bo‘lganlar. Ular o‘z mamlakatlari himoyasini yuqori darajada tashkil etishgan. Hudud bo‘ylab mustahkam qal’alar va shaharlar qurilib, ularda tegishli harbiy qismlar joylashtirilgan.

Hozirgi Turkiyaning Bo'g'ozqoya hududida qadimgi Xettlar qurgan qal'a o'zining himoya tizimi bilan diqqatga sazovordir. Qal'aning faqat janub tomoni devorlar bilan o'ralgan, qolgan tomonlari esa mustahkam qoya va tog'lar bilan himoyalangan. Bu sababli boshqa tomonlarga mudofaa devorlari qurishga ehtiyoj bo'lmagan. Qal'ani himoya qilgan janubiy devor ikki qismdan iborat bo'lgan: qalin asosiy devor va undan 20 fut uzoqlikda joylashgan ingichka yordamchi devor. Asosiy devorning ichki qismi katta tog' toshlari bilan to'ldirilgan, bu Xettlarning an'anaviy qurilish uslubi hisoblangan.

Devorlarning balandligi 8-10 metr bo'lgan. Har bir devorda darvoza o'rnatilgan bo'lib, ularning oldida xandaq qazilib, ustiga ko'priklarni qurilgan. Ushbu ko'priklarni tunda ko'tarilib qo'yilgan. Darvoza 14 fut balandlikda joylashgan. Qal'aga kirish uchun, shuningdek, maxfiy yo'llar ham bo'lgan. Bu yashirin yo'llar dushman hujumi yoki qamal vaqtida faqat podsho va uning oilasi foydalanishi uchun mo'ljallangan edi.

Qadimgi Xett davlatida sapyorlar bo'linmasi ham mavjud bo'lgan. Bu davrda sapyorlarning asosiy vazifasi qamal qilingan shahar yoki qal'alar devori ostidan lahim (yer osti yo'li) qazish bo'lgan.

Xett davlati armiyani qurol-yarog' va oziq-ovqat bilan yuqori darajada ta'minlagan. Jang aravalari ishlab chiqarish markazlashtirilgan tarzda davlat ustaxonalarida amalga oshirilgan. Bu aravalar podshoning maxsus buyrug'iga binoan, yog'ochning turli navlari, charm va metallardan yasalgan.

Harbiy ishda otlarga bo'lgan ehtiyoj yuqori bo'lganligi sababli, Xettlar yilqichilikka alohida e'tibor qaratganlar. Xett podshosi otboqari Kikkulining chavandozlik san'ati, otlarni parvarishlash va ularni jang

aravalariga tayyorlash bo'yicha yo'riqnomasi bizgacha yetib kelgan. Bu yo'riqnomada otlarda chidamlilikni shakllantirishga qaratilgan mashg'ulotlar o'tkazish tavsiya etilgan.

3.3-rasm. Xett poytaxti darvozasidagi relyef tasvirida Xett askari kalta yubkada, qalpoqda, kichkina qilich va bolta bilan turibdi.

Xett armiyasida yuklarni tashish uchun ot qo'shilgan og'ir aravalardan foydalanilgan. Bu aravalar alohida yasilib, har biri 2 tonnagacha yukni bermalol ko'tara olgan. Misr manbalarida yozilishicha, Xettlar harbiy yuk tashishda eshak va xachirlardan ham foydalangan. Shuningdek, ularda ho'kiz va eshak qo'shilgan to'rt g'ildirakli og'ir aravalar ham mavjud bo'lgani haqida ma'lumotlar bor.

Xettlar doimiy ravishda ot zotlarini yaxshilashga e'tibor berishgan. Ularning armiyasida otliq qismlar ham bo'lgan.

Xett podsholari harbiy san'atni mukammal darajada egallagan. Ular yoshligidan harbiy ishga o'rgatilgan. Podsholar Anita va Telepinning bosqinchilik yurishlari haqidagi yozma manbalar bizgacha yetib kelgan.

O'sha davrda podsholar va zodagonlar yovvoyi hayvonlar, masalan, sher va yo'lbarzlarni ov qilish bilan shug'ullanganlar. Maxsus ovchilar shahzoda va zodagonlarning bolalariga yoshligidanoq ov san'atini o'rgatishgan.

3.4.rasm. Xett jang aravasi

3.5.rasm. Xett jangchisi. Sanshirlidagi bazalt relyef tasviridan ko'chirma

3.6.rasm Xett jang aravasi. Xett falangasining birinchi uch qatori.
Xettlar jangda saflanish tartibini bilganlar. Ular harbiy ish tarixida
birinchilardan bo‘lib falangan tarzida jang qilish san’atini egalladilar.

3.7.rasm. Xett jang aravasi. Abu Simbeldagi Ramzes II relyefidagi tasvir
(mil.avv. XIII asr)

3.8.rasm. Zodagon xettlar jang aravalarida.
Qadimgi Misr relyeflaridan.

Hozirgi Turkiya hududida saqlanib qolgan relyeflarda Xett podsholarining sher ovi tasvirlangan. Bu, hukmdorlarning harbiy mahorati va ovchilik an'analariga urg'u beradi.

Xett davlatida maxsus davlat idorasi mavjud bo'lib, u harbiy soha, jumladan, armiyaning qurol-yarog' va oziq-ovqat bilan ta'minoti hamda askarlarni yollash bilan shug'ullangan. Harbiy xizmatdagi askarlar davlat himoyasida bo'lgan va ularning huquqlari qonun bilan himoyalangan. Harbiy xizmatdan bo'yin tovlash og'ir jinoyat hisoblanib, bu uchun o'lim jazosi belgilangan. Harbiy xizmat umrbod davom etgan.

Qo'lga olingan asirlar ham armiya safiga olingan va ularga harbiy xizmati evaziga yer ulushi berilgan.

3.4. Qadimgi Eron harbiy san'ati

Miloddan avvalgi IX–VII asrlardagi Ossuriya manbalarida Parsuash davlati tilga olinadi. Miloddan avvalgi VII asrda Ossuriya podshosi Ashshurbanipal Elam davlatini tor-mor qilganidan so'ng, forslar mustaqillikka erishib, keyinchalik Midiyaga qaram bo'lib qolganlar. Biroq, miloddan avvalgi VI asrda ular Midiya hukmronligini ag'darib tashlab, o'z davlati tarkibiga qo'shib olganlar.

Kayxusrav I (mil. avv. 558–529-yillar) hukmronligi davrida davlat hududi kengaygan. U miloddan avvalgi 559-yilda podsho bo'lganidan so'ng, Parfiya va Girkaniyani bosib olgan. Miloddan avvalgi 545–539-yillarda Kayxusrav Afg'oniston va Hindistonning shimoli-g'arbiy qismigacha, Hindiqush tog'ining janubiy yonbag'irlarigacha va Sirdaryo havzasigacha bo'lgan yerlarni zabt etgan. Miloddan avvalgi 539-yilda ikki oy ichida Bobil bosib olingan va barcha g'arbiy mamlakatlar (Suriya,

Falastin, Finikiya) Ahmoniylar davlati tarkibiga kirgan. Forslar uch qit'ani o'z ichiga olgan ulkan imperiya yaratganlar.

Ahmoniylar davlati harbiy sohaga katta e'tibor qaratgan. Armiyaning asosiy zarbdor kuchini otliqlar tashkil etgan. O'sha davrda otliqlar hujumiga qarshi tura oladigan kuch deyarli yo'q deb hisoblangan. Forslarning piyoda askarlari asosan jamoachi dehqonlardan rekrut tartibida chaqirilgan. Ularning ko'pchiligi kamonlar bilan qurollangan. Qadimgi manbalarga ko'ra, forslar kamondan o'q otishni bolalikdan o'rganganlar.

Forslar kamonlari assimetrik tuzilishga ega bo'lib, uzoq masofaga o'q otish imkonini bergan. Oddiy kamonchi 200-300 metrdan dushmanning sovutini teshishi mumkin bo'lgan, o'qning uchish masofasi esa 500 metrgacha yetgan. Askarlar chap qo'lga taqiladigan kichik qalqon, 1,8 metr uzunlikdagi nayza, o'q solingan sadaq va kalta xanjar ("akinak") olib yurganlar. Muntazam piyoda askarlar jang bo'lmagan vaqtlarda ham doimiy harbiy mashg'ulotlar bilan shug'ullanib, ayniqsa, qo'l jangiga e'tibor berganlar.

Ahmoniylar armiyasining eng saylanma korpusi podsho otliqlari bo'lib, ular podsho huzurida saflanishgan. Elita otliq bo'linmalar fors va Midiya zodagonlaridan tashkil topgan. Yengil qurollangan otliqlar esa sak, massaget va baqtriyaliklardan olingan bo'lib, ular o'zlarining yuqori jangovar qobiliyati bilan ajralib turganlar. Ba'zi otliq qismlar boshqa xalq vakillaridan ham tuzilgan.

Fors armiyasining otliqlari va jang taktikasi. Misr, Xett va Bobil kabi qadimgi davlatlarda otliq askarlar katta rol o'ynamagan bo'lsa-da, Ahamoniylar davlati otliq armiyani jang maydonida birinchi o'ringa qo'ygan. Bu imperiya tarkibiga kirgan bepoyon cho'l va dashtlarda

yashovchi ko‘plab xalqlar chorvachilik, xususan, yilqichilik bilan shug‘ullangan mohir chavandozlar edi. Janglarda eng muhim zarbani armiya markazidagi dushman bilan yuzma-yuz turgan Sak, massaget va baqtriyalik otliqlar amalga oshirgan. Ularning jang san’ati shu qadar mukammal bo‘lganki, boshqa hech bir xalq ularga tenglasha olmagan.

Axamoniylar imperiyasida otliq urush taktikasi bosqichma-bosqich takomillashgan. Artakserks I (mil. avv. 465–424-yillar) davrida armiyada otliqlarning nufuzi yanada oshirilgan. Armiyalar markaziy va mahalliy darajada shakllantirilgan. Markaziy armiyalar poytaxtlarda, mahalliy armiyalar esa satrapliklarda joylashgan.

Og‘ir va yengil otliqlar. Artakserks I davrida sovut kiygan og‘ir qurolli otliqlar paydo bo‘ldi. Bu otliqlar dushman safini buzish uchun katta qalqonlar va uzun nayzalar ("sarissa") bilan qurollangan. Og‘ir otliqlar kolonna bo‘lib saf tortib, dushmanga kuchli taran zarbasini berib, uni parokanda qilishi kerak edi. Ammo ularning sekin harakatlanishi va boshqarilishi qiyinligi kamchilik edi. Og‘ir otliqlar uchun Nisa zotiga mansub ulkan, lekin chaqqon otlar tanlangan.

Yengil otliqlar esa qorabayir va axaltekin otlaridan iborat bo‘lgan. Taktik jihatdan forslar ko‘proq yengil otliqlardan, ya’ni kamonchi va nayza otuvchilardan foydalangan. Og‘ir otliqlar esa kalta qilich, uzun nayza va cho‘qmor bilan qurollangan, sovut kiygan askarlar edi. Shuni ta’kidlash joizki, o‘sha davrda uzangi yo‘qligi sababli otliqlar uzun nayzalarni samarali ishlata olmaganlar. Har bir otliq o‘zi bilan beshtagacha kalta nayza olib yurishi mumkin bo‘lgan, ular tugagach qilichga o‘tishga majbur bo‘lishgan.

Jang aravalari va ularning taktikadagi o'рни. Fors armiyasida otliqlar bilan bir qatorda yana bir zarbdor kuch — jang aravalari mavjud bo'lgan. Ayniqsa, o'roqsimon tig'li jang aravalari dushman otlari va piyodalarini go'yoki o'tdek o'rgan. Ular oldinda harakatlanib, birinchi taran zarbasini berar edilar. Ularning ortidan tezkor otliqlar kirib, dushmanning o'ng va so'l qanotiga zarba bergan. Jang aravalarining asosiy maqsadi dushman piyodalarining jips safini sindirish yoki ularni parokanda qilib, otliqlar va piyodalar uchun yo'l ochish bo'lgan. Bu "qadimiy tanklar" safni buzib, jang maydonida bo'shliq yaratgach, bu bo'shliq orqali otliqlar va sopqonchilar hujumga o'tganlar.

Jang aravalari fors armiyasining muhim qismi bo'lsa-da, ularning samarasi faqat tekis maydonlardagina yuqori edi. Notekis joylarda yoki dushmanning jips safi qarshisida ular ojiz edi. Shovqindan qo'rqqan otlar o'z piyodalarini bosib o'tib ketishi mumkin edi. Miloddan avvalgi V asrda forslar jang aravalarini takomillashtirdilar. Kayxusrav II o'z jang aravalari g'ildiraklariga o'roqsimon keskir tig'lar o'rnatishni buyurdi. Bunday aravlar "qadimiy tanklar" deb ham atalib, dushman piyoda askarlarining safini buzish va ularni o't kabi yorib o'tishga mo'ljallangan edi.

Biroq, bu kuchli ruhiy ta'sirga qaramay, jang aravalari harbiy qurol sifatida o'z umrini o'tab bo'lgan edi. Ular muntazam va mustahkam armiyalarga qarshi samarali bo'la olmasdi. Yozma manbalarda Kunaks jangi (Kayxusrav Kichkina va uning akasi Artakserks II o'rtasida) va Gavgamela jangida (miloddan avvalgi 331-yil) o'roqsimon tig'li jang aravalaridan foydalanilgani qayd etilgan. Gavgamela jangida forslar jang maydonini maxsus tekislab, hatto makedon otliqlarini zararsizlantirish uchun tikanaklar – tribullar ham sochib chiqdilar.

Jang boshlangach, makedon piyodalari jang aravalarini o'qlar bilan kutib olib, safni ikkiga bo'lib, ularni o'z ichkarisidan o'tkazib yuborganlar. Natijada jang aravalari tor-mor qilingan.

Axamoniylar davlati 228 yil davomida Osiyo, Afrika va Yevropada g'olibona yurishlar olib borgan bo'lsa-da, ularning barcha harbiy yurishlari muvaffaqiyatli yakunlanmagan. Kayxusrav IIning sak-massagetlarga qarshi yurishi fors armiyasining butunlay yo'q qilinishi va Kayxusravning o'limi bilan tugagan. Doro Ining skiflarga qarshi yurishi ham mag'lubiyat bilan yakunlangan.

Miloddan avvalgi 401-yilda shahzoda Kayxusrav akasi Artakserksga qarshi qo'zg'olon ko'targan. Ushbu jangda Artakserks armiyasi 400 ming kishini, Kayxusrav esa 44 ming kishilik qo'shinni tashkil etgan. Jang boshida Kayxusrav g'alaba qozonsa ham, ta'qib paytida o'ldirilgan va qo'zg'olon bostirilgan.

Harbiy va ma'muriy islohotlar. Fors armiyasi tarkibiy jihatdan minglik, yuzlik va o'nliklarga bo'lingan. Harbiy tartibni podsho oilasi a'zolari boshqargan. Katta yurishlar oldidan satrapliklardan (viloyatlardan) askarlar to'plangan. Fors armiyasining tezkor harakatlanishini ta'minlash uchun mamlakat bo'ylab keng yo'llar tarmog'i qurilgan. Har 20 km da harbiy garnizonlar joylashtirilgan tayanch nuqtalar, har 5 km da esa davlat aloqasini ta'minlaydigan otliqlar guruhi joylashgan. Bu yo'llar imperiyaning har qanday notinch hududiga qo'shinlarni tezda yetkazish imkonini bergan.

Miloddan avvalgi 522–486-yillarda hukmronlik qilgan Doro I ma'muriy, harbiy va moliya sohalarida islohotlar o'tkazib, davlat hokimiyatini mustahkamlagan. Mamlakat satrapliklarga bo'lingan bo'lib,

har bir satraplikda harbiy boshliq rahbarlik qilgan muntazam qo‘shin – garnizon joylashtirilgan. Bir nechta garnizon esa bir harbiy okrugga bo‘ysungan.

Ahmoniyilar davlatidagi harbiy tizim. Ahamoniylar davlatida armiyani boshqarish markazlashgan tizimga asoslangan bo‘lib, mamlakat beshta harbiy okrugga bo‘lingan. Har bir satraplikda (viloyatda) katta garnizonlar saqlanib, ularni satrapga bo‘ysunmaydigan, balki to‘g‘ridan-to‘g‘ri podsho tomonidan tayinlangan harbiy boshliq boshqargan. Bir necha satraplik garnizonlari esa bitta harbiy okrug boshlig‘iga bo‘ysungan. Bu tizim armiyaning jangovar qobiliyatini yuqori darajada ushlab turishga xizmat qilgan. Har yili katta harbiy ko‘riklar va mashg‘ulotlar o‘tkazilib, qo‘shinlar yagona lagerlarga birlashtirilgan.

Fors qo‘shinlari tarkibida turli xalqlar, etnik guruhlar va qabilalar vakillari xizmat qilgan. G‘alaba qozonishga qaratilgan urushlarda yunon yollanma askarlaridan ham foydalanilgan. Forslar o‘zlarining harbiy flotlariga ega bo‘lib, yunon shahar-davlatlariga qarshi urushlarda ulardan samarali foydalanishgan. Kayxusrav II O‘rta Osiyoga yurishida Amudaryodan o‘tishda kemalardan ponton (suzuvchi ko‘prik) sifatida foydalangan.

Ahamoniylar davlatida saklar alohida o‘rin tutgan, ular otliq va piyoda kamonchi bo‘linmalarga bo‘lingan. Saklarning otliq kamonchilari nafaqat nayzadan, balki yuzma-yuz jangda dushman sovutini teshadigan maxsus quroldan ham foydalanishgan.

Harbiy xizmat va yer ulushlari. Ahmoniyilar imperiyasining 200 yildan ortiq hukmronlik qilishining asosiy sababi kuchli armiyaning mavjudligi edi. Davlat hokimiyati harbiy xizmatdagi askarlarning

manfaatlari va ehtiyojlarini qondirishga harakat qilgan. Doro I va Artakserks I harbiy islohotlar o'tkazib, o'zlariga sodiq harbiylar qatlamini yaratishga intilganlar. Ularga xizmati evaziga yer ulushlari berilgan.

Ular uch turdagi ulushni belgilaganlar:

✚ **“Ot ulushi”**: Bu ulushni olgan askar otliq sifatida xizmat qilgan. Uning vazifasi chaqiriq bo'yicha to'liq qurollangan holda belgilangan joyga yetib kelish bo'lgan. Bir ulush taxminan 70 akrni tashkil etgan.

✚ **“Kamon ulushi”**: Bu ulush egasi podshoning chaqirig'i bilan piyoda kamonchi sifatida xizmat qilishi shart bo'lgan. Ushbu ulush “ot ulushi”dan ikki baravar kichik bo'lgan.

✚ **“Jang aravasi ulushi”**: Eng yuqori va eng katta in'om bo'lgan bu ulushni olgan askarlar jang aravasida jang qilganlar. Ular armiyaning saylanma va zarbdor qismi hisoblangan.

Harbiy qudratning zaiflashuvi. Doro II davriga kelib, yer ulushlari bo'linib, kichrayib ketgan. Natijada, harbiylar o'z majburiyatlarini bajara olmay, o'rniga xizmatkorlarini yubora boshlaganlar. Miloddan avvalgi V asrda yashagan yunon yozuvchisi Ksenofont bu holatni tanqid qilib, “hammomchilar, nonvoylar va xizmatchilarni otliqqa aylantiradilar” deb yozgan. Ko'plab boy yer egalari podshodan immunitet yorlig'i olib, harbiy xizmatdan ozod bo'lganlar. Bu omillar Ahmoniyalar davlatining harbiy qudratini zaiflashishiga va oxir-oqibat inqiroziga olib kelgan.

Rim tarixchisi Kvint Kursiy Ruf (mil. avv. I asr yoki eramizning I asri) o'zining “Iskandar tarixi” asarida qadimgi Fors qo'shinlari haqida qimmatli ma'lumotlarni bayon etgan. Garchi uning asarining birinchi ikki jildi bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, u fors armiyasining harbiy yurishga chiqishini batafsil tasvirlagan.

Fors armiyasining harbiy yurish tartibi. Qadimgi fors an'anasiga ko'ra, qo'shin yurishi faqat quyosh chiqishi bilan boshlanardi. Podsho chodiri ustiga o'rnatilgan tog' billuridan yasalgan quyosh tasviri porlab turardi va yurish boshlanishiga burg'u bilan ishora berilardi. Fors armiyasining yurish tartibi quyidagicha edi:

- Oldinda muqaddas va abadiy deb hisoblangan olovni kumush mehrobda olib ketishardi. Olovga qizg'ish kiyim kiygan, yildagi kunlar soniga teng bo'lgan 365 nafar mag (olovparast ruhoniy) o'smirlar hamrohlik qilardi.
- Keyin Yupiterning muqaddas aravasini oq otlar tortib borardi. Bu otlar ortidan mislsiz kattalikdagi ot ham olib ketilardi.
- Ortda kumush bezaklar bilan qoplangan 10 ta arava, so'ngra har biri o'ziga xos qurollangan 12 qabilaning otliqlari yurishardi.
- Keyingi safda "O'lmaslar" nomli 10 mingga yaqin askarlar borardi. Ular o'zining hashamatli kiyimlari bilan ajralib turardi.
- Ulardan keyin 15 ming kishilik "podsho qarindoshlari" deb ataladigan bo'linma borardi.
- Keyin "Doriforlar" bo'linmasi podsho kiyimlarini olib yurardi. Ularning ortida ikki yonida oltin va kumushdan quyilgan ma'budalar tasviri bilan bezatilgan, qanotlari yoyilgan oltin burgut haykali o'rnatilgan arava borardi. Podsho o'zi shu aravada bo'lardi.
- Podshoning aravasi ortidan uchlari oltin bilan qoplangan nayza tutgan 10 ming nayzabardor, ularning ikki yonida esa 200 ga yaqin zodagonlar hamrohlik qilardi.
- Bu safning oxirini 30 ming piyoda askar, ularning ortidan esa 400 ta podsho oti yakunlardi.

- Ushbu safdan biroz orqaroqda Doro IIIning onasi Sizigambaning aravasi, uning ortidan boshqa malikalar va ayollar minadigan aravlar va otlar borardi.

- Keyin “Armamaks” deb ataladigan 15 ta yopiq arava ketardi, ularda podshoning bolalari, tarbiyachilar va haram a’yonlari bo’lardi.

- Eng oxirida esa 365 nafar podsho joriyalari, ulardan keyin 600 ta xachir va 300 ta tuyada podsho xazinasi olib borilardi.

- Safning eng oxirida yengil qurolli askarlar va yuk tashuvchilar bo’lib, ular armiyaning tartibini saqlab turardi.

Harbiy islohotlar va nazorat tizimi. Yunon tarixchisi Ksenofont (mil. avv. 430–355-yillar) o’zining “Ekonomika” asarida fors armiyasining harbiy-ma’muriy tizimi haqida muhim ma’lumotlar qoldirgan. U shahzoda Kayxusrav Kichik armiyasida yollanma askar sifatida xizmat qilgan. Ksenofontning yozishicha, fors podshosi harbiy sohani juda sinchkovlik bilan nazorat qilgan. U soliq to’laydigan har bir xalq hokimiga qancha otliq, kamonchi, o’qchi va qalqonbardor askarni saqlash kerakligi haqida ko’rsatmalar berardi.

Podsho, shuningdek, akropollarda (qal’alarda) garnizonlar saqlashni buyurgan. Har yili yollanma askarlar va boshqa qo’shinlarning to’liq qurol-aslaha va otlar bilan ko’rigini o’tkazib turgan. Yig’ilish joyiga yaqin bo’lganlarni o’zi shaxsan ko’rgani borgan, uzoqdagi qo’shinlarni ko’rikdan o’tkazish uchun esa ishonchli kishilarni yuborgan. O’z armiyasini to’liq jihozlangan holda taqdim eta olgan harbiy boshliqlar va satraplar yuqori lavozimlarga ko’tarilib, qimmatbaho sovg’alar bilan taqdirlangan. Aksincha, o’z vazifasini yaxshi bajara olmagan yoki poraxo’rlikda ayblanganlar jazoga tortilib, lavozimidan chetlatilgan.

Bunday qattiq nazorat fors armiyasining doimiy jangovar tayyorgarligini ta'minlashga xizmat qilgan.

3.9.rasm. Kserks davridagi fors askarlari.

Ba'zan shoh shaxsan o'zi o'z yurtining bir qismini aylanib, ba'zan esa ishonchli kishilarni yuborib, hududlarni tekshirtirib turardi. Agar hokimlar o'z viloyatlarini gullab-yashnatib, hosil mo'l-ko'l qilib, daraxt va mevalar yetishtirishsa, shoh ularga qo'shimcha viloyatlar berib, sovg'a-salomlar va faxriy unvonlar bilan mukofotlardi. Ammo yerlar obod bo'lmasa, hokimlarning shafqatsizligi tufayli aholi kamayib ketsa yoki ularning beparvoligi sezilsa, shoh bunday hokimlarni jazolab, lavozimidan chetlatardi va o'rniga yangilarini tayinlar edi.

Mamlakatda hokimlar ikki asosiy vazifani bajarishga tayinlangan edi: birinchisi, aholi va yerga ishlov beruvchilarga boshchilik qilib, soliqlarni yig'ish, ikkinchisi esa, qurolli garnizonlarga rahbarlik qilish. Agar qo'mondon mamlakatni yetarlicha himoya qila olmasa, aholi rahbari va yer ishlari mudiri bu haqda yashirincha xabar yetkaza olardi. Agar qo'mondon tinchlikni ta'minlamasa, bu haqda aholi siyraklashgan va yerga ishlov berilmayotgan joylar haqida xabar berilishi shart edi.

3.10. Fors zobiti o'qdoni bilan. Piyoda askar to'qilgan qalqon bilan

3.11.rasm. Kamonchi to'la o'qli sadoq bilan. Askar qamchi bilan.

3.12. "O'lmas" polkidagi nayzabardor. Gvardiyachi qalqoni bilan.

3.13.rasm. Artakserks I ning jang aravasi.

3.14.rasm. Kayxusravning tuyalardan tuzilgan harbiy bo‘linmasi.

3.15.rasm. Lidiya armiyasi hujumiga uchragan fors jangovar aravasi.

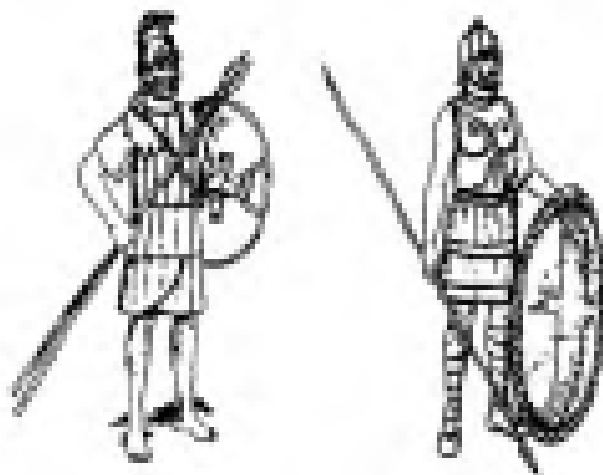

3.16.rasm. Fors qo`shinining «O`lmas» qismi.

Gerodot tasviri bo`yicha, 3.16.rasm yunon vazalaridagi va arxeologik topilmalar asosida rekonstruksiya qilingan. Chapdan o`ngga: fors shtandarti, arman va kappdokiya jangchisi.

3.17.rasm. Ksertks armiyasi askarlari.

3.18.rasm. Kserks armiyasidagi kichik osiyo`lik askarlar. Chapda ioniyalik piyoda askar, u qavilgan sovut kiygan. O`ngda lidiyalik askar qalpoq kiygan va nayza bilan qurollangan.

Kserks qo`shini askarlari 3.18.rasmda chapdan o`ngga: efiopiya askari kuchli kamon bilan qurollangan, uning gavdasining yarmi oq rangga boyalgan; xorazmlik piyoda; baqtriya piyodasi va otlig`i. E`tibor bering; ikki askarning etnik qiyofasi, qurol-yarog`i, kiyimi bir xil.

3.19.rasm. Kserks qo`shini askarlari.

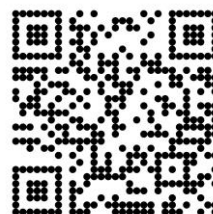
Ahmoniyalar qo`shinida turli xalqlar, etnik birliklar vakillari xizmat qilgan. 3.19.rasmda chapdan o`ngga: fors falangasida birinchi qatorni tashkil qilgan kamonchilar: babil kamonchisi, osur piyoda askari. Askarlar ot junidan tikilgan, qavilgan kamzul kiyganlar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Mitanni davlati armiyasining tarkibiy qismlarini (piyoda, otliq va jang aravalarini) taqqoslang va ularning Xett va Misr armiyalari bilan farqlarini jadval shaklida ko'rsating.
2. Ossuriya harbiy san'atining asosiy xususiyatlari nima? Tig'iatpalasar III islohotlarining ahamiyatini va armiya tuzilmasini matndan izohlang.
3. Ossuriya armiyasida qamal va shturm usullarini (taran, minora va lahim qazish) batafsil tavsiflang. Damashq shahri qamalini misol qilib, jangovar taktikalarni tahlil qiling.
4. Xett armiyasida jang aravalarining roli va ekipaj tuzilishini matnga asosan tushuntiring. Qadesh jangida Xettlarning taktikasi qanday edi?
5. Ahmoniylar Eron harbiy san'ati otliq qismlar va jang aravalariga asoslanganligini matndan tahlil qiling. Ot ulushi va kamon ulushi tizimlarining ahamiyatini muhokama qiling.
6. Ahmoniylar imperiyasida harbiy islohotlar va yurish tartibini (podsho aravasi, olov mehrobi va qismlar ketma-ketligini) Kvint Kursiy Ruf va Gerodot ma'lumotlariga asosan izohlang. Bu tartibning strategik maqsadi nima edi?

Mavzuga doir qo'shimcha adabiyot:

R.Rajabov. Qadimgi sharq harbiy san'ati: ilmiy risola.
- Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. - 136 b.

Mavzuga oid video material: Yunon - fors urushlarining epik janglari. Animatsion xarita (Epic Battles of the Persian Wars).

4-MAVZU: QADIMGI XITOIY VA HINDISTONNING HARBIY SAN'ATI.

Reja:

- 4.1. Qadimgi Hindiston davlati qo'shinining tuzilishi;***
- 4.2. Manu qonunlari doimiy kasta qo'shinlar, vamalar, kshatriylar;***
- 4.3. Strategiya va taktika;***
- 4.4. Mahabharata: Durd'hona va Ashvattaman o'rtasidagi jangnoma.***
- 4.5. Qadimgi Hindiston urush strategiyalari, yashirin urushlar, logistika va mashhur janglar;***
- 4.6. Qadimgi Xitoyning harbiy san'atning paydo bo'lishi;***
- 4.7. Buyuk Xitoy devori va mudofaa inshootlar;***
- 4.8. Qadimgi Xitoydagi harbiy-nazariy fikrlash. Sun- Szi;***
- 4.9. Qadimgi Sharqda harbiy san'at rivojining xulosalari.***

Tayanch tushunchalar: Vedalar, roja, Gangvodiysi, Kasta tuzumi, jangovar fillar, Manu qonunlari doimiy kasta qo'shinlar, vamalar, kshatriylar. Hind, Harappa, drotiklar, qabila demokrattyasi, Harappa sivilizatsiyasi –kshatriya piyoda askarlar, jang aravasi, jangovar fil, braxman, Palimbotra shahri, Magadxa va Koshala, Mahabharata, Ashvattaman, Durd'hona, Podsho Por, Gidasp daryosi, jangovar aravalar, syunnu qabilalari, xunnlar, mo'g'ullar, In podsholigi, Chjou sulolasi, piyoda qo'shinlar, otliq qo'shinlar, o'q-yoy, bronza qurollar, jangovar bolta, sekira (oybolta), bronza dubulg'alar, qalqonlar, taktik tuzilma, harbiy iyerarxiya, transport aravalari, Buyuk Xitoy devoir, harbiy muhandislik, arbaletlar, professional armiya, temir qurollar, signal vositalari, baraban bonglari, bayroqlar, Sun Szi, harbiy risola, urush

san'ati, sarkarda, razvedka, intizom, tezkorlik, joy baholash, harbiy strategiya, qo'shin turlari, harbiy kasta, yollanma askarlik.

4.1. Qadimgi Hindiston davlati qo'shinining tuzilishi

Hindiston yarimorolida birinchi davlat **miloddan avvalgi III ming yillikning o'rtalarida** Hind daryosi vodiysida tashkil topgan. **Hind (Harappa) sivilizatsiyasi** rivojlangan, mustahkam himoya devorlari bo'lgan shaharlarni qurishga imkon bergan. Ushbu sivilizatsiya Misr va Mesopotamiya madaniyati bilan bir davrda rivojlangan.

Miloddan avvalgi XX–XIX asrlarga kelib, Hind sivilizatsiyasi inqirozga yuz tutgan. Bu inqiroz ko'pincha keyingi davr Hindiston tarixiga katta ta'sir ko'rsatgan **oriylarning kelishi** bilan bog'liq.

Veda davri va ijtimoiy tuzum. Miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmidan boshlab Shimoliy Hindistonda, ayniqsa **Gang vodiysida**, yangi davlatlar shakllangan. Bu davrning tarixi qadimgi hind diniy adabiyoti bo'lgan "Vedalar"da aks etgan. Shu sababli, bu davr **Vedachilik davri** deb nomlangan.

Davlat tepasida **"roja"** — podsho turgan. U nafaqat davlatni boshqargan va diniy rahbar bo'lgan, balki qo'shinga ham qo'mondonlik qilgan. Roja hokimiyati merosiy bo'lib, qabila demokratiyasining qoldig'i hisoblangan xalq majlisi tomonidan cheklanmagan.

Qadimgi Hindiston jamiyatining o'ziga xos xususiyati **kasta tizimi** bo'lgan. Bu tizim ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi natijasida miloddan avvalgi I ming yillikning boshida paydo bo'lgan va Hindiston jamiyatining ajralmas belgisiga aylangan¹.

¹ Durmenov Sh.N. Harbiy tarix 5111500 – Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent – 2020. B.79

Qadimgi Hindiston davlati qo‘shinining o‘ziga xos tuzilishi bo‘lgan. Qo‘shin **piyodalar, jangovar aravalar, otliqlar** va **jangovar fillardan** iborat edi.

Fillarning ustiga minoracha o‘rnatilgan bo‘lib, unda kamon va drotiklar (uloqtiriluvchi nayzalar) bilan qurollangan kamonchilar joylashgan. Hindiston piyodalari odam bo‘yi bilan barobar katta kamonlar va uzun o‘qlar bilan qurollangan. Ular kamonning bir uchini yerga qo‘yib, chap oyog‘i bilan bosib turgan holda ipini tortgan. Bunday o‘qlar qalqon va sovutlarni teshib o‘ta olgan.

Piyodalar shuningdek, odam bo‘yi bilan teng keladigan terili qalqonlar va keng qilichlarga ega bo‘lgan. Otliqlar esa uloqtirish uchun ikkitadan nayza va kichik qalqonlar olib yurgan. Ularning otlari egarsiz bo‘lgan, ammo yuganlar tortilgan. Hindiston shaharlari minorali devorlar hamda chuqur va keng xandaqlar bilan himoyalangan.

4.2. Manu qonunlari doimiy kasta qo‘shinlar, vamalar, kshatriylar

Hindiston harbiy san’atining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘zida mujassam etgan "**Manu qonunlari**" hujjati bizgacha yetib kelgan. Unda quyidagi masalalar keng yoritilgan:

- Urush va tinchlik munosabatlari.
- Mustahkamlangan punktlarning ahamiyati.
- Urushlarning ma’naviy asoslari.
- Podshoning majburiyatlari.
- Vaziyatni to‘g‘ri baholash va harbiy harakatlar vaqtini tanlash muhimligi.

- Yurishlarga tayyorgarlik va harakatni ta'minlashga qo'yilgan talablar.
- Jangni olib borish va qal'alarni bosib olish usullari.

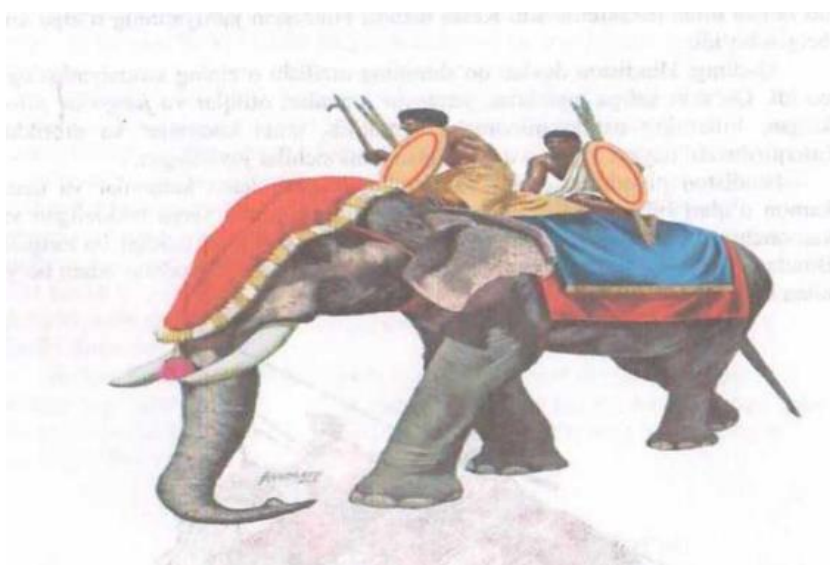
Bu manbalar qadimgi hind sivilizatsiyasida harbiy san'at chuqur o'rganilganini ko'rsatadi.

4.1.rasm. Jangovar fil²

Qadimgi Hindistonda to'liq davlat ta'minotida turgan *doimiy kasta qo'shinlari* bo'lgan. Uning asosiy zardbdor kuchi jangovar fillar hisoblangan. Xammurapi qonunlaridan farqli o'laroq, Hindiston qonunlari asosiy e'tiborni, Vavilon qonunlarida bo'lgani kabi jangchining huquqlari va majburiyatlarini bayon qilish bilan chegaralanmasdan, harbiy san'atning aniq masalalariga qaratgan. Qurol ishlatish huquqiga faqat xar to'rtta varnlarning(kastalar) biri - kshatralar ega bo'lib, bu holat qolgan kshatrlarni dushman oldida ojiz qilib qo'ygan.

² Durmenov Sh.N. Harbiy tarix 5111500 – Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent – 2020. B.80

4.2.rasm. Jangovor fil³

Tekislikda jang qilish uchun jang aravalari va otliqlar, suvli joylarda qayiq va fillar, daraxtzor va butazorlarda kamon, tepaliklarda esa qilich va qalqonlar kabi qurollardan foydalanish lozim bo‘lgan.

Miloddan avvalgi VI asrda Shimoliy Hindistonda Magadxa va Koshala kabi ikki kuchli davlat shakllangan. Forslar Gandhara vodiysini bosib olganidan so‘ng, Gandhara aholisi fors armiyasi tarkibida harbiy xizmat o‘tashga majbur bo‘lgan.

Harbiylarning ijtimoiy o‘rni. Qadimgi Hindiston jamiyati to‘rt ijtimoiy tabaqaga bo‘lingan bo‘lib, ularning har birining o‘z huquq va majburiyatlari bor edi. Braxmanlardan keyin ikkinchi imtiyozli qatlamni kshatriylar (harbiylar) tashkil etgan. Ularning asosiy vazifasi davlat xavfsizligi va tinchlikni ta’minlash bo‘lgan.

Tarixchi **Arrianning** ma’lumotlariga ko‘ra, harbiylar kastasi soni bo‘yicha dehqonlardan keyin ikkinchi o‘rinda turgan. Ular faqat harbiy ish bilan shug‘ullanganlar. Boshqa tabaqa vakillari ular uchun qurol yasagan, ot yetkazib bergan, lagerda xizmat qilgan, otlarga qaragan, qurollarni

³ Axmedshina F.A., Choriev Sh.X., A Ilaberganov O.A. Qadimgi Sharq davlatlari urushlari va harbiy san`at tarixi (O‘quv-uslubiy qo‘llanma). – Jizzax: 2015. – B. 34.

tozalagan, fillarni boqqan va jang aravalarini boshqargan.⁴ Kshatriy (harbiylar) tabaqasi a'zolari faqatgina jang paytida harakatga kelishgan, tinchlik shartnomasi tuzilganidan so'ng esa quvnoq hayot kechirishgan. Davlat tomonidan ularga shunday maosh berilganki, u bilan boshqalarni ham qiynalmasdan boqish mumkin bo'lgan.

Qadimgi hind armiyasining tuzilishi. Qadimgi hind davlatlari armiyasi piyoda askarlar, jang aravalari, otliqlar va jangovar fillardan tashkil topgan. Tarixchi Arrian ma'lumotlariga ko'ra, bir hukmdorning qo'shinida 50 jangovar fil, 4 ming otliq va 130 ming piyoda bo'lgan. Armiyaning asosini aynan piyoda harbiy qismlar tashkil etgan.

Piyodalar kamon, uzun va keng qilich, shuningdek, odam bo'yi bilan barobar bo'lgan ensiz charm qalqonlar bilan qurollangan. Ular kamonning bir uchini yerga qo'yib, chap oyog'i bilan suyanib, kamon ipini oxirigacha tortib o'q otishgan.

Otliqlar uloqtirish uchun ikkita nayza va uncha katta bo'lmagan qalqonga ega bo'lgan. Otlarda egar bo'lmagan, lekin ular jilovlangan.

Jangovar fillarning o'рни. Hind armiyasi tarkibida muhim o'rin tutgan jangovar fillar ustiga minoracha (kajava) o'rnatilib, unda kamonchi va kalta nayza uloqtiruvchilar joylashgan. Jangovar fillar hatto Axmoniyalar, Karfagen va Aleksandr Makedonskiy armiyalarida ham mavjud bo'lgan. Ular muntazam otliq qo'shinlar paydo bo'lguniga qadar piyodalar uchun dahshatli kuch hisoblangan. Yaxshi o'rgatilgan fillar jangda o'z rahbarlarini himoya qilgan, hatto jangda o'ldirilgan rahbarini gavdasi bilan himoya qilib, jang maydonidan olib chiqqan.

⁴ Rajabov R. Qadimgi sharq harbiy san'ati: ilmiy risola. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B. 103.

Shaharlarning himoyasi va boshqaruv. Qadimgi hind shaharlari mustahkam himoyalangan. Shahar devorlari xandaqlar bilan o‘rab olingan. Arrianning yozishicha, **Palimbotra** shahri devorlarida 570 ta minora va 60 ta darvoza bo‘lgan. "Manu qonunlari"ga ko‘ra, braxmanlar, podsho va kshatriylar mamlakat ichida barqaror tinchlikni ta‘minlash va tashqarida istilochilik urushlari olib borishlari uchun ma‘lum talablarga rioya qilishlari kerak edi⁵.

Miloddan avvalgi I asrga oid hind huquqiy yodgorligi bo‘lgan "**Manu qonunlari**" harbiy ishga katta o‘rin bergan. Unda urush va tinchlik masalalari, mustahkamlangan tayanch nuqtalar, urushning axloqiy asoslari, podshoning harbiy boshliq sifatidagi majburiyatlari, shuningdek, urush holatini to‘g‘ri baholash, harbiy yurishlarga tayyorgarlik ko‘rish va qal’alarni egallash kabi masalalar tahlil qilingan.

"Manu qonunlari"ga ko‘ra, armiyani boshqarish harbiy boshliq ixtiyorida bo‘lgan, davlat boshqaruvi esa podshoga tegishli edi. Podshoning asosiy majburiyatlaridan biri davlat uchun mustahkam tayanch nuqtalar (qal’alar) qurishni ta‘minlash bo‘lgan.

Qal’alar tosh va tuproqdan qurilishi, shuningdek, suv yoki daraxtlar bilan himoyalaniishi mumkin edi. Har bir qal’a qurol, pul, don, ozuqa va suv bilan yaxshi ta‘minlanishi shart bo‘lgan. Qal’a garnizoni braxmanlar, yetarli miqdorda askarlar va hunarmandlardan iborat bo‘lishi kerak edi. Qal’alar mudofaa kuchlarining qarshiligini oshirgan. "Qonun"ning 74-moddasida aytilishicha, "Shahar istehkomida joylashgan bir jangchi yuzlab dushmanga, yuzta askar o‘n minglarga qarshilik ko‘rsata oladi". Bu

⁵ Rajabov R. Qadimgi sharq harbiy san’ati: ilmiy risola. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B 104.

"Qonun"ga ko'ra, qal'ada joylashgan hukmdorga dushman ziyon yetkaza olmagan.

Urush olib borishning axloqiy qoidalari. "Manu qonunlari"da urush olib borishning axloqiy qoidalariga jiddiy e'tibor berilgan. Unda quyidagilar qat'iy qat'iyan taqiqlangan:

- Makkor qurollar, tishli, zaharli yoki uchi bo'lingan o'qlar bilan o'ldirish.
- Qo'lini ko'tarib rahm so'ragan kishini, uyqudagi, sovuti yo'q, qurolsiz, jangga qarab turgan yoki boshqa dushman bilan olishayotgan kishini o'ldirish.
- Qurol singan, g'am chekayotgan, qo'rqib ketgan yoki qochishga urinmagan kishini o'ldirish.

Shu bilan birga, podsho hech qachon aldamasligi va makkorlik bilan hujum qilmasligi shart bo'lgan.

"Manu qonunlari"da harbiy sohaga oid quyidagi muhim qoidalar mavjud:

- **Jangda qatnashish majburiyati:** 87-moddaga ko'ra, xalqni himoya qiluvchi podsho agar teng, kuchliroq yoki zaifroq dushman bilan jangga chaqirilsa, **kshatriy** vazifasini bajarib, jangdan bosh tortmasligi shart.
- **Jangchining mukofoti:** 89-moddada aytilishicha, bor kuchi bilan va chekinmasdan jang qiladigan podsholar va jangda o'zaro bir-birini o'ldirishni istagan askarlar jannatga boradilar. Jangda shaxsan qo'lga kiritilgan **jang aravasi, ot, fil, soyabon, pul, don, chorva, ayollar, turli buyumlar va qimmatbaho metallar** jangchiga tegishli bo'lgan. Shunga qaramay, 97-moddada askarlar o'z o'ljalarining eng

yaxshi qismini podshoga berishlari lozimligi aytilgan. "Vedalar"da esa "alohida bosib olinmagan o'lja podsho tomonidan barcha askarlar o'rtasida taqsimlanishi lozim" deyilgan.

- Doimiy tayyorgarlik: 102-modda podshoni doimo urushga tayyor turishga, dushmanning kuchini aniqlashga va zaif tomonlarini topishga chaqiradi. 103-modda esa barcha xalqlar doimo urushga tayyor bo'lganlardan qo'rqishini va barcha tirik mavjudotlarni aynan kuch bilan bo'ysundirish kerakligini ta'kidlaydi.
- *Sarkardalik san'ati*: 106-moddada podshoning taktikalari hayvonlarga qiyoslanadi: u turna kabi ishlarini o'ylaydi, quyon kabi chetga qochadi, bo'ri kabi o'ljani ushlaydi va sher kabi kuchini namoyish etadi.
- *Qurol tanlash*: 192-moddada aytilishicha, har bir joyga mos qurol ishlatish lozim:
 - ✓ Tekislikda: Jang aravalari va otliqlar.
 - ✓ Suvli joyda: Qayiqalar va fillar.
 - ✓ Daraxtzor va butazorlar bilan qoplangan joyda: Kamon.
 - ✓ Tepalikda: Qilich va qalqonlar⁶.

"Manu qonunlari"da urush va siyosatga oid yana bir qancha muhim qoidalar bayon etilgan.

- *Qamal va vayron qilish taktikasi*: 195-moddaga ko'ra, dushmanni qamal qilish va uning hududini talon-taroj qilish, oziq-ovqat, suv va yoqilg'i zaxiralarini yo'q qilish lozim.
- *Jangdan qochish*: 198 va 199-moddalar harbiy to'qnashuvdan oldin muzokaralar, sotib olish yoki guruhlariga bo'lib tashlash kabi usullar

⁶ Rajabov R. Qadimgi sharq harbiy san'ati: ilmiy risola. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B 106.

bilan dushmanni yengishga harakat qilishni maslahat beradi, sababi jangning yakuni oldindan noma'lum.

- *G'alabadan so'nggi siyosat:* 201-moddada g'alaba qozongan podsho yengilgan mamlakatdagi ma'budlar va braxmanlarni hurmat qilishi, imtiyozlar hadya etishi va xavfsizlikni e'lon qilishi lozimligi aytilgan. 202-moddada esa yengilgan xalqning ishonchini qozonib, taxtga yengilgan podshoning qarindoshini o'tkazish va tinchlik shartnomasi tuzish tavsiya etiladi.
- *Dushmanning xususiyatlari:* 210-moddada donolar eng yomon dushman sifatida aqlli, nasabli, botir, qobiliyatli, saxiy, oliyjanob va qat'iy bo'lgan shaxsni e'lon qilganlar.

"Manu qonunlari"ga ko'ra, armiya boshqaruvi sarkardaga, xazina va davlat boshqaruvi esa podshoga topshirilgan. Urush va tinchlik masalalari ko'pincha "ittifoqchilarni yarashtiradigan va urishtiradigan" elchiga bog'liq bo'lgan.

Podshoning yana bir majburiyati mustahkamlangan qal'alar barpo etish edi. Qal'alar tosh va tuproqdan qurilib, yetarli miqdorda qurol, pul, don, transport hayvonlari, xashak va suv bilan ta'minlanishi shart bo'lgan⁷.

Mudofaa inshootlari harbiylarning dushmanga qarshiligini kuchaytirgan. "Manu qonunlari"ning 74-moddasida aytilishicha, "Shahar devoridagi bir o'qchi yuzlab dushmanga, yuzta askar esa o'n minglarga qarshilik ko'rsata oladi".

Podshoning majburiyatlari. "Manu qonunlari" mamlakat xavfsizligini ta'minlashda bosh qo'mondon — podshoning

⁷ Rajabov R. Qadimgi sharq harbiy san'ati: ilmiy risola. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B 107.

majburiyatlariga katta e'tibor bergan. Podsho quyidagi sifatlarga ega bo'lishi lozim edi:

- Jangda dovyurak bo'lishi;
- Xalqni himoya qilishi va braxmanlarga bo'ysunishi;
- Doimiy ravishda urushga tayyor turishi;
- O'z kuchini ko'rsatishi, sirlarini saqlashi va dushmanning zaif tomonlarini aniqlashi (102-modda).

106-moddada podshoning harbiy san'ati hayvonlarga qiyoslanadi: u turna kabi o'z ishlarini o'ylashi, sher kabi kuchini ko'rsatishi, bo'ri kabi o'ljasini olishi va quyon kabi xavfsiz joyga chekinishi lozim edi.

4.3. Strategiya va taktika.

Strategik siyosat va razvedka. Harbiy sirni saqlash eng muhim hisoblangan: *"Boshqa odamlar maxfiy rejalarini bilmaydigan o'sha podsho, uning xazinasi kambag'al bo'lsa-da, o'z yeriga ega bo'ladi"* (148-modda).

Podsho o'z davlat siyosatining olti jihatiga doimo e'tibor qaratishi shart edi:

- *Boshqa davlatlar bilan ittifoq tuzish;*
- *Urush olib borish;*
- *Harbiy yurishlar uyushtirish;*
- *Qarorgoh qurish;*
- *Armiyani bo'lish;*
- *Yordam izlab topish (160-modda).*

Podsho harbiy vaziyatni sinchkovlik bilan o'rganishi, ayniqsa ittifoqchilarning harakatlarini hisobga olib, shundan keyingina harakat

usuli haqida qaror chiqarishi lozim edi. 197-moddaga ko'ra, kelajakda qanday foyda yoki zarar keltirishini oldindan bilgan, tezkor qaror chiqargan va o'tmish oqibatlarini tushungan shaxs dushmanlari tomonidan mag'lub etilmasligi ta'kidlangan. Bu esa g'alabani ta'minlovchi asosiy omillardan edi.

Qonunlar podshodan dushman bilan yashirin aloqada bo'lgan do'stlardan va dushman lageridan kelgan qochoqlardan ehtiyot bo'lishni talab qilgan, chunki ular eng xavfli dushmanlar hisoblangan (186-modda). Shu bilan birga, podsho dushman armiyasidagi o'z podshosiga nisbatan isyonga moyil bo'lganlarni qo'llab-quvvatlab, ularni isyon ko'tarishga undashi lozim edi, ya'ni dushman ichida keng ko'lamli qo'poruvchilik faoliyatini olib borishi zarur edi⁸.

"Manu qonunlari"da urushga kirish va uning olib borish usullari batafsil bayon etilgan. Qulay vaziyatda jangga kirish belgilangan bo'lsa-da, qonunlarda avvalo **muzokaralar, sovg'a-salom yoki do'q-po'pisa** kabi vositalar bilan maqsadga erishish afzal ko'rilgan. Chunki jangda g'alaba kimga nasib etishi noma'lum. Faqatgina barcha tinchlik vositalari ish bermagan taqdirda, yaxshi qurollangan holda jangga kirish zarur hisoblangan. "Manu qonunlari" urushni inkor etmaydi, biroq uni oxirgi chora deb biladi va g'alabani har tomonlama ta'minlashni talab qiladi.

Harbiy harakatlarga tayyorgarlik va taktika. Qonunlar urushga tayyorgarlikni tugatib, harbiy harakatlar bazasini mustahkamlashni va dushman tomoniga ayg'oqchilar yuborishni tavsiya qiladi. Armiya, ya'ni piyodalar, otiqlar, jang aravalari va fillar harakatlanishi uchun uch xil turdagi yo'llar tayyorlanishi lozim bo'lgan.

⁸ Rajabov R. Qadimgi sharq harbiy san'ati: ilmiy risola. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B 108.

Armiyaning tezkor manyovr qilishini ta'minlash uchun u olti qismga bo'lingan. "Manu qonunlari"da harbiy vaziyatga qarab turli jangovar tartiblar — "romb", "ropa", "igna" kabi shakllarni qo'llash mumkinligi ko'rsatilgan. Armiya qaysi tomondan xavf tug'lsa, o'sha tomonga harakatlangan. Qanotlarda, oldinda va orqada hujumni qaytarishga va qarshi hujumga o'tishga mohir, jang san'atini mukammal egallagan hamda signallarni biladigan askar guruhlarini joylashtirilgan. Podshoga esa harbiy qismning o'rtasida turish tavsiya qilingan.

Jangning axloqiy qoidalari. "Manu qonunlari"da urush olib borishning axloqiy qoidalariga katta e'tibor qaratilgan. Unda quyidagi harakatlar qat'iy taqiqlangan:

- Tishli o'qlar va zaharli qurollar bilan o'ldirish.
- Jang aravasida turgan podsho tepalikdagi raqibni o'ldirishi.
- Kechirishi so'rab qo'lini ko'targan, sochi to'zigan holda qochayotgan, o'tirgan yoki "men sening askaringman" degan dushmanni o'ldirish.
- Uxlab yotgan, sovuti bo'lmagan, yalang'och, jangga qatnashmayotgan yoki boshqa dushman bilan jang qilayotgan kishini o'ldirish.
- Quroli singan, g'amgin, og'ir yaralangan, qo'rqib ketgan yoki qochayotgan kishini o'ldirish.

Bu holatlarda "haqiqiy jangchilar" o'z burchini unutmasligi kerakligi ta'kidlangan. Shuningdek, podsho har doim aldovlarsiz harakat qilishi va to'satdan hujum qilmasligi lozim edi (104-modda)⁹.

⁹ Rajabov R. Qadimgi sharq harbiy san'ati: ilmiy risola. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B 109.

Qadimgi Hindistonda armiya muntazam bo‘lib, davlat hokimiyati tomonidan ta‘minlangan. Mamlakat tinchligi va chegaralar xavfsizligini ta‘minlash maqsadida harbiy qismlar mamlakatning muhim tayanch nuqtalarida joylashtirilgan. Armiyaning jangovar qobiliyati urushdan oldin va keyin o‘tkazilgan harbiy ko‘riklarda aniqlangan.

4.4. Mahabharata: Durd'hona va Ashvattaman o‘rtasidagi jangnoma.

Mahabharata (“Bha`rata avlodlari jangnomasi”) asarida tasvirlanganidek, qorong‘u zulmatda yosh jangchi Ashvattaman yarador va qonga belangan holda yerda yotgan, bir paytlar qudratli hukmdor bo‘lgan Durd'honaning oldiga keladi. Uni shu ahvolda ko‘rib, Ashvattaman yig‘lab yuboradi va mag‘lub bo‘lgan podshosining oyoqlariga bosh qo‘yib, faryod qiladi:

“Ey ulug‘ zot”, deydi Ashvattaman. "Nahotki, yer yuzida o‘zgarmaydigan narsa bo‘lmasa? Odamlarning yarmiga hukmdorlik qilgan sizday podsho, shoqol va sirtlonlar qurshovida g‘arib ahvolda o‘layotirsiz. Armiyangiz qani? Yengilmas harbiy sarkardalaringiz-chi? Ukalarizingiz, o‘rinbosarlaringiz qayerda? Hammasi, hammasi o‘lim xudosining yo‘lidan ketdi. Yoningizda hech kim yo‘q. Hech kim sizga so‘nggi marta bo‘lsa ham munosib hurmat ko‘rsatmayapti, hech kim siz uchun o‘ch olmayapti”.

Ashvattamaning faryodi Durd'honaning jonini o‘lim uyqusidan uyg‘otib yuboradi. Mag‘lubiyatdan alam bilan yig‘layotgan yigitga qarab, Durd'hona javob beradi:

“Men o‘zim uchun g‘am chekmayman. Ertami-kechmi, barcha tirik jonning boshida o‘lim bor. Men jangchiga munosib o‘lim bilan ketayotganimdan xursandman”¹⁰.

Durd'hona Ashvattamanning so‘zlariga javoban, o‘zining mardona o‘limidan xursandligini bildiradi. Biroq, armiyasining butunlay yakson qilinganidan va dushman qo‘shinida tirik qolganlar ko‘pligidan afsuslanadi.

Shunda Ashvattaman: "Ey podshohim, bu fikrlar sizni bezovta qilmasin! Hayotim haqqi qasam ichamanki, ko‘p o‘tmay dushman askaridan bitta ham qolmaydi. Meni kuting. Bu haqda xabarni sizga o‘zim keltiraman", deb qichqiradi.

Qiziqqonlik va jaholatga to‘lgan Ashvattaman, jangga chanqoq holda Pandavlar qarorgohi tomon chopadi. Bu voqea Buyuk jang tugaganidan keyingi birinchi kechada ro‘y beradi. Horigan jangchilar uyquga ketgan, atrofda sukunat hukm surardi.

Ashvattamaning hiylasi. Ashvattaman dushman qarorgohiga yashirincha kirib, katta bir banan daraxti tagiga yashirinadi va barcha jangchilarni qanday yo‘q qilish haqida o‘ylay boshlaydi. U bitmas-tuganmas alam bilan o‘ch olmoqchi edi, lekin yolg‘iz edi. U o‘zini o‘lim kutayotganini o‘ylab, umidsizlikka tushadi.

Shu payt, to‘satdan uning yoniga shamol to‘kkan meva singari biror narsa tushadi. Keyin yana bir bor. Atrofida shu kabi ovozlari tez-tez eshitila boshlaydi. U qo‘lini uzatib, yonida tirikchilib jon bergan qushni ushlaydi. Ularning ba’zilari boshsiz, ba’zilari ko‘kragi majag‘langan, ba’zilari esa patsiz edi.

¹⁰ Rajabov R. Qadimgi sharq harbiy san’ati: ilmiy risola. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B 110.

Ashvattaman bu qushlarni kim o'ldirayotganini bilolmay, bananning qalin barglari orasiga tikiladi. To'satdan uning boshi ustidan ulkan bir boyqush keng qanotlarini yozib uchib o'tadi. Ana shu lahzada uning miyasiga bir fikr keladi: "*O'z raqiblarimni ochiq jangda emas, balki hozir — tunda, g'aflatda o'ldirishim kerak*". Ular xuddi o'sha qushlar singari uxlab yotganlarida, ularni butunlay yo'q qilish mumkin edi. Agar tong otsa, endi kech bo'ladi.

Bu qat'iy qaror bilan Ashvattaman o'rnidan sapchib turadi-da, yerdan qapishib, qoplon singari yashirincha harakatlana boshlaydi. Tez orada charchab uyquga ketgan Pandav jangchilarining qoramtir siluetlarini ko'radi¹¹.

“Uyqudagilarni o'ldirish nomardlik bo'lasmikin? Jangchilarning or-nomus qonunini, urf-odatlarini buzish qanday bo'larkin?” — Ashvattaman to'satdan shu haqda o'ylanib qoldi. U dushmanga qo'l ko'tarishga jur'at qila olmay, ikkilanib turib qoldi.

Keyin o'z qo'shinining harbiy sarkardalaridan eshitgan so'zlarni esladi va shubhalarini bir chetga surdi. Bu so'zlar shunday edi:

Raqibni o'ylamay mahv etmoq darkor,

Qaramay jarohat-u charchog'iga.

U yo g'aflatdami, yo'ldami, aslo

Parvo qilma ochlik-u chanqog'iga.

Dushmaning jon bersin azob-dahshatda,

Sen o'z raqibingni o'ldir, albatta.

Bahona ma'zurga sabab bo'lolmas,

Raqibni o'ylamay mahv aylasang, bas.

¹¹ Rajabov R. Qadimgi sharq harbiy san'ati: ilmiy risola. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B 111.

U or-nomus qalqonini ming bo‘lakka bo‘lib, qo‘liga xanjarini ushladi va uyqudagi jangchilarga zaharli ilon kabi ovozsiz tashlanib, zarba bera boshladi. U rahm-shafqatsizlarcha ularni chavaqlayverdi va jangdan omon qolganlarning hammasini qirib tashladi¹².

Jangchilarning ingrashidan uyg‘onganlar dushmanni ko‘ra olmasdan, xavf qayerdan kelayotganini bilmay, dahshat ichida bir-birini o‘ldirib yuborishdi. Bu halokatdan faqatgina o‘sha kuni qarorgohda bo‘lmagan *Pandavlar* omon qoldi. Ashvattaman barcha askarlarni chavaqlab, qarorgohdagi chodirlarga o‘t qo‘ydi va jimlikda o‘zini qorong‘ulikka urdi.

U o‘layotgan **Durd'honaning** oldiga shoshilib keldi va ustiga egilib tashvishlanib so‘radi: *“Ey sherdil inson, gapimni eshityapsanmi? Agar joning chiqmagan bo‘lsa, seni xursand qiladigan gaplarimni eshit. Dushmanning hamma qo‘shinlarini o‘z qo‘lim bilan qirib tashladim. Tiriklardan faqat aka-uka Pandavlar bilan Krishna qoldi, bizdan esa men va yana ikkita mard jangchi omon qoldi, xolos. Osmonda mening otamni va shu jangda shahid bo‘lganlarni ko‘rganingda, ular uchun men qasos olganimni aytib qo‘y. Shuni bilki, ey shohlar shohi, sen uchun ham qasos oldim”*.

Durd'hona so‘nggi kuchini to‘plab, unga dedi: “Qo‘shinimdan birorta ham jangchi qila olmagan ishni sen qilding. Yaxshi qol. Endi men tinchgina o‘laman”. Umrining oxirigacha yaxshilik va haqiqat yo‘liga tusha olmagan podsho bu so‘zlarni aytib jon berdi.

Donishmand *Yudhishtira* o‘z qo‘shinining halokatini eshitgach, chuqur g‘am bilan dedi: “Ajabo, ko‘pincha yengilganlar g‘olib chiqadi, yengganlar esa mag‘lub bo‘lishadi. Kechasi barcha jangchilar bizning

¹² Rajabov R. Qadimgi sharq harbiy san‘ati: ilmiy risola. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B 112.

aybimiz bilan halok bo‘lishdi. Biz qarorgohni tashlab ketmasligimiz lozim edi. Chindan ham biz okeandan suzib kelib, daryoga cho‘kib ketgan kemaga o‘xshaymiz. Bo‘lar ish bo‘libdi, endi g‘am chekishning foydasi yo‘q. Biz endilikda mamlakatni yomonlikdan butunlay xalos qilish hamda xalq farovonligi haqida o‘ylashimiz kerak”.

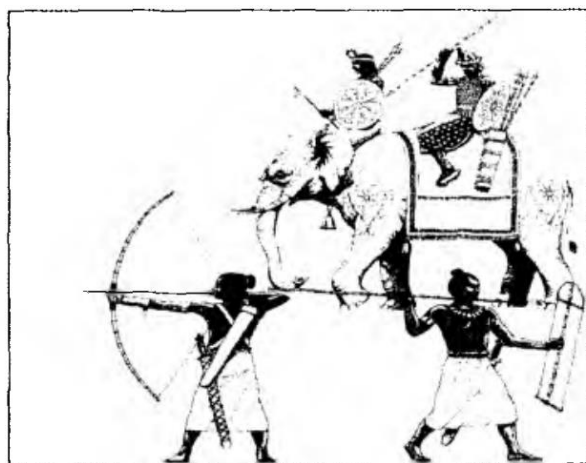
Shunday deb, bu adolatparvar podsho ukalari bilan birga ko‘r podsho Dhritarashtraning poytaxtiga yo‘l oldi.

Aleksandrning Hind podshosi Por bilan bo‘lgan jangi haqida uning o‘z xatlarida batafsil hikoya qilinadi. Jangdan oldin dushman qarorgohlari o‘rtasida Gidasp daryosi oqib o‘tardi. Podsho Por o‘zining jangovar fillarini oldinga qo‘yib, kechish joyini doimiy nazorat ostiga olgan edi. Bunga javoban, Iskandar lagerda har kuni kuchli shovqin ko‘tarishni buyurdi, bu bilan varvarlar bunga o‘rganib, hushyorliklarini yo‘qotishgan.

Daryodan o‘tish va jangning boshlanishi. Bir oysiz kechada Iskandar tanlangan piyoda va otliq qo‘shinlari bilan dushmandan uzoqda joylashgan kichik orolni kechib o‘tdi. Garchi momaqalldiroq va chaqmoq tufayli bir necha jangchi halok bo‘lgan bo‘lsa-da, ular suzib o‘tib, qarama-qarshi qirg‘oqqa chiqishga harakat qilishdi. Gidasp daryosi toshib, oqimi shiddatli edi. Qirg‘oqlar loyqalanganligi sababli quruqlikka chiqish qiyin edi. Onesikritning hikoya qilishicha, Iskandar jangchilariga: “Afinaliklar, bilasizmi, sizning ma’qullashingizga sazovor bo‘lish uchun qanday xavf-xatarga duchor bo‘lyapman?” deb hayqirgan. Nihoyat, ular sallarni qoldirib, ko‘kraklarigacha suvga tushib, qo‘llarida qurol bilan suzib o‘tishdi.

Qirg‘oqqa chiqqandan so‘ng, Iskandar otliqlar bilan piyodalardan 20 stadiya oldinga o‘tib, dushmanga qarshi harakat qildi. U agar dushman

avval otliqlarini jangga tashlasa, oson g'alaba qozonishini, agar piyodalari oldinga chiqsa, uning piyoda qo'shini o'z vaqtida yetib kelishini taxmin qilgan. Uning birinchi taxmini to'g'ri chiqdi. Ming otliq va olti yuz jang aravasi unga qarshi chiqdi, ammo ular chekinishga majbur bo'lishdi. Jangda barcha aravalar egallab olindi, otliqlardan esa to'rt yuz kishi halok bo'ldi. Shundan so'ng Por Iskandarning daryodan o'tganini tushunib, qolgan makedonlarga to'sqinlik qilish uchun ozgina qo'shin qoldirib, o'zining butun armiyasi bilan unga qarshi yurdi.

6.3.rasm. Mil. av. IV asr oxiridagi hind harbiylari. Jangovar filda Roja va bambuk nayza bilan qurollangan jangchi. Filning chiqib turgan tishlari bronza qinlar bilan kuchaytirilgan. Hindlaming asosiy quroli 1,8 metrli kamon va undan otiladigan 1 metr atrofidagi o'q. Keng tigli uzun nayza 112 sm dan iborat bolib, nayzani bir yoki ikki qolda ushlaganlar. Qalqon teridan qilingan.

Jangning borishi va g'alaba. Jangovar fillarning ko'rinishi va dushmanning ko'pligidan qo'rqqan Iskandar o'zi chap qanotga hujum qildi, Kengash esa o'ng tomonga hujum qilishni buyurdi. Dushmanlar har

ikki qanotda turib, fillar tomon chekinishdi, soʻngra yana hujumga oʻtishdi. Shuning uchun jang oʻzgaruvchan muvaffaqiyat bilan bordi va faqatgina sakkizinchi soatda dushmanlarning qarshiligi sindirildi.

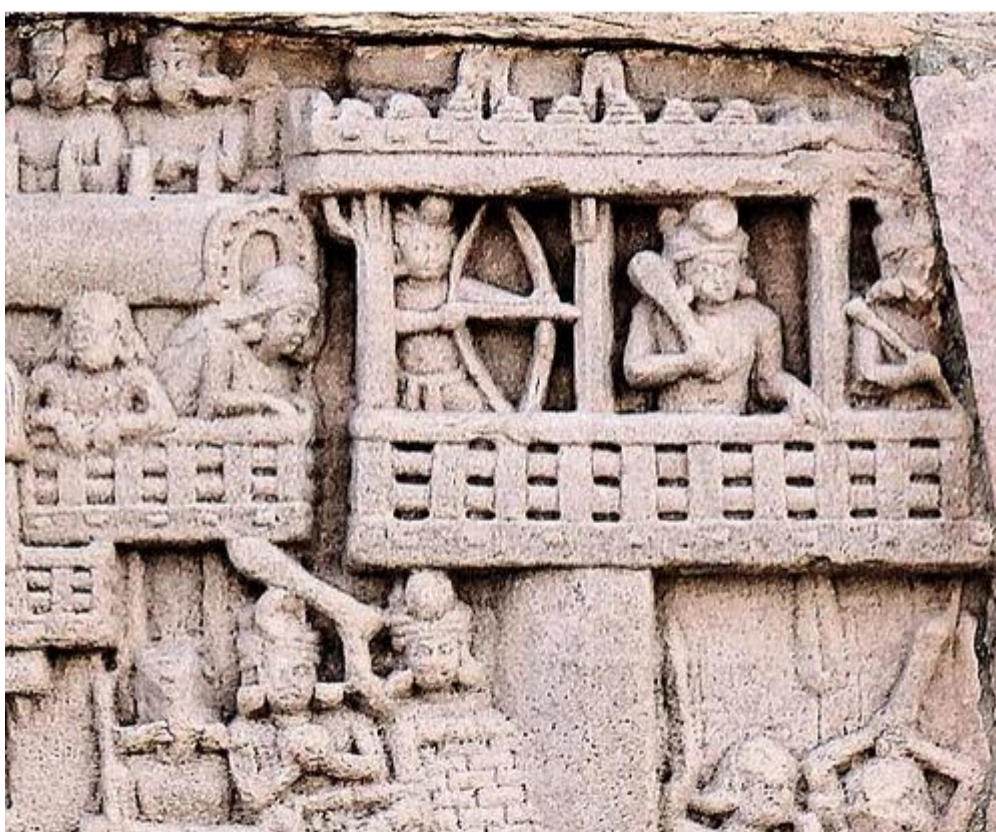
4.5. Qadimgi Hindiston urush strategiyalari, yashirin urushlar, logistika va mashhur janglar

Qadimgi Hindistonda janglar nafaqat hududiy kengayish va hukmdorlarni magʻlub etish vositasi boʻlib xizmat qilgan, balki ular siyosiy, iqtisodiy va diniy maqsadlarni amalga oshirishning muhim instrumenti boʻlgan. Bu davrda urushlar hududiy kengayish, saltanatni mustahkamlash yoki raqib hukmdorlarni boʻysundirish vositasi sifatida koʻrilgan. Har bir imperiya yoki qirollik oʻz qoʻshinini yollab, oʻqitib va jihozlab, jang maydonida samarali foydalanishga intilgan. Podshoh yoki imperator jang maydonida shaxsan boshchilik qilishi, oʻz qoʻshinlarini boshqarishi va qalʼalarni himoya qilishda ishtirok etishi odatiy holat boʻlgan.

Janglar tarixiy matnlarda, xususan V edik adabiyoti, Ramayana, Mahabharata, Kautilyaning “Arthashastra”si va Banabhattaning “Harshacharita” asarlarida tasvirlangan. Qoʻshinlar turli ijtimoiy guruhlar va qabila jamoalari tomonidan toʻplangan boʻlib, ular oʻzining jangovar mahorati bilan ajralib turgan. Koʻplab odamlar qurol kasbini professional darajada egallab, qoʻshinlarni taʼminlash uchun qishloqlarda yashagan. Shu bilan birga yollanma askarlar ham keng tarqalgan boʻlib, ular kerak boʻlganda jangga chaqirilgan.

Urushni faqat shaxsiy gʻalaba vositasi sifatida emas, balki dharmayuddha yoki “adolatli urush” konsepsiyasi orqali qirollik

ambitsiyalarini diniy jihatdan asoslash vositasi sifatida ko‘rishgan. Hindular urushni o‘z saltanatini kengaytirish va himoya qilish uchun maqbul vosita deb bilgan. Buddizm va Jainizm zo‘ravonlikka qarshi bo‘lishiga qaramay, urushning siyosiy tizimdagi o‘rni va hududiy g‘alabalar, xususan digvijaya (barcha yo‘nalishda g‘alaba) tamoyilini tushungan. Shu sababli Mauriya imperatori Ashoka o‘z qo‘shinini tarqatib yubormasdan, xalq xavfsizligini ta‘minlash va zarur hollarda harbiy vositalardan samarali foydalanishni davom ettirgan.

4.4.rasm. Mallas Kushinagara shahrini himoya qilmoqda.

Qadimgi Hindiston armiyasi to‘rtta asosiy elementdan iborat edi: piyodalar, otliqlar, aravalar va fillar. Qo‘shinlar jang maydonida urning tabiati, o‘z va dushman kuchlarining tarkibi kabi omillarga qarab joylashtirilgan. Fillar jang maydonida markaziy rol o‘ynab, qo‘shinlarni

qo'llab-quvvatlagan, dushman piyodalarini bostirish, qal'a devorlarini buzish va psixologik ta'sir ko'rsatishda ishlatilgan. Aravalar va otliqlar qanotlarda joylashib, tez harakat va qo'shimcha zarbalar berish imkonini bergan. Shu bilan birga piyodalar jangning asosiy kuchi bo'lib, ko'pincha keng miqyosli hujum va mudofaa ishlarida qatnashgan. Qadimgi hind harbiylarining asosiy qurollari orasida qilich, bolg'a, nayza, o'q va kamon, turli shakldagi qalqonlar mavjud bo'lgan. Himoya vositalari esa ip, charm, metall zirh, bosh kiyim, qo'lqop va turli qo'l qo'riqlarni o'z ichiga olgan.

Jang maydonida strategiya doimiy ravishda rivojlangan. Fillar markazda, aravalar qanotlarda, otliqlar esa qanot va orqa qismda joylashtirilgan. Bu tartib dushman markazini sindirish va qo'shinlarni bo'lish imkonini beruvchi eng samarali shakl sifatida ko'rilgan. Shu bilan birga fillar ba'zan o'z qo'shinini siqib chiqarib, komandirlarni olib qochganligi sababli qo'shinlarda vahima yuzaga kelgan. Maxfiy urushlar, josuslik, dushman ichidagi qarshiliklarni qo'zg'atish va rahbarlarni yo'q qilish kabi usullar ham keng qo'llanilgan.

Qadimgi Hindistondagi mashhur janglar orasida Magadha va Vaishali urushi, Hydaspes jangi, Takkolam jangi, Tarain jangi va turli dengiz janglari alohida ajralib turadi. Magadha qirolligi 16 yil davom etgan urushda dushmanlarni mag'lub etgan, Hydaspes jangida podshoh Porus Aleksandr Makedonskiy qo'shinlari tomonidan yengilgan. Takkolam jangida Chola sulolasi Rashtrakuta qo'shinlari tomonidan mag'lub etilgan, Tarain jangida esa Turk generali Shahabuddin Muhammad Ghur Rajput qo'shinlarini yengib, Delhi Sultanati asoslanishiga yo'l ochgan. Dengiz janglarida esa Pulakeshin II Konkan

Maurya flotini, Raja Raja I Chola Kandalur Salai flotini yo‘q qilgan va orol hududlarini zabt etgan.

Urush strategiyalari ikki tomonlama bo‘lgan: quruqlikdagi janglarda qo‘shinlarni hududiy joylashtirish va dushman markazini sindirish asosiy maqsad bo‘lsa, dengizdagi janglar ko‘proq orollarni egallash, savdo yo‘llarini nazorat qilish va dushman flotini yo‘q qilishga qaratilgan. Shu bilan birga maxfiy operatsiyalar va siyosiy intriqalar urushning muhim qismi bo‘lgan. Qadimgi Hindistonda logistik tizim keng tarqalgan bo‘lib, qo‘shinlarga oziq-ovqat, qurol-yarog‘, kiyim-kechak va kamp jihozlari ta‘minlangan. Bu mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olgan amaldorlar qo‘shinlarning uzoq masofalarga harakatlanishini va kamp holatini boshqarishga yordam bergan.

Qadimgi Hindiston janglari va urush strategiyalari nafaqat qo‘shinlarning samaradorligini oshirishga, balki davlat siyosati va hukmdor mavqeini mustahkamlashga xizmat qilgan. Mashhur janglar esa mamlakatlar o‘rtasidagi siyosiy balansni belgilagan, urushlar esa davlatlar o‘rtasidagi aloqalarni tartibga solishda muhim rol o‘ynagan.

4.6. Qadimgi Xitoyning harbiy san‘atning paydo bo‘lishi

Miloddan avvalgi II ming yillikda Janubi-Sharqiy Osiyoda Qadimgi Xitoy davlatlari tashkil topgan. Bu davr turli qabilalar o‘rtasidagi doimiy urushlar bilan ajralib turardi. Xitoy hukmdorlari uchun eng katta tahdid shimoldan hujum qilib turadigan ko‘chmanchi qabilalar, xususan, keyinchalik gunnlar nomi bilan tanilgan syunnu qabilalari va o‘rta asrlarda

mo'g'ullar edi. Xitoyda ilk mashhur sulola miloddan avvalgi XVIII asrda hokimiyatga kelgan bo'lib, u harbiy kuchga tayangan markazlashgan davlat barpo etgan. Bu davlat o'zining G'arbdagi zamondoshlari (masalan, Qadimgi Misr va Eron) singari qudratli harbiy tuzilmaga ega bo'lgan.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, Qadimgi Xitoyning harbiy san'ati va qurol-yarog' tizimi Qadimgi Misr, Eron yoki Hindiston kabi davlatlar bilan bog'liq bo'lmagan holda, mustaqil ravishda rivojlandi. Jangovar aravalar Xitoyda Misr va Kichik Osiyoga nisbatan ancha kech, ya'ni miloddan avvalgi XIII–XI asrlarda paydo bo'lgan.

Ilk Xitoy armiyasining tuzilishi va taktikasi. Ilk Qadimgi Xitoy davlati — In podsholigida qo'shinlar piyodalar, otliqlar va jangovar aravalardan tashkil topgan. O'sha davrda qo'shinning umumiy soni 5000 kishidan oshmagan. Otliq otryadlar, odatda, 300 kishidan iborat bo'lgan. Jangchilarning asosiy quroli o'q-yoy bo'lib, ular orasida uzoq masofaga otish uchun mo'ljallangan noyob turdagi kamonlar ham bo'lgan. Shuningdek, jangchilar jangovar bolta, uzun sopli oybolta (sekira), qilich, bronza uchli nayzalar va drotiklar bilan qurollangan. Himoya vositalari sifatida esa bronzadan yasalgan dubulg'alar va qalqonlar ishlatilgan.

Jangovar saf piyoda askarlar, otliqlar va jangovar aravalarning birgalikda harakatlanishiga asoslangan edi. Bu davrda jangovar aravalar va otliqlar qo'shinning asosiy zarbdor kuchini tashkil etgan. Jang san'atiga oid manbalarning birida ta'kidlanishicha: “10 ta jangovar arava dushmanning 1000 nafar askarini yo'q qila oladi, 100 ta jangovar arava esa 10000 kishilik qo'shinni yanchib tashlaydi. 100 ta otliq 1000 kishini ta'qib qila oladi”. Miloddan avvalgi V asrgacha jangovar aravalar Xitoy armiyasining hal qiluvchi kuchlari bo'lib qoldi.

Dastlabki Xitoy qo'shinlari soni jihatidan unchalik katta bo'lmagan. Ular qirolga yoki feodalga qaram bo'lgan va dehqonlardan yollangan, yaxshi jihozlanmagan askarlardan tashkil topgan. Qo'shinlarning asosiy quroli **bronza qurollar** bo'lib, ular kam tayyorgarlik ko'rgan. Yurishlar paytida tartibli ta'minot yo'qligi sababli qo'shinlar ko'pincha jang qilmasdan ortga qaytishga majbur bo'lgan.

Miloddan avvalgi 771-yilda Chjou sulolasi qulagach, Xitoy ko'plab mayda davlatlarga bo'linib ketdi. Tez-tez sodir bo'ladigan o'zaro urushlar professional armiyalarning paydo bo'lishiga va ularning jangovar qobiliyatining sezilarli darajada oshishiga olib keldi.

Jangovar aravalarning turlari va tuzilmasi. Xitoyda ikki turdagi aravalar mavjud bo'lgan: jangovar aravalar va transport aravalari. Jangovar aravalarga dastlab ikkita, keyinchalik esa to'rtta ot qo'shilgan. Transport aravalariga esa harbiy yuklarni tashish va mudofaa inshootlarini qurish uchun 12 tagacha xachir qo'shilgan.

Har bir jangovar aravaga 75 kishilik bo'linma biriktirilgan bo'lib, ulardan uch nafar og'ir qurollangan jangchi aravaning o'zida turib jang qilgan. Qolganlari esa uchta kichik guruhlariga bo'lingan: bitta guruh aravaning oldida, qolgan ikkitasi esa uning qanotlarida joylashgan. Bu tuzilma jangovar aravaning samaradorligini sezilarli darajada oshirgan.

4.5.rasm. Bronza bolta, XIII-XI asrlar. Shang sulolasi.

Qadimgi Xitoy qo‘shinlarining tashkiliy tuzilmasi. Miloddan avvalgi VI–V asrlarda Xitoy qo‘shinlari aniq va tizimli tashkiliy tuzilmaga ega bo‘lgan. Bu tizim zamonaviy harbiy iyerarxiyaga o‘xshash kichik bo‘linmalardan boshlab, yirik armiya birlashmalarigacha bo‘lgan qator darajalarni o‘z ichiga olgan.

Piyoda qo‘shinlar tuzilishi:

- **U** (5 jangchi) – eng kichik bo‘linma.
- **Lyan** (25 jangchi) – beshta "U"dan iborat.
- **Szu** (100 jangchi) – to‘rtta "Lyan"ni birlashtirgan.
- **Lyuy** (500 jangchi) – beshta "Szu"dan tashkil topgan.
- **Si** (2500 jangchi) – beshta "Lyuy"ning birlashmasi.
- **Szyun** (12 500 jangchi) – beshta "Si"dan iborat yirik bo‘linma.

Eng yirik harbiy birlashma uchta "**Szyun**" (jami 37 500 jangchi)dan iborat bo‘lgan. Har bir "Szyun" o‘zining taktik vazifasiga ega edi: **avangard** (oldingi qism), **markaz** va **arergard** (orqa qism). Chjou sulolasi hukmdori (Chjou vani)ning qo‘l ostida oltita "Szyun" bo‘lgan, bu esa ularning harbiy qudratidan dalolat beradi.

4.6.rasm. Qadimgi Xitoy armiyasining safga tizilishi.

Otliq qo‘shinlarining tashkil etilishi o‘nlik tizimiga asoslangan edi:

- Eng quyi bo‘linma **besh otliq**dan iborat bo‘lgan.
- Undan keyingi birlik **o‘n otliq**ni (ikki beshlik) tashkil etgan.
- Keyingi yirik bo‘linmalar **100 va 200 otliq**dan iborat bo‘lgan.

Jangovar aravalar uchun esa boshqacha tashkiliy tuzilma qo‘llanilgan:

- Eng kichik birlik **beshta jangovar aravadan** iborat bo‘lgan.
- Keyingi bo‘linma **o‘nta jangovar aravani** tashkil etgan.
- Eng yirik bo‘linmalar **50 va 100 ta jangovar aravadan** iborat bo‘lib, ular hal qiluvchi janglarda harakat qilgan.

Bu murakkab va iyerarxik tizim qadimgi Xitoy qo‘shinlarining harbiy amaliyotlarda yuqori darajada samarali harakat qilishini ta’minlagan.¹³

Qadimgi Xitoyda qo‘shinni boshqarish va harbiy o‘zgarishlar.

Qadimgi Xitoyda qo‘shinni boshqarishning aniq tizimi mavjud bo‘lgan. Bu tizim bo‘linmalar va birlashmalarni boshqarish uchun turli xil signal vositalaridan foydalanishga asoslangan edi. Kichik bo‘linmalar tovushli

¹³ Durmenov Sh.N. Harbiy tarix 5111500 – Chaqiriqqacha harbiy ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2020. B.81

signallar orqali, yirik birlashmalar esa barabanlar, bonglar, bayroqlar va maxsus belgilar yordamida boshqarilgan.

Qadimgi harbiy risolalardan birida keltirilishicha, baraban bonglari jangovar aravalar, otliqlar va piyoda qo‘shinlarga "qurolni tayyor holatga keltirish" va "hujumga o‘tish" kabi muhim signallarni berish uchun ishlatilgan. Bu usullar qo‘shinlar o‘rtasida tezkor va muvofiqlashtirilgan harakatlarni ta’minlagan.

“Kurashayotgan podsholiklar” davri va harbiy innovatsiyalar.

Miloddan avvalgi V asrda Buyuk Xitoy tekisliklarida yettita mustaqil podsholik shakllandi. Bu davr tarixda “Kurashayotgan podsholiklar” davri (miloddan avvalgi V–III asrlar) deb nomlanib, doimiy o‘zaro urushlar bilan kechgan. Bu davr harbiy san’atda sezilarli o‘zgarishlarni keltirib chiqardi.

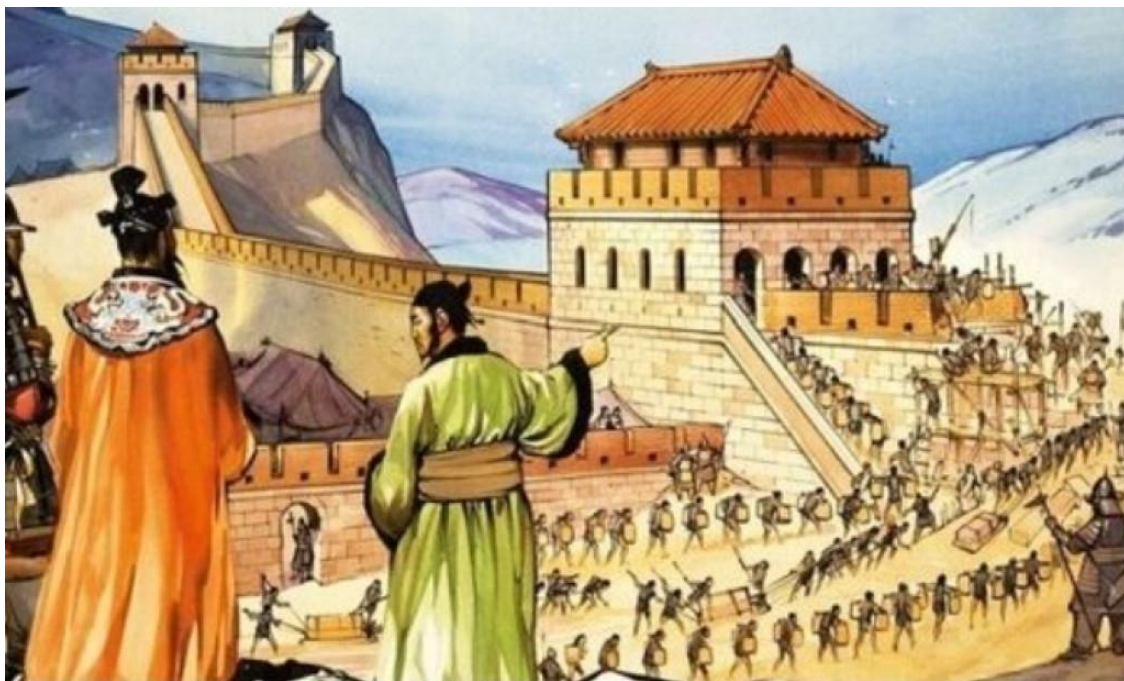
Miloddan avvalgi IV asr davomida Xitoy armiyalarida piyoda qo‘shinlarining soni keskin oshdi. Bu o‘zgarishlar bilan bir qatorda, jang amaliyotida arbaletlar (o‘q otish moslamasi) keng qo‘llanila boshlandi. Arbaletlar o‘zining aniqligi va uzoq masofaga o‘q otish qobiliyati tufayli piyoda askarlarning jangdagi samaradorligini sezilarli darajada oshirgan. Natijada, qo‘shinning tarkibiy qismida piyoda askarlar otliqlar va jangovar aravalar bilan bir qatorda muhim o‘rin egallay boshladi.

Bu davrda parchalanib ketgan Xitoy davlatlari birlashib, bir qancha yirik markazlashgan davlatlarni tashkil etdilar. Zodagonlarning ta’siri pasayib, qo‘shinlarga qo‘mondonlar lavozimi ularning kelib chiqishiga emas, balki xizmatlariga qarab tayinlana boshlandi. **Temir qurollar** keng tarqaldi. Natijada ko‘plab doimiy professional armiyalar tashkil etilib, ularni ta’minlash yo‘lga qo‘yildi. Bu markazlashgan harbiy tizimning

vujudga kelishiga sabab bo'ldi, unda qo'shinlarga bevosita qirolga bo'ysunadigan professional generallar boshchilik qilar edi.

4.7. Buyuk Xitoy devori va mudofaa inshootlar

Qadimgi Xitoy ko'chmanchi-xunlar bilan ko'plab urushlar olib borgan. Bu urushlar asosan Xitoyning shimoliy hududlarida sodir bo'lgan. Miloddan avvalgi 214-yilda xunlarning doimiy hujumlaridan himoyalaniş maqsadida xitoyliklar keyinchalik **Buyuk Xitoy devori** deb nomlangan ulkan chegara devorini qurishni boshladilar. Devorning qurilishi uzoq davom etib, XV–XVI asrlargacha uzluksiz davom etgan. Hozirgi kunda uning uzunligi sharqdan g'arbga qadar 2500 kilometrni tashkil etadi.

4.8.rasm. Buyuk Xitoy devorining qurulishi

Devorning balandligi 16 metrgacha, pastki qismi esa 8 metrgacha, yuqori qismi 5 metrgacha qalinlikda bo'lgan. Har 100 metrda dushmanni to'xtatish va ularga zarba berish uchun mo'ljallangan bo'rtib chiqqan maxsus joylar qurilgan. Ko'plab darvozalar yarim aylana shaklidagi himoya devorchalari bilan mustahkamlangan. Devor bo'ylab to'rtburchak

shaklidagi, ikki qavatli va ichki zinapoyaga ega minoralar ham bunyod etilgan.

Devorni qo‘riqlash tizimi va aloqa xizmati. Devor himoyasi uchun maxsus otryadlar tashkil etilgan bo‘lib, har bir otryad 145 kishidan iborat edi va o‘z qo‘mondonlariga ega bo‘lgan. Bu otryadlar qo‘riqlov minoralar guruhining xavfsizligi uchun mas’ul edi. Har bir otryad tezkor xabarlarini yetkazish uchun bir nechta otliq choparlarga ega bo‘lgan. Devor atrofida xizmat qiluvchi chegara qo‘shinlariga yaqin hududlardan yer uchastkalari ajratilgan. Askarlar oilalari bilan bu yerlarda yashab, dehqonchilik bilan ham shug‘ullangan.

Xitoyliklar aloqa xizmatini tashkil etishga katta e’tibor berishgan. Buyuk Xitoy devori bo‘ylab har 4 kilometrda kuzatuv postlari joylashgan. Dushmanning yaqinlashishini bildiruvchi signal berish uchun har bir post yaqiniga quruq shox-shabbalar tayyorlab qo‘yilgan. Yaqinlashayotgan dushman qo‘shinining soni haqidagi ma’lumot shartli yorug‘lik signallari orqali uzatilgan. Bu signallarni yetkazish uchun petardalar (zamonaviy raketalariga o‘xshash) keng qo‘llanilgan. Har bir post olingan signalni zudlik bilan keyingi postga uzatishga majbur bo‘lgan.

Buyuk devorning qurilishi qadimgi Xitoyda harbiy muhandislik sohasining yuqori darajada rivojlanganligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, Xitoyda strategik ahamiyatga ega yo‘llar va katta suv kanallari qurilishi ham bu sohaning rivojiga yaqqol misoldir.

Miloddan avvalgi III asrda xitoyliklar poroxni kashf etdilar, lekin harbiy maqsadlarda u XIV asrgacha foydalanilmadi¹⁴. Porox Miloddan avvalgi VIII-XIII asrlarda juda kam jangovar qo‘llanilganligi to‘g‘risida

¹⁴ Durmenov Sh.N. Harbiy tarix 5111500 – Chaqiriqqacha harbiy ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2020. B.83

ma'lumotlar bor. Uzoq vaqt porox mushakbozlik uchun qo'llanilgan. Ko'chmanchilar bilan kurashish kerakligi xitoyliklarni yirik otliq armiyani tashkil etishga majbur etdi. Miloddan avvalgi I asrda xunlar to'lig'icha tormor etildi va Xitoy hududidan siqib chiqarildi. Xunlarning yakson etilishida hal qiluvchi rolni, yaratilganligi xunlar uchun kutilmagan xol bo'lgan otliqlar o'ynadi. Bu davr qadimgi Xitoy davlatining gullab yashnagan davri edi.

4.8. Qadimgi Xitoydagi harbiy-nazariy fikrlash. Sun- Szi

Qadimgi Xitoy harbiy san'atining yuqori darajada rivojlanishi hamda uning umumiy va harbiy madaniyatining yuksakligi Xitoyda harbiy-nazariy fikrlashning taraqqiyotiga turtki bo'ldi. Xitoyning asosiy harbiy fanini **"etti kitob"** — turli davrlarda yozilgan harbiy san'atga oid yettita risola tashkil etadi. Ularning eng qadimgilari miloddan avvalgi VI asrning oxiri va V asrning boshlariga mansub **Sun Szi** hamda miloddan avvalgi IV asrning boshlariga oid **U Szi** risolalaridir.

Sun Szining **"Harbiy san'at to'g'risida"** risolasi harbiy san'at bo'yicha bizga ma'lum bo'lgan eng qadimgi asarlardan biri bo'lib, unda qadimgi Xitoy harbiy san'atining muhim tamoyillari ochib berilgan. Miloddan avvalgi VI-V asrlarda Xitoy podsholigida sarkarda bo'lgan Sun Szi o'z qo'shinlarini mohirona boshqargan. Uning tarixiy va shaxsiy tajribalari asosida yozilgan ushbu risola **13 bobdan** iborat. Boblar qisqa nizomlar ko'rinishida yozilgan bo'lib, ularda har bir qoidaga izoh ham berilgan. Sun Szi o'z davri uchun g'alabaga erishish shartlari va mag'lubiyat sabablarini tahlil qilishga harakat qilgan.

U o‘z risolasini urushning ahamiyatini aniqlashdan boshlaydi, uning fikriga ko‘ra, bu davlatning hayoti yoki o‘limi hisoblanadi. Bu holat o‘sha davrdagi Xitoyning siyosiy vaziyatiga mos kelar edi. Sun Szi urushlarni uch turga ajratadi va yozadi: “Urushning oliy san’ati — dushman rejalarini puchga chiqarish; undan keyin uning ittifoqchilarini safdan chiqarish, so‘ngra uning qo‘shinlarini tor-mor etish va eng oxirida esa qal’alarni qamal qilishdir”.

Sun Szi sarkardaning rolini o‘ta muhim deb hisoblaydi. O‘z risolaning X bobida u shunday yozadi: “Qachonki sarkarda irodasiz va talabchan bo‘lmasa, jangchining tayyorgarligida aniqsizliklar yuzaga keladi, komandirlar va jangchilar o‘rtasida doimiy aloqa bo‘lmaydi va qo‘shinning jangovar tartibi yagona tizimga ega bo‘lmaydi. Bu esa qo‘shinning parokandaligidan dalolat beradi”.

Yana bir bobida u mag‘lubiyat sabablarini oltita qoidada jamlaydi: “Agar sarkarda dushmanni to‘g‘ri baholay olmasa, o‘zining oz sonli kuchlari bilan dushmanning ko‘p sonli qo‘shiniga hujum qilsa, o‘zi kuchsiz bo‘la turib kuchli dushmanga qarshi jangga kirsas, qo‘shin tarkibida zarbdor otryadlar bo‘lmasa, demak qo‘shinning mag‘lubiyati muqarrardir. Sarkardaning asosiy burchi — bu qoidalarni mukammal bilish”.

U sarkardaning shaxsiy fazilatlariga ham alohida e‘tibor qaratadi: “Agar sarkarda hujum qilganda shuhrat ortidan quvmasa, chekinayotganda uyatdan qochmasa, balki faqat xalqi va davlati himoyasi haqida o‘ylasa, bunday sarkarda mamlakat uchun javohirdir”. Shuningdek, u sarkardaning o‘z jangchilariga munosabati haqida ham fikr bildiradi: “Jangchilarga o‘z sevikli o‘g‘illaringga qaragandek qarasang, ular bilan hatto eng chuqur

daralarga ham kirib borishing mumkin. Ammo ularga haddan tashqari rahm qilsang, ularni boshqara olmaysan; ularni sevib qolsang, ularga buyruq bera olmaysan; tartibsizlik yuzaga kelsa, tartib o‘rnata olmaysan. Bunday holda ular o‘zboshimcha bo‘lib, ulardan foydalanish imkoni bo‘lmaydi”.

Sun Szining harbiy strategiyasi: Joy, tezkorlik, razvedka va intizom. Sun Szi o'zining "Harbiy san'at to'g'risida" risolasida **joyni baholashga** alohida e'tibor qaratadi. U joylarni olti turga ajratadi: o‘tish uchun qulay, qiyaliklar, o‘tish qiyin bo‘lgan, vodiqli, tog‘li va uzoq joylar. U shunday yozadi: “Agar men o‘ta olsam, dushman ham o‘ta oladi — bunday joy o‘tish uchun qulay hisoblanadi. Bunday joyda birinchi navbatda balandliklarning quyoshli tomonini egallash va ta’minot yo‘llarini himoya qilishni tashkil etish zarur, shunda jang paytida qulaylikka erishish mumkin”.

U **to‘satdan zarba berish va tezkorlikni** qo‘llash muhimligini ta’kidlaydi: “Urushda eng muhim narsa – bu tezkorlik. Dushman yetib bormagan joylarni egallang. Uning xayoliga ham kelmagan yo‘llardan harakatlaning va kutmagan yo‘nalishlardan hujum qiling”.

Sun Szi XII bobda **razvedkadan foydalanishning ahamiyatini** quyidagicha izohlaydi: “Qo‘shinlarda razvedkachilarga munosabatdan muhimroq munosabat yo‘q; ularga beriladigan mukofotdan yaxshiroq mukofot yo‘q; razvedkachilarning maxfiy ishlaridan maxfiyroq ish yo‘q. Razvedkachilar, ayniqsa, urushda o‘ta zarurdirlar. Ular shunday tayanchdirlarki, ularning yordami bilan butun qo‘shin harakatlanadi”.

Risolaning IX bobida Sun Szi **intizomga** katta e'tibor qaratib, uni mustahkamlash usullarini tavsiya etadi. U shunday yozadi: “Qachonki

askarlar kuchli, komandirlar esa kuchsiz bo'lsa — bu qo'shinda parokandalik yuzaga keladi. Qachonki komandirlar kuchli bo'lsa-yu, askarlar kuchsiz bo'lsa, bu qo'shinning dushman qo'liga tushishi aniqdir. Qachonki komandirlar o'z boshliqlariga bo'ysunmasalar va mustaqil jangga kirishsa, qo'shin tarqalib ketadi”.

U yana shunday yozadi: “Agar sarkarda jangchilar bilan uzoq, erkalab muloqotda bo'lsa, demak u ommaning ishonchini yo'qotgan. Agar u qo'shinni tez-tez mukofotlasa, demak qo'shin qiyin ahvolda. Agar u qo'shinni tez-tez jazolasa, demak, intizom pasaygan. Agar u qo'pol bo'lsa, keyin esa ommadan qo'rqsa, bu harbiy san'atni tushunmaslikning yuqori darajasidir”.

Umuman olganda, Sun Szi risolalari qadimgi Xitoy harbiy san'atining holatini chuqur va to'liq yoritib beradi. Sun Szining xizmatlari shundaki, u birinchilardan bo'lib jangovar harakatlar usullarini nazariy jihatdan ifodalashga harakat qildi va harbiy san'at bu usullardan dushmanni tor-mor etish uchun foydalana bilish ekanligini ko'rsatdi.

4.9. Qadimgi Sharqda harbiy san'at rivojining xulosalari.

Sharqda qadimgi davlatlar paydo bo'lishi bilan **armilaylar** davlat hokimiyati organi sifatida shakllandi. Ularning vazifalari qo'shni xalqlar bilan urush olib borish va davlat ichidagi hokimiyatni mustahkamlash edi. Misr va Hindistonda harbiy kasta paydo bo'lib, u hukumat tepasida turganlarning qo'lida qudratli qurolga aylandi. Ular davlatning ichki va tashqi siyosatini amalga oshirdilar.

Harbiy kasta hukumat uchun ishonchli tayanchga aylangach, harbiy ishga yollanish amaliyoti paydo bo'ldi va natijada harbiy kasb shakllandi.

Qadimgi Sharq armiyalarining qurol-yarog‘lari takomillashib, uning turlari ko‘paydi. Armiya qo‘shin turlari bo‘yicha qurolli otryadlarga (kamonchilar, nayzachilar va boshqalar) bo‘lina boshladi. Bu esa armiyalarda ilk tashkiliy tuzilmalarning paydo bo‘lishiga turtki berdi.

Dastlab piyodalar yagona qo‘shin turi bo‘lgan. Keyinchalik **jangovar aravalar** yaratilib, ular jang maydonida ustunlikka erishdilar. No‘g‘untazam otliq bo‘linmalar ham paydo bo‘la boshladi. Shunday qilib, qo‘shin turlariga asos solindi. Qadimgi Sharqning ko‘p sonli urushlarida armiyaning taktik bo‘linishining dastlabki elementlari joriy etildi. Safar tartibidan **avangard** va **arergard** ajratib chiqarildi. Qo‘riqlash va razvedka vazifalari hali bir-biri bilan uyg‘un edi. To‘satdan zarba berishga erishish uchun manyovrlashtirish va jangni oldindan ko‘ra bilish maqsad qilib qo‘yilgan edi.

Jangovar tartib jang maydonida turli xil qurollangan otryadlarni (piyodalar, jangovar aravalar, otliq otryadlar) joylashtirishdan iborat bo‘ldi. Piyodalar taktikasi safda saf tortish va ularning to‘g‘ri harakatlanishida namoyon bo‘ldi. Jang to‘g‘ridan-to‘g‘ri to‘qnashuvlar shaklini oldi, bu esa jangovar tartibning eng zaif nuqtasi uning qanotlari ekanligini ko‘rsatib berdi.

Sharqda muhandislik san’ati rivojlanib, u kuchli istehkomlar yaratishni va ularni murakkab texnika yordamida egallash usullarini ishlab chiqishni o‘z ichiga oldi. **Laxmlar** (yashirin qazilgan yer osti yo‘llari) keng qo‘llanildi. Qal’a devorlari devor buzuvchi mashinalar bilan vayron qilingan yoki harakatlanuvchi minoralar va shturmchi narvonlar yordamida egallangan. Osiyoning sharqiy qismida esa bu davrda Yaqin Sharq davlatlaridan mustaqil ravishda **Xitoy harbiy san’ati** rivojlandi.

Qadimgi Sharq xalqlarining harbiy san'ati qadimgi greklar harbiy san'atiga ham ta'sir ko'rsatdi. Chunki ular nafaqat savdo-sotiq qilib, jang olib borgan, balki Qadimgi Sharq davlatlariga yollanib xizmat ham qilgan.

Sharqda qadimgi davlatlarning tashkil topishi bilan ular hukumatning ichki va tashqi siyosatini amalga oshirishda muhim qurolga aylangan **armiyalar** paydo bo'ldi. Bu jarayon Misr va Hindistonda harbiy kasta, keyinchalik esa yollanma askarlikning paydo bo'lishiga olib keldi.

Miloddan avvalgi 221-yilda Xitoy Sin imperiyasiga, 15 yildan so'ng esa Xan imperiyasiga birlashtirildi. Mamlakat shimolda **Xiongnu** ko'chmanchilari tahdidiga duch keldi, ulardan himoyalaniş uchun **Buyuk Xitoy devori** qurildi. Janubda esa tajovuzkor siyosat yuritilib, mamlakat hududi deyarli ikki baravar kengaydi.

Bu davrda ko'chmanchilar ta'siri tufayli **otliq qo'shinlarning** ahamiyati oshdi. Imperator U-di boshchiligidagi yurishlar Xiongnularni mag'lub etishga va ko'plab shimoliy yerlarni bosib olishga imkon berdi.

Xan sulolasi oxirida dehqonlar qo'zg'olonlari kuchayib, ular mahalliy hukmdorlar tomonidan bostirildi. Natijada markazlashgan armiya mahalliy qo'mondonlarga bo'ysunuvchi bir nechta bo'linmalarga bo'linib ketdi. Keyinchalik Cao Cao boshchiligidagi kuchlar Shimoliy Xitoyning ko'p qismini birlashtirib, Vey qirolligini tashkil etdi. Janubiy Xitoy esa Shu va Vu qirolliklariga bo'linib, bu davr "**Uch Shohlik**" deb nomlandi.

304-yilda Xitoyda fuqarolar urushi avj olganda, mamlakat zaiflashdi. Bundan foydalangan "varvar" xalqlar Shimoliy Xitoyga bostirib kirib, o'z davlatlarini tuzdilar. Natijada, 316-yilga kelib Jin qirolligi Xuanxe daryosining shimolidagi barcha yerlarini yo'qotdi.

Shimoliy Xitoyda armiyaning asosiy kuchini bosqinchi ko'chmanchilarning otliq qo'shinlari tashkil etgan, xitoyliklar esa piyoda askarlar bo'lgan. **Syanbi** istilosi V asrda sodir bo'ldi. Ular **fubing** harbiy tizimini yaratdilar. Bu tizimda har bir shtab urush yillarida safarbar qilinadigan mingga yaqin dehqon askarlariga boshchilik qilgan.

Janubiy Xitoyda esa irsiy xizmat saqlanib qolgan. Biroq, yirik feodallarning ta'siri kuchayib, siyosiy beqarorlikka olib keldi. Shunga qaramay, Janubiy Xitoy armiyasi yirik g'alabalarga erisha oldi.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

- 1. Qadimgi Hindiston armiyasining asosiy tarkibiy qismlari qaysilar edi? Ularning har biri qanday vazifa bajarardi?*
- 2. Jangovar fillarning jang maydonidagi o'rni va ularning ustida joylashgan askarlar qanday qurollardan foydalangan?*
- 3. Qadimgi Hindiston piyodalari va otliqlari qanday qurollar bilan jihozlangan edi?*
- 4. Veda davri va kasta tizimi Hindiston qo'shinlari tarkibiga qanday ta'sir ko'rsatgan?*
- 5. Manu qonunlarida urush va tinchlik masalalari qanday tartibga solingan?*
- 6. Qadimgi Hindiston podshosi jang paytida qanday harbiy va siyosiy majburiyatlarni bajarishi lozim edi?*
- 7. Ashvattaman va Durd'hona voqeasi qaysi epik manbada tasvirlangan, va bu voqea harbiy strategiya nuqtai nazaridan nimani ko'rsatadi?*
- 8. Aleksandr Makedonskiy va Hind podshosi Por o'rtasidagi jang qanday kechgan, jang strategiyasi qanday bo'lgan?*

9. *“Manu qonunlari”da harbiy harakatlarga tayyorgarlik va qurol tanlash bilan bog‘liq qoidalar qanday berilgan?*
10. *Qadimgi Hindiston qal’alarining mudofaa jihatidan ahamiyati nimalardan iborat edi?*
11. *Jangda axloqiy qoidalar qanday tartibga solingan? Qaysi holatlar qat’iyan taqiqlangan?*
12. *Kshatriylar (harbiylar) tabaqasi tinchlik davrida qanday hayot kechirgan va ular qanday ijtimoiy xizmatlardan foydalangan?*
13. *Qadimgi Hindiston armiyasida harbiy signal va tartib qanday ishlatilgan?*
14. *Qadimgi Hindiston armiyasida piyoda, otliq va fillar harakatini muvofiqlashtirish uchun qanday taktika va shakllar qo‘llanilgan?*
15. *Qadimgi Hindiston harbiy san’ati va Manu qonunlari bugungi harbiy tadqiqotlar uchun qanday tarixiy manba hisoblanadi?*
16. *Qadimgi Xitoyda harbiy san’at qachon va qanday sharoitda paydo bo‘lgan?*
17. *Ilk Xitoy qo‘shinining asosiy qismlari nimalardan iborat bo‘lgan?*
18. *Jangchilarning asosiy hujum va himoya qurollarini sanab bering.*
19. *Nima uchun qadimgi Xitoy qo‘shinlari ko‘pincha yurishlardan qaytishga majbur bo‘lgan?*
20. *Miloddan avvalgi VI–V asrlarda Xitoy qo‘shinlari qanday tashkiliy tuzilma asosida shakllangan?*
21. *Otliq qo‘shinlar va jangovar aravalar qanday tizim asosida tashkil etilgan?*
22. *Buyuk Xitoy devori qurilishining asosiy sabablari nimalardan iborat edi?*

23. *Devor bo'ylab axborot uzatish qanday vositalar orqali amalga oshirilgan?*
24. *Sun Szining "Harbiy san'at to'g'risida" risolasi nechta bobdan iborat va unda qanday masalalar yoritilgan?*
25. *Sun Szining fikricha, urushning oliy san'ati nimada?*
26. *Qadimgi Xitoy qo'shinlarining tashkiliy tuzilmasini sxema yoki jadval shaklida chizing.*
27. *Jangovar aravalarning jang maydonidagi o'rnini Misr va Hindiston tajribasi bilan taqqoslab yozing.*
28. *Buyuk Xitoy devorining mudofaa tizimini chizib, qisqacha izoh bering.*
29. *Sun Szining urushda razvedkaning ahamiyati haqidagi fikrlarini bugungi zamonaviy harbiy strategiyalar bilan qiyoslang.*
30. *"Kurashayotgan podsholiklar" davrida yuz bergan harbiy innovatsiyalarni sanab, ular Xitoy armiyasining rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatganini yozma tahlil qiling.*

Mavzuga doir qo'shimcha adabiyot:

Avantika Lal. Ancient Indian Warfare. 30 November 2018.

Pacheco Pardo, R. (2017). An Analysis of Sun Tzu's The Art of War. Великобритания: Macat Library.

Turnbull, S. (2012). The Great Wall of China 221 BC–AD 1644. Великобритания: Bloomsbury Publishing.

V. R. Ramachandra Dikshitar. War In Ancient India. Macmillan. And Co. Limited Madras, Bombay, Calcutta, London. 1944

Mavzuga oid video material:

The Evolution of Indian Warfare: From Ancient Battles to Modern Might. Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

Ancient Indian Warfare Technology Revealed. Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

The History of the Great Wall of China. Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

Sun Tzu - The Art of War Explained. Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

5-MAVZU: QADIMGI YUNONISTON VA RIMDA HARBIY SAN'AT TARAQQIYOTI.

Reja:

- 5.1. *Afinada qo'shin soni, qurollanish va harbiy tayyorgarlik;*
- 5.2. *Peloponnes urushlari va uning harbiy san'at rivojidadagi o'rni;*
- 5.3. *Aleksandr Makedonskiy va uning harbiy san'ati;*
- 5.4. *Qadimgi Rimda harbiy san'atning shakllanishi;*
- 5.5. *Puni urushlarida harbiy san'atning rivojlanishi.*
- 5.6. *Yuliy Sezar harbiy san'atining rivojlanishi;*
- 5.7. *Rim harbiy san'atining yangi davri: German qabilalarining bostirib kirishi;*
- 5.8. *Vegetsiyning harbiy g'oyalari.*

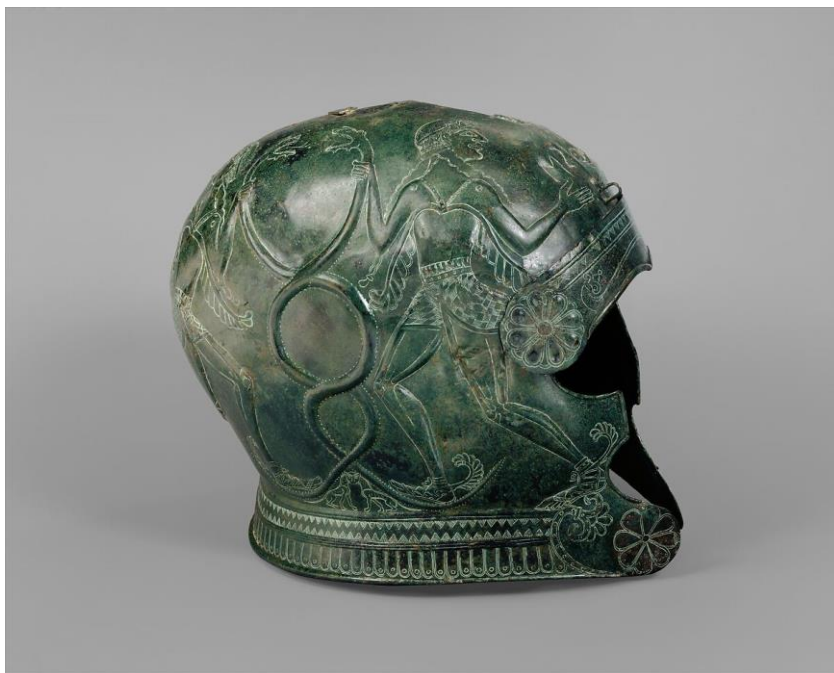
Tayanch tushunchalar: Strategiya, taktika, jang maydoni, qo'shnlarni boshqarish, goplitlar, falanga, manipula, kogorta, qanot (harbiy saf), manevr, Kann jangi, Gannibal, Yuliy Sezar, ko'priklar, dengiz floti, Afina dengiz ittifoqi (Delos ittifoqi), Korinf dubulg'asi, Kalsediyalik dubulg'a, Solon islohotlari, pentakosiomedimnoslar, hippeislar, zevgitlar, fetalar, strateg (qo'mondon), Polemarx, yengil otliqlar (akrobolchilar), slingerlar, peltastlar, Pelta (qalqon), Peloponnes urushlari, Peloponnes ittifoqi, Arxidam urushi, Perikl, Kleon, Demosfen, Brasid, Amfipolis, Nikiy sulhi, Alkiviad, Sirakuza qamali, Lisandr, Dekeleya, Gellespont, O'ttizlar tiraniyasi, Frasiybul, Filan qal'asi, Aleksandr Makedonskiy, Filipp II, "Sharqqa yurish", Gavgamela jangi, Doro III Kodoman, Axmoniylar qo'shini, yollanma askarlar, sak otliqlari, jang aravalari, fil qo'shini, suvoriy qo'shinlar, piyoda qo'shinlar,

Aleksandriya Esxata, Baqtriya, So'g'diyona, Kiropol qal'asi, manjaniq, harbiy hiyla, Spitamen qo'zg'oloni, Kartazis, Marokanda (Samarqand), Zariaspa (Balx, Baqtra), Farasman, Ruxshona (Roksana), Hind yurishi, Gidasp daryosi jangi, Hind podshosi Por, Gang vodiysi, Bobil shahri, Ellinistik davlatlar, Qadimgi Rim, Serviy Tulliy, senturiya, proletariylar, Puni urushlari, legion, manipula, kohort.

5.1. Afinada qo'shin soni, qurollanish va harbiy tayyorgarlik.

Afina miloddan avvalgi V–IV asrlarning birinchi yarmida Gretsiyaning yetakchi davlatlaridan biriga aylangan. Attikaning dehqonchilikka yaroqli vodiylari, tog'lari va chorvachilik uchun qulay sharoitlari bor edi. Afina armiyasi quruqlikdagi kuchlardan ko'ra ko'proq o'z dengiz kuchlariga tayangan. Miloddan avvalgi V asrda Afina dengiz hegemoniyasiga erishib, "Birinchi Afina dengiz ittifoqi (Delos Ittifoqi)" ni tuzgan.

Afina Armiyasi va Jangchilari. Afina goplitlarining qurollari spartaliklarnikidan uncha farq qilmagan. Ular 2-2,5 metr uzunlikdagi nayza va 60 sm uzunlikdagi ikki qirrali qilichdan foydalanishgan. Himoya uchun mushak yoki kompozit zirh, dubulg'a va diametri 1 metrga yetadigan qalqon ishlatilgan. Qalqonning asosi yog'ochdan yasilib, usti yupqa mis yoki bronza bilan qoplangan. V asrdan boshlab qalqonlarga turli polislarni ajratib turuvchi belgilar, masalan, Afina goplitlarinikiga "A" harfi yoki boyqush tasviri tushirilgan. Arxaik Korinf dubulg'asi o'rnini keyinchalik kalsediyalik dubulg'a egallagan.

5.1.rasm. Yunon dubulg'asi. miloddan avvalgi 7-asr oxiri

5.2. Boronzadan yasalgan yunon sovuti. Miloddan avvalgi 4-asr.

Solon islohotiga ko'ra, Afina fuqarolari mulkiy malakasiga ko'ra 4 guruhga bo'lingan:

- *Pentakosiomedimnoslar*: Eng yuqori guruh bo‘lib, armiya uchun ta’minot bilan shug‘ullangan. Ular yuqori harbiy lavozimlarni (strateglar, polemarxlar) egallashi va otliqlar qismini tashkil qilishi mumkin edi.

- *Hippeislar*: Ikkinchi guruh bo‘lib, Afina armiyasining asosiy otliq qo‘shinlarini tashkil qilgan.

- *Zevgitlar*: Eng yirik guruh bo‘lib, og‘ir piyoda askarlar (goplitlar) dan iborat edi.

- *Fetalar*: Eng past malakali guruh bo‘lib, ular yengil qurollangan piyoda askarlar sifatida xizmat qilgan, shuningdek, dengiz flotida ham qatnashgan. Perikl va Femistokl davrida flotning ko‘payishi bilan ularning roli sezilarli darajada oshgan.

Otliqlar: Afinada otliq qo‘shinlar Perikl hukmronligi davrida eng yuqori darajada rivojlangan va ularning soni ming kishiga yaqinlashgan. Otliqlar og‘ir va yengil turlarga bo‘lingan:

- *Og‘ir otliqlar* nayza, qilich bilan qurollanib, dubulg‘a, ko‘krak nishoni, greaves, manjetlar va kichik, yengil yumaloq qalqon kabi to‘liq zirh kiygan. Otlar ham zirh bilan himoyalangan.

- *Yengil otliqlar (akrobolchilar)* turli xil qurollar, masalan, kamon, yengil nayza yoki o‘q, qilich va yengil qalqon bilan qurollangan.

Yunon armiyasida otliq qo‘shinlarning yirik bo‘linma sifatida shakllanmaganligiga bir nechta sabab bo‘lishi mumkin:

1. Yunonlar og‘ir qurollangan piyoda qo‘shinlarining kuchiga haddan tashqari ishonishgan.

2. Yunoniston hududining o‘ziga xosligi (tog‘li relyef) otliq qo‘shinlarni rivojlantirishga to‘sqinlik qilgan.

Yengil qurollangan askarlar: Afina armiyasining yengil qurollangan qismiga *kamonchilar, slingerlar va peltastlar* kirgan.

- *Kamonchilar:* Kamonchini tayyorlash uzoq jarayon bo'lgan, lekin uning jihozlari goplitnikidan ancha arzon turgan. Ulardan harakatchanlik, mustaqillik va topqirlik talab etilgan.

- *Slingerlar:* Slingerlar ham muhim rol o'ynagan va ularning sapanlari juda xavfli otish quroli bo'lgan. Ularning jihozlariga minimal xarajat ketgan. Eng mohir slingerlar Rodos orolida yashagan.

- *Peltastlar:* Ular engil teri qalqonlari – pelta nomi bilan atalgan. Ularning qurollari va himoyasi dubulg'a, bir nechta o'q, qilich va charm zirhlarni o'z ichiga olgan. Boshqa yordamchi qo'shinlardan farqli o'laroq, peltastlar goplitlar bilan qo'l jangida ham ishtirok eta olgan.

Boshqaruv va Qamal Qurollari. Afinada harbiy rahbar yoki *strateg* lavozimi saylangan. 10 kishi saylanib, armiyaga 3 nafar strateg qo'mondonlik qilgan. Ular bosh qo'mondonni tanlashi yoki navbatma-navbat qo'mondonlikni almashishi mumkin edi. Miloddan avvalgi V asrdan boshlab, afinaliklar qamal va otish qurollaridan foydalana boshlaganlar, ammo ular hali ham nisbatan sodda bo'lgan.

5.2. Peloponnes urushlari va uning harbiy san'at rivojidadagi o'rni.

Peloponnes urushlari miloddan avvalgi 431–404-yillarda Yunoniston shahar-davlatlari o'rtasida yuz bergan. Bu urushlar haqida biz Fukididning "Tarix"i, Ksenofontning "Gretsiya tarixi", Diodorning "Tarixiy kutubxona" hamda Plutarx va Aristofan asarlari orqali ma'lumot olamiz. Urushlarning asosiy sababi Yunoniston quldorlik jamiyatidagi ichki ziddiyatlar, xususan, turli viloyatlarning notekis rivojlanishi edi.

Yunonistonda ikkita asosiy ittifoq mavjud edi: Birinchi Afina dengiz ittifoqi va miloddan avvalgi VI asrning ikkinchi yarmida tuzilgan, Sparta boshchiligidagi Peloponnes ittifoqi. Peloponnes ittifoqiga Megara, Korinf, Argos va Tirinf kabi shahar-davlatlar kirgan. Avvaliga bu ikki ittifoq o'rtasida sulh shartnomalari bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan butun Yunonistonda hukmronlikni qo'lga kiritish masalasi ziddiyatlarni kuchaytirib, urushning asosiy sababiga aylandi.

Urushning boshlanishi va birinchi bosqichi. Urushning boshlanishini tezlashtirgan uchta asosiy mojaro yuz berdi:

1. *Epidamnus va Kerkyra mojarosi*: Yunonistonning G'arbiy dengiz yo'lidagi muhim bekatlar bo'lgan bu koloniyalardagi ziddiyatlar Peloponnes ittifoqidagi Korinf va Afina o'rtasida nizo keltirib chiqardi.

2. *Potedeya mojarosi*: Xalkidika yarim orolidagi bu yerda ham Afina ittifoqi va Korinf o'rtasida kelishmovchilik yuzaga keldi. Korinf tomonini olgan Megara ham Afinaga qarshi chiqqan.

3. *Megara savdo-sotiqi taqiqi*: Afina xalq yig'ini o'ziga qarashli barcha buxtalarda Megara savdo kemalarining to'xtashini taqiqladi, bu esa keskinlikni yanada oshirdi.

Natijada, Korinf va Megaraning da'vatlari bilan Sparta podshosi Arxidam II boshchiligida miloddan avvalgi 431-yilda Afinaga qarshi urush boshlandi. Bu urushning birinchi bosqichi *Arxidam urushi* deb atalgan va miloddan avvalgi 431-yildan 421-yilgacha davom etgan.

Miloddan avvalgi 431-yilda Sparta qo'shinlari Attikaga bostirib kirib, dehqon xo'jaliklarini vayron qilgan. Ammo Afinaliklarni ochiq jangga torta olmagach, oziq-ovqat masalasida qiyinchiliklarga duch kelib, Peloponnesga qaytishga majbur bo'lganlar. Miloddan avvalgi 430-yilda

Spartaliklar Attikaga yana hujum qilganlar. Shu yili Afinada vabo tarqalib, ko‘plab odamlar qirilib ketgan, jumladan, ko‘p o‘tmay yuqumli kasallikdan Perikl ham vafot etgan. Periklning o‘limidan so‘ng hokimiyat tepasiga Kleon kelgan.

Spartaliklar miloddan avvalgi 429-yilni hisobga olmaganda, har yili Attikaga hujum qilib, bog‘-rog‘ va ekinzorlarni yo‘q qilganlar. Bu paytda Afina ittifoqi a‘zolari orasida Afinaga qarshi harakatlar kuchaygan va Sparta ularga yordam berib turgan. Miloddan avvalgi 428-yilda Lesbos orolidagi Mitilena shahrida Afinaga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarilgan va afinaliklar uni shafqatsizlik bilan bostirganlar. Ayni paytda Afina kemalari Spartadan Lesbosga yordamga keladigan kemalar yo‘lini to‘sish uchun Peloponnes sohillariga yuborilgan.

Miloddan avvalgi 430–426-yillar orasida Afina Peloponnesning g‘arbiy sohillarida muvaffaqiyatli janglar olib borgan. Ular Kefalleniya va Zakinf orollarini, shuningdek, Akarnaniyadagi Solliy hamda Korinfni dengizdan himoya qiluvchi Navpakt shaharlarini qo‘lga kiritganlar. Afinaliklar Messeniya sohillarida ham spartaliklarga jiddiy zarba berganlar.

Miloddan avvalgi 424-yilda afinaliklar Kifera orolini bosib olganidan so‘ng, Sparta va uning ittifoqchilari og‘ir ahvolga tushib qoladi. Demosfen va Kleon boshchiligidagi Afina floti Sfakteriya orolida spartaliklarni tor-mor qilgan. Mag‘lubiyatga uchragan spartaliklar sulh so‘rashadi, ammo Kleon ular qabul qila olmaydigan shartlarni taklif qilgani sababli urush davom etadi.

5.3. rasm. Qadimgi Yunoniston goplitlari

Dengizdagi g'alabalardan mag'rurlangan afinaliklar o'z ittifoqchilarining imkoniyatlarini noto'g'ri baholaydilar. Ularning miloddan avvalgi 425-yildagi Korinfga qarshi yurishi muvaffaqiyatsiz

tugaydi. Bir yildan so'ng Deliumdagi jangda afinaliklar Peloponnes urushi davridagi eng katta mag'lubiyatga uchraydilar.

Urushning burilish nuqtasi. Miloddan avvalgi 427-424-yillarda afinaliklar Sisiliyaga bir necha muvaffaqiyatli yurishlar qilgan bo'lsalarda, sisiliyaliklar ulardan bu yerni tark etishni talab qiladilar va Afina qo'mondonligi o'z imkoniyatlarini inobatga olib, ortga chekinishga majbur bo'ladi.

Bu orada, spartaliklarning tajribali sarkardasi Brasid Egey dengizining shimolidagi Xalkidika orolidagi bir qancha shaharlarni, jumladan, Afina qo'lida bo'lgan Amfipolis shahrini ishg'ol qiladi. Bu holat afinaliklarni tashvishga soladi va Kleon boshchiligidagi Afina qo'shinlari u yerga yetib keladi. Ammo Brasid qo'shinlari to'satdan hujum qilib, afinaliklarni tor-mor qiladi. Bu jangda ham Kleon, ham Brasid halok bo'lishadi. Miloddan avvalgi 422-yilda Amfipolis butunlay afinaliklar qo'lidan ketadi.

Nikiy sulhi va urushning ikkinchi bosqichi. Amfipolisdagi mag'lubiyatdan so'ng Afinada sulh tuzish tarafdorlarining ta'siri kuchayadi. Urushdan charchagan ikki tomon o'rtasida sulh muzokaralari boshlanadi. Afina davlatining rahbari bo'lgan Nikiy tashabbusi bilan miloddan avvalgi 421-yilda Afina va Sparta o'rtasida 50 yilga mo'ljallangan sulh tuziladi. Bu sulh *Nikiy sulhi* nomi bilan tanilgan.

Sulh shartlariga ko'ra, tomonlar egallagan yerlarni bo'shatishlari lozim edi. Shuningdek, agar spartalik ilotlar qo'zg'olon ko'tarsalar, afinaliklar yordamga borishlari kerak edi. Ammo sulh shartlari to'liq bajarilmaydi: afinaliklar Messeniya Pilosida, spartaliklar esa Frakiyadagi

Amfipolisda qolib ketishadi. Spartaning ittifoqchilari Korinf, Megara va Fiva sulhni tan olishdan bosh tortadi.

Nikiy sulhi bilan Peloponnes urushining birinchi bosqichi tugaydi. Miloddan avvalgi 415-404-yillar urushning ikkinchi bosqichi hisoblanadi. Afinaliklar Sisiliyada g'alaba qozonish orqali Spartani mag'lub etish va butun Yunonistonda yetakchi bo'lishni rejalashtirganlar.

Sisiliya ekspeditsiyasi va Afina mag'lubiyati. Miloddan avvalgi 415-yilda Afina 260 ga yaqin harbiy va yuk kemalari hamda 32 ming kishilik qo'shinni Sisiliyaga jo'natadi. Flotga **Alkiviad, Nikiy va Lamaxlar** rahbarlik qiladi. Biroq, qo'mondonlardan biri **Alkiviad** Spartaliklar tomoniga qochib o'tadi va ularga afinaliklar sirlarini aytib, Attikaga muntazam qo'shin yuborib, uni vayron qilishni maslahat beradi.

Alkiviad qochganidan so'ng, flotga Nikiy, Demosfen va Lamaxlar boshchilik qiladi. Nikiy urushning to'xtashiga umid qilib, harbiy harakatlarni sekinlashtiradi. Bu Sisiliyaliklarga mudofaaga tayyorgarlik ko'rish uchun katta imkoniyat yaratib beradi. Ayni paytda, Sisiliyadagi yunonlar ham afinaliklarga dushmanlik bilan munosabatda bo'lishadi.

Afinaliklarning Sirakuzani qamal qilishdagi harakatlari muvaffaqiyatsiz bo'lgan. Miloddan avvalgi 413-yilda Demosfen boshchiligidagi Afina floti Sparta va uning ittifoqchilari tomonidan tor-mor etilgan. Natijada **Nikiy** va **Demosfen** qatl qilingan, **Lamax** ham halok bo'lgan. Asirga olingan afinaliklar qul qilib sotilgan. Bu mag'lubiyat Afinaning obro'sini butunlay tushirib yuborgan.

Urushning yakuniy bosqichi va Afina mag'lubiyati. Sisiliya fojiasidan so'ng, omad Sparta tomoniga o'tadi. Sparta qo'shinlari Afinadan 22 km uzoqlikda joylashgan **Dekeleya** qishlog'ini egallab, u

yerdan turib Afinaga doimiy xavf solganlar. Spartaliklar 20 mingdan ortiq qulni ozodlik va'da qilib o'z tomonlariga o'tishga da'vat etganlar.

Afina dengizda kuchli bo'lgani uchun Sparta unga qarshi kurashish uchun Eronga murojaat qilgan. Eron shohi **Doro II** bu taklifni qabul qiladi. Eron yordami evaziga Sparta g'alaba qozongan taqdirda, Yunonistonning Kichik Osiyodagi yerlarini Eronga berishni va'da qilgan. Bu davrda Afina bor kuchini flotni qayta tiklashga va ittifoqchilar bilan aloqalarni mustahkamlashga qaratgan.

Egey dengizida Sparta va Afina flotlari o'rtasida tez-tez janglar bo'lib turgan. Afina tomoniga o'tgan **Alkiviad** ham bu kurashda qatnashgan. Ammo fors yordamida yangi flot tuzgan spartaliklar 405-yilda qobiliyatli sarkarda **Lisandr** boshchiligida Gellespontni egallab, Afina flotini butunlay tor-mor qilganlar. Bu bilan Afinaga Qora dengizdan g'alla keltiradigan yo'l to'silgan.

Afinani quruqlikdan Dekeleya qo'shinlari, dengizdan esa Lisandr floti qurshab oladi. Shaharda ocharchilik boshlanadi. Oligarxlar rahbari **Teramenning** Sparta bilan olib borgan sulh muzokaralari natija bermagan. Oxir-oqibat, miloddan avvalgi 404-yilda ochlikdan madori qurigan afinaliklar spartaliklarga taslim bo'lganlar.

Afina ustidan hokimiyat va demokratiyaning tiklanishi. Sparta qo'shinlari Afinani egallab, uni Pirey bilan bog'lab turgan devorlarni buzib tashlagan. Afina arxasi tarqatib yuborilgan va shahar Spartaga qaram davlatga aylangan. **Kritiy** va **Teramen** boshchiligidagi oligarxlar "O'ttizlar tiraniyasini" tuzib, hokimiyatni qo'lga olganlar. Ular o'zlariga yoqmagan kishilarni qatl qilganlar va aholini talaganlar. Teramen bu zulmga norozilik bildirganida, uni qatl etishgan.

Sobiq demokrat **Frasibul** Beotiyaga qochib, u yerda afinalik qochqinlardan qo'shin tuzgan va Filani egallagan. Frasibul Pireyga yaqinlashgani sari uning tarafdorlari soni ortib boradi. Bir necha jangdan so'ng oligarxlar va spartaliklar mag'lubiyatga uchragan, Kritiy ham o'ldirilgan. Miloddan avvalgi 403-yilda Afinada demokratiya qayta tiklangan. Ammo Afina Peloponnes ittifoqiga a'zo bo'lib qolavergan.

Urush oqibatlari. 27 yil davom etgan Peloponnes urushi Spartaning g'alabasi bilan tugagan. Bu urush Yunonistonning, xususan Afinaning iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayoti va harbiy qudratiga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatgan. Natijada butun Yunoniston zaiflashgan.

- Urush qullar sonining ko'payishiga olib kelgan, bu esa hunarmandlar, yuk tashuvchilar va batraklarning ahvolini og'irlashtirgan.
- Ishlab chiqarishga qullarning ishi deb qarash keng tarqalgan va halol mehnatga bo'lgan rag'bat susaygan.
- Ko'plab dehqonlar uzoq vaqt urushda qatnashgani sababli yerlari qarovsiz qolgan va boy quldorlar ularni arzon-garovga sotib olganlar.
- Miloddan avvalgi IV asrda polislarda eski xalq lashkari o'z ahamiyatini yo'qotgan, chunki bu lashkar asosini tashkil etgan o'rta tabaqa fuqarolari yo'q bo'lib ketgan.
- Natijada, yollanma askarlar harbiy kuchlarning asosiy turiga aylangan.

Bu jarayonlarning barchasi miloddan avvalgi IV asr davomida polislarning iqtisodiy, ijtimoiy va harbiy sohalardagi inqirozining chuqurlashib borayotganini ko'rsatadi.

5.3. Makedoniya armiyasining harbiy tarkibi

Makedoniya otliq otryadlari uch turga bo'lingan:

- *Og‘ir otliqlar (katafraktlar)*: Bosh zarba beruvchi asosiy kuch hisoblangan.

- *O‘rtacha otliqlar (dimaxlar)*: Otda turib va piyoda safda jang qilishga tayyorlangan.

- *Yengil otliqlar*: Himoya quroliga ega bo‘lmagan. Ular jangni boshlab bergan, keyin esa qo‘shinning qanotlari va orqa tomoni xavfsizligini ta‘minlagan. Makedoniyada otliq otryadlar muntazam qo‘shin turi sifatida birinchi bo‘lib yaratilgan. Ular jangda asosiy zarba berish va dushman piyodalariga asosan qanotlar tomondan hujum qilishda muhim rol o‘ynagan.

Makedoniya armiyasining qurol-yaroqlari quyidagi tartibda bo‘lgan:

- *Og‘ir piyodalar*: Ular uzunligi 2 metrdan 6 metrgacha bo‘lgan sarisalar bilan qurollangan. Bunday nayzalar bilan birinchi olti safdagi jangchilar qurollangan, bu esa falangani nayzali devor bilan to‘sib qo‘ygandek tasavvur uyg‘otgan. Sarisa ko‘taruvchi jangchilar qilichlar va to‘rtburchak shakldagi qalqonlar ham olib yurishgan.

- *Yengil piyodalar*: Kamon, palaxmon va drotiklar bilan qurollanganlar.

- *Otliqlar*: Yengil chavandozlarda kamon, kalta nayzalar va drotiklar bo‘lgan. Og‘ir otliq otryadlari sarisa va qilichlar bilan qurollangan. Chavandozlar ot ustida uzangsiz maxsus egarlar, to‘qimalar yoki yostiqlar yordamida o‘tirgan.

Makedoniya falangasi. Armiyaning asosiy qismini ulkan va og‘ir Makedoniya falangasi tashkil etgan. Makedoniyalik Iskandar davrida og‘ir piyodalar falangasi 16 384 kishidan iborat bo‘lgan. U 16 qatorli

(yunonlarning 8-12 qatori oʻrniga) chuqur safda qurilgan, har bir qatorda 1024 kishi boʻlgan. Falanganing oldingi qismi 1 kilometrغا teng boʻlgan.

Falanga aniq tashkiliy tizimga ega edi. Falanganing har bir boʻlinmasining tepasida oʻz qoʻmondoni boʻlgan.

- **"Lox"**: Frontda 1 kishi, chuqurlikda 16 kishidan iborat quyi boʻlinma.
- **"Santagma"**: Frontda 16 kishi va chuqurlikda 16 kishidan (jami 256 kishi) iborat kichik saf boʻlinmasi.
- **Kichik falanga**: 16 ta santagmadan tashkil topgan.
- **Katta falanga**: 4 ta kichik falangadan tashkil topgan.

Taktik jihatdan Makedoniya falangasi bir butun boʻlgan. Jangda boʻlinmalar oʻrtasida hech qanday oraliq masofa boʻlmagan va jangchilar bir-birlariga juda yaqin turganlar. Falangada qoʻllab-quvvatlash kuchlari yoki zaxira boʻlmagan, lekin u ulkan zarbdor kuchga ega edi.

Makedoniya armiyasi jangda **oʻng qanotga moyil holda** hujum qilgan. Iskandar shaxsan oʻzi qoʻmondonlik qilgan ogʻir otliqlar, ogʻir piyodalarga suyanib, asosiy zarbani bergan. Dushmanning yorib oʻtilgan frontiga esa gipaspistlar (oʻrta piyodalar) kiritilib, ular muvaffaqiyatni rivojlantirgan. Ogʻir piyodalar dushmanni tor-mor etishni yakunlagan, yengil otliqlar esa dushmanni taʼqib qilgan. Shunday qilib, jangovar safning har bir qismi oʻz taktik vazifasiga ega boʻlgan.

Epaminondning gʻoyasi Makedoniya armiyasida piyoda va otliq qoʻshinlarning harakatlarini uygʻunlashtirish darajasigacha rivojlandi. Bu esa qoʻshinning yuqori darajada harbiy tayyorgarligini talab qilgan. Forslar

bilan urushga tayyorgarlik davrida Makedoniya armiyasida qal'alarni qamal qilish texnikasiga katta e'tibor qaratilgan.

5.4. Aleksandr Makedonskiy va uning harbiy san'ati.

Aleksandr Makedonskiy (miloddan avvalgi 356–323-yillar), Sharq mamlakatlarida **Iskandar Zulqarnayn** nomi bilan mashhur, buyuk makedoniyalik sarkarda va davlat arbobi bo'lgan. U harbiy san'at tarixida o'zining yirik yurishlari bilan iz qoldirgan. Otasi Filipp II o'ldirilgach, miloddan avvalgi 336-yilda Makedoniya taxtiga o'tirgan. Aleksandr otasi boshlagan Eron yurishini davom ettirib, miloddan avvalgi 334-yilda ulkan bosqinchilik urushini boshlagan. Natijada u Eronning Bobil, Suza, Persepol, Ekbatana kabi markaziy shaharlari hamda Misrni egallagan. Katta va yaxshi tayyorlangan armiyaga ega bo'lgan **Makedoniyalik Iskandar** Sharqqa qarab yurish boshladi. Bu yurishning maqsadi o'sha davrda yemirilish arafasida turgan yirik imperiya – **Eronni** tor-mor etish edi. Eron mag'lub etilgach, makedoniyalik zodagonlar O'rta yer dengizining sharqiy qirg'oqlarida o'z hukmronligini mustahkamladilar.

Makedoniya armiyasining jangovar tartibi uch qismdan iborat edi:

- **O'ng qanot:** Og'ir otliqlar (getayralar), nayzachilar va kamonchilar bilan kuchaytirilgan. Bu qanotga Iskandar shaxsan o'zi qo'mondonlik qilgan va asosiy zarba shu yerdan berilishi kerak edi.

- **Markaz:** Og'ir piyodalar joylashgan.

- **Chap qanot:** Fessaliyaliklar va ittifoqchilarning otliq otryadlaridan tashkil topgan. Bu qanotga Parmenion qo'mondonlik qilgan.

Yengil piyodalar butun jangovar saf oldida joylashgan edi.

Granik daryosi bo'yidagi jang. Jang Makedoniya armiyasining o'ng qanotidan otliq razvedkachilar va piyodalar otryadi yordamida avangardning daryodan o'tishi bilan boshlandi. Dastlabki urinish muvaffaqiyatsiz bo'lgach, Iskandar qo'shinining o'ng qanotini shaxsan o'zi jangga boshladi. Makedoniyaliklar forslarning otliqlarini siquvga olgach, piyodalar falangasi va chap qanot daryodan o'ta boshladi. Forslar katta talofatlar ko'rib chekinishga majbur bo'ldilar.

Balandlikda, ikkinchi chiziqda turgan forslarning yollanma piyodalari birinchi chiziqni qo'llab-quvvatlamadi. Bu esa Iskandarga forslar qo'shinini bo'laklarga bo'lib yo'q qilish imkoniyatini berdi. Forslarning birinchi chizig'i tor-mor etilgach, Iskandar falangaga yunonistonlik yollanmalarga frontdan hujum qilishni, otliq otryadlarga esa qanotlar va orqadan hujum qilishni buyurdi. 20 ming yollanmadan faqat 2 minggi asirga olinib, qolganlari qirib tashlandi.

Shunday qilib, Makedoniya armiyasi forslar bilan birinchi to'qnashuvda yirik muvaffaqiyatga erishdi. Granik daryosi bo'yidagi g'alaba makedoniyaliklarga Frot va Dajla vodiylariga yo'l ochib berdi.

Bu jangda Iskandar qo'shin turlari va falanganing tashkiliy qismlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni yaxshi yo'lga qo'ygan, joyning xususiyatlarini va dushmanning jangovar tartibini hisobga olgan holda harakat qilgan. Makedoniya armiyasining jangovar tartibi manyovrlarni amalga oshirishga mo'ljallangan edi, bu esa harbiy san'atda yangilik bo'ldi. Granik jangi harbiy tarixda muntazam otliq otryadi hal qiluvchi rol o'ynagan birinchi misol bo'ldi.

Kichik Osiyoni zabt etish. Bu g'alabadan so'ng Kichik Osiyoning shaharlari makedoniyaliklarga hech qanday qarshiliksiz bo'ysuna boshladi.

Makedoniya armiyasi O'rta Yer dengizi qirg'oqlaridan ichkariga 400 km harakatlanib, Milet va Galikarnas shaharlarini egalladi. Miloddan avvalgi 334-333 yillarda Makedoniya armiyasi Kichik Osiyoda forslarning mulklarini zabt etishni yakunladi.

Iskandar Kichik Osiyoda o'z hukmronligini mustahkamlash uchun quyidagi choralarni ko'rdi:

- Muhim strategik nuqtalarni (shaharlar va portlarni) o'zining strategik zaxirasi hisoblangan kuchli garnizonlar bilan mustahkamladi.
- Bosib olingan o'lkalarning rahbarlari etib o'zining sarkardalarini tayinladi. Ular oziq-ovqat, qurol-yarog' va anjomlar zaxiralari to'ldirilgan omborlarni yaratishi kerak edi.
- Mahalliy boshqaruv daxlsiz qoldirildi, to'lanadigan soliqlar forslarga to'langan soliqlar miqdoridan oshirilishi taqiqlandi.

Issa jangi (miloddan avvalgi 333-yil). Keyingi yirik jangni Iskandar miloddan avvalgi 333-yil kuzida O'rta Yer dengizining shimoli-sharqiy qirg'og'idagi **Issa** degan joyda amalga oshirdi.

Bu jangda Makedoniyalik Iskandarning armiyasi 30-40 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, Fors podshosi Doro III ning qo'shini 120-130 ming kishini tashkil etdi. Forslar, Granik daryosi bo'yidagi jangdagi kabi, o'z jangovar safini **Pinar daryosining** ortida ikki qatorda tuzdi.

Iskandar bu murakkab vazifani uddaladi. Uning falangasi daryodan o'tib, dushmanga frontal zarba berdi, ammo o'zi ham katta talofatlar ko'rdi. Shu bilan birga, makedoniyaliklarning otliq otryadlari fors qo'shinining qanotlari va orqasiga zarba berdi.

Forslarning piyoda va otliq qo'shinlari beso'naqay bo'lib, chuqur saf tortgani sababli ular son jihatdan ustunliklaridan foydalana olmadi.

Aksincha, makedoniyaliklarning mohirona manyovrlari jangning muvaffaqiyatini ta'minladi. Jang taqdirini **og'ir otliqlarning qanotlardan bergan zarbalari** hal qildi. Bu hujumlar Pinar daryosidagi kechuvni egallagan kamanchilar va yengil piyodalarning muvaffaqiyatlaridan keyin amalga oshirildi.

Iskandar jangovar safning barcha qismlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni mohirlik bilan tashkil etdi. Og'ir otliq otryadlarining zarbalarini falanganing ikki bo'linmasi qo'llab-quvvatladi. Og'ir otliq otryadlar va yengil piyodalarning mavjudligi tor-mor etilgan forslarni taktik ta'qib qilish imkonini berdi.

Iskandarning navbatdagi yurishi oroldagi Finikiya qal'asi **Tirni qamal qilish** bo'ldi. Bu qamal davomida makedoniyaliklar qamal qilish mashinalaridan muvaffaqiyatli foydalanganlar va qirg'oqdan qal'agacha bo'lgan masofani qum bilan to'ldirib yo'l qurishgan. Bundan tashqari, Iskandar Misrga ham muvaffaqiyatli yurish qilib, o'zining siyosiy mavqeini mustahkamlagan va O'rta Yer dengizida hukmronligini o'rnatgan.

Miloddan avvalgi 331-yil bahorida Makedoniya armiyasi Misrdan chiqib ketdi. Bu vaqtda forslar yana katta armiya to'plab, makedoniyaliklarni **Gavgamela** qishlog'i (Bobilning shimolida) yaqinida kutib oldilar va bu yerda hal qiluvchi jang bo'lib o'tdi.

Gavgamela jangi (miloddan avvalgi 331-yil)

Miloddan avvalgi 331-yil 1-oktabrda hozirgi Iroq hududida **Gavgamela jangi** bo'lib o'tgan. Bu jangda Aleksandr boshchiligidagi yunon qo'shini Eron shohi **Doro III Kodoman** rahbarligidagi Axmoniylar qo'shini bilan to'qnashgan. Doro qo'shini tarkibida forslar, yollanma

yunon askarlari, shuningdek, Baqtriya, So‘g‘d va Hindiston xalqlari, hatto **Mavak** boshchiligidagi otliq saklar ham bo‘lgan. Manbalarga ko‘ra, Doro armiyasida 40 ming otliq, 1 millionga yaqin piyoda, 200 ta jang aravasi va 15 ta fil bo‘lgan. Aleksandr qo‘shinida esa 7 ming otliq va 40 mingga yaqin piyoda bo‘lgan.

Jangovar safning asosini markazdagi og‘ir piyodalar falangasi tashkil etgan. Qanotlarda otliqlar va yengil qurollangan piyodalar joylashgan. Ikkinchi qatorda esa o‘rta piyodalar bo‘lib, ularning vazifasi fors otliqlarining qanotlardan beradigan zarbalarini qaytarish edi.

Boshqa janglardan farqli o‘laroq, Iskandar bu jangda jangovar safning chuqurligini ikki baravar oshirdi va orqadagi otryadlarga dushman hujum qilgan vaqtda orqaga burilishni buyurdi. Bu orqali u fors otliqlarining qanotlardan beradigan zarbalaridan qo‘shinini himoya qilishni ko‘zda tutgan. Iskandarning rejasi tanlangan otliqlarining o‘ng qanoti bilan asosiy zarbani berish va shu bilan birga falanganing frontal hujumi orqali dushmanni tor-mor qilishdan iborat edi.

Jangni forslarning chap qanot otliqlari boshladi, ammo ularning harakatlari va jangovar aravalar hamda fillarning hujumlari muvaffaqiyatsiz bo‘ldi. Jangovar aravalarga qarshi Iskandar otliq kamonchilarni yubordi. Ular zanjirga yoyilib, aravalar ekipajini yo‘q qildilar. Agar aravalar falangaga yetib kelsa, jangchilar yon tomonga o‘tib, ularni o‘tkazib yuborganlar. Shundan so‘ng, Doro asosiy kuchlar bilan butun front bo‘ylab makedoniyaliklarga qarshi hujumga o‘tdi. Shu bilan bir vaqtda Iskandar o‘zining og‘ir qurollangan otliqlari bilan dushmanning chap qanotiga halokatli zarba berdi.

Forslarning chap qanot otliqlari magʻlubiyatga uchrab, tartibsiz qochishni boshladi. Qanotdan berilgan muvaffaqiyatli zarba falanganing roʻparadagi zarbasi bilan rivojlantirildi va bu birlashgan hujum jang natijasini hal qildi.

Gʻalabadan soʻng, makedoniyalik otliqlar Doro qoʻshinini oʻnlab kilometr masofaga taʻqib qilib bordilar. Bu dushmanni toʻliq yoʻq qilishga qaratilgan **strategik taʻqib** boʻlib, harbiy sanʼatda yangilik edi. Kuchli otliqlarning mavjudligi bunday taʻqibni amalga oshirishga imkon yaratdi.

Jangdagi gʻalabaga bir qancha omillar tufayli erishildi:

- Zarbdor qanotning qatʼiy harakatlari.
- Piyodalar, otliqlar va jangovar safning barcha qismlari oʻrtasida tartibli oʻzaro hamkorlik tashkil etildi.
- Ogʻir otliqlarning qanotdan bergan zarbalari ogʻir piyodalarning frontdan mohirona bergan zarbalari bilan muvofiqlashtirildi.
- Ikkinchi chiziqning mavjudligi jangovar safning chuqurligini oshirdi va zaxira yaratish gʻoyasining amalda qoʻllanilganidan dalolat beradi. Bu ham harbiy sanʼat rivojidadagi yangi bosqich boʻldi.

Gavgamela jangida forslar armiyasi butunlay magʻlubiyatga uchradi. Natijada, Fors davlatining gʻarbiy qismi va uning iqtisodiy markazlari – Bobil, Persepolis va keyinchalik Ekbatana Makedoniya hukmronligi ostiga oʻtdi.

Soʻgʻd va Baqtriyada qarshilik. Doro III ning magʻlubiyatidan soʻng, fitna natijasida u oʻldirildi. Shundan soʻng, Makedoniya armiyasi oldida Fors davlatining Oʻrta Osiyo satraplari – Baqtriya va Soʻgʻdiyonani zabt etish vazifasi turardi.

Iskandarning O'rta Osiyoga yurishi juda og'ir kechdi, chunki bu yerda u xalqning qattiq qarshiligiga duch keldi. Baqtriya va So'g'diyonada yunon-makedon bosqinchilariga qarshi xalq qo'zg'olon ko'tardi. Qo'zg'olonga mard jangchi va mohir sarkarda Spitamen hamda Baqtriya yo'lboshchilari Avstan va Katanlar rahbarlik qildilar.

Aleksandr miloddan avvalgi 329-yilda Baqtriyani egallagach, satrap **Bess** Amudaryodan o'tib, Qashqadaryo vohasidagi **Navtakaga** chekinadi. Biroq Bess tezda qo'lga olinib, qatl etiladi. So'ng Aleksandr Samarqand (Marokanda) ni egallab, Sirdaryo tomon yo'l oladi va u yerda **Aleksandriya Esxata (Chekka Iskandariya)** shahriga asos soladi.

Aleksandrning O'rta Osiyoga yurishi qattiq qarshilikka uchraydi. Ustrushonadagi yettita shahar-qal'a, ayniqsa, **Kiropol** qattiq mudofaa qiladi. Kir II bu shaharni baland devor bilan o'rab, uning ichida eng jangovar jangchilarini to'plagandi. Aleksandr shahar atrofiga xandaq qazib, manjaniqlar yordamida devorni buzmoqchi bo'ladi, ammo muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Keyin harbiy hiyla ishlatib, quruq daryo o'zani orqali shaharga kiradi. Kiropol mudofaa qiluvchilari bilan makedoniyaliklar o'rtasida shiddatli jang bo'lib, unda Aleksandrning o'zi bosh va bo'ynidan yaralanadi, bir qancha lashkarboshilari, jumladan, Krater ham shikastlanadi. Makedoniyaliklar shaharni katta qiyinchilik bilan egallaydi. Jangda 8000 ga yaqin himoyachi halok bo'ladi, qolganlari ichki qo'rg'onga yashiringanidan so'ng tashnalikdan taslim bo'ladi. Aleksandr qolgan shaharlarni ham shu tarzda egallaydi.

Mahalliy xalqning jasoratidan xavotirga tushgan Aleksandr, Ptolemeyning so'zlariga ko'ra, asirlarni mamlakatdan chiqib ketmagunicha zanjirband holda ushlab turishni buyuradi.

So‘g‘diyona va Baqtriyadagi qo‘zg‘olonlarni **Spitamén** boshqargan. U Marakandani qamal qilganida, Tanais (Sirdaryo) ortidan saklar podshosining ukasi **Kartazis** boshchiligidagi katta qo‘shin yordamga keladi. Aleksandr avval ularga qarshi 2000 kishilik qo‘shin yuboradi, so‘ng o‘zi katta kuch bilan Spitamenni dasht chegarasigacha ta‘qib qilib boradi. Ortga qaytishda 120 mingdan ortiq tinch aholini qirib, qishloq va qal‘alarni vayron qiladi.

Miloddan avvalgi 329–328-yil qishini Aleksandr Zariaspa (Balx, Baqtra) da o‘tkazadi. Bahorda Xorazm podshosi **Farasman** 1500 jangchisi bilan kelib, unga ittifoq taklif etadi. Miloddan avvalgi 328–327-yillar boshida Aleksandr So‘g‘dionadagi tog‘ qal‘alaridagi qo‘zg‘olonchilarni bo‘ysundirishga juda ko‘p kuch sarflaydi. U ularni mag‘lub etgach, Baqtriya hukmdori Oksiartning qizi Ruxshona (Roksana)ga uylanadi.

Hindiston yurishi va imperiyaning parchalanishi. Miloddan avvalgi 327-yil yozida Aleksandr so‘g‘dlik **Oropiyni** So‘g‘diyona hokimi etib tayinlab, Hindistonga yurish qiladi. **Gidasp daryosi** bo‘yida Hind podshosi **Por** qo‘shini ustidan katta qiyinchilik bilan g‘alaba qozonib, Panjobni egallaydi. U Gang daryosi vodiysiga yurishni davom ettirmoqchi bo‘ladi, ammo uzoq safar va kasalliklardan holdan toygan qo‘shinining ochiq qarshiligiga duch kelib, **Gifasis daryosi** bo‘yidan ortga qaytishga majbur bo‘ladi.

Aleksandr o‘z imperiyasining poytaxti etib **Bobil** shahrini tanlaydi. U yerda yangi yurishlarga tayyorgarlik ko‘rish asnosida bezgakdan vafot etadi. Uning yurishlari natijasida Hind daryosidan Dunaygacha cho‘zilgan ulkan davlat vujudga kelgan bo‘lsa-da, ichki aloqalar mustahkam

bo'lmagani uchun vafotidan so'ng imperiya parchalanib ketadi va uning hududida bir qancha **ellinistik davlatlar** tashkil topadi.

Aleksandr harbiy san'at tarixida buyuk sarkarda sifatida tanilgan. Uning hayoti haqida qadim zamonlardan beri ko'plab rivoyat, afsona, doston va miniatyuralar yaratilib, ular O'rta asr adabiyotiga ham kirib kelgan.

5.5. Qadimgi Rimda harbiy san'atning shakllanishi.

Qadimgi Rim Yevropa, Afrika, Osiyo va Angliya xalqlarini zabt etgan qudratli davlat bo'lgan. Rim askarlari temir intizomi va yorqin g'alabalari bilan butun dunyoga mashhur edi. Rim qo'shinlari turli davrlarda soni va tuzilishi jihatdan o'zgarib turgan. Harbiy san'at rivojlangani sayin qurol-yarog', taktika va strategiya ham takomillashgan.

Rimning tashkil topishi **miloddan avvalgi 754 yoki 753-yilga** to'g'ri keladi. Dastlabki uch asr, ya'ni "shohlar davri" (miloddan avvalgi VIII-VI asrlar)da Rim jamiyati urug'chilik tuzumining inqirozi va patriarxal quldorlik munosabatlarining rivojlanish bosqichini boshdan kechirdi.

Shohlar davridagi harbiy demokratiya sharoitida harbiy ish bilan bog'liq bo'lgan va ildizlari urug'chilik tuzumining an'anaviy xalq o'yinlari hamda bayramlariga borib taqaladigan ko'plab jismoniy madaniyat elementlari rivojlandi.

Qadimgi Rim yodgorliklari, rimliklar orasida harbiy yo'nalishdagi ko'plab bayramlar, o'yinlar va raqslar keng tarqalganligini tasdiqlaydi. Otliqlarning chalkashib ketgan yo'llarda musobaqa o'tkazishidan iborat **"troyan o'yinlari"** ayniqsa mashhur edi. Bu o'yinlar urush vaqtida otliqlar otryadi tashkil etadigan rimlik urug'chilik zodagonlari

(patrisiylar) uchun xos edi. Bundan tashqari, qo'sh g'ildirakli aravada yurish, ko'plab harbiy raqslar, nayza uloqtirish, mushtlashish, kurash va boshqa mashqlar ham keng tarqalgan. Ushbu jismoniy madaniyat elementlari quldorlik Rimida harbiy-jismoniy madaniyat tizimining asosini tashkil etgan.

Rimda harbiy tizim quldorlar armiyasining qudratini mustahkamlash vazifalariga muvofiq shakllandi. Respublika davrida har bir erkin va teng huquqli rimlik fuqaro o'zini askarlik faoliyatiga tayyorlashi kerak edi, chunki ijtimoiy hokimiyat harbiy hukumatga o'tishga majbur edi. Bu vazifalarni bajarish uchun maxsus madaniyat muassasalari tashkil etilgan.

Qadimgi Yunonistondan farqli o'laroq, Rimda harbiy ta'lim ko'proq uyda, oilada va tengdoshlar orasida berilgan. Ko'plab eski xalq o'yinlari va mashqlari yoshlarni jismoniy jihatdan chiniqtirish vositasi bo'lgan. O'smirlar asosan yugurish, uloqtirish, kurash va qilichbozlik bilan shug'ullangan. Patrisiylar oilasidan chiqqan bolalar esa otda yurishni mashq qilishga ko'p vaqt ajratganlar.

Rimlik yigitlar oilada dastlabki jismoniy tayyorgarlikni yetarli darajada olgandan so'ng, 16-17 yoshlarida armiya safiga kirganlar. Ular armiyada uzoq yillar davomida qattiq sharoitlarda maxsus maqsadga yo'naltirilgan harbiy va jismoniy mashg'ulotlarni o'tab, haqiqiy askarga aylanganlar.

Ushbu harbiy madaniyat tizimi Rimda **miloddan avvalgi II asrgacha** saqlanib qoldi, toki **Mariya islohoti** bilan professional armiyaga asos solingunicha. Jismoniy mashqlar, o'yinlar va musobaqalar qadimgi rimliklarning kundalik hayotiga singib ketgan edi. To'p o'yinlari ham,

aslzodalar (patrisiylar) va oddiy xalq (plebeylar) orasida ham juda ommalashgan.

Jamoat o‘yinlari va sirklar. Rimliklar hayotida tarixiy sanalar va diniy bayramlarga bag‘ishlangan ko‘plab jamoat o‘yinlari muhim o‘rin tutgan. Miloddan avvalgi IV asrdayoq podsho **Tarquinius Priscus** tomonidan **Katta sirk** (Circus Maximus) qurilgan edi. Keyinchalik, miloddan avvalgi III asrda ikkinchi sirk — **Flaminiy sirki** qurildi.

Dastlab, Rim o‘yinlari patrisiy aslzodalarning bayramlari hisoblangan. Miloddan avvalgi VI asrdan boshlab Respublika o‘rnatilgach, plebey o‘yinlari ham keng tarqaldi. Miloddan avvalgi V asrdan boshlab uch kecha-kunduz davom etgan yuz ellik o‘yinlar katta dabdaba bilan o‘tkazila boshlandi. Bu o‘yinlarni **Valeriy Poplikola** joriy qilgan bo‘lib, ular yuz yilda bir marta uyushtirilgan.

O‘yinlar dasturiga otliqlar musobaqalari va qo‘sh g‘ildirakli aravada poygalar kabi turli musobaqalar kirardi. Kurashchilar, yuguruvchilar va mushtlashuvchilar musobaqalari ham dasturga kiritilgan.

Yunon ta’sirining kirib kelishi va proletarlar masalasi. Vaqt o‘tishi bilan, ayniqsa Gretsiya bilan mustahkam aloqalar o‘rnatilgandan so‘ng, Rimga **yunon ta’sirlari** kirib kela boshladi. Miloddan avvalgi II asrdan boshlab bir qator siyosiy va jamoat arboblari yunon atletika musobaqalarini Rim sharoitiga ko‘chirishga harakat qilib ko‘rdilar. Masalan, miloddan avvalgi 80-yillarda konsul **Sulla** Gretsiyani bosib olgach, yunon Olimpiya o‘yinlarini Rimga ko‘chirishga urindi. Ammo bu urinishlar rimliklar tomonidan qo‘llab-quvvatlanmadi va keyingi Olimpiya o‘yinlari yana Olimpiyada o‘tkazildi.

Miloddan avvalgi II-I asrlarga kelib, an'anaviy jamoat o'yinlari asta-sekin o'zining dastlabki ahamiyatini yo'qotib, hukmron aslzodalar tomonidan sinfiy maqsadlarda foydalaniladigan **tomoshalarga** aylanib ketdi. Bu jarayon Respublika davrida Rimning ijtimoiy-siyosiy hayotida sodir bo'lgan o'zgarishlar bilan bog'liq.

Patrisiylar va plebeylar o'rtasidagi yerlar uchun kurash natijasida patrisiy aslzodalar harbiy xizmat tufayli qashshoqlashgan plebey-dehqonlarning yerlarini egallab oldi. Mayda yer egalari ommasi yil sayin ko'payib borayotgan **lyumpen-proletarlarga** aylandi. Hokimiyat uchun kurash olib borayotgan hukmron aslzoda guruhlar siyosiy kurashda ushbu proletar ommadan foydalanishga harakat qilib, ularga sadaqa berish va xushomadgo'ylik qilish yo'li bilan o'z tomoniga jalb qilar edi. An'anaviy jamoat bayramlari asosida tantanali tomoshalar tashkil etish ham proletar ommaga xushomadgo'ylik qilish shakllaridan biri bo'lgan.

Miloddan avvalgi I asrdan boshlab Rimda **gladiatorlarni tayyorlash uchun maxsus maktablar** tashkil etila boshlandi. Bu maktablar xususiy shaxslar va davlat tomonidan ochilgan bo'lib, ularga asosan jinoyati uchun hukm qilingan qullar tanlab olinardi. Bu maktablarda qullar tajribali murabbiylar rahbarligida turli xil qurollar bilan qilichbozlik qilishni o'rganishgan. Epchillik va harakatlarning chiroyli bo'lishiga katta e'tibor berilgan. Tomoshalar tashkilotchilari ma'lum to'lov evaziga maktab egalaridan gladiatorlarni ijaraga olgan. Sirk yoki amfiteatrlarda omon qolgan gladiatorlar yana maktabga qaytib kelgan.

Spartak qo'zg'oloni. Gladiatorlar maktablarida qullarga nisbatan nihoyatda shafqatsiz munosabat mavjud bo'lgan. Lekin bu maktablar qullarni birlashtirish uchun eng qulay sharoitni yaratgan. Shuning uchun

ular ko‘pincha qullar qo‘zg‘olonining o‘chog‘i hisoblangan. Rim tarixidagi eng yirik qullar qo‘zg‘oloni **gladiator Spartak** boshchiligida **miloddan avvalgi 73-yilda Kapuya shahridagi gladiatorlar maktabida** boshlangan edi. Bu qo‘zg‘olon juda katta qullar ommasini harakatga keltirdi va Rim quldorlik davlatini o‘zining barcha kuchlarini safarbar etishga majbur qildi. Qo‘zg‘olon shafqatsizlik bilan bostirilgan bo‘lsa-da, u quldorlik tuzumi asoslarini larzaga keltirgan va qullar inqilobining boshlanishiga sabab bo‘lgan.

Rim imperiyasida jismoniy madaniyatning tanazzuli. Quldorlik tuzumining yemirilish jarayoni Rim imperatorligida davom etdi. Bu yemirilish alomatlari Rim ijtimoiy va madaniy hayotining barcha sohalarida, shu jumladan, jismoniy madaniyatda ham yaqqol namoyon bo‘la boshladi.

Professional armiyaga o‘tilishi, Yunonistondagi singari, avvalgi qattiq harbiy-jismoniy madaniyat tizimining tanazzuliga sabab bo‘ldi. To‘kin-sochinlikka ko‘milib qolgan quldor aslzodalar jismoniy tarbiya vositalaridan faqat o‘zlarining shaxsiy ehtiyojlarini qondiradiganlarini saqlab qoldilar. Maxsus qurilgan hashamatli **termalarda** (hammomlarda) iliq suvda cho‘milish eng sevimli mashg‘ulotga aylandi. Termalarda uqalash, yengil gimnastika va to‘p o‘yinlari o‘ynalgan.

Imperiya davrida Rim jismoniy madaniyati uchun **tomoshalarning yanada rivojlanishi** xos edi. Bu nafaqat tomoshalar sonining ortishi, balki ularning xarakterining o‘zgarishi bilan ham bog‘liq edi. Ular olomonning yaramas niyatlarini qo‘zg‘atadigan **oqimga** aylandi.

Yunon ta’siriga urinishlar va xristianlikning yuksalishi. "Mag‘rur Rim"ning tashqi go‘zalligi va ayni paytda ichki tanazzulining yorqin

ifodasi bo'lgan bu qonli tomoshalar faqat qullarni jismoniy tayyorlash uchun emas, balki ularning "xo'jayinlari" ixtiyorida bir-biriga qarshi urushishi uchun ham xizmat qilgan. Ayni vaqtda, Rim hukmron doiralari yunon namunasidagi atletika musobaqalarini Rimda o'rnatishga harakat qilishgan. Imperator Avgust, Neron va Domisian kabi hukmdorlar bu turdagi o'yinlarni tashkil etishga urinishdi. **Domisian** tomonidan 86-yilda ta'sis etilgan **Kapitoliya o'yinlari** ancha muvaffaqiyatli bo'lib, Rim imperiyasi tugagunicha yashab keldi. Atletika musobaqalaridan kurash va mushtlashish o'yinlari ancha ommalashgan edi.

IV asrda Rimda **xristian diniy** davlat tomonidan qo'llab-quvvatlana boshlandi. Cherkov Rim tomoshalariga, ayniqsa qonli gladiatorlik janglariga qarshi faol kurash olib bordi, chunki ular o'zlarining ma'naviy qadriyatlariga zid edi. Natijada, IV asrdayoq gladiatorlar o'yinlarining ko'lami va soni kamayib, **404-yilda ular butunlay taqiqlangan.**

Biroq, cherkov Rim hayotiga mustahkam kirib qolgan tomoshalarni darhol tugatishga qodir emas edi. Rim olomoni tomoshalar ko'rsatilishini G'arbiy Rim imperiyasi qulagunicha talab qilib keldi. Biroq, bu tomoshalar asosan sirkda aravada poyga va professional kurashchilar hamda mushtlashuvchilarning chiqishlari bilan cheklangan edi.

Rim armiyasining tashkil etilishi. Qadimgi Rim davlati o'z davrining eng qudratlisi hisoblangan va uning harbiy san'ati ham yuksak darajada rivojlangan. Uzluksiz bosqinchilik urushlari natijasida ko'p sonli qullar to'plangan. Rim quldorlari qullarga qarshi kurashish va tashqi urushlarni olib borish uchun kuchli va ko'p sonli armiya yaratgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, Rimga **miloddan avvalgi 753-yilda** asos solingan. Miloddan avvalgi VI asrda, Yunonistondagi kabi, Rimda ham

barcha fuqarolar mulkining qiymatiga qarab beshta mulkdor guruhiga bo'luvchi islohotlar o'tkazilgan.

- **Boy tabaqa:** armiyaga otliqlarni va og'ir qurollangan piyodalarni (legionerlar) yetkazib bergan.
- **Kambag'allar (beshinchi toifa):** yengil qurollangan piyodalar bilan armiyani ta'minlagan.
- **Proletariya:** Beshinchi toifaga kiritilmagan fuqarolar bo'lib, odatda xizmatga jalb qilinmagan. Faqat davlatga qarshi xavf kuchayganda xalq lashkarlari safiga chaqirilgan va davlat tomonidan qurol-yarog' hamda oziq-ovqat bilan ta'minlangan.

Beshta toifaga kiruvchi barcha fuqarolar **17 yoshdan 45 yoshgacha** dala qo'shinlarida xizmat qilishga majbur bo'lgan. Undan kattalar garnizon xizmatini o'tagan. Qullarga armiyada xizmat qilishga ruxsat berilmagan.

Respublika davri armiyasi. Miloddan avvalgi VI asrning oxirida podsho hukmronligi bekor qilinib, Rim respublika bo'ldi. Podsho o'rniga bir yil muddatga saylanadigan, teng huquqli ikkita **konsul** tayinlangan.

Miloddan avvalgi IV asrda Rim dala armiyasi **to'rtta legiondan** iborat bo'lib, ular ikkita konsul armiyasini tashkil etgan. Har bir konsul ikkita legionga qo'mondonlik qilgan. Legion tarkibida **4200 piyoda** va **300 otliq** bo'lgan. Eng yosh va kambag'al jangchilar **yengil piyodalar** (velitlar)ni tashkil etgan. Ularning qurollari kalta qilichlar va har birining uzunligi 2 metr bo'lgan 6 tadan drotiklardan iborat edi. Bundan tashqari, ularda kamonlar, zaxira o'qlar va palaxmonlar ham bo'lgan. Velitlarning soni 1200 jangchini tashkil etgan va ular legionning asosiy tarkibiga kirmagan.

Rimda harbiy xizmat va ijtimoiy tabaqalar. Rimda umumiy harbiy xizmat mavjud bo'lgan. Fuqarolar 17 yoshdan 45 yoshgacha dala qo'shinlarida, 45 yoshdan 60 yoshgacha esa qal'alarda xizmat qilgan. 20 ta piyoda yoki 10 ta otliq jangda qatnashganlar xizmatdan ozod qilingan. Dastlab hamma yengil piyoda askar bo'lishni xohlagan, chunki ular o'z hisobidan oladigan qurollar arzon edi.

Serviy Tulliy davrida Rim fuqarolari mulkiga qarab olti toifaga bo'lingan:

- **1-toifa:** Kamida 100 ming mis eyes mol-mulkka ega bo'lganlar. Ular 80 senturiya piyoda va 18 senturiya otliq askardan iborat asosiy jangovar kuchni tashkil etgan.

- **2-toifa:** 75 ming eyesdan kam bo'lmagan mulkka ega bo'lganlar (22 senturiya).

- **3-toifa:** 50 ming eyes (20 senturiya).

- **4-toifa:** 25 ming eyes (22 senturiya).

- **5-toifa:** 11,5 ming eyes (30 senturiya yengil qurollangan askar).

- **6-toifa:** Kambag'allar, ya'ni **proletariylar** ("proles" - nasl) kirgan. Ular faqat bir senturiyani tashkil qilgan.

Bu bo'linish og'ir va yengil qurollangan piyoda hamda otliq askarlar etishmovchiligining oldini olgan. Proletariylar va qullarga ishonchsizlik tufayli dastlab armiyada xizmat qilishga ruxsat berilmagan. Vaqt o'tishi bilan davlat jangchini oziq-ovqat bilan ta'minlagan, ammo buning uchun askarlarning ish haqidan ushlab qolgan.

Armiyaning islohotlari va yollanma qo'shinlar. Pun urushlaridan so'ng, xususan, **Kann** kabi jiddiy mag'lubiyatlardan so'ng, armiya qayta tashkil etilgan. Askarlarning maoshi keskin oshirilgan va proletarlarga

ham armiyada xizmat qilishga ruxsat berilgan. Uzluksiz urushlar doimiy ravishda ko‘p askar, qurol-yarog‘ va yangi taktik tayyorgarlikni talab qilgan.

Natijada, armiya **yollanma** (professionallar) tusini olgan. Bunday armiya istalgan joyda va har qanday dushmanga qarshi jang qila olgan. Bu jarayon miloddan avvalgi I asrda **Lucius Korneliy Sulla** hokimiyatga kelganida yaqqol namoyon bo‘lgan.

Miloddan avvalgi IV–III asrlardagi muvaffaqiyatli urushlardan so‘ng, butun Italiya xalqlari Rim hukmronligiga o‘tgan. Rimliklar bu xalqlarni o‘zaro ziddiyatda ushlab turish orqali "bo‘lib tashla va hukmronlik qil" siyosatini olib borganlar. Bu esa ko‘plab qo‘shinlarni talab qilgan.

Rim qo‘shinining tarkibi. Rim qo‘shini uch asosiy qismdan iborat bo‘lgan:

- *Legionlar*: Rim fuqarolari xizmat qilgan asosiy bo‘linma. Ular og‘ir va yengil piyoda askarlar hamda otliqlardan tashkil topgan.
- *Ittifoqdosh kuchlar*: Italiyalik ittifoqchilar va otliqlar. Keyinchalik, ularga Rim fuqarolik huquqlari berilgach, legionlarga qo‘shilganlar.
- *Yordamchi qo‘shinlar*: Viloyatlar aholisidan yollangan qo‘shinlar.

Rim qo‘shinining asosiy taktik birligi legion edi. Serviy Tulliy davrida legion tarkibida 4200 piyoda va 900 otliq bo‘lgan. Miloddan avvalgi IV asrda konsul Mark Klavdiy legion tarkibini va qurollarini o‘zgartiradi. Legionlar zamonaviy bo‘linmalarga o‘xshash *manipula* ("bir necha" degan ma’noni anglatadi), *senturiya* (yuzlik) va *dekuriyaga* (o‘nlik) bo‘lingan.

Manipula: Har biri ikki senturiyadan (yuzlik) iborat bo‘lib, jami 120–240 askarni o‘z ichiga olgan. Manipulalar jang maydonida shaxmat taxtasi shaklida (*quincunx*) joylashgan, bu esa moslashuvchanlik va bo‘shliqlarni to‘ldirish imkonini bergan.

Senturiya: Har biri 60–100 askardan iborat bo‘lib, senturion (yuzboshi) tomonidan boshqarilgan.

Kohorta: Keyinchalik (miloddan avvalgi II asrdan) manipulyar tuzilma kohortalarga o‘tdi, har bir kohorta 500–600 askardan iborat bo‘lib, mustaqil ravishda harakat qila olardi.

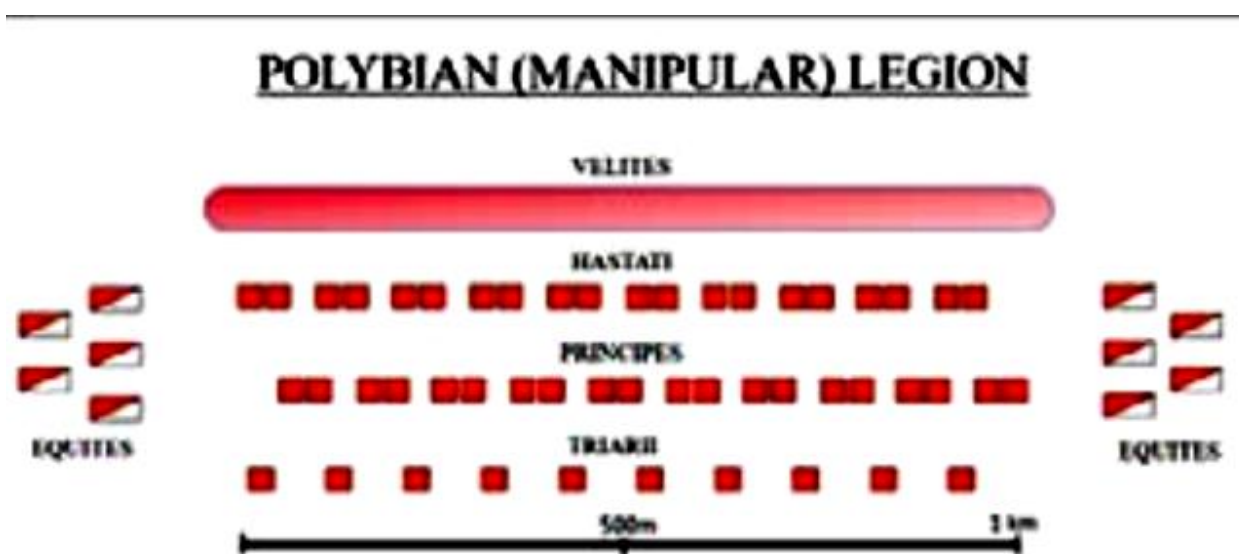
Polibiy manipulyar legioni Rim Respublikasining miloddan avvalgi III asrdagi harbiy tashkilotining asosiy shakli bo‘lib, uning tuzilishi va taktikasi Rimning harbiy muvaffaqiyatlarida muhim rol o‘ynagan. Bu legion tuzilishi tarixchi Polibiy tomonidan batafsil tasvirlangan, shuning uchun "Polibiy legioni" deb ataladi.

Legion jangovar safi quyidagi qismlardan iborat bo‘lgan:

- *Velitlar* (tezkor, harakatchan): 1200 kishilik yengil piyoda askarlar legion oldida yurib, jangni boshlagan va kerak bo‘lganda orqaga chekingan.
- *Hastatlar* (nayzachilar): Har bir manipulasida 120 kishi bo‘lgan. Ular legionning birinchi qatorini tashkil etgan.
- *Printsipslar* (birinchilar): Har bir manipulasida 120 kishi bo‘lib, ikkinchi qatorda joylashgan.
- *Triariylar* (uchinchilar): Har bir manipulasida 60 kishi bo‘lgan, uchinchi qatorda joylashgan. Ular eng tajribali va mohir jangchilar edi. Shuning uchun, qadimgi rimliklar "Hal qiluvchi lahza keldi" demoqchi bo‘lganlarida, "Bu Triariylarga yetib keldi", deb aytishgan.

Har bir manipula ikki senturiyadan iborat bo'lgan. Legionda jami 300 otliq bo'lib, ular 10 ta "turma"ga bo'lingan va legionning qanotlarini himoya qilgan.

Jang boshida legion uch qatorda saf tortgan. Agar birinchi qatordagi legionerlar to'siqqa uchrasa, ikkinchi qator bo'shliqni to'ldirish uchun oldinga chiqqan. Shunday qilib, jang paytida legion yaxlit falanks kabi harakat qilgan.

5.4.rasm. Polibiy Manipulyar Legioni, miloddan avvalgi III asr

Keyinchalik legionning uchinchi qatori zaxira sifatida ishlatila boshlangan va jang taqdirini hal qilishda muhim rol o'ynagan. Biroq, agar qo'mondon hal qiluvchi lahzani noto'g'ri aniqlagan bo'lsa, bu legion uchun halokatli bo'lgan. Shu sababli, rimliklar vaqt o'tishi bilan **kagorta** shakllanishiga o'tganlar. Har bir kohort 500-600 kishidan iborat bo'lib, alohida otliqlar otryadiga ega bo'lgan va mustaqil harakat qilib, go'yoki legionning miniatyura nusxasini namoyish etgan.

Armiyada intizomni saqlab turish uchun jazolash va rag‘batlantirish tizimi ishlab chiqilgan. Jasorat ko‘rsatganlar mukofotlangan, qo‘rqoqlar va buyruqni bajarmaganlar esa jazolangan. Urush jinoyatlari uchun o‘lim jazosi berilgan. Agar butun bir bo‘linma harbiy jinoyat sodir etsa, **detsimatsiya** (qur’a tashlash yo‘li bilan har o‘nta jangchidan bittasini o‘ldirish) qo‘llanilgan.

Harbiy tarixchi **G. Delbryuk**ning ta’kidlashicha, qattiq ma’muriy hokimiyat intizomning ildizi bo‘lgan, intizom esa **manupulyar taktika** va lagerlarni doimiy mustahkamlash kabi mevalarni bergan.

Rim legionining manupulyar safi **Yunon falangasining** to‘liq aksi edi. Legion safining tarkibiy qismlari yuqori harakatchanlikka ega bo‘lgan, bu esa uni beso‘naqay falangadan ustun qilgan. Legion tez harakatlana olar va manyovrlarni amalga oshira olar edi.

Rim legionining asosiy ustunligi uning bir nechta chiziqqa saflanishi edi. Legion jangovar tartibining ikkinchi va uchinchi chiziqlari odatda qo‘llab-quvvatlash va zaxira uchun qo‘llanilgan. Makedoniya armiyasi faqat ayrim hollarda qo‘llagan ikki chizikli jangovar tartib Rim armiyasida tashkiliy jihatdan mustahkamlangan va rivojlantirilgan. Endi jangning borishini boshqarish sarkardalarning qo‘lida edi.

Rimliklarda qal’alarni qamal qilish texnikasi keng rivojlangan. Qal’alarni qamal qilishda **ballistalar**, **katapultalar** (manjaniqlar) va **taranlar** (qal’a devorlarini buzish uchun ishlatiladigan qurilma) qo‘llanilgan.

Qal’alarni shturm qilishda piyodalar odatda "**toshbaqa**" (askarlar qalqonlari bilan himoya hosil qiladigan saf) va ko‘chma minoralardan foydalanganlar.

5.6. Puni urushlarida harbiy san'atning rivojlanishi.

Miloddan avvalgi III asrning boshlarida **Karfagen** qudratli davlatga aylandi. Miloddan avvalgi 814-yilda finikiyaliklar tomonidan Afrikaning shimoliy qirg'og'ida, Tunis ko'rfazi yarimorolida asos solingan bu shahar Sitsiliya va Pireney yarimorolining katta qismini o'ziga bo'ysundirib, G'arbiy O'rta yer dengizida hukmronlikka erishdi. Bu Rim Respublikasi uchun jiddiy raqib paydo bo'lganini anglatardi.

Karfagenliklar kuchli flotga ega bo'lishgan va ularning armiyasi asosan yollangan askarlardan iborat bo'lgan. Qo'shin tarkibida piyodalar, otliqlar, jangovar aravalar va fillar bo'lgan. Afrika qabilalari, ayniqsa, **numidiyaliklar** yaxshi tayyorlangan yengil otliqlarni yetkazib berishgan. Karfagen qo'shinlarining jangovar tartibi uch qismdan iborat bo'lgan: o'ng va so'l qanotlarda numidiyalik otliqlar, markazda esa asosiy kuchlar joylashgan.

Rimliklar karfagenliklarni "punilar" deb ataganlar, shuning uchun Karfagen bilan bo'lgan barcha urushlar Puni urushlari deb nomlangan.

Birinchi Puni urushi (miloddan avvalgi 265-242 yillar). Bu urush o'zgaruvchan muvaffaqiyat bilan o'tdi va oxir-oqibat, mag'lubiyatga uchragan Karfagenning Rim bilan sulh tuzishi bilan yakunlandi. Urush strategiyasining asosiy xususiyati G'arbiy O'rta yer dengizida hukmronlikka erishish uchun kurash bo'ldi. Bu urush taqdirini rimliklarning dengizdagi g'alabasi hal qildi.

Karfagen o'z davrining eng takomillashgan kemalariga va tajribali dengizchilarga ega bo'lishiga qaramay, Rim kemasozlari abordaj ilmoqlarini va dushman kemalariga o'tish uchun maxsus narvonlarni ixtiro

qildilar. Bu ixtirolar yordamida legionerlar Karfagen kemalariga tushib, ularni egallashga muvaffaq bo'ldilar. Uchta yirik dengiz jangida – Mila (miloddan avvalgi 260 yil), Eknom burni (miloddan avvalgi 256 yil) va Egat orollari (miloddan avvalgi 241 yil) janglarida Karfagen floti katta mag'lubiyatga uchradi.

Ikkinchi Puni urushi (miloddan avvalgi 218-201 yillar). Bu urush juda katta qiziqish uyg'otadi, chunki unda buyuk sarkarda Gannibalning harbiy iste'dodi yaqqol namoyon bo'ldi. 25 yoshida Karfagen armiyasining qo'mondoni etib tayinlangan Gannibal, Rim tarixchisi Tit Liviyning yozishicha, "bo'ysundirishni bilar edi, o'zi ham bo'ysuna olar edi".

Ikkinchi Puni urushining boshida Karfagenning Iberiyada (hozirgi janubi-sharqiy Ispaniya) **Yangi Karfagen** deb nomlangan mustahkam bazasi bor edi. Bu yerda rimliklarga qarshi bo'lgan keltlar va boshqa qabilalardan yollangan yaxshi tayyorlangan armiya mavjud edi.

Miloddan avvalgi 218-yil bahorida Karfagenning katta armiyasi yurish boshladi. Karfagenni himoya qilish uchun 20 ming kishi ajratildi, yana 15 ming kishi esa Gannibalning ukasi Gasdrubal qo'mondonligida strategik zaxira sifatida Iberiyada qoldirildi. O'sha yilning kuzida Karfagen armiyasi 1600 km masofani bosib o'tdi, shu jumladan, qor bilan qoplangan Alp tog'larining qiyin o'tish joylaridan oshib o'tib, Po daryosi vodiysiga yetib keldi.

Gannibalning harbiy yurishlari. Karfagen armiyasining shimoliy Italiyada paydo bo'lishi rimliklarni sarosimaga soldi. Mashaqqatli yurishdan keyin Gannibalning qo'shinidan 20 ming piyoda va 6 ming otliq

hamda bir nechta fil qoldi. Garchi qo'shin soni kamaygan bo'lsa-da, u uyushqoqligi va jangovor qobiliyati yuqori bo'lgan kuchli armiya edi.

O'sha yilning o'zida Gannibal **Trebbiya daryosi** bo'yida Rim armiyasini tor-mor etdi. Karfagenliklarning bu g'alabasini jangovar safning qanotlarida joylashgan, son jihatdan ustun va qudratli otliqlar ta'minladi. Rim otliqlari esa bu jangda o'zining past jangovor sifatini ko'rsatdi. Bu Gannibalning rimliklar ustidan qozongan birinchi g'alabasi edi.

Miloddan avvalgi 217-yilda **Trasimen ko'li** yaqinida Gannibal ikkinchi g'alabani qo'lga kiritdi. Bu jang butun armiyani joyning qulay sharoitlaridan foydalangan holda yashirin harakatlantirishning yorqin namunasi bo'ldi. Gannibal o'z armiyasini rimliklar e'tiborsiz qoldirgan, o'tish qiyin bo'lgan botqoqlikdan olib o'tdi. Uch kunlik mashaqqatli yo'l davomida askarlar hatto o'lik hayvonlarning jasadlari ustida dam olishga majbur bo'lgan. Bu yo'l orqali 40 ming kishilik Karfagen armiyasi Etruriya vodiysiga chiqdi va Gannibal o'z qo'shini bilan konsul Flaminiga qaraganda Rimga yaqinroq joylashdi.

Karfagen armiyasining Rim armiyasi kolonnasining chap qanotiga bergan zarbasi to'satdan sodir bo'ldi. Tor joyda rim legionlari o'z jangovar safini tuzolmay sarosimaga tushib qoldi. Uch tomondan berilgan zarba ta'sirida rimliklar jiddiy qarshilik ko'rsata olmadi. Jangda Flaminiiy o'ldirildi. Rimliklar chekinishga majbur bo'ldi, ammo ular karfagenliklar tomonidan qurshovga olinib, taslim bo'lishdi.

Rimliklar 15 ming kishisini yo'qotdi (halok bo'lganlar va ko'lda cho'kib ketganlar bilan birga) va yana 15 ming kishi asirga olindi. Karfagen armiyasi esa bor-yo'g'i 1500 kishidan ayrildi. Flaminiiyning

razvedka va qo‘riqlash xizmatini yo‘lga qo‘ymaganligi uning katta xatosi bo‘ldi va Gannibal bu vaziyatdan mohirona foydalandi.

Kanna jangi (miloddan avvalgi 216-yil). Miloddan avvalgi 216-yilda Rimda ikki konsul – **Lutsiy Emiliy** va **Gay Terensiy Varron** saylandi va ular Rim armiyasiga boshchilik qildi. Gannibal Rim piyodalarining tashkiliy tartibi va jangovar mahoratini hisobga olib, o‘z piyodalarini Rim namunasida qayta tashkil etishga qaror qildi.

Karfagen armiyasida yangi legionlar tuzildi va qo‘shin birinchi janglarda qo‘lga kiritilgan o‘lja qurollar bilan qayta qurollandi. Bir oy davomida armiya yangi jangovar tartiblarda harakat qilishga o‘rgatildi. Piyoda va otliq qo‘shinlarning o‘zaro hamkorligi, qat’iy hujum qilish va jangovar tartiblarni takomillashtirishga muhim e’tibor qaratildi. Shunday qilib, Karfagen armiyasi Rim markazida nafaqat dam oldi, balki to‘liq qayta qurilib, yangi tartibda tayyorlandi.

Miloddan avvalgi 216-yilda **Kannada** qadimgi dunyo tarixidagi eng katta va muhim janglardan biri bo‘lib o‘tdi. Rimning ikkita armiyasi tarkibida 16 ta legion, ya’ni 63 ming piyoda va 6 ming otliq bor edi. Karfagen armiyasida esa 40 ming piyoda va 10 ming otliq mavjud edi.

Rimliklar son jihatdan ustun bo‘lishsa-da, Karfagen armiyasi muhim ustunlikka ega edi – ularning otliqlari son va ayniqsa sifat jihatidan rimliklarning otliqlaridan ustun edi, bu esa ochiq maydonda jang qilish uchun qulay imkoniyat yaratdi.

Rim konsuli Emiliy Pavel Kannada jangga kirmasdan, dushmanni orqadan kuzatib, Rim piyodalari uchun qulay bo‘lgan pozitsiyadan hujum qilish kerak deb hisoblagan. Aksincha, konsul Varron Kannadagi ochiq maydonda jangga kirishni talab qildi. Armiyaga qo‘mondonlik qilish

navbati Varronga kelganda, u legionlarga lagerdan chiqib, dushman tomon harakatlanishni buyurdi.

Gannibal Rim legionlariga harakatlanish paytida otliqlar va yengil qurollangan piyodalar bilan kutilmaganda hujum qildi. Rimliklar ularni qaytardi va bu muvaffaqiyat Varronning hal qiluvchi jangga bo'lgan intilishini yanada kuchaytirdi.

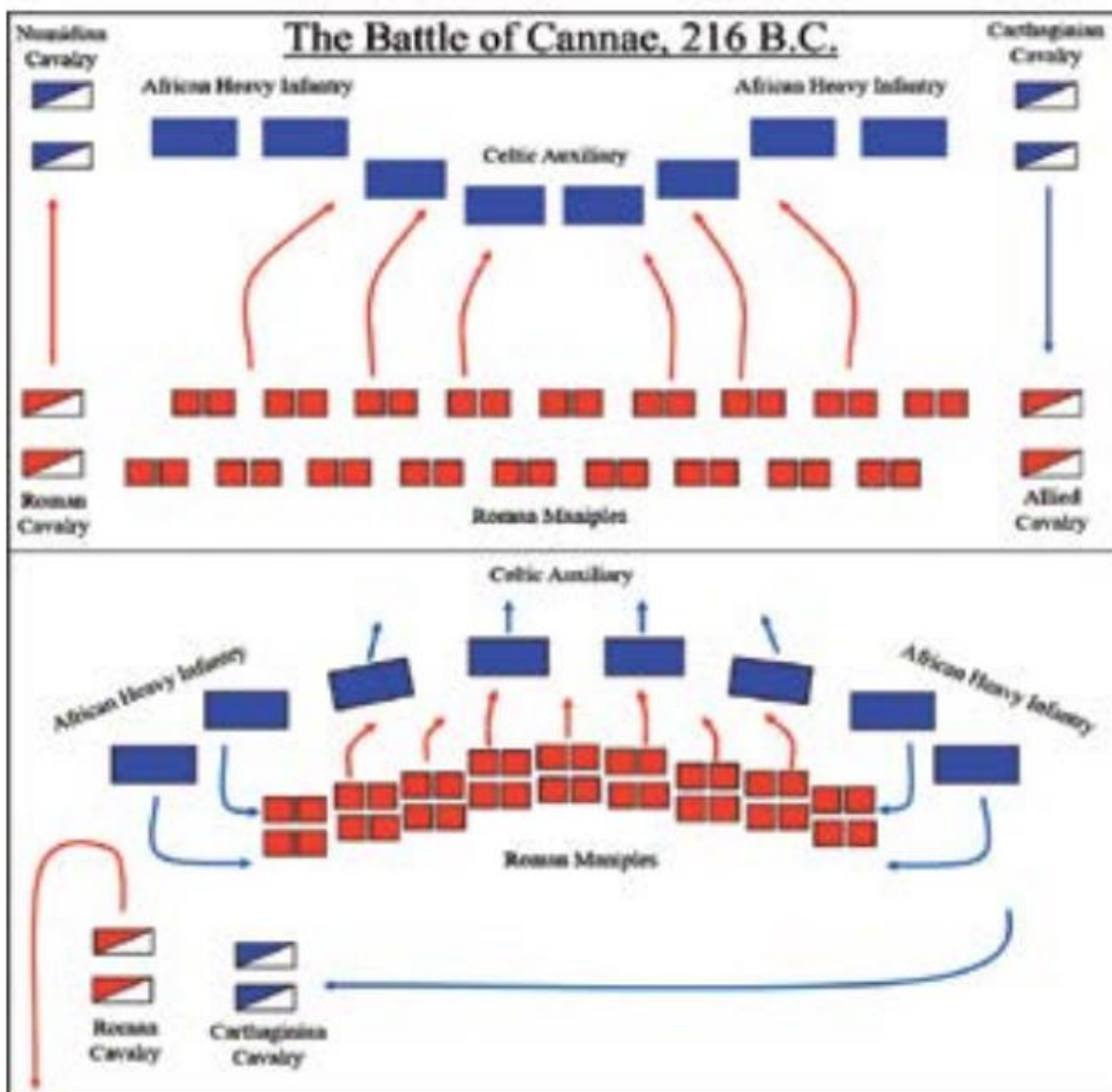
Keyingi kun Emiliy Pavel, dushman bilan bevosita to'qnashuv tufayli legionni xavfsiz joyga olib o'ta olmadi. Shuning uchun u qo'shinining uchdan ikki qismini Aufid daryosining bir qirg'og'ida lager qurib joylashtirdi, qolgan uchdan bir qismini esa ikkinchi qirg'oqqa, birinchi lagerdan ikki kilometr uzoqlikka joylashtirdi. Karfagen armiyasi rimliklarning asosiy kuchlari joylashgan qirg'oqda lager qurib joylashdi.

Rim qo'shinlari miloddan avvalgi 216-yilning 2-avgustida Varronning buyrug'i bilan jangovar safga tizildi. Varron jipslashgan kuchlarning qudratli zarbalari bilan karfagenliklarni yo'q qilishga qaror qildi. Buning uchun u jangovar safning frontini toraytirib, chuqurligini oshirishni, legion va manipullarni qisqa oraliq masofalarda joylashtirishni buyurdi. Natijada, Rim armiyasi jang maydonida manyovr qila olmaydigan yirik falangaga o'xshab qoldi. Rimliklarning jangovar safi 2 kilometr atrofida bo'lib, har birida 12 saflanish chizig'i bo'lgan uchta chiziqdan iborat edi, ya'ni uning chuqurligi 36 safni tashkil etgan.

Gannibal o'z qo'shinini dushmanni markazga tortish va asosiy zarbani qanotlardan berish maqsadida joylashtirdi. Buning uchun u markazga jangovar qobiliyati pastroq bo'lgan askarlarni biroz oldinga chiqarib joylashtirdi. Eng yaxshi jangchilar va otliqlar esa qanotlarda, chuqur safda joy oldi. O'ng qanotda yengil, chap qanotda esa

Gannibalning ukasi Gasdrubal boshchiligidagi og‘ir otliqlar turardi. Karfagenliklarning front bo‘ylab bo‘laklangan jangovar sathi o‘z shakli bo‘yicha rimliklarga qaragan qavariq taqani eslatardi.

Bu strategiya yordamida Gannibal dushmandan jangning mohiyatini yashira oldi va asosiy kuchlarni qanotlarda to‘pladi. Jang boshlanganda, rimliklar dushmanning zaif markaziga kirib bordilar, ammo tezda o‘zlarining ochiq qolgan qanotlari karfagenliklarning kuchli zarbalari ostida qoldi. Gannibalning otliqlari Rim otliqlarini tor-mor etib, Rim armiyasining orqa tomoniga hujum qildi.

5.5.rasm. Kann jangi. Miloddan avvalgi 216-yil

Karfagenliklarning jangovar sathi chuqur botiq shaklni oldi. Rimliklar unga kirib borishdi, bu esa Karfagen piyodalariga dushmanni ikki tomondan qurshab olish imkonini berdi. Rim qo'shinining orqa safidagi askarlar Karfagen otliqlariga qarshi turish uchun ortga chekinishga majbur bo'ldi. Legionlarning zich saflari ularni manyovr qilish imkoniyatidan mahrum etdi. Natijada rimliklar bitta to'daga siqilib, ularning legionlari boshqaruvni yo'qotgan olomonga aylanib qoldi. Jangni

faqat tashqi safdagi jangchilar olib borishi mumkin edi. Rim armiyasining son jihatdan ustunligi o‘z ahamiyatini yo‘qotdi.

12 soat davom etgan jangda 48 ming rimlik halok bo‘ldi, 10 ming kishi yaralandi. Karfagenliklarning yo‘qotishlari esa 6 ming kishini tashkil etdi.

Kannae jangi harbiy san’at tarixiga kam sonli qo‘shin bilan ko‘p sonli dushmanni qurshab olish va to‘liq tor-mor etishning yorqin namunasi sifatida kirdi. Gannibal Rim jangovar tartibining eng zaif nuqtasi hisoblangan qanotlardan aylanib o‘tish va qurshab olish taktikasini mohirona qo‘lladi.

Dushmanning qanotlarini qamrab olish uchun karfagenliklar eng yaxshi otliqlar va piyodalardan foydalandi. Bu esa asosiy zarba beriladigan yo‘nalishlarda dushman ustidan son va sifat jihatidan ustunlikka erishish imkonini berdi.

Kann jangidan keyin Janubiy Italiya va Sitsiliyaning bir qancha shaharlari Gannibal tomoniga o‘tdi. Lekin Gannibal bu g‘alabadan to‘liq foydalana olmadi va o‘zining taktik muvaffaqiyatini strategik muvaffaqiyatga aylantirishga urinmadi. Rimning iqtisodiy va harbiy qudrati sindirilmadi. Karfagen armiyasi rimliklarni ruhan tushkunlikka tushira olmadi va ularning qarshilik ko‘rsatish qobiliyatini so‘ndira olmadi.

Miloddan avvalgi 212-yildan boshlab rimliklar tashabbusni o‘z qo‘liga oldilar. Miloddan avvalgi 210-yilda Publiy Korneliy Ssitsion qo‘mondonligidagi yangi legionlar Iberiyada (hozirgi Ispaniya) Yangi Karfagenga bostirib kirib, Karfagen armiyasining asosiy bazasini egallab oldilar. Miloddan avvalgi 207-yilda Metavr daryosi bo‘yidagi jangda

rimliklar Gasdrubal boshchiligidagi Karfagen armiyasini magʻlubiyatga uchratdilar. Gasdrubalning oʻzi shu jangda halok boʻldi.

Puni urushlarining keyingi borishi Rimning harbiy qudratining oshishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda Rim sarkardasi Publiy Korneliy Ssitsion maydonga chiqdi. U miloddan avvalgi 202-yildagi Zama jangida (Karfagenning janubida) Gannibal armiyasini tor-mor etdi. Ushbu gʻalabasidan soʻng u "Afrikalik" laqabini oldi. Kannae jangida boʻlgani kabi, bu jangda ham Nubiya otliqlari hal qiluvchi rol oʻynadi, ammo bu safar muvaffaqiyat rimliklar tomonida edi.

Miloddan avvalgi 201-yilda Karfagen Rim bilan oʻzi uchun ogʻir sharoitlarda sulh tuzdi. Unga koʻra, u barcha dengiz ortidagi yerlaridan ajraldi va faqat Afrikada Karfagen shahri yaqinidagi kichik bir hudud unga qoldirildi. Butun Karfagen floti (500 ta kema) Rimga oʻtdi. Gannibal miloddan avvalgi 183-yilda vafot etdi.

Miloddan avvalgi 146-yilda Karfagen Uchinchi Puni urushi davrida butunlay magʻlubiyatga uchradi va shahar butunlay vayron qilindi.

Rim va Karfagen oʻrtasidagi **Puni urushlari** 118 yil davom etib, natijada Rim davlati Janubiy Galliya, Janubiy Iberiya va Shimoliy Afrikadagi Karfagen hududlarini egalladi. Shuningdek, Makedoniya va Yunoniston Rimga qoʻshildi, Kichik Osiyo va Suriyada esa rimliklar oʻz siyosiy mavqelarini oʻrnatdilar.

Gay Mariyaning harbiy islohotlari. Miloddan avvalgi II asrda Rimda oʻtkazilgan muhim harbiy islohotlar konsul **Gay Mariya** faoliyati bilan bogʻliq. Uning taklifi bilan Rimning qurolli kuchlari militsiya tizimidan professional, yollanma armiyaga oʻtdi.

Legionlarning sathi ham o'zgartirildi: har uchta **manipula** bitta **kogortaga** (600 jangchi) birlashtirildi. Keyin bu kogortalar har biri beshta kogortadan iborat bo'lgan ikki chiziqda joylashtirildi. Shunday qilib, **kogorta** taktik birlikka aylandi. O'nta kogorta bitta legionga birlashtirilgan.

Kogortaga **tribun** qo'mondonlik qilgan. Manipulalarning kogortalarga birlashtirilishi legionning mustaqilligini va alohida bo'linmalarning zarbdor kuchini oshirdi, boshqaruvni yaxshiladi va yangi kogorta taktikasi rivojlanishiga asos soldi. Legionning kogortalar bo'yicha tashkil etilishi II asrning oxirigacha saqlanib qoldi.

5.7. Yuliy Sezar harbiy san'atining rivojlanishi.

Qadimgi Rim harbiy san'atining rivojlanishida **Gay Yuliy Sezar** (miloddan avvalgi 100-44 yillar) katta rol o'ynadi. Miloddan avvalgi 60-yilda u Rim legionlariga qo'mondonlik qilib, Ispaniyada g'alabalarga erishdi va shu bilan Rimda katta shuhrat qozondi. O'sha yili Sezar davrning nufuzli siyosiy va harbiy arboblari bo'lgan **Gney Pompey** va **Mark Krass** bilan ittifoq tuzdi. Shunday qilib, tarixda "**Birinchi triumvirat**" (Sezar, Pompey, Krass) deb nomlangan siyosiy birlashma paydo bo'ldi. Tez orada Sezar Rimning haqiqiy hukmdoriga aylandi va uning faoliyati respublika senatiga qarshi yo'naltirildi.

Miloddan avvalgi 59-yilda konsul etib saylangach, Sezar davlat tizimini mustahkamlash va armiya faxriylarining ijtimoiy muammolarini hal qilish maqsadida bir nechta qonunlarni qabul qildi. **Galliyaga yurishlari** (miloddan avvalgi 58-51-yillar) davomida u butun Alp orti

Galliyasini egalladi. Galliyadagi g'alaba Sezarning shon-shuhratini yanada oshirdi.

Sezar o'zining legionlarini yangi tamoyil bo'yicha tashkil etdi. Har bir legiondagi jangchilar soni **3000 dan 4500 kishigacha** yetkazildi. Legion tarkibiga 55 ta og'ir yoy otuvchi **karaballistlar**, 10 ta yovvoyi eshak va og'ir toshlar uloqtiradigan **katapultalar** kiritildi. Qal'alarni qamal qilish uchun mo'ljallangan texnika ham rivojlantirildi. Yordamchi piyoda qo'shinlar — kamonchilar va palaxmonchilar muhim rol o'ynay boshladi. Sezar armiyasida har bir legionda 300 chavandozdan tashqari, do'stona Galliya qabilalaridan kelgan **4-5 ming** nafar chavandoz ham bo'lgan.

Legionlarning jangovar tartibi. Vaziyatga qarab, legionning jangovar tartibi uch chiziqdan iborat bo'lgan.

- *Birinchi chiziqda 4 ta kogorta,*
- *Ikkinchi va uchinchi chiziqlarda uchtadan kogorta joylashgan.*

Ikkinchi chiziq asosan qo'llab-quvvatlovchi vazifani bajargan, uchinchi chiziq esa umumiy zaxirani tashkil etgan. Bu zaxira dushmanning fronti va qanotiga qarshi hal qiluvchi manyovrlarni amalga oshirish yoki uning zarbasini qaytarish uchun ishlatilgan. Legionning yangi jangovar tartibi juda barqaror edi. Avval faqat qal'alarni shturm qilish uchun ishlatilgan "**Toshbaqa**" usuli endi dushman otliqlarining to'satdan bergan zarbalaridan himoyalaniish uchun ham qo'llanila boshlandi.

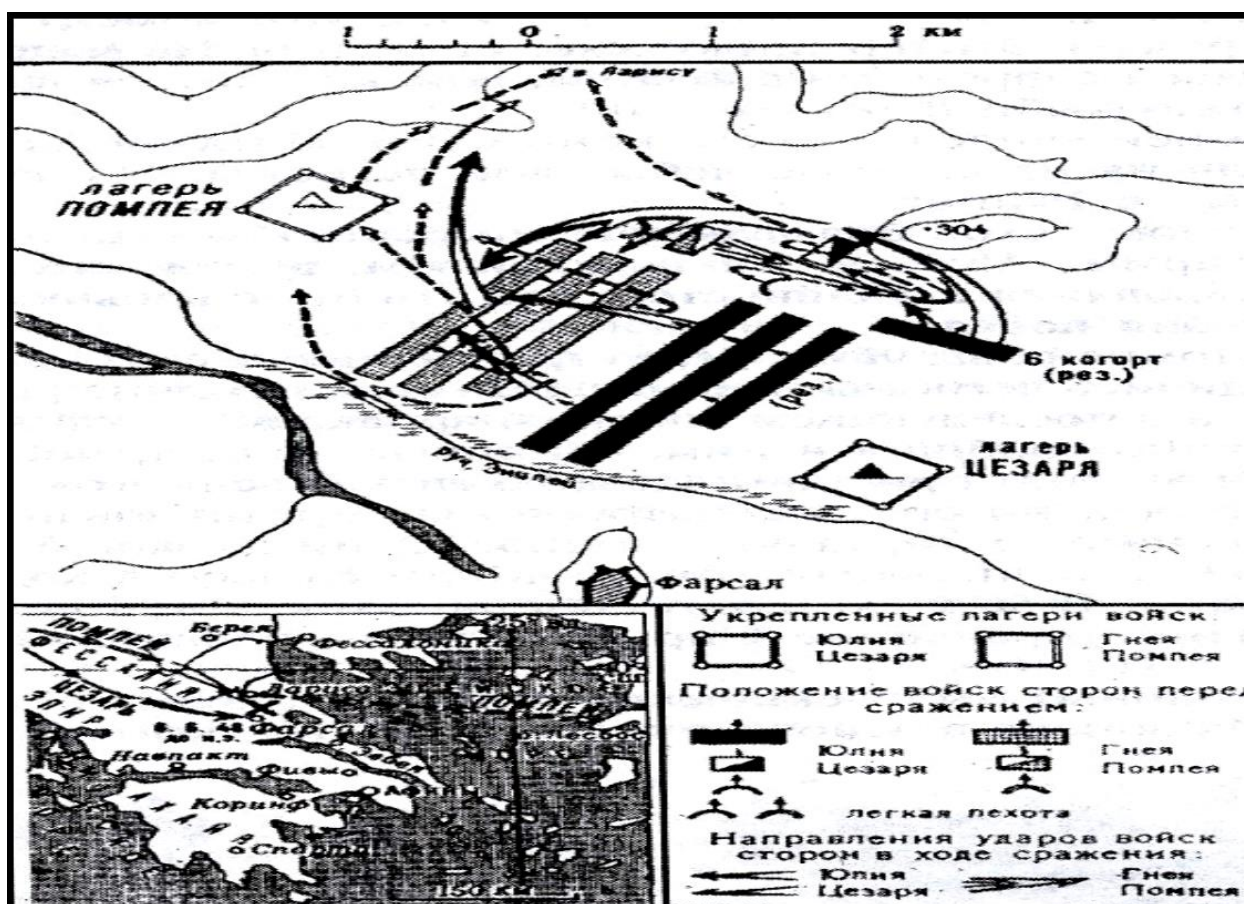
Safar paytida **avangardga** otliqlar va yengil qurollangan piyodalar ajratilgan, ular oldindan yo'naltirilgan ilg'or otryadlarni va razvedkachilarni o'z ichiga olgan. **Arergardga** muntazam piyodalarning uchdan bir qismigacha ajratilgan, ularning aksariyatini yosh legionerlar

tashkil etgan. Legionlar asosiy kuchlarni tashkil qilgan. Sezar davrida legionlar juda harakatchan bo'lib, bir kunlik yurish 25 kilometrdan oshmagan, tezkor yurish 30 kilometrdan ortiq, o'ta tezkor harakatlanish esa 45 kilometrga yetgan.

Sezarning harbiy tashkilotchilikdagi o'рни. Sezarning Rim armiyasida shtab va muhandislik xizmatlari asoslarini yaratishda katta hissasi bor. Sarkardaning shtabi harbiy boshliqlarni tayyorlash maktabiga aylandi. Shtab legatlar va tribunlardan iborat bo'lgan. Legatlar – senat tomonidan tayinlangan yordamchilar bo'lib, ular yirik qo'shin otryadlari yoki jangovar tartibning bir qismiga qo'mondonlik qilgan. Legionda 6 nafardan harbiy tribunlar bo'lib, ular sarkardalar va legatlarning buyruqlarini bajargan, kichik otryadlarga qo'mondonlik qilgan va harbiy kengashlarda qatnashgan. Shtablarga ad'yutantlar vazifasini bajaruvchi yosh ko'ngillilar biriktirilgan.

Farsal jangi (miloddan avvalgi 48-yil). Kogorta taktikasi o'z amaliy ifodasini Rimdagi fuqarolar urushi vaqtida **Yunonistonning Farsal shahri** yaqinida Sezar bilan Pompey o'rtasida hokimiyat uchun bo'lgan jangda topdi.

- **Pompey** qo'shinida 30 ming piyoda va 4 ming otliq bo'lgan.
- **Sezar** qo'shinida esa 30 ming piyoda va 1-2 ming otliq bor edi.

5.6.rasm. Miloddan avvalgi 48-yil 6-iyundagi Farsal yaqinidagi jang.

Har bir tomondagi qo'shinlar 10 tadan safga ega bo'lgan uch chiziqdan tashkil topgan. Sezar otliqlari asosiy zarba berish ehtimoli bo'lgan yo'nalishni oldindan bilgan holda, uchinchi chiziqdan **10-legionning** oltita saralangan kogortasini olib, ularni alohida zaxira sifatida o'ng qanoti ortiga joylashtirdi.

Jang boshlanganda Pompey otliqlari Sezarning chavandozlarini siqib keldi, lekin ular alohida zaxira bilan qarshi zarba berdi. So'ng Sezarning otliqlari qarshi hujumga o'tib, Pompeyning otliqlarini chekinishga majbur qildi. Pompey otliqlarini ta'qib qilishni boshlagan Sezarning piyodalari va otliqlari dushmanning asosiy kuchlarining qanoti tomoniga chiqdi. Shu vaqtda Sezar umumiy zaxirani jangga kiritdi. Bu jangning taqdirini hal qildi. Bir vaqtning o'zida ham frontdan, ham qanotdan berilgan zarbalarga

dosh bera olmagan Pompey qo'shinlari pala-partish chekinib, tor-mor etildi.

Farsal jangining hal qiluvchi natijasini Sezar armiyasining umumiy zaxirasi tomonidan berilgan to'satdan zarba hal qildi. Shu tariqa, zaxira endi faqat tasodifiy muvaffaqiyatlarni rivojlantirish vositasi bo'lib qolmasdan, balki g'alabaga erishishning asosiy vositasiga ham aylandi.

Jangdan so'ng, Misrda **Pompey** o'ldirildi. Uning o'limidan uch kun o'tgach, Sezar legionlari Iskandariyaga yetib keldi. Misrda rimliklar Ptolemey qo'shinlarini, keyinchalik esa Kichik Osiyoda **Farnak** qo'shinlarini tor-mor etdilar. Bu g'alabalardan so'ng Sezar Rimga mashhur "Veni, vidi, vici" (Keldim, ko'rdim, g'alaba qildim) xabarini yo'llagan edi.

Miloddan avvalgi 44-yilda senat Sezarga "mangu" unvonini, ya'ni umrining oxirigacha diktatorlik qilish huquqini berdi. Biroq, senatorlar orasida unga qarshi fitna uyushtirildi va miloddan avvalgi 44-yil 15-mart kuni senat majlisida Yuliy Sezar o'ldirildi.

Bundan avval, miloddan avvalgi 53-yilda Rim-Parfiya urushi paytida **Mark Krass** ham o'ldirilgan edi. Miloddan avvalgi 56-yilda triumvirlar kelishuviga binoan Krass Suriya hukmdori etib tayinlangan va Rimning Parfiya bilan urushini shu yerdan boshlagan edi.

Parfiyaliklar (parnlar) Yaqin Sharqni bosib olgan skif qabilalari bo'lgan. Ularning armiyasi asosan otliq kamonchilardan iborat edi. Ular ot ustida turib orqaga burilib bexato o'q uzish mahoratlari tufayli "**Parfiya o'qchilari**" iborasining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Kamonchilar o'qlari bilan dushmanga sezilarli talafot yetkazgach va ularning jangovar

tartibida parokandalik boshlangach, ortda turgan og‘ir qurollangan otliqlar (**katafraktariylar**) nayzalari bilan hujumga o‘tishga tayyor turgan.

Miloddan avvalgi 53-yilda Krass qo‘mondonligidagi Rim legionlari Dajla daryosidan o‘tib, uning chap qirg‘og‘i bo‘ylab janubi-sharqqa harakat qildi. Krassning armiyasi yettita legindan iborat bo‘lib, ularda 4 mingga yaqin otliq va shuncha yengil qurollangan piyodalar (jami 35-40 ming kishi) bor edi. Rimliklarga qarshi **Surena** qo‘mondonligidagi 10 ming jangchiga ega Parfiya qo‘shini yuborilgan edi.

Parfiya qo‘shini hal qiluvchi jangdan qochib, maxsus otryadlar bilan manyovr qilib, rimliklarni holdan toydirdi va ularni hiyla bilan cho‘lga chiqishga majbur etdi. Bu yerda parfiyaliklar o‘zlarining otliq kamonchilarini samarali qo‘llashi mumkin edi.

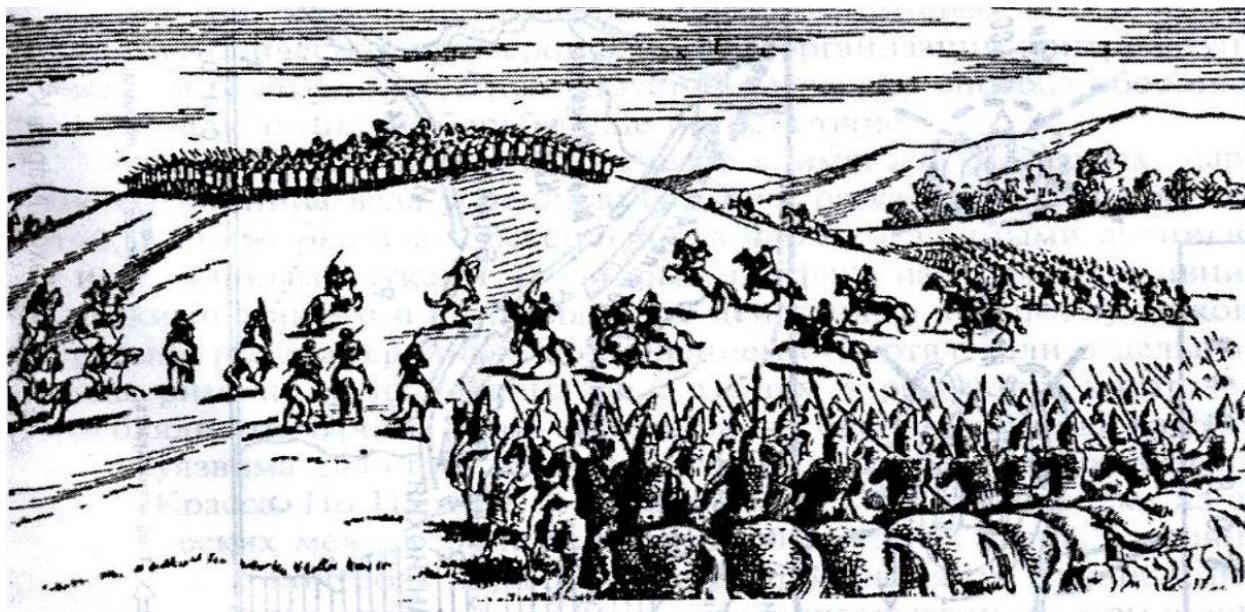
Rim armiyasi suvsiz cho‘lda uzoq safardan holdan toyganidan keyin, Surena faol jang harakatlariga o‘tdi. Parfiyaliklar Krassning o‘g‘li Publiy boshchiligidagi 1300 otliq, 500 kamonchi va 8 piyoda kogortasini (jami 5 mingga yaqin piyoda) pistirmaga tushirishga va ularni qirib tashlashga muvaffaq bo‘ldi. Bu paytda Krass qo‘mondonligidagi rimliklarning asosiy kuchlari tepalikda mudofaani egallagan edi, Krass o‘g‘lining qaytishini kutib, hech qanday jang harakati olib bormadi. Qirning yon bag‘rida qator-qator bo‘lib joylashgan rimliklar parfiya kamonchilari uchun oson nishonga aylandi.

Surena qo‘shinlari rimliklarni otliqlar bilan qurshab oldi va ularning zich jangovar tartibiga kamon o‘qlarini yog‘dirib, katta talafot yetkazdi. Rimliklarning parfiyaliklarni yaqin masofadagi jangga tortishga urinishlari muvaffaqiyatsiz tugadi, chunki parfiyaliklar jangga kirmasdan, dushmanga o‘q yog‘dirib chekinardi.

Rim qo‘shinining chekinishi va Krassning o‘limi. Kech tushishi bilan parfiyaliklar ortga chekindi. Krassning harakatsizligini ko‘rgan ikki rimlik legat tunda yashirincha chekinishga qaror qildi. Biroq, chekinish uyushmagan holda kechdi. Bosh kuchlardan ajrab ketgan bitta legat to‘rtta kogortasi bilan yo‘ldan adashdi. Ertalab parfiyaliklar bu otryadni qurshab olib, qirib tashladilar. Keyin ular rimliklarning lagerini egallab, u yerdagi 4 mingga yaqin rimlikni yo‘q qildilar.

Shundan so‘ng, Surena rimliklarning qolgan kuchlarini ta‘qib qilishni boshladi. Krass 7 mingdan ortiq legioner bilan Karri qal’asiga yashirinishga muvaffaq bo‘ldi. Ruhleri tushib ketgan legionerlarning qistovi bilan u qal’adan chiqib, shimolga chekinishda davom etdi. Ammo yo‘ldan adashdilar va keyingi kun parfiyaliklar tomonidan qurshab olindilar.

Miloddan avvalgi 53-yil 12-iyunda Sinnaki qal’asi yaqinida Surena rim sarkardasiga sulh muzokaralarini boshlashni taklif qildi. Krass tepalikdan tushganda, uni kutib turgan Surena boshchiligidagi otryad Krassni o‘ldirdi. Omon qolgan rimliklarning bir qismi tarqalib ketdi, ikkinchi qismi esa asir tushdi. Bu yurishdan faqat 10 mingga yaqin kishi qaytib keldi.

5.7.rasm. Rimliklarning ilg‘or otryadlariga qarshi parfiyaliklarning hujumi.

Rimliklarning yo‘qotishlari halok bo‘lgan 20 ming askar va 10 ming asirdan iborat bo‘ldi.

Krassning Parfiyaga yurishi va miloddan avvalgi 53-yildagi Karri jangidan keyin Rimliklar Sharqiy viloyatlar ustidan hukmronlikni qayta tikladilar. Shunga qaramay, parfiyaliklarning tinimsiz ta‘qiblari natijasida Rim legionlarining ruhi tushirib yuborildi va oxir-oqibat ular mag'lubiyatga uchratildi.

5.8. Rim harbiy san‘atining yangi davri: German qabilalarining bostirib kirishi

Milodiy I-II asrlarda Rim davlati o‘z chegaralarining maksimal kengligiga yetdi va respublikadan imperiyaga o‘tishni amalga oshirdi. Imperator **Adrian** hukmronligi davrida legionlarni to‘ldirish tizimi o‘zgartirildi: harbiy xizmatga 17-20 yoshli erkaklar ko‘ngillilik asosida qabul qilina boshlandi. Legioner imperatorga qasamyod keltirib, 25-30 yil xizmat qilish majburiyatini oldi va shu tariqa professional jangchiga

aylandi. Armiyadagi xizmati uchun unga muntazam oylik maosh toʻlangan.

Rim armiyasi endi doimiy armiyaga aylandi, uning legionlari respublika davridagidek harbiy yurishdan keyin tarqatib yuborilmas edi. Fuqarolik urushlari davrida susaygan qattiq harbiy intizom qayta tiklandi.

Rim armiyasining tarkibi va mudofaa inshootlari. Armiya tarqoq holda joylashtirilgan boʻlsa-da, uni boshqarish markazlashtirilgan edi. **Reynda 8 ta legion**, Dunay davlatlarida 6 ta, Suriya va Kichik Osiyoda 4 ta, Ispaniyada 3 ta, Afrika va Misrda esa 2 tadan legion joylashtirilgan boʻlib, Reyndagi legionlar Rim armiyasining asosiy kuchini tashkil etgan. Legiondagi jangchilar soni oshirildi (piyodalar 6100 nafargacha, otliqlar esa 726 nafargacha). Legiona **prefekt**, kogortalarga **tribunlar** qoʻmondonlik qilgan, **senturionlar** esa kichik qoʻmondonlik safiga kiritilgan. Piyodalar va otliqlarning jangovar tayyorgarliklari sezilarli darajada yaxshilandi. Yirik birlashmalar muntazam ravishda birgalikda oʻquv safarlarini amalga oshirganlar.

Rim imperiyasining chegaralarida yirik mudofaa inshootlari — **devorlar** qurilgan. Ular uzun qoziqlar oʻrnatilgan tuproq devorlar va chuqur xandaqlardan iborat boʻlgan. Balandliklar ustida kuzatuv minorlari va qoʻriqlov postlari oʻrnatilgan. Ushbu inshootlarning orqasida harbiy yoʻllar qurilgan boʻlib, bu qoʻshinlarning chegara boʻylab tez harakatlanishiga imkon bergan.

Muhim mudofaa devorlari:

- **Adrian devori** — Britaniyaning shimolida.
- **Troyan devori** — Dnestr va Prut oraligʻidagi Bessarabiyada (gʻarbiy Moldaviya).

- **Tripoli devorlari** — Afrikada.

Milodiy I asrda rimliklar Iudeyaga yurish qildilar. Miloddan avvalgi 63-yildagi Iudeya urushida rimliklar Quddusni egallagan edilar. Iudeya Rimning Suriya viloyati tarkibiga kirgan.

Rim armiyasining **Britaniya urushlari** (milodiy 77-78-yillar) natijasida Rimning Britaniyadagi viloyatiga orolning shimolidan yangi hudud qo'shildi. Biroq, milodiy II asrning oxirida Rim imperiyasi tez-tez strategik mudofaaga o'ta boshladi, chunki u o'zining ulkan hududini samarali nazorat qila olmadi. Imperiyaning siyosiy zaiflashuvi va **varvarlarning bosqini** viloyatlarning hukmron doiralarini o'z hokimiyatlari va chegaralarini himoya qila oladigan mustaqil davlatlarni tashkil etishga majbur qildi.

Harbiy tizimdagi o'zgarishlar. Rim fuqaroligi viloyatlar aholisiga ham berila boshlandi. Legionerlarga yerlar berilgan, ular oila qurib, o'z xo'jaliklariga ega bo'lganlar. Bu holat legionlarning jangovar tayyorgarligini sezilarli darajada pasaytirdi, chunki askarlar faoliyatining yarmini dehqonchilik tashkil etgan. Avval Rimning ustunliklaridan biri bo'lgan temir intizom o'tmishda qolib ketdi.

Bu davr piyodalarining o'ziga xos tomoni dushman bilan qo'l jangiga kirishishni xohlamaslik bo'lgan. Kamon va drotiklar (qo'l nayzalari) nafaqat yoyma safda, balki jipslashgan jangovar safda ham qo'llanila boshlandi. Og'ir sovutlar tashlab yuborilib, og'ir nayzalar yengilroqlari bilan almashtirildi.

Jangovar tartibning falangaga qaytishi. Rim armiyasining jangovar tartibi **falangaga** qaytdi. Biroq, bu saf endi hujumdan ko'ra ko'proq mudofaa uchun yaroqli edi.

- **Birinchi beshta kogorta** – to‘rtta oldingi safni tashkil etgan.
- **Keyingi beshta kogorta** – to‘rtta orqa safni tashkil etgan.

Butun legion sakkizta safda saflangan. Ulardan birinchi to‘rttasi yengil **pilumlar** bilan, qolganlari esa nayzalar bilan qurollangan edi. Eng yaxshi og‘ir qurollangan jangchilar zaxiraga ajratilgan. Kogortalar taktik mustaqillikni yo‘qotib, jangda manyovr qila olmasdi.

Imperiyaning inqirozi va german bosqinlari. Milodiy III asrda Rim imperiyasiga german qabilalari, shu jumladan **gotlar** tez-tez hujum qila boshladi. Imperiyaning inqirozi qullar va kolonlarning qo‘zg‘olonlarida ham namoyon bo‘ldi. Reyn va Visla o‘rtasida yashovchi qabilalar Rim imperiyasi hududiga bostirib kirib, chegara hududlarini talon-taroj qila boshladi. Ular qullarning qo‘llab-quvvatlashiga tayangan. Imperatorlar tez-tez almashib turar, bu esa harbiy intizomni butunlay qulatdi. Delbryukning aytishicha, bu davrda "askarlar imperatorga bog‘liq ekanliklarini unutib qo‘ygan, imperatorlar esa askarlarga bog‘liq bo‘lib qolgan".

330-yilda imperator **Konstantin** imperiya poytaxtini Vizantiya shahriga ko‘chirdi. Yangi poytaxt **Konstantinopol** (hozirgi Istanbul) deb nomlanib, "**ikkinchi Rim**" deb atala boshladi.

Imperator **Valent** (364-378-yillar) hukmronligi davrida g‘arbiy qabilalarning yangi hujumlari boshlandi. Hozirgi Qozog‘iston cho‘llaridan esa **gunn** ko‘chmanchi turkiy qabilalari kelib, Qora dengiz bo‘yi cho‘llarida joylashgan **ostgotlar** (Sharqiy gotlar) va **sarmatlar** (alanlar) qabilalarini o‘zlariga bo‘ysundirdilar. Dnestrning g‘arbiy qismida joylashgan **vestgotlar** ham gunnlarning bosqinlari natijasida Dunayga chekinib, imperatorning ruxsati bilan Frakiyaga joylashdilar.

Umuman olganda, gotlar, vandallar va boshqa german qabilalari nayza, qalqon, bolta va drotiklar bilan qurollangan bo'lib, qilich va kamon ularda kam uchragan. Faqatgina qabila boshliqlari — **tanlar** zirh kiyishgan. Ular uchun otliq qo'shin asosiy jangovar kuch hisoblangan va ularning asosiy taktikasi barcha kuchlar bilan birgalikda umumiy hujumga o'tish bo'lgan.

Adrianopol jangi (378 yil). Gotlar va vandallar Rim armiyasining zaiflashganini sezib, muvaffaqiyatli bosqinchilik harakatlarini amalga oshira boshladi. 378-yilda imperator **Valent** Frakiyani talon-taroj qilgan **vestgotlardan** shafqatsizlarcha o'ch olishni xohlab, G'arbiy viloyatlardan keladigan qo'shnlarni kutmasdan, Sharqiy Rim imperiyasi armiyasini jangga boshladi. U gotlar lageriga hujum qilishga tayyorlanayotgan paytda, u yerda gotlarning otliqlari yo'q edi. Lekin ko'p o'tmay otliqlar qaytib kelib, rimliklarning qanotlari va orqa tomonidan hujumga o'tdilar. Natijada imperator **Valent** halok bo'ldi va rimliklar og'ir mag'lubiyatga uchradilar.

378-yildagi **Adrianopol jangida** gotlarning g'alabasi Rim imperiyasining qudratiga butunlay putur yetkazdi. Bu jang tarixchilar uchun "**kavaleriya davri**" ning boshlanishi sifatida qabul qilindi, chunki otliq qo'shinlar "urush maydonining shahzodasi"ga aylandi.

Imperiyaning bo'linishi va qulashi. 395-yilda Rim imperatori **Feodosiy** o'z imperiyasini ikki o'g'liga bo'lib berdi. Shunday qilib, Rim imperiyasi G'arbiy va Sharqiy qismlarga bo'lindi. Sharqiy qismning mustaqil davlatga ajratilishi Rim imperiyasining yemirilishini anglatardi.

V asrning boshida **Alarix** boshchiligidagi **vestgotlar** Italiyaga bostirib kirib, 410-yilda rimlik qullar yordamida **Rimni bosib oldilar.**

"Varvarlar" zarbasi ostida Rim quladi. Imperiyaning chegaralari ochiq qolib, franklar va burgundlar Reyn daryosidan o'tib, Galliyaga bostirib kirdi, vandallar esa Ispaniyani egalladi.

476-yilda **G'arbiy Rim imperiyasining** hukmronligi butunlay tugatildi. Sharqiy Rim imperiyasi esa yana ming yil davomida o'z hukmronligini saqlab qoldi.

Qadimgi Rimda harbiy-nazariy fikrlashning rivojlanishi miloddan avvalgi II asrdan milodiy IV asrgacha bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Bu davrning ko'plab urushlari tarixchilarning asarlarida o'z aksini topgan.

Miloddan avvalgi II asrning yirik tarixchisi **Polibiy** (miloddan avvalgi 210-128 yillar) hisoblanadi. Uning "**Umumiy tarix**" asari Ikkinchi Puni urushidan boshlab Yunonistonning rimliklar tomonidan bosib olinguniga qadar bo'lgan urushlarni qamrab oladi. U voqealarni shunchaki bayon etmasdan, ularni chuqur tahlil qilgan. Polibiy urushlarni bir-biri bilan bog'liq holda o'rganishni, ularni umumiy tarixiy voqelikdan ajratmaslikni talab qilgan. U harbiy ishning bilimdoni sifatida nafaqat urushlar va janglarni yozib qoldirgan, balki g'alabalar va mag'lubiyatlar sabablarini, jangovar tartiblarning afzallik va kamchiliklarini, taktik qoidalar va strategik usullarni tadqiq etgan.

5.9. Vejetsiyning harbiy g'oyalari.

IV asrning harbiy nazariyotchisi **Vejetsiyning** asarlari alohida e'tiborga loyiq. U o'tmishdagi urushlar va janglarning jangovar tajribasi hamda harbiy nazariyasini mukammal o'rganib, "**Harbiy ish asoslarining qisqacha ta'rifi**" asarini yozgan. Bu asarida u armiyani to'ldirish,

o'rgatish, tashkil etish, jangovar tartiblar, taktik qoidalar, urush va janglarni olib borish usullarini batafsil yoritgan.

Vegetsiyning asarlari 4 ta kichik kitobdan iborat bo'lib, qisqa va aniq yozilgan. Ular mazmuni bo'yicha qadimgi Rim armiyasining nizomi hisoblanadi.

Vegetsiyning harbiy g'oyalari quyidagilardan iborat

- **Armiyani to'ldirish:** Vegetsiy armiyaga shaharliklardan ko'ra qishloq xalqidan ko'proq olishni tavsiya etgan, chunki ularning harbiy ishga layoqati yaxshiroq bo'lgan. Shuningdek, armiyaga yoshlarni jalb etish muhim, chunki ular harbiy ishni yaxshi o'zlashtiradi, harakatchan va chaqqon bo'ladi. Uning fikricha, "davlatning xavfsizligi sog'lom tana va sog'lom ruhga ega bo'lgan yoshlarga bog'liq".

- **Harbiy mashg'ulotlar:** Vegetsiyning eng mashhur aforizmi: "Kim tinchlikni xohlasa, urushga tayyorgarlik ko'rsin". Uning ta'kidlashicha, g'alaba qozonish uchun jangchilarni mukammal o'rgatish zarur. U, avvalo, jangchilarni mehnatga o'rgatish kerak deb hisoblagan: *"Tez-tez jangchilarga o'rmon kestirish, og'ir yuklarni olib yurishga, chuqurliklardan sakrab o'tishga majbur qilish kerak, toki bu odat bo'lib qolsin"*. Uning xulosasi: *"Jang paytida qilinishi kerak bo'lgan barcha ishlarni tinchlik paytida qilib, ularni mukammal egallash kerak"*.

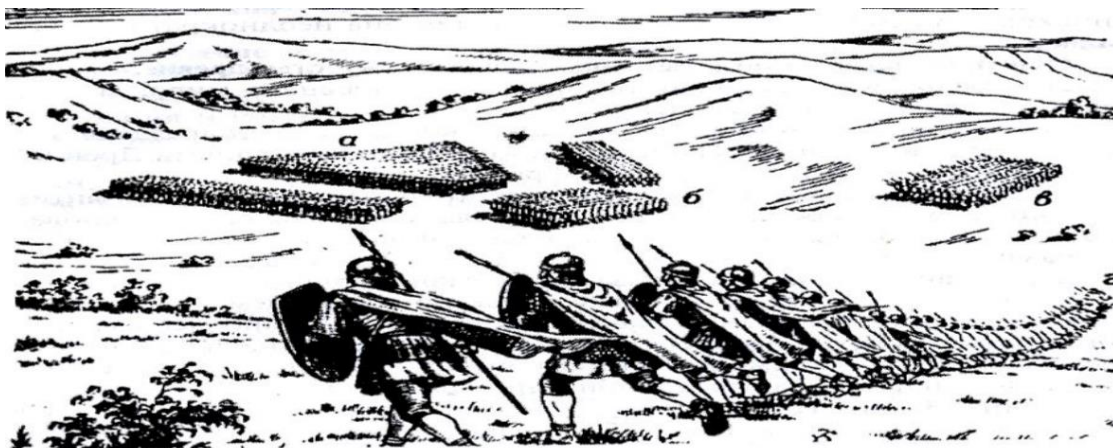
- Jangchi otda yurishga, to'siqlardan oshib o'tishga va suzishga o'rgatilgan. U mohirlik bilan qurol ishlatishi, nayza bilan harakatlanishi, kamondan otishi va palaxmon bilan toshlarni 200 metrgacha uloqtirishi kerak bo'lgan. Har bir jangchidan yaxshi chavandoz bo'lish talab qilingan.

- Vegetsiy jangovar tartibning bo'yiga uzunligini oshirishni ma'qul ko'rgan va falangaga qaytish tarafdori bo'lgan. Uning takliflariga ko'ra,

dushmanning qanotlarini o‘rab olish kerak. Shuningdek, vaziyatga qarab "pona" (uchburchak), "arra" va "dumaloq" shaklidagi saflardan foydalanishni tavsiya etgan. "Pona"ga qarshi esa V-harfi shaklidagi "qaychi" jangovar tartibini qo‘llashni maslahat bergan.

- Vegetsiy qo‘mondonlik safining xizmatiga katta e‘tibor bergan. Uning fikricha, yuqori lavozimni faqat barcha boshlang‘ich lavozimlardan ketma-ket o‘tgan komandir egallashi kerak. Har bir tribun (kogorta komandiri) o‘z kogortasining holati uchun mas‘ul bo‘lishi lozim.

- "Legion" so‘zining ma‘nosi "tanlab olingan" degan ma‘noni anglatadi. Vegetsiyning so‘zlariga ko‘ra, "hamma tomonlama but bo‘lgan, chetdan hech qanday yordamga muhtoj bo‘lmagan legion odatda har qanday dushman to‘dasi ustidan g‘alaba qozonishi mumkin".

5.8.rasm. Vegetsiy ta'limoti bo'yicha jangovar tartibning saflanishi:

a) «pona»; b) «qaychi»; v) «dumaloq»; g) «arra»

Jangda qo‘shinni boshqarish masalalariga Vegetsiy katta e‘tibor berib, bu ish bilan har kuni shug‘ullanishni talab qilgan. Uning so‘zlariga ko‘ra, "barcha narsalar orasida, beriladigan signallarni aniq bajarish g‘alabaga erishishning asosiy omilidir". Rim armiyasida uch turdagi signallar qo‘llanilgan: so‘zlar (inson ovozi), tovush (karnay, surnay,

burg'u) va "so'zsiz" signallar (burgutlar, belgilar, bayroqchalar, qo'l harakatlari, olov, tutun).

Vegetsiy g'alabaga erishishning asosiy sharti o'z rejalarini va maqsadlarini sir saqlash deb hisoblagan. U shunday yozadi: "Nima qilish kerakligini ko'pchilik bilan muhokama qil; lekin nima qilishingni juda kam, eng sodiq kishilar bilan muhokama qil, yaxshisi o'zing hal et. Hali bajarmagan rejangni dushman bilmaganidan yaxshiroq reja yo'q".

Armiya ta'minotini tashkil etish ham muhim ahamiyatga ega edi. "Har bir yurishda sening g'alabang – senda oziq-ovqatning serob bo'lishi, dushmaningning esa ochlikdan qiynalishidir," degan edi Vegetsiy.

Jang maydonini tanlashda ham strategik omillarga e'tibor qaratilgan: quyosh, chang va shamol. Bularning barchasi qo'shinning orqasida bo'lishi va dushmanning ko'zini qamashtirishi kerak edi. Chekinayotgan dushmanni ta'qib qilishda ehtiyotkor bo'lish, pistirmaga tushib qolmaslik muhim bo'lgan. Vegetsiy o'z asarlarida mudofaa va qal'alarni qamal qilishga alohida o'rin ajratgan.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. *Antik davr strategiyasi qanday elementlarni o'z ichiga olgan? Matndan misollar keltiring.*
2. *Yunon goplitlarining qurollanishini va jangovar safini (falanga) jadval shaklida tasvirlang, uning kuchli va zaif tomonlarini ko'rsating.*
3. *Rim legionining tuzilishi nima edi va manipula va kogorta tushunchalarini izohlang?*
4. *Kanna jangida Gannibalning taktikasi haqida qisqa maqola yozing va uning Rim qo'shiniga qarshi samaradorligini tahlil qiling.*

5. *Qadimgi Misr, Ossuriya va Xitoy harbiy san'atining qaysi jihatlari o'xshash bo'lgan?*
6. *Afinada Solon islohotiga ko'ra, fuqarolarni mulkiy malakasiga qarab guruhlarga bo'lishni va har bir guruhning armiyadagi rolini ro'yxatlang.*
7. *Peloponnes urushlarining boshlanishiga nima sabab bo'lgan va urushning asosiy tomonlari kimlar edi?*
8. *Nikiy sulhi shartlarini va uning urushning birinchi bosqichiga qanday ta'sir etganini tahlil qilib, jadval shaklida taqqoslang.*
9. *Sisiliya ekspeditsiyasi Afinaga qanday oqibatlariga olib keldi?*
10. *Aleksandr Makedonskiyning Gavgamela jangidagi strategiyasini chizmada tasvirlang va uning g'alabasining sabablarini tushuntiring.*
11. *Aleksandrning O'rta Osiyoga yurishi davomida qanday qarshiliklarga duch kelgan va bu yurishning natijasi nima bo'lgan?*
12. *Qadimgi Rimda Serviy Tulliy islohoti bo'yicha fuqarolarni harbiy tabaqalarga bo'lishni va ularning qurollanishini taqqoslab, jadval tayyorlang.*
13. *Rim legionining jangovar safi qanday tuzilgan va triariylarning roli nima edi?*
14. *Sun Szi va Yuliy Sezarning asarlarida harbiy nazariya qanday yoritilganligini solishtiring va o'z fikringizni qo'shing.*
15. *Peloponnes urushining oqibatlarida Yunoniston polislarining harbiy va iqtisodiy ahvoli qanday o'zgargan?*

Mavzuga doir qo‘shimcha adabiyot:

The Military Revolution: What were Philip II’s Reforms of the Macedonian Military and how Revolutionary were they?

Michael J. Rasak. Mission Command:in Ancient Rome, 218 BC-AD 100. February 2024.

Mavzuga oid video material:

Ancient Greek Hoplite Army. Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

Ancient Artillery Of The Roman Army. Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

6-MAVZU: QADIMGI O'RTA OSIYODA HARBIY SANA'T TARIXINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

Reja:

- 6.1. *Sak - massaget, skiflarning harbiy san'ati;***
- 6.2. *Mil.avv. VI - IV asrlarda O'rta Osiyo xalqlarining harbiy potensiali;***
- 6.3. *So'g'dlar, saklar va massagetlarning yunon-makedon bosqinchilariga qarshi kurashi. Spitamen;***
- 6.4. *O'rta Osiyo davlatlarining antik davrdagi harbiy san'at tarixi;***

Tayanch tushunchalar: *Sak-massaget, skif, ko'chmanchi chorvachilik, yilqichilik, chavandozlik, jasorat kamari, o'lja, musobaqa, ot poygasi, egar-jabduq, qalqon, sovut, qalpoq, bargustvon (ot yoping'ichi), pistirma, pona safi, chekinish taktikasi, zaxira qo'shin, Kayxusrav II, To'maris, Araks (Amudaryo), Doro I, Shiroq, Skunxa, Behustun yozuvlari, Harbiy hiylalar (Poliyen asari), Qora dengiz skiflari, Issiqko'l qo'rg'oni, Akinak (xanjar), Sagaris (jangovar bolta), Temir sovut, dubulg'a, o'qdon (sadaq), otlarga sovut, marosim qilichi, qurolsozlik*

6.1. Sak - massaget, skiflarning harbiy san'ati

Miloddan avvalgi III ming yillikdan boshlab Sak va skif qabilalari Shimoliy Xitoydan Sharqiy Turkistongacha, O'rta Osiyo, Kaspiy dengizi sohillaridan Qora dengiz bo'ylarigacha cho'zilgan ulkan hududlarda yashaganlar. Ular asosan ko'chmanchi chorvachilik, yilqichilik, baliqchilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan. Antik mualliflar Yevropada

yashagan saklarni O'rta Osiyodagi saklardan farqlash uchun ularni "skif" deb ataganlar.

Sak-massagetlar hayoti doimiy xavf-xatar bilan bog'liq bo'lgan. Yer, suv va yaylovlar uchun boshqa qabilalar bilan tez-tez to'qnashuvlar bo'lib turgan. Qurg'oqchilik, ochlik va qahraton qish ham ularning hayotini xavf ostiga qo'ygan. Shuning uchun urug'ning har bir a'zosi jangchi bo'lishi, o'z uyi va podasini himoya qila olishi shart edi. Ular qilich, kamon, nayza kabi qurollardan foydalanishni, shuningdek, mohir chavandoz bo'lishni hayotiy zarurat deb bilganlar.

Ko'chmanchilarda harbiy san'atga yoshlikdan tayyorgarlik ko'rilgan. Chaqaloqlarni sog'lom va kuchli bo'lib o'sishi uchun qor yoki sovuq suvga tashlab olish odati bo'lgan. Bolalar kichik yoshdanoq ovga o'rgatilgan. Bir manbada aytilishicha, "qo'yga minishga qodir bo'lgan bola kamondan qush va mayda jonivorlarni otishni uddalaydi va ularni ovqatga ishlatadi".

O'smirlarning balog'atga yetganligi turli sinovlar bilan aniqlangan. Masalan, ba'zi qabilalarda 15 yoshli o'smir beliga "jasorat kamari"ni bog'lab, dushmanga qarshi hujumga yuborilgan. Agar u dushman boshini olib kelsa, "ikki marta tug'ilgan haqiqiy erkak" deb tan olingan. Agar qaytib kelmasa, u haqida hech kim eslamagan. Doimiy oziq-ovqat zaxirasi va sero't yaylovlar uchun kurash ko'chmanchilarning harbiy mahoratini doimiy takomillashtirishga undagan.

Ko'chmanchilarning hayot tarzi va harbiy san'ati. Qadimgi yozuvchilardan birining qahramoni Toksaris ko'chmanchilar hayotini shunday tasvirlaydi: "Bizda doim urushlar olib boriladi, yo biz hujum qilamiz, yo bizga hujum qilishadi, yo biz yaylovlar uchun urushamiz".

Uning hikoyalaridan birida, ko'chmanchilar kutmagan odamlarga hujum qilib, ularni qochishga majbur etishadi, qurol ko'tarishga qodir bo'lganlarning aksariyatini o'ldirib, qolganini asir olib ketishadi. Shu bilan birga, ular o'lja va mol-mulkni o'zlashtiradilar. Bu so'zlar ko'chmanchilar hayotining doimiy urush va kurashlardan iborat bo'lganini ko'rsatadi.

Sak-skiplarda o'smirlar bolalikdan harbiy ishlarni o'rganib, bir necha qiyin sinovlardan o'tgandan so'nggina haqiqiy jangchi sifatida tan olingan. Har bir o'smirda go'daklikdan sabr-toqat, chidam va iroda shakllantirilgan. Ularga ekstremal vaziyatlardan chiqib ketish, o'zini himoya qilish, jang san'ati va chavandozlik mahorati o'rgatilgan. Ot sak-massagetlar uchun eng yaqin do'st va yordamchi bo'lgan.

Chavandozlik va otda jang qilish bo'yicha doimiy musobaqalar va bellashuvlar o'tkazilgan. Bugungi kungacha yetib kelgan ko'pkari va ot poygasi kabi an'analar qadimiy ajdodlarimizning ot bilan bog'liq mahoratidan bir parcha, xolos. O'rta asrlarda Yevropadagi harbiy turnirlar ham aynan qadimgi sharq jangchilarining musobaqalaridan o'zlashtirib olingan.

Saklar uchun chopib ketayotgan ot ustida 200 metrgacha masofadagi nishonga bexato o'q uzish oddiy hol bo'lgan. Harbiy yurishlar vaqtida jangchilar, odatda, ikki otdan foydalanganlar. Sak-ski ayollari ham mohir chavandoz va jangchi bo'lib, harbiy yurishlarda faol qatnashganlar.

Ko'chmanchilar yilqichilikka alohida e'tibor berganlar. Nasldor otlar ko'paytirilib, ular juda qadrlangan. Egar-jabduqlarni tayyorlash bo'yicha mohir ustalar bo'lgan. Sak-skiplarda asosiy qurol kamon va uzun nayza hisoblangan. Ularning kamonlari ikkita o'roqsimon qismdan, ehtimol, hayvon shoxlaridan yasalgan. Ular kamon ipini ko'krakka emas, balki

yelkaga tayanib tortganlar va chap hamda o'ng yelkadan bir xil mohirlik bilan o'q uzishga qodir bo'lganlar.

6.1.rasm. Massagetlarning podshosi Malika To`maris.

A.Durelxanov rasmidan lavha.

6.2.rasm. Saklar bilan fors qo`shinlari o`rtasidagi jang.

Mil. avv. VI asrning 40-30-yillari.

**6.3.rasm. Sak. Amudaryo xazinasidagi oltin plastinka uzunligi 15 sm.
Mil. avv. IV asr. Britaniya muzeyi.**

**6.4.rasm. Yuqorida saklarning bronza qalpog'i. Pastda sak
jangchisi. Behustun qoyasidagi tasviri**

**6.5.rasm. Saklar. O`rta Osiyo`lik saklar
(Orolning g`arbi - Tyanshanning sharqi).**

Kamon uchlari har xil shaklda qilingan. Sak-massagetlar boshqa skiflar kabi otda turib kamondan o`q uzganlar. Ular yugurib ketayotgan ot ustidan aniq nishonga olganlar. Ovidiyning aytishicha, skif askari otliq kamonchi edi. Uning kuchi «o`qda, o`q bilan tola sadoqda va charchashni bilmaydigan tez yuradigan otda». Jangchida kamon va nayzadan tashqari kalta qilich va arqon bo`lgan. Sak-massagetlarning himoya anjomi qalqon, sovut va qalpoq bo`lgan. Otlari kokragi va tanasini o`qdan himoya qiladigan yoping`ich (bargustvon) bo`lgan. Qalqon uncha katta bo`lmay, charmdan, mis va yog`ochdan tayyorlangan. Sovut boshda misdan, keyin temir plastinkalardan bo`lib, ular charmga shunday tikilganki, bir qatoming plastinkalari boshqa qatorning plastinkalarini yarmigacha yopgan. Bunday sovut gavgada jips yopishib, askarning harakatini siqib qoymagan. Otlarga himoya vositasi sifatida otning ko`kragini himoya qiladigan maxsus mato tayyorlangan.

Jang taktikasi. Dushman armiyani jangda qurshab olganda yoki aksincha qo`li baland kelgan paytda pistirma va zaxiradagi armiyadan foydalanilgan. Safning jips turishi va oldingi qatorning bir tekisda, ko`pincha pona ko`rinishida turishiga katta e`tibor berilgan. Saflanishda ichkari tomonga uncha e`tibor berilmagan. Jang otliq holda saflanib olib

borilgan va hech qachon otdan tushilmagan. Sak-massagetlarning o'ziga xos jang taktikasi bo'lgan. Yengil qurollangan otliqlar qo'qqisidan paydo bo'lib, dushmanga o'q yog'dirganlar va kutilmaganda tezlik bilan birdaniga chekinganlar. O'zini boshqara olmay qolgan dushman kuchlari ularni ta'qib qilgan. Natijada jang maydonidan uzoqlashgan ta'qib etuvchi dushman kuchlari birdan o'rab olinib, yanchib tashlangan yoki pistirmaga tushirilgan. Yana bir jang taktikasiga ko'ra dushman kuchlariga doimo kichik-kichik hujumlar qilingan. Dushman kuchlari o'z tayanch nuqtasidan uzoqlashgan. Oxir-oqibatda dushman doimiy hujumlar, suvsizlik va ochlik, doimiy izg'ib yurishdan holdan toyib orqaga qaytgan. Bu holdan toydirish taktikasi edi.

Otliq ko'chmanchilarning yana bir o'ziga xos jang taktikasi bo'lgan. Jang, odatda, uzoq pistirmalarning harakati, dushmanni aylanib otish, atayin chekinish va kutilmagan hujumga olish bilan boshlangan. Jang g'alaba bilan yakunlansa, dushman tola yanchib tashlangan yoki to'zitib yuborilgan. Agar jangda g'alabaga erishib bo'lmaganda ham tola yengilmaguncha yoki jang o'z foydasiga hal bolmaguncha jang davom ettirilgan. Sak-massagetlar va baqtriyaliklarning jangovar qobiliyati qo'shni davlat, xalqlar tomonidan yuqori baholangan. Qudratli Ahmoniyalar Eroni armiyasida sak-massagetlar, baqtriyaliklar imtiyozli otliq qismlar sifatida jang'larda qatnashganlar. Mil. avv. VI - IV asrlarda sak-massagetlar, baqtriyaliklar Ahmoniyalar davlatining qaram hududlaridan biri - Misr va chegara hududlardagi garnizonlarda harbiy xizmatni otaganlar.

Saklarga qarshi Doro I ning yurishi. Miloddan avvalgi 519-yilda Ahmoniyalar Eroni O'rta Osiyo saklarini bo'ysundirish uchun katta armiya

to'plagan, ammo jiddiy zarbaga uchragan. Sak jangchisi Shiroq dushmanni sahro ichkarisiga yo'naltirib, ularni adashtirgan. Bir necha kun davomida qumlikda yurgan fors qo'shini ochlik, suvsizlik va haddan tashqari issiqdan holdan toygan. Natijada, ushbu katta armiya saklar tomonidan butunlay yo'q qilingan. Bu voqea haqida tarixchi Poliyen o'zining "Harbiy hiylalar" asarida yozib qoldirgan.

Doro Ining Kirmonshoh yaqinidagi Behustun yozuvlarida saklarga qarshi yurishi haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Uning aytishicha, u dengiz ortidagi baland qalpoq kiygan saklar yurtiga yurish qilgan. Daryo ustiga kema ko'prigi qurdirib, ularning yurtiga o'tgan va saklarni mag'lub etgan. Doro ularning bir qismini bo'ysundirib, boshliq Skunxani asir olgan va uning o'rniga boshqa bir kishini tayinlagan.

Kayxusrav II va massagetlar jangi. Mesopotamiya, Misr va Kichik Osiyoni zabt etgan Ahmoniylar Eroni uchun sharqiy chegaralardagi massagetlar jiddiy xavf solgan. Shu bois, ular Turon pasttekisligining boyliklarini bosib olishni asosiy maqsad qilganlar. Miloddan avvalgi 530-yilda Kayxusrav II armiyasi O'rta Osiyoga bostirib kirgan.

Massagetlar hukmdori malika To'maris fors armiyasiga qarshi o'ziga xos taktikadan foydalangan. U qo'shinlariga chekinishni va dushmanni mamlakat ichkarisiga chuqurroq kirishiga imkon berishni buyurgan. Tarixchi Yustinning ma'lumotlariga ko'ra, belgilangan joyda boshlangan jangda 200 ming fors askari o'ldirilgan va Kayxusrav II ham halok bo'lgan.

Tarixchi Gerodot o'zining "Tarix" asarida Kayxusrav II ning massagetlarga qarshi yurishini batafsil tasvirlagan. Uning yozishicha, Kayxusrav o'zini yengilmas deb bilgan va uning bu mag'rurligi yurishga

sabab bo'lgan. Dastlab, Kayxusrav elchilar yuborib, To'marisga uylanish bahonasida hiyla ishlatishga uringan, ammo To'maris bu hiylani anglab yetib, uning taklifini rad etgan. Shundan so'ng Kayxusrav urush ochgan va Araks (Amudaryo) daryosiga ponton ko'priklar qurdirishni buyurgan.

Kayxusrav armiyasi daryodan o'tishga harakat qilar ekan, To'maris unga chopar orqali murojaat qilib, o'z niyatidan qaytishga chaqiradi: "Midiyaliklar podshosi, o'z niyatindan qayt. Sening ko'priklaring senga yaxshilik keltiradi-kelmasligini bilmaysan. O'z davlating ustidan podsholik qil va bizning mustaqilligimizga hasad qilma."

Kayxusrav bu so'zlarga e'tibor bermagach, To'maris o'z qo'shini bilan forslarga hujum qiladi. Bu jang qadimgi yozuvchilarga ko'ra, eng shafqatsiz janglardan biri bo'lgan. Dastlab, ikkala tomon ham kamonlardan o'q yog'dirgan. O'q-dori zaxirasi tugagach, qilich va nayzalar bilan yuzma-yuz jangga kirishganlar. Jang juda uzoq davom etgan, ammo hech bir tomon chekinishni istamagan. Nihoyat, massagetlar g'alaba qozonib, deyarli butun fors armiyasini jang maydonida qoldirganlar, Kayxusravning o'zi ham halok bo'lgan.

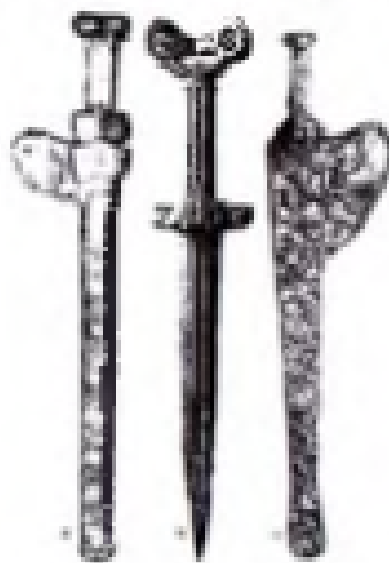
Jangdan so'ng, To'maris odam qoniga to'ldirilgan sharob meshini olib, Kayxusravning jasadini topishni buyuradi. Jasad topilgach, uning boshini meshga solib, shunday deydi: "Sen men tirik qolib, seni jangda yenggan bo'lsam ham, hiyla bilan o'g'limni yo'qotding. Mana endi seni qon bilan to'ydiraman."

Skiflarning harbiy strategiyasi. Yevropa skiflari ham miloddan avvalgi VI asrda forslarning bosqinchilik harakatlariga kuchli qarshilik ko'rsatib, ularni o'z yurtlaridan haydab chiqarganlar. Bosqinchilarga

qarshi kurashga Shimoliy Qora dengizdan to O'rta Osiyogacha bo'lgan hududlarda yashovchi ko'plab qabilalar birlashgan.

6.6.rasm. Mil.avv. VI-IV asr dagi sak (skif) jang aravasi.

6.7.rasm.

1) Skif qilichi. Kelermes qo'rg'onidagi skif yo'l boshchisining marosim qilichi (er. aw. VI asr). 2) sak-skif temir xanjari. (Minusinks er. aw. V asr) 3) Ko'loba qo'rg'onidagi skif yo'l boshchisining marosim qilichi (er. aw. IV asr).

Skiflar chekinish, kichik janglar olib borish va dushman yo'lida oziq-ovqat zaxiralarini qoldirmaslik kabi taktikalardan foydalanganlar. Tarixchi Gerodotning yozishicha, skiflar forslarga qarshi tunda otliq hujumlar uyushtirib, doimiy g'alabalarga erishganlar. Uning guvohlik berishicha, "otliqlar borasida shuni aytish mumkinki, skiflar doim fors otliqlarini qochishga majbur qilganlar."

Miloddan avvalgi 512-yilda Doro armiyasi Shimoliy Qora dengiz dashtlarida hech qanday natijaga erisha olmay, Eronga qaytishga majbur bo'lgan. Skiflarning harbiy san'ati o'ziga xos strategiyaga ega bo'lib, ular dushman kuchlari ustun bo'lganda ochiq jangdan qochib, atayin o'z hududlarining ichkarisiga chekinar edilar.

Dushman zaiflashib, charchagach, uning chekinish yo'li to'silib, qurshovga olinib yo'q qilingan. Skiflar o'z armiyasini ikki qismga bo'lib harakat qilganlar: bir qismi dushmanning oldida turgan, ikkinchisi esa chekinish yoki zarurat tug'ilganda yon yoki orqadan zarba berishga tayyor turgan. Chekinish jarayonida ular dushman qo'shini va otlarini oziq-ovqatsiz qoldirish uchun o'z yerlaridagi oziq-ovqat zaxiralarini yo'q qilishgan, chorvalarni haydab ketishgan, o'simliklarni yoqishgan va quduqlarni ko'mishgan.

Ular doimiy ravishda pistirmalar qo'yib, kunduzi va kechasi hujumlar uyushtirib, darhol g'oyib bo'lganlar. Bu taktika dushmanni doimo qo'rquvda ushlab turgan. Sak-skiflarning harbiy san'ati shu qadar mukammal bo'lganki, yunon va rimliklar uni o'zlashtirganlar va bugungi kungacha ko'plab xalqlarning harbiy ishida o'rganilib, qo'llanilib kelmoqda.

Doro I Shimoliy Qora dengiz bo'yidagi skiflar ustiga yurish qilganda, skiflar mamlakat ichkarisiga chekinishadi. Shunda Doro ularga elchilar yuborib, nega o'simliklarni yoqib, quduqlarni zaharlab, suvga yaroqsiz holga keltirganliklarini so'raydi. Shuningdek, agar o'zlarini zaif deb bilsalar, unga bo'ysunib, yer va suv ramzi sifatida tuproq va bir ko'za suv, shuningdek, o'lpon to'lashni talab qiladi.

Skif yo'lboshchilari bunga javoban elchilarga bir savatni berib, uni Doroga yetkazishni buyuradilar. Savat ichidan bir qush uchib chiqadi, sichqon sakrab yashirinadi, savatning o'zida esa qurbaqa va beshta kamon o'qi yotadi. Doro bu sovg'ani ko'rib, ularning bo'ysunishga rozi bo'lganini o'ylaydi: sichqon yerni, qurbaqa suvni, qush esa ot kabi tezlikni anglatadi, o'qlar esa qurollarni topshirishga rozi ekanliklarini bildirardi. Ammo Doroning dono maslahatchilaridan biri sovg'aning haqiqiy ma'nosini shunday izohlaydi: "Agar siz qush kabi osmonga uchmasangiz, sichqon kabi yerga yashirinmasangiz yoki qurbaqa kabi suvga sakramasangiz, mana shu kamon o'qlaridan halok bo'lib, o'z yurtingizga qaytmayiz."

Yunon tarixchisi Gerodotning yozishicha, skif jangchisi dushmanni o'ldirganida, uning qonini ichadi. Ular dushman boshlarini podshoga olib kelishgan va faqat shundagina o'ljadan o'z ulushini olishga haqli bo'lganlar. Ular o'ldirilgan dushman terisini boshidan shilib olib, uni tozalab, sochiq sifatida ishlatishgan. Kimda bunday sochiqlar ko'p bo'lsa, o'sha eng zo'r jangchi hisoblangan. Ba'zilar hatto teri bo'laklaridan kiyim va sadaq uchun g'iloqlar tikkanlar. Eng ashaddiy dushmanlarning bosh chanog'idan esa qadah yasab, unga xom terini qoplab, ba'zan esa ichini

oltin bilan bezashgan. Hatto o'z qarindoshlari bilan janjallashib, ularni o'ldirganlarida ham shunday qilishgan.

Skif jangchilarining qurol-aslahalari. XX asrning 70-yillarida Issiqko'l qo'rg'onida miloddan avvalgi V–IV asrlarga oid sak yo'l boshchisi qabri topilgan. Uning qizil charm kamzuli boshdan oyoq tilla plastinkalar bilan tikilgan. Boshidagi baland charm qalpoq esa hayvon va qush haykalchalari bilan bezatilgan bo'lgan. Bu topilmalar uning hukmdor yoki zodagon bo'lganidan dalolat beradi.

Sak-skif armiyasi otliq va piyoda qismlardan iborat bo'lgan. Otliq jangchilar boshida cho'qqi qalpoq (charm yoki metall dan), ustida misdan yasalgan sovut kiyganlar. Ular kamon, qilich va xanjardan mohirlik bilan foydalanganlar. Piyoda jangchilar esa qo'lida kamon, yelkasida o'q-dori solingan sadaq va belida xanjar tutganlar.

Sak-skif jangchilarining xanjarlari "akinak" deb atalgan bo'lib, kichik va jang uchun qulay bo'lgan. Yuqori mansabli kishilarning xanjarlari mis va oltin bilan bezatilgan. Nayza va kamon o'qlarining uchlari metall dan yasalgan. Qurolsozlik juda yuqori darajada rivojlangan bo'lib, ustalar kamon, qilich, xanjar, jang boltasi, sovut, dubulg'a va qalqonlar yasaganlar. Otlar uchun ham himoya vositalari ishlab chiqarilgan.

6.2. Mil.avv. VI - IV asrlarda O`rta Osiyo xalqlarining harbiy potentsiali

Miloddan avvalgi VII-IV asrlarda O'rta Osiyoda sug'oriladigan yerlarda dehqonchilik bilan shug'ullanadigan o'troq aholi istiqomat qilgan.

Shu bilan birga, cho‘l, tog‘ etaklari va dehqonchilik vohalarining chekkalarida ko‘chmanchi chorvador qabilalar yashagan.

Yozma manbalarda Baqtriya, Sug‘d, Parfiya, Xorazm va Marg‘iyona xalqlari o‘troq dehqonchilik madaniyatiga mansub deb tilga olinadi. Bu xalqlar Amudaryo va Zarafshon kabi yirik daryo bo‘ylaridagi vohalarda joylashib, o‘z nomini bu hududlarga bergan: Amudaryoning o‘rta qismi Baqtriya, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylari So‘g‘diyona, Amudaryo deltasi Xorazm, Mur‘ob vodiysi esa Marg‘iyona deb nomlangan.

Yevroosiyaning keng cho‘l mintaqalarida saklar, massagetlar va daxlar kabi ko‘chmanchi qabilalar yashagan. O‘troq vohalarda esa shaharsozlik jarayoni erta boshlangan. Miloddan avvalgi VII asr oxirlarida Baqtriya, Marg‘iyona va So‘g‘diyona ilk shahar markazlari paydo bo‘ldi. Bu hududlarda dastlabki davlat tuzilmalari shakllana boshladi. Miloddan avvalgi VIII asrdayoq poytaxti Baqtra bo‘lgan qadimgi Baqtriya podsholigi mavjud bo‘lib, uning tarkibiga Marg‘iyona va So‘g‘diyona ham kirgan. Miloddan avvalgi VI asr boshlarida Xorazmning chap sohilida ham shaharlar qurila boshlangan.

Biroq, miloddan avvalgi VI asr o‘rtalarida Baqtriya va unga yaqin hududlardagi mahalliy davlatchilik Axmoniyar imperiyasining bosqini natijasida to‘xtab qoldi. Shu bilan birga, qabilalar ittifoqlariga birlashgan ko‘chmanchilar bosqinchilarga qattiq qarshilik ko‘rsatdi. Qadimgi yunon tarixchisi Gerodot o‘zining "Tarix" asarida Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘idan Sirdaryoning quyi oqimigacha yashagan mohir otliq va piyoda jangchi massagetlar haqida yozgan. Sak otliqlari esa eng yaxshi chavandozlar sifatida ta’riflangan. Bir necha asr o‘tib, yunon sayyohi

Dionisiy Pereegit ham bu fikrlarni tasdiqlab, Sirdaryo bo'yida yashagan saklarni aniq nishonga uruvchi merganlar deb atagan.

Qadimgi Baqtriya va unga qo'shni xalqlar harbiy anjomlarni Sharqiy davlatlar yutuqlari ta'sirida takomillashtirdi. Miloddan avvalgi IV asrga kelib O'rta Osiyoda qurolsozlik yuqori darajaga yetdi. Jangchilar temir (ba'zan bronza) qilich va xanjarlardan foydalanganlar. Qo'l jangi uchun "akinak" deb nomlangan kalta qilich ishlatilgan. Bundan tashqari, 1.2 metrgacha bo'lgan uzun qilichlar ham qo'llanilgan. Ikki tomonlama o'tkir bo'lgan "sagaris" deb ataluvchi jangovar boltalar ham keng tarqalgan va ko'plab qabrlardan topilgan. Gerodot va Strabonning ma'lumotlariga ko'ra, massagetlarning uzun sopli boltasi (sekir) misdan yasalgan. Bronza va temir uchli nayzalar ham asosiy qurollardan bo'lgan.

Uzoqqa otish uchun mo'ljallangan qurollar orasida kamon muhim o'rin tutgan. Miloddan avvalgi V asrdan boshlab O'rta Osiyoda skiflar uslubidagi murakkab kamonlardan foydalanilgan, bu esa uzoq masofaga samarali o'q otish imkonini bergan. Baqtriya, So'g'diyona, Parfiya va Xorazmda kamonlar yasash uchun qamishdan foydalanilgan, o'q uchlari esa temir yoki misdan ishlangan. Qadimgi manbalarda saklar va massagetlarning mohir kamonchi hamda otliq kamonchilari tilga olinadi. O'qdonlar teri va yog'ochdan tayyorlangan. Shuningdek, jangchilar palaxmondan ham foydalanganlar.

Mudofaa vositalari ham ancha rivojlangan edi. Aleksandr Makedonskiy yurishlari tarixchisi Kvint Kursiy Rufning yozishicha, cho'l jangchilari temir plastinkalardan yasalgan sovutlar kiyishgan. Arrian ham jangchilarning temir sovutlar bilan "yaxshi himoyalangan"ligini qayd etgan. Temir dubulg'alar va turli shakldagi qalqonlar ham mavjud bo'lgan.

Gerodot massagetlarning otlari ham maxsus ko'krak sovutlari bilan himoya qilinganini yozgan. Arxeologik topilmalar O'rta Osiyo otlarni himoya qilish uchun maxsus anjomlardan foydalana boshlagan ilk mintaqalardan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Otchilik va jangovar an'analar. O'rta Osiyoda otchilik va jangovar san'at yuqori darajada rivojlangan. Bu muhim yangiliklar G'arb (Fors), Janub (Hindiston) va Sharq (Xitoy) kabi hududlarga ham tarqalgan. So'g'd, Baqtriya va Xorazm jangchilari o'zlarining jasurligi va mahoratli chavandozliklari bilan nom qozonganlar. O'troq va ko'chmanchi xalqlar yengil egar yoki to'qimdan foydalanib, uzangisiz ot minishgan. Otlarni boshqarish uchun etiklarining yoniga o'rnatilgan tig'lar ishlatilgan, ba'zi egarlar esa oltin bilan bezatilgan.

Ko'chmanchi qo'shinlar asosan otliq jangchilardan iborat bo'lgan. Hatto ayollardan ham maxsus harbiy otryadlar tuzilgan. Yunon tarixchisi Klavdiy Ellianning yozishicha, kuyov uylanishdan oldin bo'lajak kelin bilan kurashishi kerak bo'lgan. Agar u g'olib bo'lsa, uylangan, mag'lub bo'lsa, qizning asiriga aylangan. Bu an'ana ayol jangchilarning ham yuqori darajada tarbiyalanishiga turtki bo'lgan. Ayollar erkaklar bilan bir qatorda jang qilishni o'zlarining muqaddas burchi deb bilishgan.

Harbiy tuzilma va ta'minot. Bu davrda har bir hukmdor yaxshi qurollangan yollanma askarlar otryadiga ega bo'lgan. Qabila boshliqlari o'z urug'lari yoki qabiladoshlariga rahbarlik qilib, ularni kamon, nayza va qilichlar bilan jangga boshlagan. Har bir jangchi safarda o'zi bilan oziq-ovqat (tolqon, qurut), yarim qaynatilgan go'sht va suv idishlarini olib yurgan.

Fortifikatsiya va mudofaa inshootlari. Bronza asridan boshlab Oʻrta Osiyoda qalʼa qurish sanʼati rivojlangan. Yunon-makedon bosqinlarigacha Oʻrta Osiyo mustahkam mudofaa tizimiga ega shaharlar davlatiga aylangan. Shaharlar umumiy istehkomlardan tashqari, qoʻrgʻon shaklidagi qudratli fortifikatsiya tarmoqlariga ega boʻlgan. Qadimgi shaharlar va qalʼalar baland devorlar va minoralar bilan oʻralgan. Devorlar mustahkam gʻishtdan qurilib, ularda himoyachilar uchun dushmanga qarshi oʻq otishga moʻljallangan tuynuklar boʻlgan. Mudofaa devorlari suv toʻldirilgan chuqur xandaqlar bilan himoyalangan. Bunday qalʼalar Baqtriya, Soʻgʻdiyona, Margʻiyona, Xorazm, Fargʻona va Chochda bunyod etilgan.

Soʻgʻdiyoning yirik shahri Samarqand (yunonlar uni Marakanda deb atagan) ikki qismdan iborat boʻlgan: devorlar va xandaqlar bilan oʻralgan qoʻrgʻon hamda 12-12.5 kilometr uzunlikdagi devorga ega shahar (Kvint Kursiy Ruf maʼlumotiga koʻra).

Xorazm davlatining rivojlanishi bilan yangi shaharlar va qalʼalar qad koʻtargan. Masalan, Jonbosqalʼa toʻgʻri toʻrtburchak shaklida boʻlib, ikki qator mustahkam devor bilan oʻralgan. Qalʼaning kirish joyi beshta burilishli oraliqlar bilan murakkablashtirilgan. Minoralarning yoʻqligi sababli, otish tuynuklari devorlarning burchaklari va yon tomonlariga joylashtirilgan. Bu murakkab mudofaa tizimi koʻchmanchilarning bosqinlaridan himoyalaniş uchun yaratilganligidan dalolat beradi.

Oʻrta Osiyo jangchilari Axmoniyar imperiyasi armiyasida. Xorazmliklar, baqtriyaliklar va saklar Axmoniyar davlati armiyasining asosiy harbiy kuchlaridan boʻlgan. Yunon-Fors urushlari davrida, ayniqsa Marafon jangida forslar piyodalari bilan birga harakat qilgan sak otliqlari

o‘z qahramonliklari bilan ajralib turgan va Afinaning jangovar tartibining markazini chekinishga majbur qilgan. Ular Plateya va Fermopil janglarida ham jasorat ko‘rsatganlar. Fors sarkardasi Mardoniy Yunonistonni zabt etish uchun tanlangan otryadiga fors va midiyaliklar qatorida baqtriyaliklar va saklarni ham kiritgan. Ba’zi sak jangchilari hatto kema ekipajlari saflariga ham qo‘shilgan. Ularning tasvirlari tushirilgan terrakotalar va plastinalar Axmoniyalar hududlaridan topilgan.

Qadimgi O‘rta Osiyo qo‘shinlari o‘ziga xos harbiy taktika va strategiyalarga ega bo‘lgan. Ular qo‘shinlarni alohida bo‘linmalarga bo‘lib, jangovar safga tizishgan. Hujum ba’zida chuqur eshelonlashtirilgan ixcham bo‘linmalar orqali amalga oshirilgan. Bundan tashqari, strategik chekinish taktikasi ham qo‘llanilgan. Bunda otliq qo‘shinlar dushman oldiga hujum qilib, keyin boshqa tomondan kutilmagan zarba berish uchun orqaga chekinishgan.

Odatda hujumkor jang "yopirilib" borish bilan boshlangan. Tezlik bilan otda harakatlangan jangchilar dushman ustiga o‘q va nayzalar yog‘dirganlar. Yaqinlashgach, qo‘l jangiga o‘tilgan va mag‘lub bo‘lgan dushmanni ta’qib qilish bilan hujum yakunlangan. Hal qiluvchi paytda zaxira kuchlar jangga kiritilgan.

O‘rta Osiyo jangchilari o‘zaro hamkorlikni ustalik bilan amalga oshirishgan. Ko‘pincha otliqlar va yengil piyodalarning birgalikdagi harakati rejalashtirilgan. Masalan, dax chavandozlari otdan ikki kishi bo‘lib o‘tirganlar. Dushman bilan yaqinlashganda ulardan biri otda qolib, ikkinchisi piyoda safida jangni davom ettirgan.

Qadimgi tarixchilar sak jangchilarining mahoratini yuksak baholaganlar. Yunonlar bunga Yunon-Fors urushlari davrida ishonch hosil

qilganlar. Makedoniyalik Iskandar ham bir necha bor ularning kuchini tan olishga majbur bo'lgan. Jumladan, Gavgamela jangi boshida sak-baqtriya otliqlari Iskandarning avangardini chekinishga majbur qilgan (Arrian ma'lumotiga ko'ra).

O'rta Osiyo xalqlarining qurol-yarog'lari o'z davrining eng takomillashgan qurollaridan bo'lib, ba'zi ko'rsatkichlar bo'yicha yunon-makedon qurollaridan ham ustun bo'lgan. Ular turli hujum va mudofaa taktikalarini ishlab chiqib, qo'llashgan. Axmoniyar imperiyasi armiyasi tarkibida greklar va Iskandarga qarshi janglarda ishtirok etish orqali O'rta Osiyo jangchilari ularning qurol-yarog' va jang uslublari bilan yaqindan tanish ekanliklarini namoyish etganlar.

Miloddan avvalgi VI-IV asrlarda O'rta Osiyo xalqlarining harbiy salohiyati juda yuqori bo'lgan. Bu holat chet ellik bosqinchilarga qarshi kurashda muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Ajdodlarimiz dushman ustidan nafaqat kuch, balki harbiy hiyla bilan ham g'alaba qozonganlar. Ular ko'plab pistirmalar va taktik chalg'itishlarni qo'llashgan.

Qadimgi saklar, massagetlar va so'g'dlarning asosiy ustunliklari ularning harakatchanligi va manyovr qilish mahorati bo'lgan. Ularning harbiy tayyorgarligidagi zaif tomon esa mustahkam himoyalangan qal'alarni hujum bilan egallay olmaganliklaridir.

6.3. So'g'dlar, saklar va massagettlarning yunon-makedon bosqinchilariga qarshi kurashi. Spitamen

Doro III o'limidan so'ng Makedoniyalik Iskandar, Doro III ning qotili va Axmoniyar imperiyasining Baqtriya hamda So'g'diyona noibi Bessni ta'qib qilishga kirishdi. Miloddan avvalgi 329-yilda Iskandar O'rta

Osiyoga yurishining rasmiy sababini Bessni jazolash deb e'lon qildi. Uning qo'shini Amudaryoni (Oks) besh kun ichida kechib o'tdi. Mahalliy hukmdorlar Iskandarning niyatini bilib, Bessni qo'lga olib, unga topshirishdi. Bess jazolangan bo'lsa-da, Iskandar o'z yurishini to'xtatmadi.

Uning qo'shini Nautakidan (hozirgi Kitob) o'tib, Maroqandani (Samarqand) egalladi. So'ngra Sirdaryo (Yaksart) bo'ylariga yetib borib, u yerda mudofaa jihatdan mustahkam bo'lgan Chekka Aleksandriya shahrini qurdi. Lekin So'g'diyonada mustahkam o'rtnashish uchun u uch yil davomida mustaqillik uchun kurashgan shaharlar va qabilalar bilan qattiq jang olib borishiga to'g'ri keldi.

So'g'diyonada makedoniyalik bosqinchilarga qarshi kurashga iste'dodli sarkarda Spitamen boshchilik qildi. U sak qabilalari bilan ittifoq tuzgan edi. So'g'd aholisi bosqinchilarning kichik otryadlari va garnizonlariga qattiq qarshilik ko'rsatdi. Sirdaryo vodiysida joylashgan yettita shahar aholisi qo'zg'olon ko'tarib, makedoniyaliklar garnizonlarini tor-mor etdi. Iskandar bu shaharlarni qaytadan qamal qilishga majbur bo'ldi.

Ayni paytda Spitamen qo'mondonligi ostidagi otryad Maroqandadagi Makedoniya garnizonini qamal qildi. Saklar esa Sirdaryoning o'ng qirg'og'iga to'plandi. Makedoniya armiyasi og'ir ahvolga tushib qoldi. Sirdaryoning o'ng qirg'og'idagi shiddatli janglardan keyin saklar o'z davlatlarining ichkarisiga chekinishdi. Ularni cho'l bo'ylab ta'qib qilishga Iskandarning yuragi dov bermadi. U Maroqandaga yurishini davom ettirdi.

Spitamen vaziyatni to'g'ri baholab, jangga kirmasdan, Maroqanda qamalini olib tashladi va saklar bilan birlashish uchun chekindi. Makedoniyaliklarning kichik bir otryadi uni ta'qib qildi. Spitamen ochiq

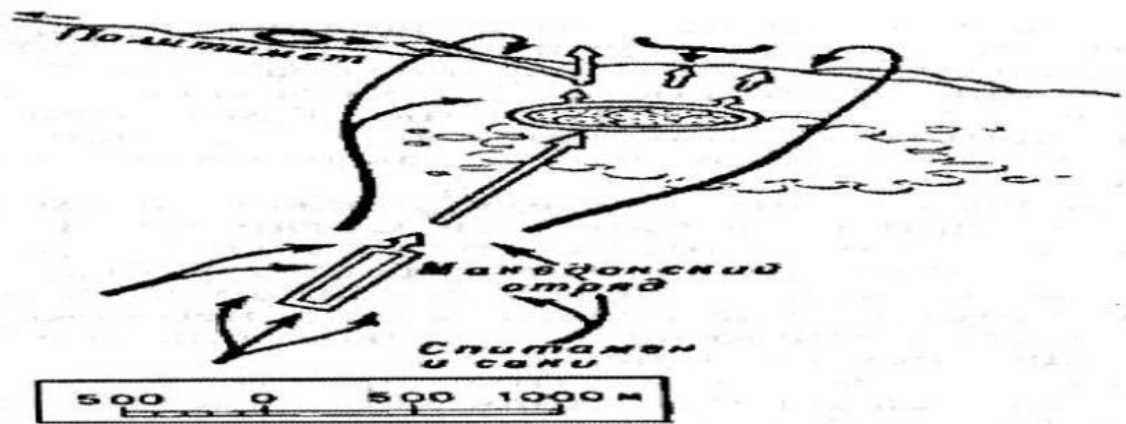
jangga kirmay, vaqti-vaqti bilan ularga hujum uyushtirdi. Bu holat makedoniyaliklarni chekinishga majbur qildi. Dushman kamon o'qlaridan kam talofat ko'rish maqsadida ular Politimet (Zarafshon) daryosi bo'yidagi butazorlarda to'xtashdi.

Jang aynan shu yerda boshlandi. Makedoniyaliklar daryoni kechib o'tishga urinayotganida, Spitamenning kamonchilari ularni ro'paradagilarga o'q yog'dira boshladilar. Ayni paytda Spitamenning otliqlari daryo o'rtasidagi orollarda yashiringan dushmanning qanotlariga hujum qildi. Natijada Spitamen otryadi makedoniyaliklarni kamonlar bilan butunlay tor-mor etdi. Ularning bir qismi saklar tomonidan uyushtirilgan pistirmaga tushdi. Makedoniyaliklarning barcha harbiy boshliqlari o'ldirildi, faqatgina 40 otliq va 300 piyoda jangchi qochib qutula oldi.

Spitamenning harakatchan otliq otryadi ochiq jangga kirmasdan, dushmanni tuzoqlarga tortish va pistirmalar uyushtirish orqali Makedoniya armiyasining yirik otryadini yo'q qildi. Bu voqea haqida xabar topgan Iskandar o'z otryadiga yordam berish uchun katta kuch tashladi. Ular uch kun ichida 280 km masofani bosib kelishgan bo'lsa-da, kechikib yetib kelishdi. Makedoniyaliklar halok bo'lganlarni dafn etib, saklar hududiga ichkarilab kirishdan qo'rqib Baqtriyaga qaytishdi. Butun qish davomida Makedoniya armiyasi yangi kampaniyaga tayyorlanib, shu bilan birga Baqtriya va So'g'diyona xalqlarining qo'zg'olonlari bilan kurashishda davom etdi.

Aleksandr Sharqqa yurishini boshlaganida, hali ham o'z ustozlari Arastu (Aristotel)ning "varvar va qul tabiatan bir xil" degan g'oyalariga ishonar edi. Biroq, u o'ziga noma'lum bo'lgan bu o'lkalarda ko'rganlari uning "varvarlar" haqidagi tushunchasini butunlay o'zgartirib yubordi. Bu yerda

u qullarcha bo'ysunishni yoki nodonlikni emas, balki buyuk matonat va yuksak insoniy qadr-qimmatni ko'rdi.

6.8.rasm. Miloddan avvalgi 329 yildagi Politimet daryosi bo'yidagi jang.

Qo'zg'olon yetakchisi Spitamen bir kun ham dushmanga tinchlik bermadi. Uning chaqqon otliq otryadlari bosqinchilarga muntazam hujum qilib, ularga sezilarli talofatlar yetkazdi. Miloddan avvalgi 328-yil bahorida Aleksandr o'z armiyasini besh qismga bo'lib, So'g'd bo'ylab harakat qildi va 120 ming kishini qirib tashladi. Shu yilning kuzida Maroqanda uchun Spitamen bilan Aleksandr o'rtasida hal qiluvchi jang bo'lib o'tdi. Bu jangda ikkala tomon ham katta yo'qotishlarga uchradi. Spitamen yana cho'lga chekinishga majbur bo'ldi. U yerda ko'chmanchi qabilalar boshliqlari unga xiyonat qilib, Arrianning yozishicha, "uning boshini tanasidan judo qilib, Aleksandrga yubordilar, shu bilan o'zlariga xavf solib turgan tahdidni bartaraf etdilar".

Ahomoniylar imperiyasini zabt etgan Aleksandr So'g'diyona xalqining qo'zg'olonini oxirigacha bostira olmadi. Faqatgina mahalliy zodagonlarning xiyonati va yunon-makedon qo'shinining harbiy ustunligi tufayli so'g'dlarning qahramonona qarshiligi sindirildi. O'rta Osiyo

hududini to'liq bo'ysundirish uchun Aleksandrga uch yil vaqt ketdi. Shunga qaramay, u faqatgina So'g'd, Baqtriya va tog'li viloyatlarning kichik bir qisminigina bo'ysundira oldi. Xorazm va ko'chmanchi qabilalar o'z mustaqilliklarini saqlab qoldilar.

Mahalliy zodagonlarni o'z tomoniga og'dirish uchun Aleksandr So'g'dning tog' viloyatlari hukmdori Vaxshuvar (Oksiart)ning qizi Roxshanakka (Roksana) uylandi. Spitamen qo'zg'oloni qiyinchilik bilan bostirilgan bo'lsa-da, Paretakena (Surxondaryoning shimoliy qismi) viloyatida Avstan va Katan boshchiligidagi baqtriyaliklar qarshilikni davom ettirishdi. Bu qo'zg'olon ham qonli ravishda bostirildi.

Aleksandr uchun bu g'alaba qimmatga tushdi va mag'lubiyatga teng bo'ldi. Sirdaryoga yetib borganida u saklar bilan jangga kirishga jur'at eta olmadi. Spitamen, Avstan va Katan kabi iste'dodli sarkardalar va mahoratli otliq otryadlarga ega ajdodlarimizning matonati makedoniyaliklarni Baqtriya va So'g'diyonani egallash uchun ko'p kuch va vaqt sarflashga majbur qildi. Makedoniya armiyasi katta yo'qotishlarga uchradi. Aleksandrning o'zi bir necha bor yaralandi. Miloddan avvalgi 327-yilda uning armiyasi Hindistonga yurishini boshladi.

6.4. O'rta Osiyo davlatlarining antik davrdagi harbiy san'at tarixi

Miloddan avvalgi IV asrda Xorazm mustaqil davlatga aylandi va hatto Forsga rasmiy qaramlikdan ham ozod bo'ldi. Miloddan avvalgi 329-yilda Xorazm hukmdori Farasman (Xvarazman) 1500 otliq qo'shin bilan Iskandarning huzuriga kelib, Kolx va Amazon qabilalariga qarshi ittifoq tuzishni taklif qildi. Spitamen bilan kurash bilan band bo'lgan Iskandar

taklifni qabul qilmadi, ammo Farasman bilan do'stona ittifoq tuzdi va shu bilan Xorazmning mustaqilligi saqlanib qoldi.

Iskandar davlati parchalanganidan so'ng, Parfiya, Areya, Baqtriya va So'g'diyona Salavkiylar davlati tarkibiga kirdi, biroq Xorazm o'z mahalliy sulolasini saqlab qoldi.

Yunon-Baqtriya davlati harbiy san'ati tarixi . Salavkiylar davlatidagi taxt talashishlari (miloddan avvalgi 256-250-yillar) natijasida ulardan Parfiya ajralib chiqdi. Shu bilan birga, Baqtriyaning "ming shahar" hokimi Diodot ham mustaqillikka erishib, o'zini podsho deb e'lon qildi. Bu voqealar sharqdagi xalqlarning Makedoniya hukmronligidan ajralishiga olib keldi.

Diodot vafotidan so'ng uning o'g'li Diodot II taxtga o'tirdi. Salavkiylarning ikki mustaqil davlatga ham hujum qilish niyati tufayli Parfiya va Yunon-Baqtriya o'rtasidagi munosabatlar yaxshilandi. Diodot II Parfiya bilan sulh tuzdi va ular birgalikda Salavk II hujumini qaytardilar.

Davlat to'ntarishi natijasida hokimiyat tepasiga Yevtidem Kichik Osiyolik keldi. Uning davrida Yunon-Baqtriya davlati g'arbda Areyya, Marg'iyona, Aspion, Turiva kabi viloyatlarni o'z ichiga olgan. Baqtriya davlatning asosiy o'zagini tashkil qilgan bo'lsa, So'g'd va unga yondosh viloyatlar ham uning tarkibiga kirgan.

Antiox III ning sharqiy yurishi va Areydagi jang. Miloddan avvalgi 211-yilda Parfiya taxtiga Artaban I o'tirdi. Shu paytda Salavkiylar shohi Antiox III sharqdagi mavqeini tiklash uchun ulkan qo'shin (100 ming piyoda va 20 ming otliq) bilan yurish boshladi. Parfiyaliklar ularga qarshi tura olmay, Salavkiylar bilan ittifoq tuzdilar.

Antiox III qo'shini Yunon-Baqtriya tomon yo'l oldi. Yevtidem qo'shinidagi 10 ming suvoriy Arey (Herirud) daryosi bo'yidagi kechuvni qo'riqlayotgan edi. Antiox III bu haqda xabar topib, tunda qo'shinini daryo bo'yiga keltirib, tong saharda katta qismini narigi sohildan o'tkazdi. Bu xabarni olgan Baqtriya otliq qo'shini darhol daryo tomon harakat qildi.

Jangda Baqtriya suvorilari uch eshelonga bo'linib, ketma-ket hujum qildi. Dastlab ular Salavkiylar qo'shiniga qaqshatqich zarbalar berdi. Lekin Antiox III zaxiradagi kuchlarni jangga kiritib, Baqtriya otliqlarini tor-mor qildi va ularning qolgan qismini qochishga majbur qildi. Natijada Salavkiylar g'alaba qozondi. Baqtriya otliqlarining oz qismi Yevtidemning asosiy kuchlariga qo'shilib, Zariaspa-Baqtra qal'asining mustahkam devorlari ortiga yashirindi.

Baqtra qal'asining qamal qilinishi va sulh bitimi. Qamal ikki yil davom etdi. Muzokaralar boshlangach, Yevtidem Antiox III ga maktub yozib, shimoliy chegarada ko'chmanchilarning katta xavfi borligini ta'kidladi. Nihoyat, u Antiox III huzuriga o'g'li Demetriyni yubordi. Antiox Demetriyni yaxshi kutib oldi va uning husni hamda xulq-atvoriga ko'ra kelajakda podsho bo'lishga munosib deb topdi.

Muzokaralar natijasida quyidagi sulh shartlari tuzildi:

- Antiox III o'z qizini Demetriyga turmushga berdi.
- Antiox III Yevtidemning podsholigiga daxl qilmasligini bildirdi.
- Yevtidem Antiox III ning qo'shini uchun oziq-ovqat zahirasi va fillar berdi.

Shu tarzda, Baqtra qal'asining qahramonona mudofaasi tufayli Yunon-Baqtriya podsholigi o'z mustaqilligini saqlab qoldi.

Yevtidem qo‘shinidagi 10 ming baqtriyalik suvoriy Salavkiylar qo‘shiniga birinchi zarbani berib, ularga jiddiy talofat yetkazdi. Bu holat Baqtriya zodagonlarining yuqori mavqega ega bo‘lgani va ularning Salavkiylar tajovuzini qaytarishdan manfaatdor bo‘lganliklari bilan izohlanishi mumkin.

Yunon-Baqtriya davlatining kengayishi. Yevtidemning o‘g‘li Demetriy davrida Yunon-Baqtriya podsholigi hududi janubga tomon kengaydi. Tarixchi Strabonning yozishicha, Demetriy va boshqa shoh Menandr Hindistonga yurishlar qilgan. Hind olimi A.N. Laxirining fikricha, Demetriy miloddan avvalgi 185-yilda, Maurya sulolasining zaif podshosi Brixandratha davrida Hindistonga bostirib kirgan. Bu yurish bosqinchilik xarakteriga ega bo‘lib, uzoq davom etgan harbiy ekspeditsiya ko‘rinishida bo‘lgan. Yunon-baqtriyaliklar Maurya davlatining ichkarisiga kirib borganlar. Bu voqea Sharqda katta taassurot qoldirgani uchun Yustin Demetriyni "hindlar podshosi" deb atagan. Demetriy Pataliputruga yetib borib, Brixandrathaning qo‘shinini tor-mor etgach, Baqtriyaga qaytgan. U yerda uni Yevkratid bilan bo‘ladigan kurash kutardi.

Yevkratidning hokimiyat tepasiga kelishi. Demetriy Hindistonda yurishda ekanligida Baqtriyada yunon zodagonlaridan bo‘lgan Yevkratid qo‘zg‘olon ko‘tardi. Bu voqea Parfiya taxtiga Mitridat I o‘tirgan paytga, ya’ni miloddan avvalgi 171-yilga to‘g‘ri keladi. Yevkratid asosiy qo‘shin Demetriy bilan ketganidan foydalanib, taxtni egalladi va o‘ziga "**Soter**" ("**Xaloskor**") unvonini qabul qildi.

Son jihatdan ancha ustun bo‘lgan Demetriy qo‘shini (60 ming jangchi) shaharni qamal qildi. Qal’adagi Yevkratid qo‘shini esa juda oz edi. Ammo Yevkratid 300 askari bilan qal’adan chiqib, raqibi orasidagi

sarosimalikdan foydalanib, bir qancha zarbalar berdi va o'zidan ustun dushman ustidan g'alaba qozondi. Taxtda mustahkam o'rnashib olgach, u **"Podsho buyuk Yevkratid"** unvonini oldi. So'ngra Demetriy Hindistonda egallagan hududlarini qayta egallab, hatto ularni kengaytirishga ham erishdi. Ma'lumotlarga ko'ra, uning qo'l ostida 1000 ta shahar bo'lgan.

Yunon-Baqtriya davlatining inqirozi. Yunon-Baqtriya podsholigining g'arbidagi hududlari Parfiya shohi Mitridat I tomonidan bosib olindi. Yevkratid Hindistondan Baqtriyaga qaytayotganda o'g'li tomonidan o'ldirildi. Garchi Yevkratid biroz oldin unga podsholik qilish uchun o'z taxtidan joy bergan bo'lsa-da, bu farzand padarkushligini yashirib o'tirmadi. U otasini dushmanini o'ldirgandek tasavvur qilib, jang aravasida otasining qoni ustidan o'tib, o'likni dafn etmay tashlab yuborishni buyurdi. Bu voqea miloddan avvalgi taxminan 155-yilda sodir bo'lgan.

Keyingi davrlarda O'rta Osiyo, Afg'oniston va Hindistonning mintaqalarini qamrab olgan Yunon-Baqtriya davlati tanazzulga uchradi va viloyatlar mustaqil bo'lib ajralib chiqa boshladi.

Yunon-Baqtriya armiyasi va istehkomlari. Yunon-Baqtriya qo'shini davlat hayotida muhim rol o'ynagan. Ular yunonlar va mahalliy xalq vakillari, jumladan, baqtriyaliklardan tashkil topgan. Baqtriyaliklar asosan otliq jangchilar yetkazib bergan va ular podshoning asosiy gvardiyasi hisoblangan. Jangovar fillar qo'shinining zarba berish quvvatini oshirgan.

Yunon-Baqtriya podsholigining 10 ming suvoriyi Salavkiylar qo'shiniga qarshi qo'llagan **uch eshelonga bo'linib, ketma-ket hujum**

qilish taktikasi Turon xalqlari harbiy san'ati tarixida o'ziga xos iz qoldirgan.

Bu davrda harbiy istehkomlar va qal'alar qurilishiga katta e'tibor berilgan. Masalan, poytaxt **Baqtra** davlatning tayanchi bo'lgan. Baqtra shahri hozirgi Afg'onistonning Mozori Sharif shahridan 20 km narida joylashgan bo'lib, o'rta asrlarda bu yerda **Balx** shahri bo'lgan. Qadimgi Balx devorlarining qalinligi tag qismida 31 metrga yetgan. Ehtimol, mana shunday mustahkam devorlar tufayli Baqtra himoyachilari Antiox III ning qudratli qo'shiniga bas kelgan bo'lishi mumkin.

Yunon-Baqtriya podsholigi harbiy san'atining o'ziga xosligi **ellinistik va mahalliy harbiy an'analarning sinteziga** asoslangan edi. Miloddan avvalgi III-II asrlarda bu podsholikning harbiy siyosati va taktik usullari geosiyosiy vaziyatga mos ravishda shakllangan.

Strategik yondashuvlar. Yunon-Baqtriya podsholigi doimiy ravishda Salavkiylar imperiyasi, Parfiya va ko'chmanchi qabilalar kabi kuchlar bilan chegaradosh bo'lgan. Bu holat doimiy harbiy shaylikni talab qilardi. Podsholikning mudofaa strategiyasi asosan mustahkam qal'alar (masalan, Baqtra) qurishga qaratilgan edi. Ular dushman hujumlarini qaytarishda muhim rol o'ynagan. Shu bilan birga, Demetriy I davrida Hindiston tomon ekspansionistik siyosat olib borilgan, bu esa qo'shinning uzoq masofalarga harakatlanish va ta'minotni tashkillashtirish qobiliyatini sinovdan o'tkazgan.

Yunon-Baqtriya armiyasi yunon va mahalliy jangchilardan tashkil topgan edi. Uning tarkibida og'ir piyoda askarlar (falanga), otliqlar va jangovar fillar mavjud bo'lgan. Baqtriyalik otliqlar qo'shinning asosiy zarba beruvchi kuchi edi. Ular tezkor harakatlanish va dushman safini

yorib o'tish qobiliyatiga ega edilar. Polibiyning yozishicha, Arey daryosi bo'yidagi jangda Baqtriya otliqlari uch eshelonga bo'linib, ketma-ket hujum qilish taktikasini qo'llaganlar, bu esa dushman safida sarosima uyg'otishga qaratilgan edi. Jangovar fillar qo'shinining psixologik ta'sir kuchini oshirgan. Ular dushmanda qo'rquv uyg'otib, ularning jangovar ruhini tushirishga qodir edilar.

Baqtra qal'asining ikki yillik qamali qal'a mudofaasi san'atining yuksak darajada bo'lganidan dalolat beradi. Shahar devorlarining mustahkamligi va strategik joylashuvi dushman hujumlarini qaytarishda muhim omil bo'lgan.

Yunon-Baqtriya qo'shini ellinistik standartlarga mos ravishda uzun nayzalar, qilichlar, qalqonlar va zirhlar bilan qurollangan. Mahalliy jangchilar esa o'z an'anaviy qurollaridan, masalan, ko'chmanchi qabilalar orasida keng tarqalgan **kamon va o'qlardan** foydalanganlar.

Yunon-Baqtriya podsholigining harbiy san'ati O'rta Osiyo harbiy tarixida muhim o'rin tutadi. Ellinistik va mahalliy an'analarni birlashtirgan ushbu harbiy tizim podsholikka uzoq vaqt davomida o'z mustaqilligini saqlab qolishga imkon berdi.

Ko'chmanchi podsholiklar va harbiy san'at. Miloddan avvalgi III asrdan boshlab O'rta Osiyo hududiga Yevroosiyo ko'chmanchilari birin-ketin bostirib kirishni boshladilar. Natijada ushbu hududda ko'chmanchi qabilalardan yetishib chiqqan bir qancha yangi podsholiklar shakllandi.

Orol bo'yidagi daxlar qabilalari ittifoqining bir qismi bo'lgan parlar qabilasidan chiqqan Arshakiylar sulolasi Parfiya podsholigiga asos soldi.

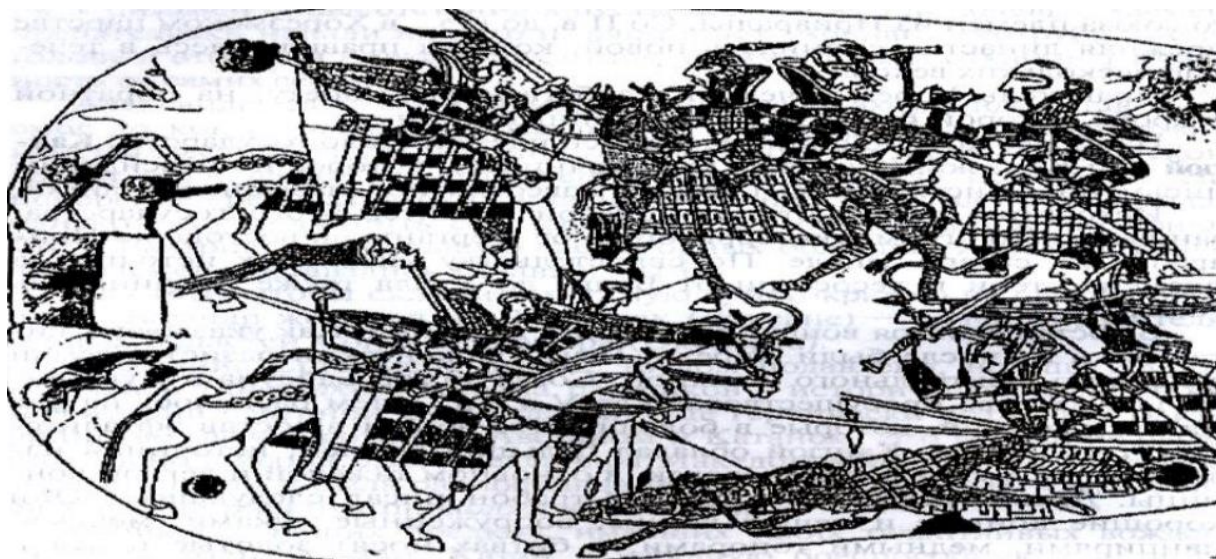
Miloddan avvalgi II asrdan boshlab Xorazmda avvalgi sulola o'rniga bir necha asr davomida hukmronlik qilgan boshqa sulola keldi. Xorazm

hukmdori o'z Tanalarini zarb qilgan, ularning orqa tomonida otliq jangchi tasvirlangan.

Qang'yuy yoki Kandzyuy (xitoy manbalarida) davlati qabilalarning eng yirik konfederatsiyasi hisoblangan. Fors manbalarida (Avestoda) u Kangxi nomi bilan mashhur. Bu davlat Farg'onadan Orol bo'ylarigacha bo'lgan ulkan hududni egallagan yarim ko'chmanchi davlat bo'lgan. Xitoy manbalariga ko'ra, Volgadan Uralgacha bo'lgan hududda yashagan cho'l va cho'l o'rmon qabilalari ham Qang'yuyga bo'ysungan. Qang'yuy tarkibiga beshta kichik mulk kirgan. Xitoy manbalariga ko'ra, bularga Xorazm, Choch (Toshkent o'lkasi) va So'g'dning g'arbiy, markaziy, janubiy yerlari (Boysun tog'larigacha) va Qo'xitan kirgan. Bu davlat milodiy V asrgacha mavjud bo'lib, keyin bir nechta kichik mulklarga bo'linib ketgan. Ularning ko'pchiligi eftaliylar davlati tarkibiga kirgan.

Qang'yuy katta armiyaga ega bo'lgan. Manbalarga ko'ra, uning soni 125 ming kishiga yetgan va armiyaning asosini og'ir va yengil otliqlar tashkil etgan.

Qadimgi yunon tarixchisi Strabon ularni "kamonlar, qilichlar, sovutlar, mis boltalar bilan qurollangan yaxshi jangchi" deb ta'riflagan. Jangda ular oltin kamarlar va oltin belbog'lar taqib yurganlar. Qang'yuy jangchilari butun tanani himoya qiladigan plastinali yoki Tanachali zirh kiygan. Bu zirhlar katta hajmdagi temir plastinalar tikilgan teri po'stinlardan iborat bo'lib, ustidan oltin kamar taqilgan. Otning tanasi ham plastinali zirh bilan himoya qilingan.

6.9.rasm. Qang'yuy katafraktarlarining jangi. Jangchining qabridan topilgan suyak plastina.

Katafraktar-chavandozlar boshlariga tepasi bo'rttirilgan aylana yoki konussimon dubulg'alar kiyganlar. Dubulg'aning old qismi uchburchak shaklda peshanaga tushib turgan. Boshning orqa tomonini himoya qilish uchun Tanachali to'r osilib turgan. Ko'pincha bo'yin ham baland zirhlangan yoqalar bilan himoya qilingan.

Qurol-aslahalar va taktikalar. Qang'yuy jangchilari butun tanani himoya qiladigan plastinali yoki Tanachali zirhlar (temir plastinalar tikilgan charm po'stin) kiyib, ustidan oltin kamar taqishgan. Otlar ham shu kabi zirhlar bilan himoyalangan. Bu zirhli otliqlar katafraktar deb atalgan.

Ular boshlariga konussimon yoki dumaloq dubulg'alar kiyishgan, old qismi uchburchak shaklda peshanaga tushib turgan. Bo'yinni himoya qilish uchun dubulg'aning orqasiga Tanachali to'r osilgan va baland zirhli yoqalar bo'lgan. Jangchilar kichik dumaloq qalqonlar, uzun, to'g'ri, xochsimon dastali qilichlar, gurzilar va jangovar boltalar-chekanlar bilan qurollangan.

Qang'yuyning barcha jangchilari kamon bilan qurollangan. O'qlar maxsus o'qdonlarda yoki kamon bilan birga olib yuriladigan goritalarda saqlangan. Og'ir qurollangan chavandozlar 6 metrgacha uzunlikdagi kantos (sarisa tipidagi) nayzalaridan foydalanishgan. Ular bu nayzalarni ikki qo'llab ushlab jangga kirishgan.

Qang'yuy jangchilari quyidagi taktikalardan foydalanishgan:

- *Og'ir otliq hujumi*: Zirhli otliqlar zich safda dushmanga yopirilib, kamonlardan o'q yomg'iri yog'dirgan.
- *Qanotlardan hujum*: Dushman saflari buzilgach, katafraktarlar uni o'rab olib, hujumni davom ettirgan.
- *Piyodalarga qarshi kurash*: Uzoq masofali hujum qurollari (kamon, gurzi) va uzun nayzalar bilan dushmanning yaqinlashishiga yo'l qo'yilmagan.

Bu taktika Parfiya tomonidan ham muvaffaqiyatli qo'llanilgan va hatto qudratli Rim armiyasiga qarshi ham samarali bo'lgan. Og'ir qurollangan otliqlar bilan jang olib borish taktikasi bizning ajdodlarimizdan boshqa xalqlarga ham tarqalgan.

Qadimgi Farg'ona, Xitoy manbalarida "*Davan*" (*Tayyuan*) nomi bilan yuritilgan alohida davlat bo'lib, g'arbda Qang'yuy bilan chegaradosh bo'lgan. Bu yerda qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va qurilish yuqori darajada rivojlangan edi. Davan ayniqsa "osmon tulporlari" deb ataluvchi argamak otlari bilan mashhur bo'lgan.

Xitoy ma'lumotlariga ko'ra, Davan qo'shini 60 ming kishidan iborat bo'lib, ular kamon va nayzalar bilan qurollangan. Farg'ona jangchilari ot ustida turib kamondan o'q otishda mohir bo'lganlar. Qo'shinning asosiy qismini chavandozlar tashkil etgan. Qang'yuy jangchilari singari,

fargʻonaliklar ham oʻzlari va otlari uchun himoya sovutlarini kiyishgan. Hatto xitoyliklar ham bu qurollarni aynan fargʻonaliklardan oʻrgangan boʻlishlari ehtimol. Oʻz davlatini himoya qilish uchun ular mustahkam qalʼalar qurishgan.

Davan poytaxti Ershi shahri (hozirgi Andijon viloyatining Marhamat shahri) ikki qator devor bilan oʻralgan. Shahar ichida oziq-ovqat, qurol-yarogʻ va boshqa anjomlar saqlanadigan omborlar mavjud boʻlgan.

Xitoyning 60 ming kishilik qoʻshini Fargʻona hukmdorining otlarni sotishdan bosh tortgani sababli Davanga bostirib kirgan. Miloddan avvalgi 104–101-yillarda boʻlib oʻtgan birinchi yurish Xitoy qoʻshinining magʻlubiyati bilan yakunlangan. Ular mustahkam aholi punktlarining qarshiligini yenga olmagan. Miloddan avvalgi 101-yildagi ikkinchi yurishda xitoyliklar Ershi shahrini qamal qilishgan. Shaharni egallay olmagach, uning suv taʼminotini uzib qoʻyishgan, ammo himoyachilar quduq qazib, suv olishni davom ettirishgan. Natijada xitoyliklar bir necha ming otni qoʻlga kiritib, jangni toʻxtatishgan va shaharga kira olmay ortga qaytishgan.

Yuechjilar davlati. Bu davrdagi Oʻrta Osiyodagi uchinchi davlat yuechjilar (qadimgi mualliflar ularni toxarlar deb atagan) tomonidan bunyod etilgan boʻlib, u hozirgi Janubiy Oʻzbekiston, Tojikistonning katta qismi va Afgʻoniston hududlarini oʻz ichiga olgan. Yuechjilar Sharqiy Turkistondan siqib chiqarilgan koʻchmanchi qabilalar boʻlishgan. Yunon-Baqtriya hukmdorlari ustidan gʻalaba qozonib, Amudaryoning oʻng qirgʻogʻiga joylashishgan.

Miloddan avvalgi taxminan 140-yilda yuechjilar Soʻgʻdiyona va Baqtriyaga bostirib kirishgan. Xitoy manbalariga koʻra, yuechjilar qoʻshini

100 mingdan 200 minggacha jangchidan iborat bo'lgan. Qo'shinning asosiy qismini chavandozlar tashkil etgan. Miloddan avvalgi 124–123-yillarda toxtarlarning qo'shni Parfiya bilan urushgan. Jangda Parfiya hukmdori Artaban og'ir yaralangan. Faqat Parfiyaning keyingi podshosi Mitridatning tezkor harakatlari tufayli ular toxtarlarni to'xtata olgan.

Milodiy I asrda beshta yuechjilar qabilasidan biri – Guyshun (Kushon) davlatda hukmronlikni qo'lga kiritdi va yangi Kushon davlatiga asos soldi. Bu davlat o'z tarkibiga butun Baqtriya va Shimoliy Hindistonning bir qismini qo'shib oldi.

Kushon davlatining eng qudratli hukmdori Kanishka bo'lgan (taxminan milodiy I asr oxiri – II asrning birinchi choragi). Uning hukmronligi davrida Kushon davlati Markaziy Hindistongacha kengaygan. Bundan tashqari, Kushon hukmdorlari hokimiyatini Farg'ona va Sharqiy Turkiston aholisi ham tan olgan.

Kushon qo'shini va qurol-yarog'lari. Kushon davlatining tayanchi yaxshi qurollangan va soni 150–200 ming kishiga yetgan ulkan qo'shin bo'lgan. Sharqiy Turkistonda Xitoy qo'shinlariga qarshi urushda 70 ming kishilik Kushon qo'shini ishtirok etgani ma'lum. Qo'shin asosan sovut kiygan otliq va piyoda jangchilardan iborat edi.

Jangchilar mahalliy qurolsozlik ustaxonalarida yasalgan qurollardan foydalanganlar. Bu davrda uzoqqa otishga mo'ljallangan kamonlar yanada takomillashgan. Suyak va shox plastinalardan yasalgan, besh qismdan iborat bo'lgan murakkab kamon turi rivojlangan. Ushbu qudratli kamon turi O'rta Osiyoda yaratilib, keyinchalik Eron, Sarmatlar orqali G'arbda Shotlandiyagacha, janubda Hindiston va sharqda Xitoygacha tarqalgan.

Arxeologik qazilmalar paytida kamon yasash uchun ishlatilgan suyak va shox plastinkalar topilgan.

Kamon o'qlari yog'och yoki qamishdan yasalib, temirdan ishlangan turli shakldagi uchliklarga ega bo'lgan. Ayniqsa, o'tkir va uchta qanotchali uchliklar keng tarqalgan. Keyinchalik murakkab shakldagi uchli o'qlar ham yaratilgan.

Qo'l jangi uchun xanjarlar va qilichlar ishlatilgan. Milodiy I asrlarda saklar, massagetlar va boshqa xalqlar foydalangan kalta qilichlar o'rniga, uzun (1,2 metrgacha) va ikki tomoni ham kesadigan temir qilichlar paydo bo'lgan. Boshqa qurol turlariga nayza, bolta va palaxmon kirgan.

Fortifikatsiya yutuqlari. O'rta Osiyolik muhandis-fortifikatorlar ham katta yutuqlarga erishgan. Qal'alar bo'rttirib yasalgan minoralar bilan mustahkamlangan, murakkab darvoza inshootlari va ko'plab maxsus tuynuklar bilan jihozlangan. Bularning barchasi o'z davrining eng ilg'or yutuqlari darajasida bo'lgan. Qal'alar odatda baland va qalin tashqi devorlar bilan himoyalangan. Bundan tashqari, hukmdorning qo'rg'onini himoya qiladigan ichki devorlar ham mavjud bo'lgan.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

- 1. Sak-massaget va skif qabilalarining hayot tarzi qanday edi va bu ularning harbiy san'atiga qanday ta'sir qilgan? (Misollar keltiring.)*
- 2. Sak-skif jangchilarining asosiy qurollari qaysilar edi va ular kamonni qanday ishlatishgan?*
- 3. Matnda keltirilgan Sak-massagetlarning jang taktikalarini ro'yxatlab chiqing va ulardan birini (masalan, "holdan toydirish taktikasi") batafsil tavsiflang.*

4. *Malika To'maris va Kayxusrav II o'rtasidagi jangda qanday taktikalar qo'llanilgan va natijasi qanday bo'lgan?*
5. *Doro I ning saklarga qarshi yurishida Shiroqning roli nima bo'lgan va bu yurish qanday yakunlangan?*
6. *Matnda tavsiflangan skiflarning harbiy strategiyasini (masalan, chekinish va pistirmalar) chizmada (sxemada) ko'rsating va izohlang.*
7. *Mil.avv. VI-IV asrlarda O'rta Osiyo xalqlarining qurolsozligi qanday rivojlangan? Qurollarning turlarini sanab o'ting.*
8. *O'rta Osiyo jangchilari Axmoniylar imperiyasi armiyasida qanday rol o'ynagan va qaysi janglarda ajralib turgan?*
9. *Spitamening yunon-makedon bosqinchilariga qarshi kurashini xronologik tartibda yozing va uning hal qiluvchi janglaridan birini batafsil tahlil qiling.*
10. *Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyoga yurishida mahalliy xalqlarning qarshiligi qanday namoyon bo'lgan va natijada nima sodir bo'lgan?*
11. *Qang'yuy davlatining qo'shin tuzilishi va taktikasi haqida nima ma'lum? Ularning zirhli otliqlari (katafraktar) qanday ishlatilgan?*
12. *Kushon davlatining qurol-yarog'larini (masalan, kamon va qilichlar) tavsiflab, ularning antik davr harbiy san'atiga qo'shgan hissasini taqqoslang (masalan, Xitoy yoki Eron bilan).*

Mavzuga doir qo'shimcha adabiyot:

Kazakboyeva Parvina Alisher qizi. Turkic military structure in the 7th–8th centuries: Ancient titles, tactics, and socio-political functions. (Ilk o'rta asrlarda So'g'd

jamiyatidagi harbiylarning o'rni. ISSN:2349- 0012 I.F.
8.1)

Ю. С. Худяков. Золотая волчья голова на боевых знаменах: Оружие и войны древних тюрок в степях Евразии. —
СПб.: Петербургское Востоковедение, 2007. - 192 с.(Серия «Militaria Antiqua», XI).

Patrick Scott Smith, M.A. Scythian Warfare. 21 February 2022.

Mavzuga oid video material:

Turon xalqlarining harbiy san'ati. Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

How did Muslims conquer Arabia? - The Start of the Caliphate - Part1 (). Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

II BO‘LIM. O‘RTA ASRLARDA HARBIY SAN‘ATNING RIVOJLANISHI

7-MAVZU: ILK O‘RTA ASRLARDA O‘RTA OSIYO DAVLATLARIDA HARBIY SAN‘ATNING RIVOJLANISHI

Reja:

7.1. Ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoda harbiy qo‘shin va qurollar turlari;

7.1. Eftaliylar davri harbiy san‘at rivoji;

7.2. Turk hoqonligi davrida harbiy san‘at tarixi;

7.3. Arab xalifaligi davrida O‘rta Osiyoda harbiy san‘at rivoji.

Tayanch tushunchalar: *Og‘ir qurollangan otliqlar, yengil qurollangan otliqlar, piyoda qo‘shinlar, murakkab yoy, hushtakli o‘qlar, patli o‘qlar, sadoq, uzun nayza, uloqtiriladigan nayza, qilich, shamshir, xanjar, gurz, jangovar bolta, plastinkali sovut, zanjirli sovut, dubulg‘a, qalqon, egar, uzangi, so‘g‘d chokarlari, yollanma jangchilar, karvon qo‘riqlash, qurol kamari, jangovar fil, qurol-aslaha ustaxonalari, temir ishlab chiqarish, harbiy taktika, mustahkam qal‘alar, eftaliylar urushlari.*

7.1. Ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoda harbiy qo‘shin va qurollar turlari

Ilk O'rta asrlarda, ya'ni milodiy V-VI asrlarda O‘rta Osiyodagi harbiy qo‘shin san‘atida og‘ir qurollangan suvoriylar va ularning jang taktikasi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lishda davom etdi. Bu davrda jang qilish taktikasi yangilanib, og‘ir qurolli otliqlar qo‘shinning markaziy qismiga joylashtirila boshlandi. Ular ilgari qo‘llanilgan taktikadan foydalangan holda, qurol-aslahalariga yangiliklar kiritildi.

Afrasiyob (Samarqand), Panjikent va Bunjikatdagi devoriy tasvirlar hamda arxeologik topilmalar o'sha davr jangchilarining qurol-aslahalari, himoya vositalari va otlarning anjomlari haqida to'liq ma'lumot beradi. Ushbu tasvirlarda janglarda piyodalar, otliqlar va jangovar fillar ishtirok etganligi aks etgan.

Bu davrda murakkab tuzilgan, takomillashgan yoylar keng tarqalgan. Uning o'rtasi suyak dastalar bilan mustahkamlangan bo'lib, asosan sovutli otliqlarga qarshi o'q uzish uchun mo'ljallangan edi. Paykoni og'ir, uzunligi 90 sm gacha bo'lgan patli o'qlar zirhli kiyimlarni ham teshib o'tishga qodir edi. Bundan tashqari, ancha yengil o'qlardan, jumladan, uchish paytida hushtak chuvillovchi kichik soqqachali "kuylovchi" o'qlardan ham foydalanilgan. O'qlar uchi yuqoriga qilib, pastga qarab kengayib boruvchi sadoqlarda olib yurilgan.

Yoy solish uchun alohida g'ilof bo'lib, u o'ng tomonga osilgan. Ehtiyot shart, ipi bo'shatilgan ikkita yoy uchun mo'ljallangan, yoy shaklida egilgan boshqa g'ilof esa kamarning chap tomoniga osilgan. Bundan tashqari, qilichlar, nayzalar va gurzilar ham keng qo'llanilgan. Og'ir qurollangan suvoriylar jangda ularni mohirlik bilan ishlatganlar.

Ilk o'rta asrlar davrida O'rta Osiyo jangchilarining qurol-yarog'lari va taktikasi yanada takomillashdi. Ayniqsa, og'ir qurollangan otliqlarning qurollari orasida uzun, uchli nayzalar alohida ajralib turgan. Bu nayzalar yuzma-yuz janglarda kuchli zarba berish uchun ishlatilgan. Shuningdek, ilgari keng tarqalgan uloqtiriladigan nayzalar ahamiyatini yo'qotib borgan holda, zirhli kiyimlarni tesha oladigan paykoni qirrali yoki tekis nayzalar ko'proq ahamiyat kasb etgan.

Bu davrda yaqin masofadan olib boriladigan janglar uchun sanchuvchi va kesuvchi qurollar ham muhim rol o'ynagan. Ilgari hujum qurollari asosan qilich va xanjarlardan iborat bo'lgan.

Ba'zi rasmlardan ma'lum bo'lishicha, jangchining ikkita kamari bo'lgan, ulardan biri qurol-yarog' uchun, ikkinchisi esa xanjar uchun mo'ljallangan. Xanjar zodagonlarning tantanali marosimlarda taqadigan quroli sifatida qinlarda olib yurilgan. Bunday xanjarning mavjudligi uning egasi ozod zodagonlar yuqori tabaqasiga mansubligini bildirgan. Keyinchalik sanish va kesish qurollari to'plamida katta o'zgarishlar yuz berdi. Ikki tomonlama kesuvchi to'g'ri qilichlar o'z ahamiyatini saqlab qolgan bo'lsa-da, bir tomoni kesadigan shamshirlar keng tarqala boshladi. "Talas" deb atalgan to'g'ri, uzun kesuvchi qurollar va tig'i qayrilgan qilichlar — aynan shu turdagi shamshirlar VII asrga kelib paydo bo'ldi.

Qurol kamariga halqa yoki ilgaklar yordamida mahkamlangan. Murakkab yig'ma kamarlar O'rta Osiyolik jangchining harbiy anjomlari tarkibiy qismi bo'lgan.

Bu davrda an'anaviy plastinkali-terma sovutlardan foydalanish davom etgan. Ular oyoqlarni tizzadan pastgacha va qo'llarni ham himoya qilgan. Turk xoqonligining ilk davrida yonlama ensiz plastinkalardan yasalgan sovutlardan foydalanish odat bo'lgan. Keyinchalik ularning o'rniga tikka plastinkali sovutlar qo'llana boshlandi. Ikkala turdagi sovutlar ham So'g'd devoriy tasvirlarida aks etgan.

Himoya vositalari majmuasiga temir plastinkalardan yasalgan cho'zinchoq yoki uchli dubulg'alar ham kirgan. Shuningdek, doira shaklidagi yog'och qalqonlar temir tasmabandlar va ilgaklar bilan mustahkamlangan. Ba'zan bu qalqonlarga bezaklar ham ishlangan.

Otliq askarning anjomlaridagi o'zgarishlar ot anjomlariga ham ta'sir ko'rsatdi. Endilikda yog'och qo'shli va yoyli qattiq egarlar hamda temir uzangilar paydo bo'lgan.

Bu davrda O'rta Osiyo hukmdorlarining qo'shinlari og'ir qurollangan drujinalardan tashqari, yengil qurollangan otliq va piyoda lashkarlardan iborat bo'lgan. Piyoda lashkarlar jamoa a'zolari va dehqonlardan tarkib topgan.

O'rta Osiyo shaharlarida yuqori sifatli va estetik jihatdan chiroyli qurollar ishlab chiqarilgan. Bu esa maxsus qurol-aslaha ustaxonalarining mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Ular konlar yaqinida joylashgan bo'lib, rudalardan keltirilgan metall tayyorlamalardan temir va po'lat qurollar ishlab chiqarilgan.

O'rta Osiyo hududida ixtisoslashgan ishlab chiqarish markazlari Ushrushona, Farg'ona va Chochda bo'lgan. Ularning mahsulotlari O'rta Osiyo tashqarisida ham mashhur edi. Masalan, 718-yilda Xitoyga sovg'a sifatida yuborilgan so'g'd sovuti u yerdagi qurolsozlar uchun namuna bo'lib xizmat qilgan. Xuddi shunday, murakkab tuzilgan yoylar ham Eron va Hindistondan tortib to Xitoy va Shotlandiyagacha tarqalgan.

Ilk o'rta asrlarda mintaqada hukm surgan davlat va davlat uyushmalarida iqtisodiy taraqqiyot va siyosiy barqarorlikni ta'minlash uchun tashqi hujum va xavf-xatarni bartaraf etish muhim edi. Bunday sharoitda yaxshi qurol-yarog'ga ega bo'lgan mard va jasur yollanma yigitlardan iborat doimiy harbiy kuchlarga ehtiyoj ortib bordi. Aynan shu maqsadlarda So'g'dda "chokarlar" deb atalgan jangovar harbiy qismlar (gvardiya) yuzaga keldi.

So‘g‘d chokarlari. So‘g‘d jangchilari — chokarlar qilich, xanjar, nayza, bolta va to‘qmoq bilan qurollangan bo‘lib, o‘z tanalarini dubulg‘a, qalqon va sovutlar bilan himoya qilganlar. Ular faqatgina urushlarda emas, balki tinchlik davrida ham xizmat qilganlar.

So‘g‘d va unga tutash hududlarda karvon yo‘llari va savdogarlar xavfsizligi, karvonlarning manzilga eson-omon yetib borishi ko‘p jihatdan chokarlarning ishonchliligi va jasoratiga bog‘liq bo‘lgan. So‘g‘d chokarlari shimoli-sharqiy yo‘nalishda ko‘chmanchi qabilalar va mahalliy turkiy qabilalar bilan hamkorlikda faoliyat olib borganlar. So‘g‘d yollanma chokarlarining aksariyati ko‘chmanchi turkiy xalqlardan iborat bo‘lib, ular o‘z qavmdoshlari bilan hududiy xavfsizlikni ta‘minlashda yaqindan hamkorlik qilishgan.

Turk xoqonligi davrida So‘g‘d chokarlarining qurol-yarog‘lari yanada takomillashgan, harbiy mahoratlari oshgan va taktik usullar mustahkamlangan. Qurolsozlar nafaqat jang uchun, balki tinchlik paytida ham aslzodalarning liboslarini bezatish maqsadida san‘at asari darajasidagi qurollar – qilich va xanjarlar yasashgan. Ularni taqib yurish aslzodalar uchun urf-odat va sharaf hisoblangan.

So‘g‘d qurolsozlarining mahsulotlari juda mashhur bo‘lgan. Masalan, 718-yilda Xitoyning Tan sulolasi imperatori Syuan Szunga so‘g‘d elchilari tomonidan sovg‘a qilingan temir dubulg‘a manbalarda "ikkiga bo‘linadigan – chokli" deb ta‘riflangan. Turkiy bitiklarda, xususan, Tonyuquq bitiktoshida arablar bilan kurashgan so‘g‘dlar haqida "sovut va dubulg‘asi bilan ajralib turadigan, choki bor dubulg‘a kiygan so‘g‘d xalqi" deb ta‘riflanishi bejiz emas.

Xitoy manbalarida so'g'diylarning harbiy salohiyati haqida ham ma'lumotlar bor. Jumladan, xoqonlik qo'shinlariga asli buxorolik so'g'diy An-Yan-Yan qo'mondonlik qilganligi ta'kidlangan. Bu ma'lumot so'g'diylarning harbiy mahorat bobida boshqa xalqlardan kam bo'lmaganligini ko'rsatadi.

Xitoy rohibi va sayyohi Syuan Szyan o'sha davrdagi Samarqand hukmdoriga ta'rif berib, uning qo'shiniga, xususan, "chikar" (chokar) deb nomlanuvchi guruhiga alohida to'xtalgan. Ular haqida "ular shunday jasurki, hatto o'limga ham shodlik bilan boradilar. Agar ular hujumga o'tsalar, hech bir yov omon qolmaydi", deb yuqori baho bergan.

Chokarlar nafaqat o'z xo'jayinlariga, balki o'z vatanlariga ham sadoqat bilan xizmat qilganlar. Bunday chokar qo'shinlari So'g'dning barcha mulklarida mavjud bo'lgan va manbalarda ularning "qaytmas va mard" ekanligi alohida ta'kidlangan.

Xitoy manbalariga ko'ra, chokarlar faqat saralangan, kuchli va jasur yigitlardan tanlab olingan. Ular yollanma jangchi bo'lishlariga qaramay, alohida hurmat va e'tiborga sazovor bo'lishgan.

Chokarlarning asosiy vazifasi xo'jayinlarining xavfsizligini ta'minlash, ularga tegishli mulklarning daxlsizligini himoya qilish va savdo karvonlarining bexatar manzilga yetib borishini ta'minlashdan iborat bo'lgan.

O'z vazifasini sharaf bilan bajargan chokarlar nafaqat xo'jayinlari, balki ular kuzatib borgan hududlardagi savdo sheriklari tomonidan ham taqdirlangan. Masalan, 759-yilda Xitoy imperatori Su Szun chet ellik chokarlar uchun maxsus bazm uyushtirib, har bir chokarga ularning 30 oylik ish haqiga teng miqdorda 30 to'p shoyi gazlama sovg'a qilgan. Arab

manbalarida aytilishicha, arablar bilan kurashda Turk xoqoni qo‘shinlari safida Toxaristonning maliklari va chokarlaridan iborat 30 ming kishilik qo‘shin jang qilgan.

Chokarlik sharaflı kasb hisoblangan. Buxorxudot Tug‘shodaning onasi Xotun xizmatida har kuni 200 nafar yosh zodagon yigit oltin kamar va qilich taqib xizmat qilgan. Har bir zodagon yigit yiliga 4 marta bunday sharafta muyassar bo‘lgan. So‘g‘d podshosi Burak o‘zining Turk xoqoniga sodıqligini bildirish uchun o‘zini "turk xoqonining chokari" deb atagan.

Chokarlik o‘sha davrda qahramonlik timsoli bo‘lgan. Tarıxchi Tabariy ma‘lumotlariga ko‘ra, "Xo‘jand fojiasi" qahramoni Karzanch Ishtixonıy "chokarlar boshlig‘i edi". Arab xalifaligi istilosiga qarshi deyarli yuz yil (654-751) davom etgan kurash zaminida aynan chokarlar va turk suvoriylarining harbiy mahorati yotadi.

Tarıxchi Narshaxiynıng yozishicha, savdogarlarga xizmat qiluvchi chokarlar Buxoro mulkiga kelganlarida, xo‘jayinlari bilan shahriston ichidagi muhtasham qasrlarda, ularga maxsus ajratilgan binolarda yashaganlar. Xitoyshunos E.Shavannıng aytishicha, podsholarning chokari bo‘lish ulug‘ martaba hisoblangan. Naxshab va Kesh hokimlari ham o‘zlarini "podsho chokari" deb hisoblaganlar. 712-yilda Burak va Qutayba o‘rtasida tuzilgan shartnomaga ko‘ra, arablar O‘rta Osiyodan har yili 30 ming nafar sog‘lom erkakni asir qilib olib ketganlar. Ularning har birining narxi 200 dirhamni tashkil qilgan. Bu asirlarning aksariyati xalifaning maxsus qo‘shinlari – gvardiyasi uchun o‘rgatilgan.

Samarqanddagi Chokardiza qabristoni ilk o‘rta asrlarda chokarlarning qarorgohi bo‘lgan. "Chokardiza" so‘zi "chokarlar qal‘asi"

degan ma'noni anglatadi. Dastlab qadimgi forsiy tilda "qul" ma'nosida ishlatilgan "chokar" atamasi keyinchalik erkin jamoa a'zolari bo'lgan harbiy soqchilarga nisbatan qo'llanilgan va bu atama ham o'z ma'nosini shunga mos ravishda o'zgartirgan.

O'rta Osiyo hukmdorlari va zodagonlarining safida bir necha yuzdan bir necha minggacha yetadigan maxsus qo'shin — chokarlar bo'lgan. Ular mamlakat mudofaasining tayanchi va qo'shinning asosiy o'zagini tashkil qilgan mohir jangchilar hisoblangan. Ular tinchlik va xavfsizlik garovi bo'lganlar.

Chokarlarning faoliyati nafaqat harbiy maqsadlarga yo'naltirilgan, balki karvonlarni qo'riqlash, ularni manzilga yetkazishda xavf-xatardan himoya qilish va tinchlikni saqlash kabi vazifalarni ham o'z ichiga olgan. Mahalliy an'analar asosida tarbiyalangan chokarlar o'zlarining harbiy mahorati va epcilligi bilan mintaqadan tashqarida ham shuhrat qozonganlar. Xitoy va arab manbalarida ular yuqori baholangan.

7.2. Eftaliylar davri harbiy san'at rivoji

Kushon davlatining inqirozi Yunon-Baqtriya va Rim imperiyalarining taqdiriga o'xshash bo'lgan. Bu davlatlarning barchasi parchalanishdan oldin cheksiz urushlar va ichki nizolar tufayli zaiflashib, yangi tashqi dushmanga qarshi kurashish uchun kuchsizlanib qolishgan. Natijada milodiy IV asrda Kushon davlati asosiy hududlaridan mahrum bo'lib, bir nechta kichik mulklarga bo'linib ketdi.

Eftaliylar va ularning harbiy salohiyati. Milodiy IV asrda siyosiy sahnaga Eftaliylar qabilasi chiqib, milodiy VI asr o'rtalariga kelib mintaqada hayotida hal qiluvchi rol o'ynadi. Eftaliylarning kelib chiqishi borasida

olimlar o'rtasida yagona fikr yo'q. Ba'zilar ularni turkiy xalqlar yoki yuechjilar bilan bog'lasa, boshqalar ularni mahalliy Baqtriya-Toxariston aholisi deb hisoblaydi.

Eftaliylar qo'shini katta kuchga ega bo'lgan. Jangchilar asosan gurzi, kamon va o'tkir qilichlar bilan qurollangan. Janglarda otliq qo'shinlar hal qiluvchi rol o'ynagan. Ularning jamiyatida harbiy-qabilaviy demokratiya an'analari saqlanib qolgan. Hukmdorlar o'z atroflariga "birga o'lishga tayyor" yaqinlarini to'plashgan va agar hukmdor halok bo'lsa, uning atrofida gilar ham jonini fido qilishlari kerak bo'lgan.

Eftaliylar va Eron o'rtasidagi urushlar. Milodiy IV asrda eftaliylar tomonidan to'plangan kuchlar Eron qo'shinlari bilan to'qnashdi. Bu qarama-qarshilikdagi alohida janglar Daqiqiy va Firdavsiyning "Shohnoma" asarida ham yoritilgan. Eftaliylar O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston va Shimoliy Hindistonning ayrim viloyatlarini bosib olib, Eronning sharqqa yurishini to'xtata oldilar.

453–454-yillarda ular Eron shohi Yezdigird II qo'shinini tor-mor etishdi. 457-yilda eftaliylar podshosi Vaxshunvar Chog'oniyon, Toxariston va Badaxshonni egalladi. Eron shohi Peroz (459–484-y.) eftaliylarga qarshi kurashda hatto Vizantiyaliklarni ham o'z tomoniga tortdi, ammo mag'lubiyatga uchrab, eftaliylarga asir tushdi. Katta to'lov evaziga ozod qilingan Peroz eftaliylarga qarshi yana urush boshladi.

484-yilda eftaliylar forslarni yana bir bor tor-mor etishdi. Ba'zi manbalarga ko'ra, eftaliylar jangdan oldin yashirin chuqur xandaq, ya'ni "bo'ri jari" (qopqon-chuqurlik) qaziganlar. Peroz o'z qo'shinining katta qismi bilan birga ana shu xandaqda halok bo'lgan.

Eftaliylarning Eron ustidan qozongan g'alabalari ularning harbiy qudratidan dalolat beradi. Bir necha bor Rim qo'shinlarini mag'lub etgan Eron, O'rta Osiyolik ko'chmanchi eftaliylar qarshisida larzaga kelgan. Biroq, keyinchalik eftaliylar davlati shimoldan turklar va janubdan eronliklarning bir vaqtning o'zida bergan zarbalariga bardosh bera olmadi va ularning yerlari g'oliblar qo'liga o'tdi.

7.2 Turk hoqonligi davrida harbiy san'at tarixi

VI asrning boshlarida Ashina qabilasi hukmdori Bumin Yabg'uning ta'siri kuchayib, o'zini "el-xokon" deb e'lon qildi. Shu tariqa tashkil topgan Turk xoqonligi qisqa vaqt ichida sharqda Koreya bo'g'ozidan g'arbda Shimoliy Qora dengizgacha, shimolda Ural tog'lari, Yenisey va Baykal bo'ylaridan janubda Afg'oniston va Shimoliy Hindistongacha bo'lgan ulkan hududlarni egalladi.

Turk xoqonligining qisqa muddatda ulkan imperiyaga aylanishining asosiy sabablaridan biri uning harbiy jihatdan boshqa davlatlardan ancha ustun bo'lganligidir. XX asr turkshunos olimi L.N. Gumilyov ta'kidlaganidek, turklarning g'alabalari tasodif emas edi. Ular "umumko'chmanchilik darajasidan ancha yuqori bo'lgan qo'shin va boshqaruv tizimini yaratdilar".

Turk xoqonligining harbiy qudratining zahirida bir qator omillar yotadi. Xoqonlikka asos solgan Ashina turklari temir qazib olish va undan qurol-yarog' yasashda boy tajribaga ega edilar. Ular temir oksidini uglerod oksidi bilan kimyoviy biriktirish orqali to'vaksmon metall massa — kritsa olish usulini bilishgan. Hozirgi kunda ham bu usulda olingan temir sifati pechda eritish orqali olinadigan temirnikidan ancha yuqori turadi. Bu

tajriba ularga mustahkam sovutlar va harbiy anjomlar ishlab chiqarishga imkon berdi. Xoqonlik qudratli sovutli otliq qo'shinga ega edi. Yuqoridagi imkoniyatlar tufayli turklarning harbiy taktikasi ham rivojlanib, mukammallashib borgan. Bu omillar turklarning kuchayib borishiga va mustaqil bo'lishlariga imkon yaratgan.

Turk xoqonligi o'zbek davlatchiligi tarixining muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davlatning harbiy siyosati va janglari haqida ma'lumotlar fundamental tadqiqotlarda, qabrlarda topilgan qurol-aslahalar, kiyimlar, ot anjomlari hamda qoyatosh suratlardagi jang lavhalarida aks etgan. Arxeologik topilmalar va yozma manbalar qadimgi turklarning harbiy boshqaruvi, qo'shin tuzilishi, mudofaa va jang san'atini o'rganishga imkon beradi.

Turk qo'shinarining tuzilishi. Yozma manbalar va qoyatosh rasmlariga ko'ra, turk qo'shini ikki turdagi jangchilardan iborat bo'lgan:

1. *Og'ir qurollangan sovutli (zirhli) otliqlar.*
2. *Yengil qurollangan jangchilar.*

Qadimgi turklarning qo'shini asosan yengil qurollangan otliq kamonchilardan iborat bo'lgan. Ular tarqoq saf taktikasi bilan jang qilganlar, ya'ni dushmanga ma'lum masofada turib, birato'la o'q yog'dirganlar. Yozma manbalarda turklarning otda turib kamondan mohirlik bilan o'q otishlari alohida ta'kidlanadi. Arab, fors, yunon, slavyan va boshqa manbalarda ham turklarning jangovar qo'shini odatda otliqlardan tashkil topganligi qayd etilgan.

1) Turk xoqonligining g'arbiy qanotida qo'shin ikkita qanotdan iborat "O'n o'q" tizimini tashkil etgan. Bu ittifoq har biri beshta qabiladan iborat bo'lgan sharqiy va g'arbiy ittifoqlarga bo'lingan.

✓ *Sharqiy ittifoq: "Dulu" ittifoqi deb atalib, unga 5 ta "chur" boshchilik qilgan.*

✓ *G'arbiy ittifoq: "Nushibi" qabilalar ittifoqi bo'lib, ularni 5 ta "erkin" boshqargan.*

2) Sharqiy yoki Markaziy xoqonlik: Bu yerda qo'shin ikki qanotdan, ya'ni sharqiy qism — "Tulas" va g'arbiy qism — "Tardush" qanotlaridan iborat bo'lgan.

Qadimgi turk bitiktoshlari, xitoy yilnomalari va arab manbalaridagi ma'lumotlar turk qo'shinining tuzilishi haqidagi fikrlarni tasdiqlaydi.

Turk qo'shinining tuzilmasi manbalarda. Bitiktoshlarda uchraydigan "O'n o'q" atamasi har biri 10 mingdan jangchi yetishtirib beruvchi 10 ta turk urug'ining mavjudligini anglatgan.

Xitoy yilnomalarida I-stami xoqon o'n nafar katta qabila boshliqlarini jami 100 ming jangchi bilan g'arbiy o'lkalardagi Xu mamlakatlarini qo'l ostiga olish uchun yuborgani qayd etilgan. Uning o'zi esa "yabg'u-xoqon" unvoni bilan xoqonlikning g'arbiy qismi — "O'n o'q" elini boshqargan.

VIII asr boshida xalifa Hisham ibn Abdulmalik "turklar hukmdoriga" elchi yuborganida, xoqon huzurida qo'lida bayroq (tug') ko'targan 10 nafar otliq hozir bo'lgan. Ularning har biri o'z bayrog'i ostida 10 ming nafar jangchini to'play olgan.

Turk xoqonligining gvardiyasi va qo'shin tarkibi. Xoqonlikning asosiy qo'shini turkiy urug'lardan iborat bo'lgan. Turk xoqonligida barcha erkaklar harbiy xizmatni bajarishga majbur edi. Xitoy yilnomalarida berilgan ta'rifga ko'ra, turklar "jangda qurbon bo'lishni sharaf deb

bilishgan, kasallik tufayli vafot etish esa uyat hisoblangan". Bu ma'lumot har bir harbiy kishining jangovar ruhda tarbiyalanganidan dalolat beradi.

Turk xoqonligida Ashina urug'idan bo'lgan xoqonlarning zirhli otliq gvardiyasi alohida ajralib turgan. Bu gvardiya qo'shinining asosiy va eng jangovar qismi edi. Xitoy yilnomalarida xoqonning shaxsiy qo'riqchilari "fuli", ya'ni "bo'ri" deb atalgan. Turklarning bayroqlari dastasiga ham oltin bo'ri boshi kiydirilgan bo'lib, bu ularning kelib chiqishini unutmaganliklari ramzi hisoblangan.

Xoqonlik qo'shini tarkibida asosiy jangchilardan tashqari, dehqon va hunarmandlardan tashkil topgan yordamchi piyoda va otliq otryadlar ham mavjud bo'lgan. Ular o'z qurol-aslahalari bilan jihozlangan va an'anaviy jang usullarini yaxshi bilishgan. Qo'shin tarkibida So'g'd chokarlarining bo'lishi ayniqsa qal'alarni qamal qilish va egallashda juda muhim rol o'ynagan.

Turk xoqonligi qo'shinlari asosan otliq jangchilardan iborat bo'lgan, ammo janglarda tuyalar va jangovar fillardan ham foydalanilgan. Masalan, Xitoy rohibi Syuan Szan (629-645) Turk xoqoni huzurida bo'lganida, qo'shinlarning bir qismi otda, bir qismi tuyada ekanligiga guvoh bo'lgan. Bundan tashqari, turklar va sosoniylar o'rtasidagi Hirot yaqinidagi jangda xoqonlik qo'shini tarkibida jangovar fillar otryadi ham bo'lgani qayd etilgan.

Xitoy manbalarida turk qo'shinining soni haqida turlicha ma'lumotlar uchraydi — 500, 2000, 10000, 100000, 150000, hatto 1 000 000 gacha yetganligi aytiladi. Xitoy yilnomachilari xoqon Shibi haqida "millionlab qo'shiniga ega, qadimda ham hech qachon shimoliy ko'chmanchilar bunchalik kuchaymagan edi" deb yozganlar.

Xoqonlikning Gʻarbiy qanoti qoʻshinlari kamida 100 mingdan ortiq jangchilardan iborat boʻlgan. Masalan, Istami boshchiligida Eftalitlarga qarshi yuborilgan qoʻshin 100 ming jangchini tashkil qilgan. Sosoniylarga qarshi yuborilgan El Arslon qoʻshini esa 300-400 ming jangchidan iborat boʻlgan. Taqqoslash uchun aytish joizki, bu davrda Oʻrta Osiyo va Sharqiy Turkistondagi voha davlatlarida qoʻshin soni bor-yoʻgʻi 1000 dan 10 minggacha boʻlgan.

Turk xoqonligi qoʻshinlari oʻnlik va ikkilik tartibida boʻlingan. Har bir otryad 10, 100, 1000 va 10000 jangchidan iborat boʻlib, ular oʻz navbatida ikkita qanotga boʻlingan va 5, 50, 500 hamda 5000 kishidan tashkil topgan. Butun armiya "Tulas" va "Tardush" yoki "Dulu" va "Nushibi" deb nomlangan ikkita qanotga boʻlingan. Ushbu boʻlinmalarning boshida jabgʻu (yabgʻu), kichikroq otryadlar boshida esa **tetin** va **eltabar** kabi unvonlarga ega shaxslar turgan.

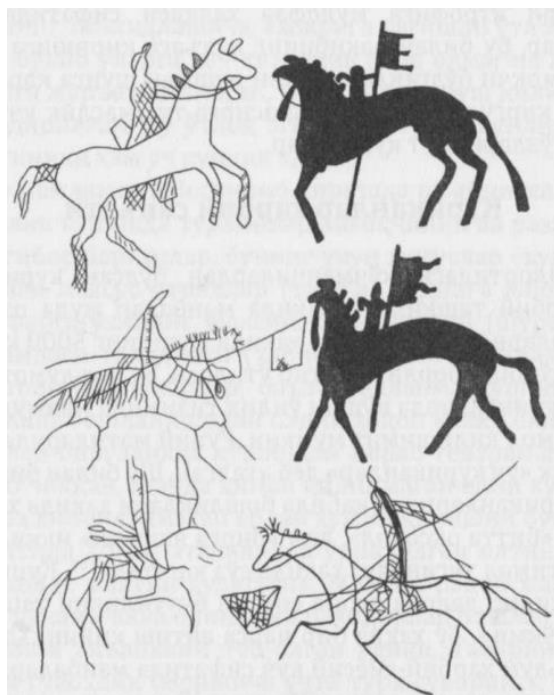
Kurikanlar va ularning harbiy ittifoqi. Kurikanlar — Xitoyning Tan sulolasi imperatori Tay-szun huzuriga borgan bir guruhdir. Matnda keltirilgan ma'lumotlarga koʻra, ularni "Ulug' oqsoqol" (elteber) boshqargan. Ularni uch yoki bir necha qabilaning harbiy ittifoqi deb taxmin qilish mumkin. Bu ittifoqqa har bir qabila hukmdorlari — siginlar boʻysungan.

Katta urushlar davrida kurikanlar qabilalari oʻnlik tizimi boʻyicha qoʻshin tuzgan. Garchi kurikanlar qoʻshinining umumiy soni Oʻrta Osiyo xoqonliklarining koʻp ming sonli qoʻshinlari yonida unchalik katta boʻlmagan boʻlsa-da, Osiyo dashtlarida hukmronlik uchun olib borilgan kurashlarda ularni ma'lum bir harbiy kuch sifatida eʼtiborga olishgan.

Kurikanlar mustaqil harbiy-siyosiy kuch sifatida Ikkinchi Sharqiy Turk xoqonligi asoschisi Elteres xoqonga dushman bo'lganlar qatorida tilga olinadi.

VII asrda qo'riqan boshliqlari Tan imperiyasi bilan diplomatik aloqalar o'rnatishga harakat qilishgan. IX asrda kurikanlar yerlari Qirg'iz xoqonligiga bo'ysundirilgan. Kurikanlarning harbiy san'ati haqida ma'lumotlar ularning qurol-aslahalari va tashkiliy tuzilishi orqali aniqlangan. Kurikanlar qo'shinida yengil qurollangan otliqlar ko'pchilikni tashkil qilgan. Ular masofaviy janglarda samarali bo'lgan o'q-yoylardan foydalanishgan. Nayza bilan qurollangan chavandozlarning tasvirlari ularning yaqin masofali, qo'l jangida ham ishtirok etganidan dalolat beradi. Ehtimol, Kurikanlar epirma (to'satdan hujum) usulini qo'llaganlar. Ba'zi jangchilar himoya uchun zirh va sovutlardan foydalanishgan.

Shu bilan birga, topilgan qurollarning to'liqligi qo'l jangida ishlatilgan vositalar haqida aniq tasavvur berishga yetarli emas. Shuning uchun qo'riqanlarning otliq qo'shini qo'l jangida unchalik mustahkam bo'lmagan deb taxmin qilinadi.

7.1.rasm. Kurikan jangchilar tasviri

Harbiy qurol-aslahalar va kiyim-kechaklar. Xitoy yilnomasi "Chjou-shu"da turk jangchilarining qurollari shunday ta'riflanadi: *"Ular shoxsimon yoy, hushtaksimon ovoz chiqaruvchi o'q, sovut, nayza, qilich va dudama qilich (uzun, og'ir qilich) bilan qurollangan. Ular otda turib kamondan mohirlik bilan o'q uzadilar"*. Tan imperatori Gao-szu ham *"turklarning kuch-qudrati otda turib kamondan o'q uzishlaridadir"* deb ta'kidlagan.

Oltoy o'lkasidagi Boliq So'oq mozor-qo'rg'onida topilgan qadimgi turk jangchisining qurol-aslahalari va kiyim-kechaklari mustahkam po'latdan yasalganligini tasdiqlaydi. Topilmalar orasida qilich, dubulg'a, xanjar, o'q-yoy va sovut kabi buyumlar bo'lib, ular mustahkam temir va kumushdan yasalgan. Eng muhimi, bu qurollar otliq jangchiga qiyinchilik tug'dirmaydigan darajada yengil bo'lgan.

Otliq jangchida, albatta, egar-jabduq, murakkab kamon va pastga tomon kengaygan sadaq bo'lishi shart edi. O'qlar sadaqqa o'tkir uchlari yuqoriga qaratilgan holda solingan. Qamarlar qadama bezaklar bilan bezatilgan. Qilich chap tomondan ikkita kamar bilan qiyalatib taqilgan. Mudofaa uchun uzun plastinkasimon yoki zaxrli sovut, yopinchiqli dubulg'a va uncha katta bo'lmagan qalqondan foydalanilgan.

Turk jangchilarining mahorati. Arab mualliflari turk jangchilarining mahoratini yuqori baholagan. Ular shunday ta'riflaydi:

"Turk... joni boricha quvlagan holda, orqaga va oldinga, o'ng va chapga, yuqoriga va pastga qarab ota oladi. Harajit (arab o'qchisi) kamon ipiga bitta o'qni joylaguncha, u (turk) 10 ta o'qni otadi. Harajit tekis joydan otini choptirgunicha, u o'z otida tog' yoki vodiyan tushib,

katta tezlik bilan choptiradi. Turkning to'rtta ko'zi bor - ikkitasi yuzida, ikkitasi esa gardanida".

VI-VII asrlarda qo'shinlar jang taktikasi va o'z kuchi hamda mahoratiga ishongan drujina ko'rinishida bo'lgan. Qattiq asosdan yasalgan uzangi va egarning keng tarqalishi jangchining nayza bilan qilgan hujumini yanada kuchliroq qilib, dushman mudofaa qatorini yorib o'tishiga yordam bergan. Jangchilar kamondan ko'p zarb bilan yakka nishonni bexato nishonga olgan. Kamon tushirilgan holda ushlangani sababli, otishda uning butun kuchi saqlab qolingan. O'q patlarining shikastlanmasligi uchun o'qdonning tagi keng bo'lgan, bu esa o'qlarning bir xilligini ta'minlagan. Jangchilar tez o'q topishi uchun o'qlar turli bo'yoqlarga bo'yalgan.

Bu davrda har xil turdagi uch parrakli o'q uchlari keng tarqalgan bo'lib, ular asosan yengil qurollangan dushmanni nishonga olishga mo'ljallangan. Keyinchalik ikki va to'rt parrakli, shuningdek, yassi o'q uchlari ham paydo bo'lgan. O'qlar asosan temirdan yasalgan, chunki temir yetishmaydigan joylardagina suyakdan yasalgan o'q uchlari uchraydi.

Uzoq masofali janglarda suyak va shox qoplamali murakkab tuzilishga ega kamon va temir uchli o'qlardan foydalanilgan. Qilich va uzun dudama qilich har doim aslzodalik va boylik belgisi hisoblangan. Xitoy manbalarida "bo'ri" deb ta'riflangan xoqonlik jangchilari shamshir, nayza va uzun og'ir qilichlar bilan qurollangan bo'lib, ular yaqin masofadagi qo'l jangiga moslashgan va turk qo'shinining zarbdor o'zagini tashkil etgan.

Jangchilar tanani himoyalash maqsadida temirdan yasalgan sovut, dubulg'a va qalqon kabi mudofaa vositalaridan keng foydalangan.

Qirg'izistonning Ketmen-tuba vodiysida topilgan tosh haykal yaqinidan topilgan sovut kiyimi qoldig'i jangchi tanasini butunlay qoplovchi mudofaa kiyimi bo'lganidan dalolat beradi. Bunday tishli plastinalardan iborat sovut kiyimlari ilk o'rta asrlarda Xitoy, Toxar va So'g'd qo'shinlarida ham keng tarqalgan.

Og'ir sovutli otliqlar o'q-yoy, zarbli nayzalar, uzun dudama qilich, shamshir, xanjar, sovut va dubulg'alar bilan qurollangan. Yengil qurollangan dushmanni yo'q qilish uchun uch parrakli yoki yassi temir va suyak uchli o'qlardan mohirona foydalanishgan. Qo'l jangida esa nayza, uzun og'ir qilich, shamshir va xanjarlar bilan hujum qilishgan. O'zlarini himoya qilish uchun plastinali sovutlar va dubulg'alardan foydalanishgan.

Jangchi va ovchilarning kiyim-kechaklari juda qulay bo'lgan. Ayniqsa, kamar va kiyim qismlarining ramziy ma'nosi boshqa xalqlar uchun juda jozibali ko'ringan. Turklar sochlarini o'stirib, o'rib orqaga tashlab yurishgan. Ular kaftanlarining o'ng etagini chapga qayirib, bellariga naqshli kamar taqishgan. Bu kamarlar ularning ijtimoiy va siyosiy mavqeini anglatgani uchun alohida e'tibor berilgan.

VI-VIII asrlarga oid Afrasiyob, Panjikent, Shahrison, Ajinatepa, Tovqatepa, Fundukiston kabi me'moriy inshootlardagi devoriy rasmlarda qadimgi turklarga xos mavzular aks etgan. So'nggi yillarda o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida ularning aksariyati Turk xoqonligi bilan bog'liq holda yaratilgani aniqlandi.

Afrasiyobdagi "Elchilar zali"da G'arbiy Turk xoqoni va uni o'rab turgan turkiy mulozimlar tasvirlangan. Ko'pchilik tadqiqotchilar bu rasmlarda VII asr o'rtalarida sodir bo'lgan haqiqiy siyosiy voqealar aks

ettirilgan, deb hisoblaydilar. Shu sababli, rassom tasvirdagilarning kiyim-kechaklari va qurol-aslahalarini aniqlik bilan tasvirlashga harakat qilgan.

Xoqon "mangu el" (abadiy davlat) tinchligi va farovonligining kafolati bo'lib, uning mavjudligining asosiy sharti beklarning va butun xalqning xoqonga sadoqati edi. Yozma manbalarda xoqon "turk eli" uchun kechalari uxlamasligi va kunduzlari ishsiz o'tirmasligi shartligi aytilgan. Urush va sulh, jang va bitimlar xoqonning irodasi bilan hal qilingan. Xoqonning harbiy va diplomatik huquqlari mutlaq va cheksiz edi.

Turk xoqonligining g'arbiy qismidagi qo'shinning ikkala qanotida xoqonlik oilasi a'zolari — yabg'u, shad, tegin unvonli shahzodalar turgan. Ular tobe qabilalarni boshqarish, soliq yig'ishdan tashqari, ularni harbiy ishlarga jalb etish, janglarga boshchilik qilish kabi vazifalarni ham bajargan. Shahzoda-teginlar o'z qo'shiniga ega bo'lib, biror viloyatni boshqarishga mas'ul bo'lganda shad unvonini olgan.

Qo'shinni boshqarishda oltin bo'ri boshli bayroqlardan va buyruqlarni yetkazishda esa muhrli oltin nayzali o'qlardan foydalanilgan. Qo'shin boshqaruvini turli darajadagi harbiy amaldorlar olib borgan. Eng yuqori lavozimlilar jabg'u (yabg'u), tegin va eltabar bo'lib, bu mansablar otadan o'g'ilga meros bo'lib o'tgan va Ashina sulolasi a'zolariga berilgan.

Xitoy manbalari va turkiy bitiklarda saqlanib qolgan 40 ga yaqin unvon va ellikdan ortiq epitetlarni quyidagicha guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Rasmiy unvonlar: a) *Ma'muriy* b) *Harbiy*
2. Ijtimoiy unvonlar: a) *Diniy* b) *Ramziy-faxriy*

Turk xoqonligida boshqaruv tizimida xoqondan keyin ikkinchi o'rinda yabg'u turgan. Dastlabki davrlarda yabg'u xoqonning vorisi

hisoblanib, odatda xoqonlarning ukalari bu unvonga ega bo'lgan. Keyin esa **tegin** unvoni keladi. U xoqonlarning o'g'illariga beriladigan unvon bo'lib, hokimiyat akadan ukaga emas, otadan o'g'ilga o'tishi bilan teginlarning mavqei yabg'ularnikiga nisbatan yuqoriroq bo'lgan. Teginlardan keyin eltabarlar turgan.

Yabg'u, shad, tegin, eltabar, tudun, tutuk, chur, tarxon, erkin, inancho', buyruq kabi o'nlab unvonlar va ularning oldidan keluvchi apa, inal, kul, tun kabi epitetlarning aksariyati ma'muriy bo'lsa, bir qismi harbiy unvonlar edi. Ayniqsa tutuk, chur, tarxon, erkin kabi unvonlar ko'proq harbiy xarakterga ega bo'lish bilan birga, qaram qabilalarni boshqarish yoki vohalarga hukmronlik qilish uchun yuborilgan ma'murlar unvoni sifatida ham uchraydi.

Turk xoqonligining unvonlar tizimida harbiy unvonlar alohida o'rin tutgan. Bitiklarda suboshi, chabish, mingboshi, beshyuzboshi, yuzboshi, o'nboshi kabi unvonlar uchraydi.

✓ *Suboshi* - Qadimgi turk tilidagi "su" (qo'shin) va "boshi" (boshliq) so'zlaridan olingan bo'lib, "qo'shin boshlig'i, lashkarboshi" ma'nosini anglatgan.

✓ *Chabish* (chovush) - "qo'shindagi vazifador shaxs, lashkarboshilardan biri" ma'nosida bo'lgan. Mahmud Koshg'ariy uni "jangda safni tuzatuvchi, dam olish vaqtida askarni zulmdan saqlovchi odam" deb ta'riflagan.

✓ *Mingboshi, beshyuzboshi, yuzboshi, o'nboshi* - Bu unvonlar markaziy hokimiyat va qo'shin qanotlarida mavjud bo'lib, ular xoqonlikning "o'nlik tizimi"ga asoslangan harbiy imperiya ekanligini ko'rsatadi.

Turk jangchilarining jangovar mahorati o'z davri uchun juda yuqori bo'lgan. Ular tinimsiz janglar olib borib, dushmanlar qurshovida bo'lishlariga qaramay, turli qabilalarning qarshiligini yengib, uzoq masofali yurishlarni amalga oshirganlar.

Xitoy yilnomalarida aytilishicha, *"turli davlatlarning hammasi unga (Turk xoqonligiga) bo'ysungan. Kamonchilari 1 milliondan ortiq edi. Shimoliy ajnabiylar (ya'ni xitoylik bo'lmaganlar) hech qachon bunday kuch-qudratga ega bo'lishmagan edi."* Bu ma'lumotlar turklarning harbiy salohiyati va keng hududlarni zabt etishdagi muvaffaqiyatlarini tasdiqlaydi.

Xoqonlikda hukmdorlar qo'shinning jangovar qobiliyatini oshirish uchun doimiy ravishda turli tadbirlarni amalga oshirganlar. Xitoy yilnomalarida aytilishicha, hukmdorlar "doimiy ravishda jang qilish, qilichbozlik va o'q otish mashqlarini bajarar, ovga chiqar edilar".

Turk xoqonligining harbiy san'ati uchun ot bilan jang qilish usuli xos edi. Hujum avvaliga yengil otliq otryadlar tomonidan kamondan o'q uzish bilan boshlangan. Jangning hal qiluvchi pallasida esa og'ir qurolli otliqlar jangga kirgan. Ular dushmanga zich safda nayzalar bilan hujum qilib, ularni yaqin masofali jangga majbur qilganlar. Bu hujumlar samara berib, dushmanlar ko'p o'tmay chekingan. Zirhli otliqlar esa hujumni davom ettirib, dushmanni butunlay yo'q qilish bilan jangni yakunlaganlar.

Xoqonlik qo'shinlari dushmanni oxirigacha ta'qib qilib, uni butunlay yo'q qilmagunicha to'xtamas edi. Masalan, ular juan-juanlarni Yevropagacha ta'qib qilib borganlar. Yordamchi piyoda otryadlar aralash jang usulida, ya'ni dushman hujumini o'q-yoy bilan qarshi olishda katta foyda keltirgan.

Vizantiyalik harbiy mutaxassis Mavrikiy o'zining "Strategikon" asarida turklarning taktik usullarini shunday tasvirlaydi: "Endi turklar va avarlar ham jangovar tartibda joylashishadi... Ular jangovar qo'shinni rimliklar (vizantiyaliklar) va forslarga o'xshab bir chiziq bo'ylab joylashtirishmaydi."

Xoqonlikda aloqa tizimi ham yo'lga qo'yilgan bo'lib, dushmanga qarshi harbiy harakatlar o'zaro xat-xabarlar orqali amalga oshirilgan. Bunday yozishmalar So'g'd va baxtriy tilli hujjatlar orasida saqlanib qolgan. Bu xatlar So'g'd, Toxariston yoki Kobuliston hukmdorlariga tegishli bo'lib, ularning ba'zilarida xoqon tomonidan "topshiriq kelganligi" yoki "yorliq yuborilganligi" haqida so'z boradi. Ba'zida esa hukmdorliklar arablar bilan kurashda harbiy yordam so'rab, xoqonga murojaat qilishganidan dalolat beradi.

Harbiy istehkomlar va qo'rg'onlar. Mintaqada harbiy mudofaa inshootlarini qurish an'anasi juda qadimdan mavjud bo'lib, bu chegara chiziqlari bo'ylab qurilgan mustahkamlangan manzilgohlar, qal'alar, qasrlar va hukmdorlar qarorgohlarida o'z aksini topgan. Ko'chmanchi davlatlarning paydo bo'lishi bilan harbiy inshootlarning ahamiyati yanada ortdi. Bu istehkomlar, asosan, jang vaqtida zaxira ombori va mudofaa joylari vazifasini o'tagan.

Turk xoqonligi voha davlatlarini boshqarish uchun ularning hududida harbiy garnizonlar qurgan. Shulardan biri, Beshbaliq shahri bo'lgan. Yozma manbalarga ko'ra, G'arbiy turk hukmdorlaridan biri xoqonlikka soliq to'lagan Gaochenni qo'riqlash uchun Beshbaliqda garnizon qurdirgan. Ushbu garnizon o'zining strategik joylashuvi tufayli tashqi xavflardan himoyalaniş uchun juda qulay bo'lgan.

Bu yana bir muhim qarorgoh va garnizon shahar bo'lgan. U Binkatdan shimolga olib boradigan savdo yo'lida joylashgan bo'lib, "Choshchning harbiy lageri" va "ichki mudofaa devoriga ega harbiy lashkargoh" deb ta'riflangan. Jabg'ukat Choch vohasi Turk xoqonligi tarkibiga kirgan paytda (VI-VII asrlar) ilk turk hukmdorlari qarorgohi sifatida barpo etilgan. U dastlab harbiy maqsadlarda, jumladan, qo'shin saqlash va ularning harbiy tayyorgarligi uchun qurilgan bo'lishi mumkin. Ba'zi manbalarda Jabg'ukat Istemi boshchiligidagi turklarning eftalitlarga qarshi yurishlarida harbiy baza va istehkom vazifasini o'tagani aytiladi.

Bu kabi harbiy qarorgohlar nafaqat harbiy maqsadlarda, balki zarurat tug'ilganda oliy hukmdorlarning yashash joylari bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, urush paytida atrofdagi ko'chmanchi aholiga yashirinish imkonini bergan.

Turk xoqonligining harbiy yutuqlari mintaqadagi boshqa davlatlarning harbiy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Vizantiyalik harbiy mutaxassis **Mavrikiy** VII asrning birinchi yarmida yozgan "**Strategikon**" asarida Vizantiya qo'mondonlariga doimo avar va turklarning tajribasini qo'llashni tavsiya qilgan. Uning maslahatlari asosan qurol-yarog'lar va kiyim-kechaklarga taalluqli bo'lgan:

- *"Jangchining kiyimi xuddi avarlarnikidek, keng, uzun va chiroyli bo'lishi kerak".*
- *"Otlar tumshug'i va ko'kragi xuddi avarlarniki singari qoplangan bo'lishi kerak, ular, ayniqsa, jang vaqtida oldinda bo'luvchi otliqlarning otlarini bo'yin va ko'kragini himoya qilib tursin".*
- *"Egar ustida ikkita temir uzangi, arqon va oziq-ovqat uchun xaltacha bo'lishi kerak".*

- *"Otning belida to'rtta, boshida va iyagida bittadan popugi bo'lishi kerak".*
- *"Chodirlar avarlar va turklarnikiga o'xshab yaxshilab tikilishi kerak, chunki bunday chodirlar ham chiroyli, ham qulaydir".*

Ko'rib chiqilgan ma'lumotlarga asoslanib, Turk xoqonligi o'z davrida harbiy jihatdan juda ilg'or bo'lganini aytish mumkin. Xoqonlik "o'nlik tizim"ga asoslangan muntazam qo'shinga ega edi. Bu tizim har biri 10 ming jangchidan iborat bo'lgan "O'n o'q" bo'linmasi tufayli doimiy ravishda 100 ming kishilik qo'shinni safarbar qilishga imkon bergan. Xoqonlikning ko'p sonli, intizomli va tezkor otliq qo'shini uning o'z davrining qudratli davlatlaridan biriga aylanishiga imkoniyat yaratgan. Shu sababli, Turk xoqonligi qudratli Sosoniylar Eroni, Vizantiya va Xitoy ustidan ma'lum muddat ustunlik qilgan va o'z hududini doimiy ravishda kengaytirib borgan.

Garchi Turk xoqonligining butun siyosiy tarixi harbiy yurishlar va qabilalararo urushlar bilan to'la bo'lsa-da, u **Jung'oriyadan Qora dengizgacha** bo'lgan ulkan hududda turkiy qabilalarning birlashishiga zamin yaratdi va qator turkiy tilli xalqlarning etno-madaniy muhitining shakllanishini ta'minladi. Xoqonlikning kuchli harbiy tashkiloti Xitoy va Eronning tajovuzkor niyatlariga to'siq bo'la oldi, shuningdek, VIII asrdagi arab xalifaligi bosqiniga ham qattiq qarshilik ko'rsatdi.

7.3. Arab xalifaligi davrida O'rta Osiyoda harbiy san'at rivoji.

Arab xalifaligining harbiy ishlari. VII asrning birinchi yarmida Arab xalifaligi tashkil topdi. Arab armiyasida qat'iy tartib va intizom mavjud bo'lib, bu ularning jangovar qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Arab qabilalari xo'jalik shakliga ko'ra uch guruhga bo'lingan:

1. **Ko'chmanchi xalqlar** – badaviylar;
2. **O'troq dehqonlar** – fallohlar;
3. **Yarim ko'chmanchilar.**

Barcha jangchilarni ot bilan ta'minlash imkoni bo'lmagani sababli, piyoda askarlar ham mavjud bo'lgan. Piyoda askarlarning harakatini tezlashtirish uchun tuyalardan foydalanilgan. Arab otliq askarlarining qurollari xilma-xil bo'lgan. Har bir askar o'zi bilan ikkita kamon, sadog'ida 30 ta o'q, temir uchli bambukdan yasalgan uzun nayza, o'tkir qilich, jang boltasi va 30 ta tosh olib yurishi shart bo'lgan. Askarning himoya vositalari bosh kiyimi va sovutlardan iborat bo'lgan. Arab jangchilari jangda ko'proq pistirma va to'satdan hujum qilish usullaridan keng foydalangan.

Arab xalifaligi olimlari G'arb va Sharq olimlari harbiy ishlarga oid kashfiyotlarini o'rganib, amaliyotda qo'llaganlar. Harbiy harakatlar vaqtida arab qo'shini yonida tuyalar karvoni yurgan. Bu karvonda oziq-ovqat, shuningdek, qamal paytida ishlatiladigan **katapulta** va **taran** kabi moslamalar olib yurilgan. Bundan tashqari, arablar jangda "*grek olovi*" dan ham foydalanishgan.

7.2.rasm. Arab jangchilari

Abbosiylar hukmronligi davriga kelib, armiya yanada takomillashib, muntazam qo‘shin tashkil etilgan. Muntazam qo‘shinning asosini maxsus gvardiya tashkil qilgan. Yollanma qo‘shindan ham keng foydalanilgan. Masalan, **Abdurahmon III** davrida 15000 slavyan jangchisidan iborat bo‘linma mavjud bo‘lgan.

Arab bo‘linmalari o‘ziga xos kiyim va qurollarga ega bo‘lgan. Arab qo‘shinining asosini otliqlar tashkil etgan, ular **og‘ir qurolli** va **yengil qurolli** otliqlarga bo‘lingan.

- Og‘ir qurolli otliqlar uzun nayza, qilich, jangovar to‘qmoq va bolta kabi qurollarga ega bo‘lgan. Himoya vositalari G‘arbiy Yevropa ritsarlarining sovutlariga nisbatan yengilroq bo‘lgan.
- Yengil qurolli otliqlar esa yoy va ingichka uzun nayzalar bilan qurollangan.

Piyoda qo‘shinlar ham qurol turiga qarab ikki guruhga ajratilgan. Og‘ir qurolli piyodalar saf tortib jangga kirgan va asosan nayza hamda qilichdan foydalangan. Yengil qurollilar esa kamondan foydalangan.

Arab qo‘shini asosan o‘nlik tizimga asoslangan bo‘lib, 10 000 kishilik qo‘shinga **amir** boshchilik qilgan. Harbiy yurishlar vaqtida qo‘shin uch qismga bo‘lingan:

1. **Avangard:** Yengil otliq qo‘shindan iborat bo‘lib, asosiy kuchlardan oldinda harakat qilgan. Uning vazifasi dushmanning kuchini va joylashuvini o‘rganish edi.

2. **Asosiy kuch:** Og‘ir qurolli otliqlardan tashkil topgan. Harakat vaqtida ularni ikki tomonidan kamonchi piyoda qo‘shinlar himoya qilgan.

3. **Ar‘ergard:** Qo‘shinning orqa qismidan harakatlangan. Qo‘shinning markazida oziq-ovqat, qurol-yarog‘ va chodirlar yuklangan tuyalar joylashgan. Qo‘shin ortidan harakat qiluvchi karvonlar bilan birga **dala harbiy shifoxonasi** ham borgan. Dala hospitali yaradorlarni tashish uchun tuyalar va dori-darmonlar bilan ta‘minlangan bo‘lib, bu tizim IX asr boshlarida joriy qilingan.

Qo‘shin dam olish uchun to‘xtaganda, tunash joyi atrofi xandaq va to‘siqlar bilan o‘ralgan. Bu askarlarning qochishini va to‘satdan hujumlarni oldini olishga yordam bergan.

Arab qo‘shinlari "o‘nlik tizim" asosida tuzilgan. Eng yirik harbiy bo‘linma 10 ming kishilik bo‘lib, uning boshida amir turgan. Bu qo‘shin 10 ta harbiy qismga, har bir qism esa o‘z navbatida ikkita 50 kishilik bo‘linmaga ajratilgan. Eng kichik harbiy bo‘linma o‘n kishilik bo‘lgan.

Islomning dastlabki davrlarida Arab qo‘shinlari avangard, asosiy kuchlar va arergarddan iborat bo‘lgan. Masalan, Sa‘d ibn Abu Vaqqos 30

ming kishilik qo'shinni oltita jangovar guruhga ajratgan. Quyida bu guruhlarining nomlari keltirilgan:

- Al-muqaddama (avangard): Oldingi qism.
- Al-maymana (o'ng qanot): O'ng qanot.
- Al-maysara (so'l qanot): Chap qanot.
- Al-qalb (markaz): Markaziy qism.
- Ad-soqa (arergard): Qo'shinning orqa qismi.
- At-talai: Piyoda jangchilardan iborat razvedka guruhi.
- Ar-rukan: Yuklarni tashuvchi tuya karvonlari.
- Al-mujarrada: Nayzalar bilan qurollangan zaxira otliqlar guruhi.

Yengil otliqlar odatda bir necha kilometr oldinga borib, joy sharoiti va raqibni kuzatib turganlar. Bu qo'shinning oldida og'ir qurollangan otliqlar, ularning ikki yonida piyoda kamonchilar joylashgan. Og'ir qurollangan otliqlarning ortidan piyodalar, eng orqada esa oziq-ovqat, kiyim-kechak va chodirlar ortilgan tuyalar karvoni harakatlangan. Qal'alar va shaharlarni qamal qilish uchun tuyalar karvoni qamal qurollari va shturm (hujum) mashinalarini olib yurgan.

Jang taktikasi va strategiyasi. Jang boshlanganda avangard qismi hujumni boshlab, sekinlik bilan asosiy kuch tomon chekingan. Ularni ta'qib qilib kelgan dushman qo'shinini og'ir qurolli piyodalar nayzalarini yerga tirab, qalqonlar bilan to'sib kutib olgan. Ularning ortidan piyoda kamonchilar uzluksiz o'q otib turgan.

Arab qo'shini besh qator saf tortgan. Har bir qator o'z nomiga ega bo'lgan: birinchisi "tonggi it huruji", ikkinchisi "yordam kuni" va uchinchisi "kechki to'lqin". Otliq va piyoda qo'shinlar shaxmat uslubida joylashgan. Qo'shinning markazida umumiy zaxira bo'linmasi joylashgan

bo'lib, ularning vazifasi bayroqni qo'riqlash bo'lgan va kamdan-kam hollarda jangga kirishgan.

Jang strategiyasini takomillashtirish uchun ovdan keng foydalanilgan. Arab qo'shini mardonavor jang qilgan, bunga misol qilib Tankred boshchiligidagi salibchilarga qarshi 1110-yildagi jangni keltirish mumkin. Arab qo'shinida qattiq tartib-intizom hukmron bo'lgan. Noma'lum mualliflar asarlarida qo'shinning olti xil saf tortish shakli keltirilgan:

1. **Yarim oy shakli:** Markazga nisbatan tezroq harakat qilib, dushmanni qurshab olishga mo'ljallangan.

2. **Kvadrat yoki to'rtburchak:** Asosan pistirma uyushtirish uchun ishlatilgan.

3. **Teskari yarim oy shakli:** Dushmanni markazdan o'tib, qurshovga tushib qolmaslik uchun qo'llanilgan.

4. **Romb shakli:** Askarlarning tez harakatlanishini ta'minlab, ularning sonini ko'proq qilib ko'rsatish va dushmanga vahima solish uchun ishlatilgan.

5. **Yarim romb ko'rinishi:** Eniga qarab uzun saf tortish uchun qo'llanilgan.

6. **Aylana shakli:** Raqib qo'shini soni bir necha barobar ko'p bo'lgan hollarda foydalanilgan.

Arab qo'shini o'zining tezkorligi bilan birga, boshqa davlatlarning harbiy yutuqlarini o'zlashtira olgani tufayli ham o'z davrining yengilmas kuchiga aylangan. Umuman olganda, o'rta asrlarda harbiy sohada jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar nafaqat jangchilarning kiyim-boshi, qurol-yarog'i va mudofaa inshootlariga taalluqli bo'lgan, balki **taktika va**

strategiya sohalarida ham muhim o'zgarishlar ro'y berishiga sabab bo'lgan.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. *Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyodagi qo'shnlarning asosiy kuchi nima bo'lgan?*
2. *Murakkab tuzilgan suyakli yoylarning oddiy yoylardan farqi nimada edi?*
3. *"Talas" qanday qurol turi bo'lgan?*
4. *Qalqlar asosan qaysi materiallardan tayyorlangan?*
5. *So'g'd chokarlari kimlar edi va ularning asosiy vazifasi nimadan iborat bo'lgan?*
6. *Qaysi manbalarda so'g'd chokarlari haqida ma'lumot uchraydi?*
7. *Eftaliylar davrida asosiy jangovar kuch qaysi tur qo'shin hisoblangan?*
8. *Shoh Peroz eftaliylardan nechta marta mag'lubiyatga uchradi?*
9. *"Bo'ri jari" deb ataluvchi harbiy hiyla nimadan iborat edi?*
10. *Eftaliylarning yemirilishiga qaysi davlatlar sabab bo'lgan?*
11. *Turk xoqonligi qo'shinlarida "o'n o'q" tizimi qanday ishlagan?*
12. *Turk xoqonligi qo'shinida qanotlar qanday nomlangan?*
13. *Turk xoqonligida qo'shin bo'linmalari qanday sonli tizim asosida tashkil etilgan?*
14. *Ashina urug'iga mansub hukmdorlarning shaxsiy gvardiyasi qanday atalgan?*
15. *Tonyuquq bitiktoshida qanday harbiy voqealar tasvirlangan?*

16. *So'g'd chokarlarining xalqaro mashhurlikka erishish sabablari nimalardan iborat edi?*
17. *Eftaliylarning Sosoniylarga qarshi g'alabasi qanday tarixiy oqibatlarga olib kelgan?*
18. *Turk xoqonligi davrida temir eritish texnologiyasi qanday harbiy ustunlik yaratgan?*
19. *Ilk o'rta asr qo'shinlarida og'ir va yengil qurollangan jangchilar vazifalarini solishtiring.*
20. *Xitoy yilnomalari va turkiy bitiktoshlarda qo'shin haqida berilgan ma'lumotlarni tahlil qiling.*
21. *So'g'd chokarining o'z xo'jayiniga bergan qasamyod nutqini tasavvur qilib yozing.*
22. *Turk xoqonligi qo'shinining jang maydonida joylashishini chizmada ifodalang.*
23. *So'g'diy ustaxonada qilich yasash jarayonini tasvirlab bering.*
24. *O'sha davr qurollarini zamonaviy qurollar bilan qiyoslang (jadval shaklida).*
25. *Turk xoqonligi qo'shinini zamonaviy armiya bilan tashkilot jihatidan taqqoslab chiqing.*
26. *"Eftaliylarning mag'lubiyati bo'lmaganida O'rta Osiyo taqdiri qanday bo'lardi?" mavzusida esse yozing.*
27. *Ilk o'rta asrlardagi uch davr (So'g'd chokarlari, Eftaliylar, Turk xoqonligi) qo'shinlarini solishtiruvchi jadval tuzing: qo'shin tarkibi, qurol, himoya vositalari, qo'shin soni, manbalar.*

8-MAVZU: ILK O'RTA ASRLARDA YEVIROPA DAVLATLARIDA HARBIY SAN'AT RIVOJLANISHI

Reja:

8.1. Qadimgi german va slavyan qabilalarida harbiy ish;

8.2. Franklar davlatida harbiy tayyorgarlik va harbiy sohada qilingan islohotlar;

8.3. Karl Buyukning harbiy yurishlari;

8.4. Vizantiyada harbiy san'at.

Tayanch tushunchalar: *Edelinglar, Teutoburg o'rmoni jangi, Ramka, Spatha, Sakson pichog'i, Otryad, tabora, tuzoqlash, yunon olovi, katafraktlar, hippotoksatlar, numeriyalar, komitatlar, limitanei, federatlar, merovinglar, Lex Ribuaria, scara, allod, benefis, vassal, kapitulyarlar, martfeld, ritsarlar, langobard yurishi, saksoniya bosib olish, avarlar, Dromon, Trebuchet, Varangiya gvardiyasi.*

8.1. Qadimgi german va slavyan qabilalarida harbiy ish

VI-V asrlarda Rim imperiyasi qulagach, Vizantiyada, shuningdek, Osiyo va Afrikaning ko'plab mamlakatlarida ilk o'rta asr davlatlari paydo bo'ldi. Bu davlatlarning qo'shinlari asosan xalq lashkarlaridan, ularning negizi esa zodagon drujinasidan tashkil topgan.

G'arbiy Yevropada (Frank davlatida) asosiy harbiy kuch og'ir qurollangan otliq qo'shin (ritsarlar) edi, piyodalar esa yordamchi turga aylandi.

XI-XV asrlar: Bu davrda harbiy san'at juda sekin rivojlandi. Janglar asosan oz sonli qo'shinlar bilan aniq rejasiz va tartibsiz olib borilgan. Faqatgina diniy-ritsarlik ordenlari qo'shinlari "pona" kabi jangovar saf

turlarini qo'llab, ancha tartibli jang qilganlar. Bu davrda qal'a-qasrlar, mustahkamlangan shaharlar va monastirlar katta harbiy ahamiyatga ega bo'lgan.

Qadimgi german qabilalarida erkaklar hayotining asosiy qismini harbiy ishlarga bag'ishlagan. Qabila elitesini Edelinglar tashkil etgan. Ular jangda o'z qahramonligi bilan ajralib turgan, maxsus huquqlarga ega bo'lmasa-da, katta vakolatga ega bo'lgan. Dastlab nemislar gertsoglarni faqat harbiy xavf tug'ilganida saylaganlar. Ammo Buyuk ko'chish boshlanganidan so'ng, ular Edelinglar orasidan umrbod qirollar (shohlar) saylay boshladilar.

Qadimgi german jangchilari orasida rahbariga sodiqlik yuqori darajada bo'lgan. Qirol halok bo'lgan jangdan tirik qaytish nomussizlik hisoblangan. Bunday vaziyatda yagona yo'l o'z joniga qasd qilish bo'lgan.

German armiyasida qarindoshlar doimo yelkama-yelka jang qilgan. Bu ularning shafqatsizligi va qo'rqmasligini belgilagan omillardan biri bo'lishi mumkin. Germanlar asosan piyoda jang qilishgan. Otliqlar keyinchalik paydo bo'lgan va rimliklar ularning harbiy mahoratini past baholagan. Jangchining asosiy quroli nayza (ramka) bo'lgan. Shuningdek, mashhur "Sakson" pichog'i, otish boltasi va ikki qirrali kelt qilichi bo'lgan spatha keng tarqalgan.

Germaniya Magna yoki Buyuk Germaniya hech qachon Rim imperiyasining viloyati bo'lmagan. Rimliklar Reyn daryosining sharqidagi qabilalarni zabt etishga harakat qilishgan, ammo muvaffaqiyatsizlikka uchraganlar. Milodiy 9-yilda Cherusca Arminius (Herman) qo'mondonligi ostidagi nemislar Teutoburg o'rmonida Rim legionlarini mag'lub etgan. Bu mag'lubiyatdan so'ng Rim imperiyasi dars olib, Reyn, Dunay daryolari

va Limes deb ataluvchi chegara bo'ylab mudofaa istehkomlari qurishgan. Bu hududlarda Rim qo'shinlari joylashtirilgan va hozirgi Mayns (Mogontiakum) va Vena (Vindobona) kabi shaharlarga asos solingan.

Xalqlarning Buyuk ko'chishi boshlanganida, qudratli nemis qabilalari o'z qabilalarini birlashtirishga kirishgan. Dastlab ular Rimdan himoyalaniшни maqsad qilgan bo'lsa, keyinchalik Rim viloyatlarini bosib olish va talon-taroj qilishga o'tganlar.

V asrga kelib, butun G'arbiy Rim imperiyasi bosib olindi. Uning xarobalarida ostgotlar, franklar, anglo-sakslar kabi "vahshiy" qabilalarning qirolliklari tashkil topdi. "Abadiy shahar" Rimning o'zi ham bu notinch davrda bir necha bor qamal qilinib, talon-taroj etilgan. Ayniqsa, vandal qabilalari o'z shafqatsizligi bilan ajralib turishgan.

Milodiy 476-yilda oxirgi Rim imperatori Odoaker bosimi ostida taxtdan voz kechishga majbur bo'ldi. Bu voqea G'arbiy Rim imperiyasining tugashini anglatgan.

Milodiy 486-yilda Franklar qiroli Xlodvig Rimning Galliyadagi so'nggi davlatini ("Syagriya davlati") yo'q qildi. Shundan so'ng, franklar vestgotlar va burgundiyaliklar bilan urushlar orqali butun Galliyani egallay boshladilar.

V asr o'rtalaridan boshlab, jutlar, anglislar va sakslar otryadlari Shimoliy dengiz qirg'oqlaridan Britaniyaga dengiz yurishlarini uyushtirdilar. Natijada, 494-yilda G'arbiy Sakslar qirolligi (Vesseks) tashkil topdi, keyinchalik VI-VII asrlarda Britaniyada boshqa german qirolliklari (Esseks, Sasseks, Nortumbriya, Mersiya, Sharqiy Angliya, Kent) vujudga keldi.

493-yilda Italiya hukmdori Odoaker ostgotlar qiroli Teodorik tomonidan taxtdan agʻdarildi. Teodorik Italiyada Ostgotlar qirolligiga asos soldi. Bu qirollik 552-yilgacha mavjud boʻlib, uzoq davom etgan urushdan soʻng Vizantiya tomonidan yoʻq qilindi. Ammo 570-yillarda shimoliy Italiya lombardlar tomonidan bosib olindi, shu bilan Buyuk Millatlar Koʻchishi davriga yakun yasaldi.

German qabilalarining aksariyati oʻz davlat tuzilmalari doirasida feodal taraqqiyot yoʻliga oʻtishdi. Ular bosib olgan hududlarda nemislar aholining koʻp qismini tashkil etmas edi. Shu davrda umumiy din va lotin tiliga asoslangan zamonaviy Yevropa etnik guruhlar shakllana boshladi.

IX asr boshlarida Gʻarbiy Yevropaning katta qismi franklar qiroli Buyuk Karl tomonidan birlashtirildi. U 800-yilda imperator deb eʼlon qilindi. Faqat Angliyadagi koʻchmanchilar, Yutlandiya va Skandinaviya aholisi uning imperiyasidan tashqarida qoldi.

Feodal munosabatlar kuchayishi bilan Buyuk Karlning imperiyasi boʻlinib ketdi. Natijada Sharqiy Franklar qirolligi (hozirgi Germaniya hududiga toʻgʻri keladi) shakllandi. Uning birinchi qiroli Lui Nemis boʻlgan.

Sharqiy Franklar qiroli Otton I qirollik chegaralarini kengaytirib, 962-yilda uni "Nemis xalqining Muqaddas Rim imperiyasi"ga aylantirdi. Bu imperiya juda erkin va markazlashtirilmagan davlat boʻlib, unda imperator hokimiyati bilan bir qatorda hududiy knyazliklar hokimiyati ham mavjud edi.

Slavyanlarning kelib chiqishi va ijtimoiy-siyosiy rivojlanishi. Slavyanlar — kelib chiqishi va tili oʻxshash boʻlgan Yevropa xalqlarining eng yirik guruhidir. Ular Sharqiy slavyanlar (ruslar, ukrainlar, beloruslar),

Gʻarbiy slavyanlar (polyaklar, chexlar, slovaklar, lujichanlar) va Janubiy slavyanlar (bolgarlar, serblar, xorvatlar, slovenlar, makedonlar, bosniyaliklar, chernogoriyaliklar) kabi guruhlariga boʻlinadi. 1990-yillarning oʻrtalaridagi maʼlumotlarga koʻra, ularning umumiy soni 293,5 million kishini tashkil etgan. Dindorlari orasida pravoslavlar, katoliklar va protestantlar bor.

Tarixiy manbalarda slavyanlar milodiy I-II asrlarda **venedlar** nomi bilan tilga olingan. VI asrdan boshlab esa Prokopiy, Iordan va boshqa mualliflar asarlarida ular haqida maʼlumotlar uchraydi. Slavyanlarning ajdodlari hind-yevropa tillari oilasiga mansub tillarda soʻzlashgan va bodrich, lyutich, polyan, severyan, krivich, ulich kabi qabilalardan iborat boʻlgan.

Milodiy II-IV asrlarda german qabilalarining (gotlar, gepidlar) janubga siljishi slavyanlar yashagan hududni ikkiga boʻlib, ularning sharqiy va gʻarbiy guruhlariga ajralishiga sabab boʻlgan. V asr oxirida gunnlarning zaiflashuvi natijasida slavyanlar janubga, Dunay daryosi, Qora dengizning gʻarbiy sohillari va Bolqon yarimorolidagi Vizantiya hududlariga koʻchib oʻtganlar. Shu tariqa slavyanlarning janubiy guruhi shakllangan.

Dastlab Janubiy slavyanlarda **Birinchi bulgʻor podsholigi**, Gʻarbiy slavyanlarda **Samo davlati**, keyinroq esa **Buyuk Moraviya saltanati** kabi davlatlar paydo boʻlgan. X asrda **Polsha**, IX-X asrlarning birinchi yarmida esa markazi Kiyev shahri boʻlgan **Kiyev Rusi** davlati vujudga kelgan. Bu davlatlarning shakllanishi zamonaviy slavyan xalqlarining etnik rivojlanishiga turtki boʻlgan.

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida slavyan xalqlarining, ayniqsa janubiy va gʻarbiy slavyanlarning Avstriya, Avstriya-Vengriya va Usmonli turk imperiyalari hukmronligiga oʻtishi ularning ogʻir iqtisodiy va siyosiy ahvoliga sabab boʻlgan. Bu holat slavyanlarning Yevropa, AQSH va Kanadaga koʻchishiga olib kelgan. Biroq, XX asr boshidagi milliy harakatlar va urushlar (Rossiya-Turkiya urushi, Birinchi Bolqon urushi) natijasida slavyanlarning etnik hududlari qisman birlashtirilgan. Anʼanaviy ravishda slavyanlar dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik va baliq ovlash bilan shugʻullangan.

Slavyanlarning harbiy ishi boʻyicha manbalar va tadqiqotlar.

Slavyanlarning harbiy ishi, xususan, Ukraina hududida yashagan slavyanlarning harbiy sanʼati ichki va xorijiy tarixshunoslikda yetarlicha oʻrganilmagan. Bu holat masalaga qiziqish yoʻqligi bilan emas, balki manba bazasining cheklanganligi bilan izohlanadi. Koʻplab tadqiqotchilar slavyanlarning muayyan madaniyatlarini tavsiflar ekan, ularning qurollarini umumiy harbiy ish muammosi bilan bogʻlamasdan, faqatgina batafsil tavsifini berishgan. Shu sababli, milodiy I-V asrlargacha boʻlgan slavyan qurollari va harbiy ishi tizimlashtirilmagan va toʻliq oʻrganilmagan.

Slavyanlarning harbiy ishi boʻyicha mavjud maʼlumotlar asosan ilk oʻrta asrlar davri (milodiy VI-VIII asrlar)ga oid. Bu borada eng qimmatli manbalar Rim va Vizantiya mualliflari **Prokopiylar Kesariy, Mavrikiy, Simokatta, Menander** kabi shaxslarning asarlaridir. Bu maʼlumotlar A.V.Mishulin tomonidan toʻplangan boʻlib, masalani yoritish uchun muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, A.F.Medvedevning VIII-XIV asrlardagi slavyanlar qurollari haqidagi fundamental asari va

V.V.Allixning VI-VII asrlardagi slavyan aholi punktlari materiallari bo'yicha nayza, o'q va boshqa qurollarning tipologik tavsifi muhim hisoblanadi.

Slavyanlarning qo'shinni tashkil etish usullari, taktikasi va strategiyasi.

Tatsitning yozishicha, slavyanlar (vendlar) ko'proq o'rmonlar va tog'larda talon-taroj qilish maqsadida yurishlar uyushtirgan. Ular **qalqon va nayzalar bilan qurollangan piyoda askarlardan** iborat bo'lib, katta kuch bilan harakat qilganlar.

Vizantiya va qadimgi mualliflar, xususan, **Prokopiy Kesariy** va **Mavrikiy**, ilk o'rta asr slavyanlarining urush olib borish usullarini batafsil ta'riflashgan. Bu ma'lumotlarga ko'ra, slavyanlarning harbiy tashkilotidagi asosiy element **otryad** bo'lgan. Bu otryadlarga qurol ishlata oladigan har qanday kishi qo'shila olgan. Mavrikiyning so'zlariga ko'ra, slavyan otryadlari "yengilmas jasorat" va "sanoqsiz"ligi bilan mashhur bo'lgan. Otryadlarning tarkibi doimiy bo'lmagan; ular biror qo'mondon tomonidan ma'lum bir yurish uchun yig'ilib, yurish so'ngida tarqalib ketgan.

Jang usullari va strategik xususiyatlari. Prokopiy Kesariyning yozishicha, slavyanlar jangda zirh kiymasdan, faqat **qalqon va o'qlar** bilan harakat qilishgan. Ular, ayniqsa, tog'li va qiyin joylarda jang qilishda mohir bo'lgan. Hattoki, kichik tosh yoki buta orqasiga yashirinib, dushmani tuzoqqa tushirishga odatlanganlar.

Mavrikiy o'zining "**Strategikon**" asarida slavyanlarning jang usullarini juda batafsil bayon etgan:

- *Pistirma (tuzoqlash) usuli:* Ular zich oʻrmonlar, daralar va qoyalarda dushman bilan jang qilishni afzal koʻrishgan, toʻsatdan hujumlar uyushtirib, turli xil harbiy hiyla-nayranglarni qoʻllaganlar.

- *Suvda harakatlanish mahorati:* Slavyanlar daryolardan oʻtishda juda tajribali boʻlgan. Ular suv tubida yotgan holda, ogʻizlariga maxsus yasalgan ichi boʻsh qamishlarni olib nafas olishgan va bu holatda koʻp soat turishlari mumkin boʻlgan. Bu ularning borligini sezishni imkonsiz qilgan.

- *Qal'alarni egallash:* Slavyanlar turli harbiy hiylalar orqali eng qiyin qal'alarni ham egallashni oʻrganganlar. Prokopiyning Frakiyadagi qal'ani bosib olish haqidagi hikoyasida, slavyanlar oz sonli askarlar bilan rimliklarni qal'adan chiqarishga majbur qilgan va soxta chekinish bilan ularni tuzoqqa tushirib yoʻq qilgan. Keyin esa devorlarga narvon qoʻyib, shaharni kuch bilan egallaganlar.

Mudofaa taktikasi. Slavyanlar himoya choralarga ham eʼtibor berishgan. Ularning mudofaa usullaridan biri "**tabora**" deb nomlangan jang lageri boʻlib, Teofilakt Simokatta oʻzining "**Tarix**" asarida uni tasvirlagan. Slavyanlar jang oldidan aravalardan foydalanib lager qurgan va uning oʻrtasiga ayollar va bolalarni joylashtirgan. Rimliklar ularga yaqinlashganda, slavyanlar istehkom balandligidan nayzalar uloqtirib, dushman otlariga zarba berganlar.

Bunday harbiy taktikalar slavyanlarning oʻz harbiy kuchlarini anglaganidan va undan samarali foydalana olganidan dalolat beradi.

8.2. Franklar davlatida harbiy tayyorgarlik va harbiy sohada qilingan islohotlar

Franklarning Rim armiyasidagi ishtiroki ularning G'arbiy Rim imperiyasi qulashidan keyingi harbiy merosining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynagan. Reyn deltasidagi German qabilalari, keyinchalik Franklarga aylanib, Yuliy Tsezar davridan boshlab Rim qo'shinlarida xizmat qilgani ma'lum. III asrda, 260-yillarda Galliyada Rim ma'muriyati qulaganida, german Bataviya Postumusi qo'shinlari qo'zg'olon ko'tarib, uni imperator deb e'lon qilishdi, bu esa Rim armiyasida german askarlari, xususan, Franklarning mavqeini oshirdi. Keyingi o'n yilliklarda Menapiian Karauzius o'zini Britaniyada imperator deb e'lon qildi va uning qo'shinlari tarkibida ham Frank askarlari bor edi. IV asr o'rtalarida esa Magnentius, Silvanus, Ricomer va Bauto kabi Frank askarlari Rim armiyasida qo'mondonlik lavozimlarini egallab, yuqori martabalarga ko'tarilishdi, bu esa Ammianus Marcellinusning yozuvlarida ham o'z aksini topgan. V asrga kelib, Reyn chegarasidagi Rim qo'shinlari amalda Franklarning "franshizasi"ga aylandi, Franklar Rimga o'xshash zirh va qurol sanoati tomonidan quvvatlangan Rim uslubidagi qo'shinlarni yig'a boshladilar. VI asr tarixchisi Prokopiyning guvohlik berishicha, G'arbiy Rim imperiyasi qulaganidan bir asr o'tib ham, sobiq Rim hududidagi Franklar bilan birlashgan xalqlar o'z ajdodlari uslubida legioner tashkilotini saqlab qolishgan. Merovinglar davrida Franklar german urf-odatlarini rimlashgan tashkilot va bir qancha muhim taktik yangiliklar bilan uyg'unlashtirdilar.

Dastlabki Franklarning harbiy amaliyotlari haqidagi asosiy manbalar Ammianus Marcellinus, Agathias va Prokopiyy kabi tarixchilarning yozuvlaridan olingan bo'lib, ular Franklarning Gotika urushiga aralashuvi

haqida yozganlar. 539-yilda yozgan Prokopiy Franklarni asosan piyoda askarlar sifatida ta'riflab, ularda kamon va nayzalar yo'qligini, ammo har birida qilich, qalqon va bolta (uni birinchi zarbada uloqtirib, dushman qalqonlarini sindirish uchun ishlatishgan) borligini qayd etadi; u bu xalqni "ishonch masalasida dunyodagi eng xiyonatkor" deb ataydi. Uning zamondoshi Agatias esa Franklarning harbiy texnikasi juda oddiy ekanligini, ular zirh (palto yoki baloq) ishlatmasligini, ko'pchilikning boshi ochiq qolishini ta'kidlaydi. U ham Franklarning piyoda jang qilishni afzal ko'rishini va ular faqat ikki qirrali bolta va angon (qisqa nayza) kabi uloqtirish qurollariga egaligini yozadi. Imperator Maurice davrida yozilgan Strategikonda esa Franklar shijoatli va intizomsiz xalq sifatida ta'riflanadi, ular qiyinchilik tug'lsa, otdan tushib, piyoda saf tortishni afzal ko'rishgan va qalqonlar, nayzalar va kalta qilichlar bilan qurollanganlar.

Bu Vizantiya yozuvchilari bir nechta qarama-qarshiliklarni taqdim etadilar (masalan, Prokopiy nayzani rad etsa, Agatias uni asosiy qurolga aylantiradi) va ular Galliyaning boshqa mualliflari (Sidonius Apollinaris va Turlik Gregori) va arxeologik dalillarga zid keladi. Masalan, VII asr boshlaridagi Lex Ribuarie qonun kodeksi turli qurollarning qiymatini belgilab, nayza va qalqonni atigi ikki *solidus*ga, qilich va qinni yettiga, dubulg'ani oltiga, "metall tunikani" esa o'n ikkiga baholagan. Shuningdek, Franklar qabrlarida Skramasaks va o'q uchlari juda ko'p topilgan, ammo Vizantiya tarixchilari ularni tilga olmagan. Turlik Gregorining "Historiyalar"i va Lex Salica qonunlari dastlabki Franklarning otliq xalq bo'lganligini ko'rsatadi, Lex Ribuarie esa otlarning nisbatan keng tarqalganligini anglatuvchi ot (ayg'ir) qiymatini qilich va qin qiymati bilan bir xil baholaydi. Vizantiya mualliflari Frank otini yunon otliqlariga

nisbatan ahamiyatsiz deb hisoblagan bo'lishlari mumkin. Ushbu tahlillar Franklarning harbiy amaliyotlari Vizantiya manbalarida tasvirlanganidan ko'ra murakkabroq va Rim harbiy madaniyati bilan ko'proq uyg'unlashgan bo'lganligini ko'rsatadi.

Franklarning harbiy tuzilmasi Galliyaning zabt etish davrida, xususan, Xlodvig I yurishlari (V asr oxiri va VI asr boshlari) paytida va undan keyin, avvaldan mavjud bo'lgan ko'plab Rim institutlarini o'ziga singdirib olgan. Franklar harbiy strategiyasi mustahkamlangan markazlarni (*kastra*) egallash va nazorat qilish atrofida qurilgan edi. Bu markazlarga odatda Rim garnizonlari qo'shinlari va Frank qonunchiligiga ko'ra kvazimilliy maqomga ega bo'lgan german-rim askarlarining avlodlari bo'lmish *laeti* tomonidan boshqarilgan. Bu jangarilarga esa tribunalar qo'mondonlik qilishda davom etgan. Butun Galliya bo'ylab Rim askarlarining avlodlari o'z kiyimlarini kiyishda va tantanali vazifalarni bajarishda davom etishgan.

Frank qirolining harbiy ierarxiyasida qirolning bevosita ostida uning qasamyod qilgan izdoshlari bo'lgan leydalar turgan, ular odatda suddan uzoqda xizmat qiluvchi "eski askarlar" edi. Podshohning ishonchli qo'riqchisi Trust bo'lgan. Trust a'zolari ko'pincha harbiy va politsiya maqsadlarida tashkil etilgan garnizon posyolkalari — *centannae*'da xizmat qilishgan. Qirolning kundalik qo'riqchisi esa harbiy xizmatdagi aristokratlar bo'lgan katta askarlar — *antrustionlar* va aristokrat bo'lmagan kichik askarlar — *pueri*'lardan iborat bo'lgan. Barcha yuqori martabali erkaklarning o'z *puerilari* bor edi. Franklar armiyasi faqat Franklar va gallo-rimliklardan tashkil topmay, balki Sakslar, Alanlar, Tayfallar va Alemanlarni ham o'z ichiga olgan. 534-yilda Burgundiya zabt

etilgandan so'ng, bu qirollikning yaxshi tashkil etilgan harbiy muassasalari, shu jumladan Burgundiya Patrisi qo'mondonligi ostidagi doimiy armiya, Franklar qirolligi tarkibiga birlashtirildi.

VI asr oxirida, Fredegund va Brunhilda qo'zg'atgan urushlar davrida, Meroving monarxlari o'z harbiylariga yangi element — mahalliy yig'imni kiritdilar. Bu yig'im tumanlardagi barcha mehnatga layoqatli erkaklardan tashkil topgan bo'lib, ular harbiy xizmatga chaqirilishga majbur edilar. Mahalliy yig'im faqat shahar va uning atrofida qo'llanilgan, uning boshliqlari odatda tumanlarning graflari bo'lgan. Butun qirollikka taalluqli bo'lgan va hatto dehqonlarni (*pauperlar* va *pastroqlar*) ham o'z ichiga olgan umumiy yig'im esa juda kam uchraydigan hodisa bo'lib, u hatto Reyn ortidagi hanuz butparast bo'lgan gersogliklarda ham amalga oshirilishi mumkin edi. Sakslar, Alemanni va Tyuringiyada yig'im instituti mavjud bo'lgan va Frank monarxlari VII asr o'rtalariga qadar o'z yig'imlariga tayanib turishlari mumkin edi. Biroq, Dagobert I hukmronligidan keyin, VII asrda, to'lovning barcha shakllari asta-sekin yo'q bo'lib ketdi. Rois fainéants qonuni ostida yig'imlar avval Avstriyada, keyin Burgundiya va Neustriyada yo'qoldi. Faqat markaziy Frank monarxiyasidan tez mustaqil bo'lib borayotgan Akvitaniyada murakkab harbiy muassasalar VIII asrgacha saqlanib qoldi. VII asrning ikkinchi yarmida va VIII asrning birinchi yarmida Meroving Galliyadagi bosh harbiy aktarlarga o'zlarining qurolli tarafdorlari to'dalari bilan oddiy va cherkov magnatlari aylanishdi.

Meroving qo'shinlari kiyim-kechaklar, dubulg'alar, qalqonlar, nayzalar, qilichlar, kamon va o'qlar hamda jangovar otlardan foydalanganlar. Xususiy qo'shinlarning qurollanishi kech imperiya

davridagi Gallo-Rim *potensiatorlarinikiga* o'xshash edi. Armorikada joylashgan Alan otliqlarining kuchli elementi XII asrgacha Bretonlarning jangovar uslubiga ta'sir qilgan. Mahalliy shahar yig'implari yaxshi qurollangan bo'lishi mumkin bo'lsa-da, umumiy yig'implar asosan qishloq xo'jaligi asbob-uskunolari kabi samarasiz qurollarni olib yurgan kambag'allardan tashkil topgan edi. Merovinglar jamiyati harbiylashtirilgan xususiyatga ega bo'lib, Franklar har yili Martfeldda (1-mart) yig'ilishlar o'tkazib, qirol va uning zodagonlari keyingi yurish mavsumi uchun maqsadlarini belgilab olganlar. Meroving qirollari o'zlarining ichki urushlarida mustahkamlangan joylarni egallashga va qamal dvigatellaridan foydalanishga e'tibor qaratdilar. Tashqi dushmanlarga qarshi olib borilgan urushlarda maqsad odatda o'lja olish yoki o'lpon undirish bo'lgan. Taktik jihatdan, merovingiyaliklar rimliklardan, ayniqsa qamal urushi haqida juda ko'p narsa o'zlashtirdilar. Ularning jangovar taktikasi juda moslashuvchan bo'lib, hiyla-nayrang taktikasi keng qo'llanilgan. Otliqlar armiyaning katta qismini tashkil etgan, ammo qo'shinlar piyoda jang qilish uchun o'sunina otdan tushishgan. Merovingiyaliklar hatto dengiz kuchlarini ham tuzishga qodir edilar; masalan, 515-yilda Teuderik I tomonidan Daniyaliklarga qarshi o'tkazilgan dengiz kampaniyasida okeanga munosib kemalar va daryo kemalari ishlatilgan.

VII asrda franklarda xususiy yer mulki — **allod** (to'liq hokimiyatga berilgan feodal yer mulki) paydo bo'ldi. Bu jarayon bir tomondan yer egaligining maydalanishiga, boshqa tomondan esa yirik yer egaligining shakllanishiga olib keldi. Yerdan foydalanishdagi bu o'zgarishlar

franklarning eski harbiy tizimini zaiflashtirdi, chunki oddiy dehqonlar uchun har yili harbiy xizmatni o'tash tobora qiyinlashib bordi.

Buyuk Karl (768–814) davrida vaziyat yanada keskinlashdi. Uning ichki siyosati qirol hokimiyatini mustahkamlashga va kuchli armiya yaratishga qaratilgan edi, bu esa yirik yer egalari tomonidan qo'llab-quvvatlangan. Cheksiz urushlar natijasida Franklar davlati G'arbiy Yevropaning eng qudratli davlatiga aylangan bo'lsa-da, bu ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ko'plab erkin franklar o'z yerlaridan ajralib, harbiy xizmat o'tash o'rniga qaramlikka tushib qolishdi.

Buyuk Karl davrida harbiy islohotlar. Vaziyatni tushungan **Buyuk Karl** qurolli kuchlar tuzilishi asoslarini o'zgartirishga majbur bo'ldi. U barcha harbiy xizmat qoidalarini **kapitulyarlar** (qonun kodekslari)da jamladi.

Armiyaning asosiy yadrosi endi qirolga manfaatdor bo'lgan **vassal otryadlaridan** iborat edi. Kapitulyarlarga ko'ra, yerga ega bo'lgan har bir shaxs ot, belgilangan qurol va himoya vositalari bilan qirol qo'shiniga kelishi shart edi.

Delbryukning hisob-kitoblariga ko'ra, bir chavandozning qurol-aslahasi juda qimmat bo'lgan. Masalan:

- Dubulg'a: 6 sigir narxiga teng
- Zirh: 12 sigir
- Qinli qilich: 7 sigir
- Grives (oyoq himoyasi): 6 sigir
- Nayza va qalqon: 2 sigir
- Jangovar ot: 12 sigir

- **Jami:** 45 sigir narxiga teng bo'lgan. Bunday mablag'ga faqat yirik yer egalari ega bo'la olgan.
- **Piyoda qo'shnlarni saqlash:** Harbiy xizmatni cheklash orqali piyoda qo'shnlarni saqlash va yaxshilash choralari ko'rildi. Harbiy yurishda qatnashishdan ozod etilganlar, yurishdagi jangchini qurol va ta'minot bilan ta'minlashga majbur bo'lganlar. Majburiyat yer uchastkasining hajmiga bog'liq bo'lgan. Masalan, uch-beshta yer uchastkasi bo'lgan har bir erkin frank yurishda qatnashishi shart bo'lgan.

Kapitulyarlar yurishda qatnashishi shart bo'lgan barcha erkin franklarning qat'iy hisobini yuritishni talab qilgan. Harbiy xizmatdan bosh tortganlarga katta miqdorda **jarimalar** (60 solid yoki 60 sigir narxi) solingan. Shu bilan birga, harbiy xizmatdan moddiy imkoniyati cheklangan dehqonlar ozod qilingan.

Franklar qo'shinining ta'minoti va tashkiliy tuzilmasi

Har bir frank askari to'liq qurollangan holda va 6 oygacha yetadigan oziq-ovqat zaxirasi bilan yurishda ishtirok etishi shart bo'lgan. Kapitulyarlarda kim qanday qurolga ega bo'lishi aniq belgilab qo'yilgan.

- **Og'ir otliq qo'shin:** Yirik yer egalari ot, zirh, nayza va qilich bilan qurollanib, og'ir otliq qo'shnlarda xizmat qilishgan.
- **Piyoda askarlar:** Kam ta'minlangan franklar nayza, qalqon, ikkita kamon va 12 ta o'q bilan xizmatga kelgan. Eng kambag'al askarlar esa faqat kamon va o'qlar bilan qurollanib, kamonchi bo'lib xizmat qilgan.

Germaniyalik tarixchi Hans Delbryukning hisob-kitoblariga ko'ra, franklar armiyasining soni unchalik katta bo'lmagan. Odatda, bir yurish

uchun 5-6 ming askar to'plangan, bu raqamga feodal xizmatchilar, vagon haydovchilar va boshqa yordamchi xodimlar kirmagan.

Chegara himoyasi va harbiy strategiya. Franklar davlati o'z chegaralarini himoya qilish va bosib olingan qabilalarni nazorat qilish uchun qal'alar va qo'riq minoralari qurishgan. Daryo og'izlarida skandinaviyaliklar – normanlar hujumlaridan himoya qilish uchun kuchli flot yaratilgan.

- *Scara* otryadlari: Chegara hududlarida va yirik shaharlarda professional jangchilardan tuzilgan doimiy otryadlar — *scara* joylashtirilgan. Buyuk Karlning eng katta *_scara_*'si mustaqil harbiy yurishlar o'tkaza olgan va yirik janglarda armiyaning asosiy yadrosini tashkil etgan. Bu otryad erkin dehqonlar va o'rta darajadagi yer egalari qo'shinlari bilan birgalikda harakat qilgan.

Karl Martell islohotlari va uning oqibatlari. Uzoq vaqt davomida franklar armiyasi asosan piyoda qo'shnlardan iborat bo'lgan. Biroq, doimiy urushlar va otliq qo'shnlarning ahamiyati oshishi armiyani professional qilishni talab qildi. Bundan tashqari, dehqonlarning armiyaga jalb etilishi qishloq xo'jaligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, iqtisodiy inqirozga olib kelgan.

Arablar bilan bo'lgan urushlar paytida Karl Martell harbiy islohot o'tkazdi.

- Feodal qo'shin: U qirolga bo'ysunadigan, asosan otliq otryadlardan iborat kuchli feodal qo'shin tuzdi.
- Ritsarlar sinfi: Faqat harbiy ish bilan shug'ullanadigan va buning evaziga umrbod yer va feodal huquqlarni olgan ritsarlar sinfi shakllandi.

- Majburiy harbiy xizmat: Umuman olganda, franklar umumiy harbiy xizmatdan ozod etildi. Endi bu majburiyat faqat yer uchastkalariga ega bo'lgan shaxslarga yuklatilgan. Qolgan franklar har uch yoki to'rtta yer uchastkasidan bitta qurolli jangchini ta'minlashi kerak edi.

Karl Martellning islohotlarining yana bir qismi qo'zg'olonchi feodallar, shuningdek, cherkov va monastirlarning yerlarini musodara qilish edi. U xizmat uchun yerni merosiy mulk sifatida (janjal) emas, balki faqat umrbod (benefis) berishni boshladi. Bu bilan u **benefis egalarining qirolga qaramligini oshirishni** maqsad qilgan. Biroq, ular yer bilan birga **immunitetga** ham ega bo'lgan, bu ularga o'z mulklarida qirol amaldorlarini qabul qilmaslik va aholiga nisbatan davlat hokimiyati funksiyalarini amalga oshirish huquqini bergan. Shu sababli, islohot kutilganidan teskari natija berdi – qirol hokimiyati kuchayishi o'rniga, zaiflashishiga olib keldi.

Karl Martell islohotlari vassal munosabatlarining o'rnatilishiga yordam berdi. Xizmati evaziga yer olgan shaxs, yerni bergan qirol yoki feodalga vassal sifatida bo'ysungan. Bu esa markaziy davlat hokimiyatining zaiflashishiga va feodallarning iqtisodiy hamda siyosiy qudratining oshishiga olib kelgan.

Franklar davlati tarixini ikkita asosiy davrga bo'lish mumkin:

- *V asr oxiridan VII asrgacha*: Merovinglar monarxiyasi.
- *VIII asrdan IX asrgacha*: Karolinglar monarxiyasi.

Buyuk Karlning harbiy yurishlari. Buyuk Karl (768-814) o'z hukmronligi davrida bir qator harbiy yurishlar orqali Franklar davlati hududini sezilarli darajada kengaytirdi. Uning asosiy yurishlari quyidagilardir:

- *Langobardlarga qarshi yurish (772-776)*: Buyuk Karl 772-yilda Italiyadagi Langobardlar qirolligiga qarshi yurish boshladi. 774-yilda u langobardlar qiroli Dezideriyni butunlay magʻlub etdi. 776-yilda Italiya hududlari Franklar davlati tarkibiga qoʻshib olindi.

- *Ispaniyaga qarshi yurish (778)*: Bu davrda Ispaniyada arablar hukmronlik qilardi. Buyuk Karl bu yurish orqali mamlakatning faqat kichik bir qismini egallashga muvaffaq boʻldi. Bu hududga Ispan markasi deb nom berildi va keyinchalik Barselona grafligi deb atala boshladi.

- *Sakslarni boʻysundirish (772-804)*: Sakslar franklardan keyingi eng katta german qabilasi boʻlib, Reyn daryosidan Elba daryosigacha boʻlgan katta hududda yashagan. Franklar Boltiq dengiziga chiqish va dengiz savdosidan tushadigan bojlarga ega boʻlish uchun sakslarni boʻysundirishi shart edi. Sakslarga qarshi urush 30 yildan ortiq davom etdi va bu davrda Buyuk Karl 8 marta yurish qildi. 785-yilda Saksoniya bosib olindi va uning qiroli Vidukind choʻqintirildi. Sakslarni itoat ettirishda Franklar davlatiga Rim cherkovi ham yordam berdi.

- *Bavariya va Avarlar (788, 796)*: 788-yilda Bavariya ham boʻysundirildi. 796-yilda esa oʻn yillik harbiy harakatlardan soʻng avarlar ham Karlga boʻysundirilgan.

Buyuk Karlning istilolari natijasida Franklar davlati juda kengayib, oʻzining eng yuqori qudratiga erishdi. Uning chegaralari quyidagilarcha edi:

- *Gʻarbda*: Ebro daryosi, Pireneya togʻlari va Atlantika okeani.
- *Sharqda*: Elba va Dunay daryolari hamda Adriatik dengizi qirgʻoqlari.
- *Shimolda*: Friz (yoki Nemis) va Boltiq dengizlari.

- *Janubda*: Janubiy Italiyaga qadar.

Bu davrda avvalroq vujudga kelgan **Papa davlati** ham Buyuk Karlga bo'ysunuvchi vassal davlatga aylandi.

8.4. Vizantiyada harbiy san'at.

Vizantiya (IV-XV asrlar) harbiy san'ati Sharqiy Eron va Arabistonning ta'sirida shakllangan. Eronliklarda "farhang", arablarda esa "furusiya" deb atalgan tushuncha olijanob jangchiga xos bo'lgan san'atlarni o'z ichiga olgan. Bular quyidagi oltita mahoratdan iborat edi: *ot minish, qilich va qalqon bilan jang, kamondan otish va ot polosi o'ynash. Ov va harbiy mashqlar* ham Vizantiya harbiy aristokratlarining asosiy mashg'ulotlaridan bo'lgan.

Prokopiy Kesariyning yozishicha, Vizantiya otliq kamonchilari Sharq otliq kamonchilariga o'xshash usullarni qo'llagan. Ular zirh kiyib, o'q, qilich, nayza va kichik qalqon bilan qurollangan. Ular otda to'liq tezlikda harakatlanib, ham oldinga, ham ortga qarab o'q otishda mohir bo'lganlar. Ular tortgan o'qlar shunday kuchga ega bo'lganki, qalqonlar ham ularni to'xtata olmagan.

Imperator Yustinian (527-565) hukmronligi davrida Vizantiya armiyasi barqarorlashib, rivojlangan. Bu davrda harbiy taktika, qurol-aslahalar va tashkilotda Fors ta'siri kuchli bo'lgan.

Vizantiya armiyasi ikki qismga bo'lingan:

1. *Dala qo'shinlari*: Asosan komitatlar va federatsiyalardan iborat bo'lgan.
2. *Garnizon bo'linmalari*: Chegaralarda va shahar garnizonlarida xizmat qilgan.

Legionlar o'rnini numeriyalar (tagma) deb nomlangan 200-400 askardan iborat kichik piyoda va otliq otryadlar egallagan.

Otliq qo'shinlar yengil otliqlar va katafraktlar kabi og'ir otliqlarga bo'lingan. Hippotoksatlar deb nomlangan otliq kamonchilar elita qismini tashkil etgan. Yustinian davrida xizmat nufuzi va harbiy imtiyozlar oshirilgan, bu esa imperiyaga ishonchli qo'shin to'plash imkonini bergan.

Yustinian davri Vizantiya qo'shinlari tarkibi turli millatlardan iborat bo'lgan:

- Soqchilar: Poytaxt Konstantinopolda joylashgan.
- Stratiotlar: Dala armiyasi (muntazam armiya).
- Limitanei: Chegara qo'shinlari.
- Federatlar: German ko'ngillilaridan yollanma askarlar.
- Ittifoqchilar: German qabilalari, hunlar va boshqalar.
- Bucellaria: Imperator va shaxsiy shaxslarning yollanma otryadlari.

Bu davr armiyasida gotlar, sudanliklar, berberlar, arablar va hunlar kabi turli xalqlar vakillari xizmat qilgan. Eng yaxshi og'ir qurollangan otliq qo'shinlar gotlardan tuzilgan.

Umuman olganda, Yustinian qo'shinining umumiy soni 150 ming kishiga baholangan, dala armiyasi esa odatda 15-25 ming askardan iborat bo'lgan.

Vizantiya armiyasining taktikasi, asosan, **otliq qo'shnlarning** piyoda qo'shnlardan ustunligiga qaratilgan edi. Qo'shinning asosini nayzachilar va otliq kamonchilar otryadlariga bo'lingan otliqlar tashkil etgan.

- Og'ir otliqlar (Katafraktlar va klibanariylar): Ular hal qiluvchi zarbani bergan.

- Yengil otliqlar (kamonchilar): Ular og‘ir otliqlar hujumidan oldin dushmani charchatish vazifasini bajargan.
- Piyodalar: Yordamchi rol o‘ynagan va asosan mudofaa uchun ishlatilgan.

Vizantiya generallari jang maydonida murakkab taktik tuzilmalardan foydalanganlar va zaxira qo‘shinlarni ajratganlar. Yo‘ylar, tosh otgichlar va o‘qlar bilan qurollangan yengil piyodalar ham mudofaada, ham hujumda keng qo‘llanilgan. Shunga qaramay, armiyaning parchalanishi islohotlar amalga oshirilgunga qadar davom etgan.

8.1.rasm. Ilk Vizantiya armiyasi birliklari

Vizantiya qurollanishi Rim harbiy an‘analari ta‘sirida shakllangan bo‘lib, Yaqin Sharq, Yevropa va Usmonli turklar madaniyatlaridan olingan namunalar bilan boyitilgan. Vaqt o‘tishi bilan otliq to‘r va kompozit kamon kabi qurollar o‘zlashtirilgan.

- Zirhlar: Vizantiya zirhlarining o‘ziga xos xususiyati pteryglar (yelka va kamarlardagi charm tasmalar) bo‘lgan. XII-XIII asrlarda zanjirli sovut keng tarqalgan bo‘lsa-da, Vizantiya jangchilari lamel va pulli

sovutlar kiyishda davom etishgan. Zirh ostidan jun yoki paxtadan tikilgan kiyimlar kiyilgan.

- Qilichlar: Jangchilar to'g'ri va egri, bir qo'lli va ikki qo'lli qilichlardan foydalanganlar. Rim gladiusi VII asrda spatha (uzun qilich) bilan almashtirilgan. X asrga kelib esa otliqlar tomonidan ishlatiladigan egri qilich turi ham paydo bo'lgan.

- Nayzalar: Piyoda va otliqlar yaqin janglarda uzun nayzalardan, otish uchun esa qisqa nayzalardan foydalanganlar. X asrda kontarion piyoda nayzasining uzunligi 4-4,5 metrga, menavlaning uzunligi esa 2,7-3,6 metrga yetgan.

Vizantiyada jangchilarning turlari mavjud bo'lgan:

- Katafraktlar: Vizantiya og'ir otliq qo'shinlarining asosiy shakli bo'lib, mustahkam dubulg'alar, tirkaklar va sovutlar bilan himoyalangan. Ular nayza, kamon va qilich bilan jang qilganlar.
- Yengil otliqlar: Zirh kiyimagan va faqat qalqon bilan himoyalangan. Jangda ular qilich, nayza, kamon va o'qlardan foydalanganlar.
- Yollanma bo'linmalar: Otliq yoki piyoda yollanma askarlar o'zlarining harbiy an'analariга ko'ra qurollanganlar.

Vizantiya armiyasi va uning harbiy tafakkuri so'nggi antik harbiy an'analarning merosxo'ri bo'lgan. Bu davomiylik qo'shinlarni tashkil etish, qurollantirish, strategiya va taktikani ishlab chiqishda namoyon bo'lgan. Biroq, imperiyaning umumiy parchalanishi va tanazzulga uchrashi armiyaga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Natijada, Vizantiya XIV-XV asrlarda Usmonli turklari bosqinlariga dosh bera olmadi va o'z mustaqilligini yo'qotib, yosh Usmonli imperiyasining bir qismiga aylangan.

Vizantiya dengiz urushi, qamal qurollari va jangovar taktikasi.

Quruqlikdagi qo'shinlari kabi, Vizantiya dengiz floti ham jozibador, qudratli va ko'p madaniyatlilikni aks ettirgan. Vizantiyaliklar asosan kichik o'lchamdagi, ammo uzoq masofalarga suzishga qodir harbiy kemalarga ega bo'lishlariga qaramay, ularning qamal qurollari O'rta asr Yevropasining boshqa davlatlariga nisbatan sezilarli darajada ilg'or bo'lgan. Ushbu qurollarning eng kuchlisi va hayratlanarlisi "**yunon olovi**" (suyuq olov purkash moslamasi) bo'lib, u dengiz to'pi vazifasini o'tagan.

8.2.rasm. Vizantiya kemasining mozaikasi

Vizantiya imperiyasi o'zidan oldingi **Rim imperiyasining** harbiy, dengiz va arxitektura sohalaridagi yutuqlariga asoslanib, ularning turli xil versiyalarini yaratdi. G'arbiy Rim imperiyasi qulaganidan so'ng, Vizantiyaliklar Rimning ulkan merosini qabul qilib, o'zlashtirdilar. Jumladan, Rim dengiz floti ta'sirida Vizantiya o'zining mustahkam, biroq

kichik va kuchli kemalardan tashkil topgan dengiz kuchlarini shakllantirdi. Ming yildan ziyod vaqt davomida dengizlarni nazorat qilgan imperiya uchun kuchli dengiz floti hayotiy ahamiyatga ega edi. Vizantiya floti O'rta Yer, Egey, Bosfor, Adriatik, Ioniya va Qora dengizlar kabi ko'plab suv havzalarida hukmronlik qilib, **savdo yo'llari xavfsizligini ta'minlash** va dushman kemalarini uzoqda tutish uchun zarur bo'lgan. Ko'p yillik urushlar va harbiy yurishlar davomida dengiz floti qo'shinlarni tashish va Sasoniylar, german qabilalari, qaroqchilar, slavyanlar, musulmonlar, ruslar, mo'g'ullar, venetsiyaliklar, salibchilar va usmonlilar kabi turli dushmanlarning flotlariga qarshi kurashishda asosiy rol o'ynagan.

Vizantiya harbiy kemalari va qurollari. Vizantiya dengiz floti asosan **dromon** deb nomlangan harbiy kemalardan iborat bo'lgan, garchi ularning ko'pchiligi yirik bo'lmasa-da, yuqori samaradorlikka ega edi. Ushbu kemalar Rim **triremasining** rivojlangan versiyasi bo'lib, kamonchilar va nayzalar bilan qurollangan, shuningdek, dushman kemalarini urish yoki ularga qo'shin tushirish imkoniyatiga ega edi. Ko'pincha 2 yoki 3 ta yelkanli va eshkakli bo'lgan dromonlar savdo kemalari sifatida ham ishlatilgan. Dromonning asosiy jangovar qobiliyati – bu dushman kemalarida vahima uyg'otgan "yunon olovi"ni otish edi. Vizantiya dengizchilik tarixida yunon olovi ko'plab dushman kemalarini yondirib, qo'shinlarni qo'rqitgan eng samarali qurol bo'lib xizmat qilgan. Harbiy kemalar odatda ko'p qamal uskunalarini olib yurmagan, biroq ayrimlari **skorpion** (kichikroq ballista) bilan jihozlangan; aksariyati o'q otuvchi askarlar va kemandagi o'zi qurol hisoblangan.

8.3.rasm. Vizantiyaning Yunon olovidan foydalanadigan kemalari.

Quruqlikdagi va dengiz janglarida Vizantiyaliklar turli xil qamal qurollaridan foydalanganlar. Bular orasida Rim texnologiyalariga asoslangan qurollar va o'rta asrlarning ilg'or qamal vositalari mavjud edi. Rim ta'siridagi **skorpion** (ballistaning kichik versiyasi) yondiruvchi yoki oddiy murvatlarni otib, quruqlikda va kemalarda qo'llanilgan. Boshqa qamal qurollari orasida trebuchet yoki **mangonel** kabi baland, og'ir tayanchli katapultalar bo'lgan, ular qal'a devorlariga katta toshlar yoki alangali pichan sharlarini uloqtirish orqali zarar yetkazish uchun ishlatilgan. Qo'chqorlar va qamal minoralari ham qo'shnlarning devorlarga bostirib kirishini osonlashtirgan.

Eng mashhur va hal qiluvchi qurol **yunon olovi** bo'lib, u 672-yilda ixtiro qilingan. Dastlab arab bosqinlaridan Konstantinopolni himoya qilishda muvaffaqiyatli qo'llanilgan bu top kabi qurol dushman kemalari va qo'shinlariga suyuq olov purkagan. Yunon olovi, asosan, harbiy kemalar uchun ishlatilib, uning asosiy tarkibiy qismlari sifatida **nafta** va **so'nmagan ohak** bo'lishi ehtimoli bor. Biroq, uning aniq formulasi Vizantiya siri bo'lib qoldi va 1453-yilda imperiya qulashi bilan yo'qoldi.

Bu yonuvchi qurol turli xil granatalar va **kaltroplar** shaklida ham ishlatilgan. Ushbu olov purkash moslamasining suyuq olovi, ehtimol, qarag'ay qatroni, nafta, ohak, kaltsiy fosfidi, oltingugurt va selitra (niter) birikmalarini o'z ichiga olgan bo'lishi mumkin. Quruqlikdagi va dengizdagi samaradorligi bilan mashhur bo'lgan bu qurol ko'pincha Vizantiyaliklar tomonidan boshqa shaharlarni bosib olishdan ko'ra, o'z imperiyalarini himoya qilish uchun ishlatilgan.

8.4.rasm. Yunon otash granatasi.

Harbiy bo'linmalar va ularning taktikasi. Qamal va mudofaa jarayonida armiya bo'linmalari muhim rol o'ynagan. Vizantiya imperiyasida bir nechta ixtisoslashgan harbiy qismlar mavjud edi. Masalan, og'ir qurollangan **katafrakt otliq bo'linmalari** quruqlikdagi janglar uchun mo'ljallangan bo'lib, o'qlarni otganidan so'ng dushmanga to'g'ridan-to'g'ri zarba berish orqali xanjar (pona) shaklini hosil qilgan. **Kamonchilar** va **piyoda askarlar** kabi yengilroq bo'linmalar mudofaani boshqargan. Kamonchilar devorlarga yuqoridan yoki pastdan oddiy va yondiruvchi o'qlarni otish orqali muhim himoya vazifasini bajargan. Piyoda askarlar esa yunon olovi, skorpion, trebuchet va qo'chqor kabi qamal qurollarini ishlatishda va qamal paytida birinchi mudofaa chizig'i

bo'lishda muhim ahamiyatga ega edi. **Varangiya gvardiyasi** esa, ayniqsa, jang keskinlashganda, o'zining yuqori jismoniy kuchi va ilg'or jangovar taktikasi bilan to'liq jangovar rejimda qo'llanilgan.

8.5.rasm. Vizantiya qamallari (Madrid Skylitzes)

Vizantiya armiyasi, imperiyaning IV asrda G'arbiy Rimdan ajralib chiqishidan 1453-yilda qulashiga qadar doimiy rivojlanishda bo'lgan. **Buyuk Konstantin** davrida Rim armiyasiga o'xshash bo'lgan Vizantiya qo'shini, **Yustinian I** davrida ko'proq bo'linmalar va kengaygan piyoda askarlar bilan rivojlandi. Yustinian vandallar, ostgotlar va vestgotlardan sobiq Rim hududlarini qaytarib olish uchun keng ko'lamli urushlar olib bordi. Keyinchalik Sasoniy forslari va Islomiy arablarga qarshi urushlar davrida yunon olovi kabi yangi qamal qurollari ixtiro qilindi.

Slavyanlar va ruslarga (Vikinglar) qarshi janglarda hududlarini shimolga kengaytirib, ularning jangchilaridan **Varangiyaliklar** sifatida foydalanishdi. Sharqda turklar bilan jang qilishda **Katafrakt** otliqlari ixtiro qilindi. Imperiyaning so'nggi davrida saljuqiy turklar, salibchilar, venetsiyaliklar va nihoyat **Usmonli turklari** bilan kurash olib borildi.

1200-yillardan boshlab, tinimsiz janglar va imperiya hajmining qisqarishi natijasida Vizantiya qo'shini zaiflashdi. Bu jarayon 1453-yilda **Usmonli sultoni Mehmed II** tomonidan Konstantinopolning qamal qilinishi bilan yakunlandi. Usmonlilarning kuchli to'plariga qarshi ming yillik devorlari bo'lgan Vizantiyaliklar qarshilik ko'rsata olmadilar. 1453-yil 29-mayda Konstantinopol egallandi, so'nggi imperator **Konstantin XI** halok bo'ldi va Usmonli imperiyasi Vizantiyaning o'rnini egalladi.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. *German qabilalarida erkaklarning asosiy faoliyati nimalardan iborat bo'lgan?*
2. *Germanlarning qahramonlari qanday atalgan va ular jamiyatda qanday o'rin tutgan?*
3. *Qirol jangda halok bo'lsa, tirik qaytgan jangchi nega nomussiz hisoblangan?*
4. *Germanlarning asosiy qurollarini sanab bering.*
5. *Milodiy 9-yilda Teutoburg o'rmonidagi jang Germaniya tarixida qanday ahamiyat kasb etgan?*
6. *Buyuk ko'chish davrida german qabilalari qanday davlatlarni barpo etgan?*
7. *Slavyan qabilalari uch asosiy guruhga bo'lingan — ularni sanab chiqing.*
8. *Slavyanlarning harbiy otryadlari qanday shakllangan va yurishdan keyin nima bo'lgan?*
9. *Slavyanlarning jangovar usullari va hiylalari nimalardan iborat bo'lgan?*

10. *Slavyanlarning mudofaa maqsadida “tabora” qurilishi qanday ishlatilgan?*
11. *Franklarning dastlabki qo‘shinlari qanday qurollar bilan jang qilgan?*
12. *Merovinglar davrida harbiy yig‘imlar qanday shaklda o‘tkazilgan?*
13. *Franklar davridagi “Martfeld” yig‘ilishlarida qanday masalalar ko‘rib chiqilgan?*
14. *Buyuk Karl davridagi harbiy xizmat majburiyatlari qanday qoidalarda belgilangan?*
15. *Frank qo‘shini tarkibida oddiy erkin franklar nega asta-sekin qaram dehqonlarga aylana boshladi?*
16. *Vizantiya harbiy san’ati qaysi xalqlarning ta’sirida shakllandi?*
17. *“Farhang” va “Furusiya” tushunchalari nimani anglatadi?*
18. *Vizantiya otliq kamonchilarining jang usullari qanday bo‘lgan?*
19. *Imperator Yustinian davrida qo‘shin tuzilmasida qanday o‘zgarishlar qilindi?*
20. *Vizantiya qo‘shinlari qanday asosiy qismlarga bo‘lingan?*
21. *Numeriyalar (tagmalar) nima va ular legionlardan nimasi bilan farq qiladi?*
22. *Katafraktlar kimlar va ular qanday qurollangan bo‘lishgan?*
23. *Yunon olovi qanday qurol bo‘lgan va u qaysi urushlarda samarali qo‘llangan?*
24. *Vizantiya dengiz flotining asosiy kemasi qanday atalgan?*
25. *Vizantiya qo‘shinida xizmat qilgan yollanma askarlar qaysi xalqlardan iborat edi?*
26. *Varangiya gvardiyasi kimlardan tuzilgan va qanday rol o‘ynagan?*
27. *Vizantiya qurollanishida Rim an’analari qanday davom etgan?*

28. *Nima sababdan XIV–XV asrlarda Vizantiya qo‘shinlari zaiflashdi?*
29. *1453-yilda Konstantinopolning qulashi Vizantiya harbiy san’atining qaysi zaif tomonlarini ko‘rsatdi?*

9-MAVZU: RIVOJLANGAN O'RTA ASRLAR DAVRIDA O'RTA OSIYO DAVLATLARIDA HARBIY SAN'ATNING RIVOJLANISHI

Reja:

- 9.1. *Somoniylar davlatida harbiy ishlar rivoji;***
- 9.2. *G'aznaviylar, Saljuqiylar va Qoraxoniylar davlatlarining harbiy boshqaruv tizimi va harbiy qo'shin tuzulishi;***
- 9.3. *Xorazmshohlar – Anushtegeniylar davlatining harbiy salohiyati;***
- 9.4. *O'rta asrlarda mo'g'ullarda harbiy tayyorgarlik va harbiy qo'shin tuzilishi;***
- 9.6. *Amir Temur va temuriylar davrida harbiy san'atning rivojlanishi.***

Tayanch so'zlar: *gvardiya, g'ulom, vusokboshi, haylboshi, hojib, buzurgi hojib, sipohsolor, devon ariz, qora-churi, amirlik, vazir, saroy g'ulomlari, tan soqchilar, devon ariz al-jaysh, ariz al-jaysh, mutajanniylar, arslonxon, bug'roxon, qoraxon, tamg'achxon, suv boshi, o'toq, o'toqboshi, hayil boshi, yuzboshi, harbiy devon, Anushtegin, haros (xaras), devon al-ard, sohibi devon al-jaysh, harbiy nozir, sipohsolor, Amir ul-umaro, malik, chovush, josus, kompozit kamon, sideak, arkana, xaTanu-degel, huyag, duulga, tulug'ma, yurtchi, cherbiy, qurultoy, 'nlik tizimi, yasol, qunbul, mang'lay, barang'ar, juvang'ar, qo'l, chag'davul, xabargir, tuzuklar.*

9.1. Somoniylar davlatida harbiy ishlar rivoji

Somoniylar davlati (875–999) o'zining harbiy kuchini ikki asosiy qismga ajratgan: doimiy maxsus gvardiya va muvaqqat qo'shin. Davlat siyosiy hayotida va, ayniqsa, podshoh saroyi faoliyatida saroy gvardiyasi

alohida muhim rol o'ynagan. Ushbu gvardiya tarkibi mahalliy aholi vakili bo'lgan yosh askarlardan tashqari, asosan asir olingan turkiy g'ulomlardan iborat edi.

Gvardiya ichida aniq ierarxik tizim mavjud bo'lib, kichik komandirlikdan oliy martabalargacha bo'lgan lavozimlar bor edi. Uch nafar g'ulomga boshchilik qiluvchi — vusokboshi eng quyi martaba hisoblanar, undan yuqori turuvchi haylboshi va nihoyat gvardiyachi g'ulomlar orasidagi eng yuqori martaba — hojib mavjud edi.

Gvardiyachilarning xizmat pog'onalari tartib bilan rivojlantirilgan. Dastlabki besh yillik xizmat davomida ular ot, qamchi, qorachuri (uzun shamshir), belbog' va qin, egar jabduq, yulduzli jilov, qizil kiyim va halqaga osilgan temir gurzi kabi zaruriy qurol-yarog' va jihozlar bilan ta'minlangan. Besh yil o'tgach, harbiylar otda yurish uchun maxsus etik, to'n, o'n olti tirgovichli chodir va uch nafar g'ulomga ega bo'lib, vusokboshi darajasiga tayinlangan. Ushbu martabaga erishgan askarga kumush bilan ziynatlangan bosh kiyim va ganjalik kiyim in'om qilingan. Shunday tartibda, ularning kiyim-kechaklari har yili ko'payib, qo'shinlari va martabasi haylboshi va keyinroq hojib darajasiga qadar o'sib borgan. "Siyosatnoma"da yozilishicha, askarning loyiqligi, hunari va shijoati ommaga ma'lum bo'lganidan so'nggina u ulug' ishlarni amalga oshirishga qodir bo'lgan, ammo yigirma besh yoshga to'lmasdan unga amirlik unvoni berilmagan va viloyatlarga hokim etib tayinlanmagan¹⁵.

Hojib saroy lashkarboshisi vazifasini bajargan; unga saroy va hukumat muassasalarini qo'riqlash xizmatini o'tagan hamda harbiy yurishlar vaqtida o'ta mas'uliyatli vazifalarni ado etgan gvardiyachi-

¹⁵ Nizomulmuluk. Siyosatnoma. - Toshkent: «Adolat», 1997. 107-108-betlar.

gʻulomlarning yirik otryadi boʻysungan. Buzurgi hojib (bosh hojib) Somoniylar davlatidagi eng oliy mansabdorlardan biri boʻlib, hojiblar davlat ishlarini boshqarishda katta taʼsirga ega boʻlganlar. Xizmatda yuqori mavqega erishgan turk gʻulomlari ozod qilinib, maxsus imtiyozlarga erishganlar. Ular davlat tomonidan munosib taqdirlanib, erkinliklarini tiklab, katta imkoniyatlarga ega boʻlishgan. Masalan, iqtidorli lashkarboshi va mohir siyosatchi darajasiga koʻtarilgan Alptegin shunday gʻulomlardan biri boʻlgan. U xizmat pillapoyalaridan koʻtarilib, 35 yoshida Xuroson sipohsolori lavozimini egallagan, 2700 nafar harbiy gʻulomga qoʻmondonlik qilgan hamda Movarounnahr va Xurosonda katta mulklarga ega boʻlgan. Shuningdek, turk gʻulomlari orasidan yetishib chiqqan Sabuktegin (940–997) ham xizmat orqali katta mavqega erishgan va kelajakda Gʻaznaviylar sulolasiga asos solgan.

Somoniylar davlatida harbiy tizim va gʻulom gvardiyasining roli.

Somoniylar davlatida Ismoil Somoniy tomonidan doimiy, yaxshi qurollangan armiya va maxsus saroy gvardiyasi saqlab turilgan. Bu gvardiya asosan turkiy gʻulom-yollanma askarlardan tashkil topib, uning asosiy vazifasi saroyni, amirning shaxsiy xavfsizligini va devon amirlarini qoʻriqlashdan iborat edi. Turklar Movarounnahr mintaqasida qadimdan oʻzlarining yuqori jangovar ruhi, qurol ishlatishdagi mahorati va chavandozlik sanʼati bilan mashhur boʻlgan. Shu bois, Somoniylar sulolasi hukmdorlari shaxsiy qoʻriqchilari safiga harbiy ilmdan maxsus tayyorgarlik koʻrgan deyarli faqat turkiy yigitlarni jalb qilishga katta eʼtibor qaratganlar.

Saroy gvardiyasidagi harbiy xizmat qatʼiy belgilangan tartib-qoidalar asosida olib borilgan. Xizmatning birinchi yilida askarlar dagʻal matodan

tikilgan kiyim kiyib, piyoda xizmat qilganlar. Faqat ikkinchi yili ular otliq askarga aylanganlar. Uchinchi yillik xizmatning belgisi "*Qora-churin*" kamari bo'lgan. Beshinchi yilga kelib, askarlar ko'rkam kiyimlarga va yulduzcha bilan bezatilgan jilovga ega bo'lishgan. Agar askar xizmat davomida qoidabuzarlik qilmasa, yettinchi yilga kelib, u visakboshi unvoniga sazovor bo'lgan – bu to'rt nafar askardan iborat bo'linma komandiri martabasi edi. Bu unvonga erishgan shaxs kumush iplar bilan tikilgan qora kigiz shlyapa va xrom etik kiyish huquqiga ega bo'lgan. Eng qobiliyatli va uzoq muddat xizmat qilgan qo'riqchilar avval hilboshi – otliq otryad komandiri, so'ngra *hojib* – qism komandirlari darajasiga ko'tarilganlar. Hojiblarning bosh sarkardasi *hojib al-hujab* yoki *hojib al-buzurg* deb nomlangan.

Somoniylar davlatida harbiy unvonlar faxriy ahamiyatga ega bo'lib, hojiblar saroyda katta obro'-e'tibor qozonganlar. *Hojib al-Buzurg* saroyda istiqomat qilgan va turkiy gvardiyaning bosh qo'mondoni sifatida amir qarorgohi komendantiga bo'ysungan. G'ulomlardan tashkil topgan gvardiya bilan bir qatorda, g'ulomlardan emas, balki erkin fuqarolardan iborat bo'lgan qo'shin ham mavjud edi. Harbiy qismlarni ta'minlash, ularning tartib-intizomi masalalari bilan maxsus harbiy ma'muriyat – *Devon ariz* shug'ullangan. Askarlar maoshlarini har chorakda (har uch oyda bir marta) olishgan. O'rta asrlarning yirik davlatlaridan biri bo'lgan Somoniylar davlati Sharq davlatchiligining qadimiy an'analariga tayangan holda, markazlashgan hukumatni tashkil etishga intilgan. Bu feodal davlatning muntazam turkiy gvardiyasi va yaxshi qurollangan qo'shini mavjud bo'lib, uning boshqaruv tizimi Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Somoniylar davlati tashqi va ichki tahdidlardan mamlakatni himoya qilish masalasiga katta e'tibor qaratgan. Xususan, Ismoil Somoniy davrida yaxshi qurollangan armiya va saroyning maxsus muntazam sarbozlari qismi tashkil etilgan. Muntazam qo'shin oliy dargohni, shaxsan amirni va uning haramini qo'riqlash uchun turk g'ulomlaridan tuzilgan edi. Saroy sarbozligiga qabul qilingan o'spirin turk g'ulomi o'z harbiy xizmatini ma'lum muddatda va qat'iy tartibga rioya qilgan holda o'tar edi. Xizmatini a'lo darajada va uzoq muddat bajargan sarbozlar "hojib" lavozimiga ko'tarilganlar.

Hojiblarning boshlig'i "hojib ul-hujob" yoki "hojibi buzruk" deb yuritilar edi. Bunday unvon Somoniylar saroyidagi oliy unvonlardan hisoblanib, bu martabadagi shaxs saroyda yashar va dargohning ishlarini boshqarar edi. Somoniylar, muntazam sarbozlardan tashqari, ozod mehnat ahlidan tuzilgan ko'shimcha harbiy qo'shinlarga ham ega edilar.

Harbiy qo'shinni ta'minlash va unga oid barcha masalalar bilan ariz devoni deb atalgan maxsus vazirlik shug'ullangan. Somoniylar davlati ma'muriy tizimida quyidagi vazir va lavozimlar mavjud bo'lgan:

- *Amid ul-mulk* — davlat hujjatlari va elchilik aloqalari vaziri.
- *Vazir* — devonxona boshlig'i, bosh vazir.
- *Mustovfiy* — moliya vaziri.
- *Sohibi shurat* — harbiy ishlar vaziri.
- *Ulamo* — din olimlari.
- *Xatib* — namozda xutba (va'z) o'qiydigan ruhoniylar.
- *Hojib* — harbiy boshliq.

9.2. Gʻaznaviylar, Saljuqiylar va Qoraxoniylar davlatlarining harbiy boshqaruv tizimi va harbiy qoʻshin tuzulishi

Gʻaznaviylar saltanati davrida hukmdorning eng yaqin yordamchisi va maslahatchisi hisoblangan *vazir* nafaqat maʼmuriyat amaldorlari, balki harbiy kuchlar uchun ham javobgar boʻlgan. Sulton va markaziy hokimiyatning asosiy tayanchi boʻlgan doimiy qoʻshin asosan otliq qoʻshindan tashkil topgan boʻlsada, uning tarkibiga piyoda otryadlar, shuningdek, favqulodda holatlarda shahar va qishloq aholisidan toʻplanadigan koʻngillilar va dehqonlar ham kiritilgan. Gʻaznaviylar qoʻshinida mahalliy aholi vakillari qatorida seystonliklar, hindlar, kurdlar va arablar kabi turli etnik guruh vakillarini ham uchratish mumkin edi¹⁶.

Gʻaznaviylar armiyasida maxsus tuzilmalar ham mavjud boʻlgan. Bu maxsus boʻlinmalar tarkibida zodagonlar vakillari, qaram kishilar, amir xizmatidagi harbiy asirlar va gʻulomlar bor edi. Gʻulomlar asosan Movarounnahr, Tarozi, Qashgʻar va Xutondan keltirilgan boʻlib, ular keyinchalik xususiy va saroy maktablarida maxsus oʻquv kurslari va harbiy tayyorgarlikdan oʻtganlar. Gʻulomlar bir necha toifalarga boʻlingan, ularning orasida saroy gʻulomlari eng koʻp sonli guruhni tashkil etib, ularning umumiy soni 4000 nafarga yetgan. Bundan tashqari, sultonga bevosita xizmat qiluvchi tan soqchilar va bayroqdorlardan iborat yana 300 ta gʻulom ham mavjud boʻlgan.

Gʻulomlarning asosiy qismidan askarlar va qoʻriqchilar sifatida foydalanilgan, qolgan qismi esa xizmatkorlar vazifasini bajargan. Sulton gʻulomlari xazinadan yillik maosh va oziq-ovqat bilan taʼminlanganlar. Ular oʻzlarining huquqiy maqomlari va mulkiy holatlari bilan

¹⁶ Nizomulmuluk. Siyosatnoma. - Toshkent: «Adolat», 1997. - 105-bet.

boshqalardan ajralib turganlar. Ularning ba'zilari yuqori mansablarga erishib, hatto hojiblar yoki viloyatlar hokimlari darajasiga ko'tarilganlar. Sulton xizmatda yuqori natijalarga erishgan yoki sevimli g'ulomlariga saxovat ko'rsatib, ularga boyliklar in'om etgan, yerlar sovg'a qilgan. Uzoq safarlarda xizmat qilgan g'ulomlar tez-tez erkinliklarga ham ega bo'lishgan.

G'ulomlar mahalliy ijtimoiy va etnik qatlamlarga deyarli bog'liq bo'lmaganlari sababli, hukmron sulolaning hokimiyatini amalga oshirishda qulay qurol vazifasini o'taganlar. Saroy g'ulomlari dabir – davlat idorasi amaldorlarining maxfiy nazorati ostida bo'lgan va qoidabuzarlik qilganda qattiq jazolangan.

G'aznaviylar davrida qo'shin uchta yirik harbiy birlashmaga bo'lingan bo'lib, ularning har biri alohida *lashkarboshi (sipohsolor)*ga bo'ysungan va Hindiston, Iroq hamda Xurosonda joylashtirilgan edi.

Butun armiya ustidan oliy qo'mondonlikni bosh hojib amalga oshirgan. Bosh hojib o'z mansabining muhim belgilari hisoblangan nog'ora, tug' hamda katta yoki kichik dumbiralarga ega bo'lgan. Oliy qo'mondon tashqi ko'rinishida oltin *belbog'li qora chakmon* va *ikki shoxli telpak* kiyib yurishi bilan ajralib turgan. Bosh hojib va boshqa qo'mondonlar davlat hayotida, xususan, hukmdorliklar almashinuvi va yangi sultonning taxtga kelish davrlarida katta rol o'ynaganlar.

G'aznaviylar qo'shinining o'zagi asosan turklar hamda hozirgi Afg'oniston hududidagi Hindukush janubidagi hududdan o'qitilgan va to'plangan minglab mahalliy afg'onlardan iborat edi. Sulton Mahmud davrida Bo'stda (hozirgi Lashkargoh) yangi yirik harbiy o'quv markazi tashkil etildi. Bu hudud temirchilar bilan mashhur bo'lib, u erda harbiy

qurollar ishlab chiqarilgan. Panjobni qo`lga kiritib, bosib olgan g`aznaviylar o`z qo`shinida hindlardan foydalana boshladilar.

Abbosiylar xalifaligi qoldiqlaridan vujudga kelgan boshqa sulolalar singari G`aznaviylarning ma`muriy an`analari va harbiy amaliyoti Abbosiylar avlodidan bo`lgan. Arab otlari, hech bo`lmaganda, eng dastlabki yurishlarida, G'aznaviylarning harbiy bosqinlarida, ayniqsa dushman hududiga bostirib kirishda muhim ahamiyatga ega edi. Solnomaga ko`ra, 1008-yilda Anandapala hukmdoriga qarshi 6000 ga yaqin arab otliqlari yuborilgan va bu arab otliq qo`shinlarining mavjudligi G`aznaviylar hukmdori Lahorda 1118-yilgacha davom etgan.

Saljuqiylar davlatida harbiy boshqaruv tizimi (1038–1308).

Saljuqiylar davlati (1038–1308) boshqaruv tizimida ma`muriy va fuqarolik muassasalari qatorida, "*Devoni ariz al-jaysh*" deb nomlangan maxsus harbiy idora ham faoliyat ko`rsatgan. Bu idorani boshqargan *ariz al-jaysh* turli viloyatlarda o`z bo`linmalariga hamda o`z noibiga (o`rinbosar yoki yordamchi) ega bo`lgan. Ariz harbiy nozir vazifasini bajargan. U qo`shinlarga beriladigan ish haqi va nafaqalarni qat`iy nazorat qilgan, shuningdek, davolovchi va xizmatchilar shtatiga ega bo`lgan davolash va aloqa vositalariga homiylik qilgan. Ariz muntazam ravishda qo`shinni tekshiruvdan, ya`ni ko`ruvdan o`tkazib turgan, xizmatdagi va safdan chiqqan harbiylarning ro`yxatlarini aniqlab, shaxsiy tarkibni tekshirish va hisobga olish ishlarini amalga oshirgan. Harbiy boshqarmaning maxsus daftarida qo`shin tarkibiga beriladigan ish haqi turlari va miqdori aniq belgilab qo`yilgan. Bu vazifalarning barchasi arizning bevosita majburiyatiga kirgan.

Ariz shuningdek, qo‘shin harakatini ham tegishli tarzda qayd etib borgan. Harbiylar uzoq safarlarda bo‘lgan paytda o‘zlariga berilgan yerlar hisobidan maosh olib, ta‘minlanganlar. Bu mablag‘lar qo‘shinlar borgan viloyat va mamlakatlar g‘aznasidan qoplangan. Ulush (ijta) olgan harbiylarning nomlari Ariz tomonidan maxsus ro‘yxatlarga kiritilgan.

Saljuqiylar qo‘shinining komandirlari va askarlari xizmatlari uchun ham pul mukofoti, ham oziq-ovqat, jumladan, don bilan rag‘batlantirilganlar. Harbiy amaldorlarga haq to‘lash *ariz buyrug‘i* va ruxsatnomasi bilan maxsus *ruxsatnoma (berot)* va *ko‘chirish hujjatlari (parvona)* bo‘yicha davlat devoni vositalari hisobidan amalga oshirilgan. Qo‘shindagi ish haqlarining qisqarishi yoki unga qo‘shimchalar tegishli moliya-soliq devonlari tomonidan qayd qilingan. *Devoni ariz* barcha mablag‘larni (kimga tegishli yoki meros bo‘lishidan qat‘iy nazar) hisobga olib borgan. Ariz ko‘pincha asosiy qo‘shin qarorgohida bo‘lgan; uning yo‘qligida harbiy devon ishlarini noib, ya‘ni uning o‘rinbosari boshqargan.

Saljuqiylar harbiy qo‘shinining tuzilishi. Arizga bevosita bo‘ysunadigan qo‘shinlar tarkibida *sipohiylar* (doimiy otliq otryadlar) va *mutajanniylar* (chegara qo‘shinlari) mavjud bo‘lgan.

Saljuqiylar armiyasi o‘sha davrda mavjud bo‘lgan barcha mahalliy urug‘lar vakillaridan tashkil topgan edi. Qo‘shinlar tarkibida 24 ta *o‘g‘uz qabilalaridan* to‘plangan harbiy otryadlar mustaqil harbiy birliklarni tashkil qilgan. Bu birliklarning har biri xon, malik yoki amir deb yuritiluvchi o‘z boshlig‘iga ega bo‘lgan.

Qoraxoniylar davrida harbiy siyosat. Markaziy Osiyo xalqlari tarixida o‘ziga xos o‘rin tutgan davlatlardan biri *Qoraxoniylar xoqonligi* edi. Turkiy davlatchilik an‘analari asosida shakllangan bu davlat X asrning

90-yillarida Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Janubiy Tanritogʻ oldi hududlarida tashkil topgan. Davlatning barpo boʻlishida *qarluq*, *chigil*, *yagʻmo* kabi yirik turkiy qabilalar yetakchilik qilgan. Qoraxoniylar sulolasi hukmdorlari *Arslonxon* va *Bugʻroxon* unvonlari bilan yuritilgan. Taxtga chiqqan Arslonxon yoki Bugʻroxon *Ulugʻxon* yoki *Qoraxon* deb atalgan. Baʼzida Qoraxon "*xonlar xoni*" yoki "*tamgʻachxon*" deb ham tilga olingan.

X asr oxirida Qoraxoniylar hukmdori *Abdulkarim Sotuk Bugʻroxon* va uning nabirasi Horun ibn Muso ibn Sotuk boshchiligida Movarounnahrda yurish qilingan. 992-yilda ular Shosh, Fargʻona va boshqa turkiy qabilalar yashagan viloyatlar qoʻshinlari bilan birgalikda Buxoroni egallaganlar. 996–999 yillardagi ikkinchi yirik yurish natijasida Somoniylar davlatiga barham berilib, Qoraxoniylar Nasr I butun Movarounnahrni oʻz tasarrufiga kiritgan. Shu tariqa, Nasr I Movarounnahrda yangi turkiy sulolalar hukmronligiga asos soldi. Bu davlat 1212-yilga qadar, boshqa bir turkiy davlat hukmdori Muhammad Xorazmshoh tomonidan butunlay tugatilgunga qadar, Movarounnahrni boshqarib turgan.

Qoraxoniylar xoqonligining qurolli kuchlari masalasi uygʻur olimi Hoji Nurhajining arab alifbosiga asoslangan uygʻur tilida nashr etilgan "Qadimgi uygʻurlar va Qoraxoniylar" nomli asarida batafsil yoritilgan. Asarning uchinchi bobi "Qoraxoniylar davridagi harbiy qoʻshin" deb nomlanib, unda keltirilgan maʼlumotlar oʻrganilayotgan mavzuga bir qator aniqliklar kiritishga yordam beradi.

Hoji Nurhaji asarida yozilishicha, Qoraxoniylar sulolasi armiyani kuchaytirish, unga rahbarlik qilish, urush tarixi va qonuniyatlarini oʻrganish masalasiga jiddiy eʼtibor qaratgan. Shu bilan birga, harbiy

qo'shinlarga rahbarlik qiluvchilarga qo'yilgan maxsus talablar ishlab chiqilgan. Bu talablarga ko'ra, qo'mondonlardan *"qattiq intizom, dovruc, kuchli va qobiliyatli bo'lish, qurollarni yaxshi bilishdan tashqari, o'qimishli va harbiy bilimning ustasi bo'lish"*¹⁷ talab qilingan.

Yusuf Xos Hojibning so'zlari bilan aytganda, bir harbiy qo'mondon uchun shunchaki chaqqonlik, jasorat, tajribali, farosatli, bir so'zli va yurakli bo'lish kifoya qilmagan. Undan dushmanning ahvolini chuqur o'rganishi va yaxshi bilishi, siyosiy hamda harbiy vaziyatdan to'liq xabardor bo'lishi, qo'l ostidagi qo'shinni oqilona boshqara bilishi, qo'shinlarni joylashtirishda eng yaxshi joyni tanlashi va odamlarga mehribon bo'lishi lozim edi. Shuningdek, qo'mondonlardan askarlarni o'ziga ishontira olish, buning uchun yaxshi muomalali, yumshoq ko'ngilli bo'lish bilan birga, urushda jasorat ko'rsatish, zarur bo'lganda hiyla ishlatish, o'zining oilasi va bolalari manfaatlarini ko'zlab, davlat va xalq manfaatini oyoq osti qilmaslik kabi yuksak fazilatlar talab etilgan.

"Qutadg'u bilig" asarida qayd etilishicha, qo'mondon shaxsiyatiga yuksak axloqiy mezonlar qo'yilgan: *"qo'mondon mol-mulk orqasidan yurmasligi, pul yig'masligi lozim. Shunda u o'z atrofiga mard yigitlarni to'play oladi, ular esa urushda aziz jonlarini fido qiladi. Qo'mondon mag'rur bo'lsa, dushman uning oldida mag'lub bo'ladi"*.

Qoraxoniylar xoqonligida mavjud bo'lgan odatga ko'ra, aksariyat hollarda xoqonning o'zi yoki uning o'g'li *bosh qo'mondon* lavozimiga tayinlangan. Armiya *"suv"* deb, bosh qo'mondon esa *"suv boshi"* deb nomlangan. Harbiy tuzilmalar bo'yicha, har bir 4 ming kishi *"bir qo'shin"*, 12 ming kishi esa *"chung qo'shin"* (katta qo'shin) deb atalgan. Bosh

¹⁷ Hoji Nuruaji. Kadimgi uyg'urlar va qoraxoniylar. - Urumchi, 2001. 327-bet.

qo'mondonning muhim vazifalaridan biri o'zi uchun turar joy, ya'ni "urdog'oh" tanlashi, shuningdek, qo'shnlarni olib kelish va tarqatish uchun qulay joy tanlay olish mahorati hisoblangan.

Qoraxoniylar sulolasida qo'shin intizomi va tarkibi. Qoraxoniylar sulolasi qo'shinlarining tartib-intizomi masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgan. Xususan, yuqorida ko'rsatilgan talablarga muvofiq qo'mondonlar tayinlash shart bo'lgan. Mamlakatda joriy etilgan qonun-qoidalariga ko'ra, tinchlik davrida muntazam xizmatdagi armiya soni ko'p bo'lmagan, ammo uning jangovarligini oshirishga katta e'tibor qaratilgan. Urush davrida armiyaning soni oshirilgan, urush tugagandan so'ng esa qo'shimcha safarbar qilingan askarlar o'z uylariga qaytarilgan.

Muntazam armiya maxsus vazifalarni bajaruvchi quyidagi qismlardan iborat bo'lgan:

- *Qal'alarni himoya qiluvchi qismlar.*
- *Xoqonni himoya qiluvchi (yirtig') bo'linmalar.*
- *Dushmanga kechasi zarba beruvchi (aqinchi) otryadlar.*
- *Dushmanning ichki ahvolini kuzatuvchi (yizaq) razvedkachilar.*
- *Ma'lumot olish maqsadida dushman odamlarini tutib keluvchi (tutqoq) bo'linmalar.*
- *Kechasi soqchilik qiluvchi (yotqoq) guruhlar.*
- *Kunduzi soqchilik qiluvchi (turqoq) bo'linmalar.*

Qurolli kuchlar bir necha asosiy turlarga bo'lingan: markaziy o'rdani himoya qiluvchi qo'shinlar, davlat ixtiyoridagi muntazam armiya, Qoraxoniylar sulolasi a'zolariga, hokimlarga (voliylarga) va boshqa yuqori darajali amaldorlarga tegishli bo'lgan qo'shinlar, shuningdek, qabilalar boshlig'i ixtiyoridagi harbiy qismlar.

Qoraxoniylar harbiy qismlarida eng kichik birlik sifatida "o'toq" — o'nlik tizimi joriy etilgan. 10 kishidan iborat qism bitta cho'dirga joylashtirilgan bo'lib, bu qismning boshlig'i "o'toqboshi" deb nomlangan. Bir necha o'toqqa rahbarlik qilgan shaxs "hayil boshi" deb atalgan. Ko'p hollarda 10 ta o'toq bitta qismni tashkil qilgan va uning tarkibidagi askarlar soni 80 kishidan kam, 100 kishidan ko'p bo'lmasligi belgilangan. Bunday qismga yetakchilik qilgan amaldor "o'n o'toq boshi" deb nomlangan, uning qaramog'ida esa "yuzboshi" va "yuzlar amir boshi" unvonlarida xizmat qiluvchilar bo'lgan.

Urush davrida qo'shinlar *"o'ng qo'l qo'shin"*, *"so'l qo'l qo'shin"*, *"o'rta saf"* va *"orqa saf"*larga bo'lingan. Bular ma'lum bir tartibda va aniq belgilangan o'rinda turib harakat qilgan. Qo'shinning oziq-ovqat ta'minoti bilan maxsus qismlar shug'ullangan, bu masalaning yaxshi bajarilishi g'alabaning asosi deb belgilangan.

Urushda qahramonlik ko'rsatgan yoki katta g'alabaga erishgan Qoraxoniylar xoqonlariga "bug'roxon", "bug'ro-qoraxon" yoki "tungaxon" unvonlari berilgan. Qoraxoniylar sulolasi hokimiyatini kuchaytirishda xizmat ko'rsatgan yoki tashqi siyosatda, iqtisodiy va madaniy ishlarda faol harakat qilgan xoqonlarga esa *"qodirxon"* unvoni berilgan. Jangda jasorat ko'rsatganlarga *"qilichxon"* yoki *"suqman"* (*dushman safini yorib o'tish ma'nosini bildiradi*), shuningdek, *"tunga-tekin"*, *"alip-tekin"*, *"yorg'on-tekin"* kabi unvonlar berilgan. Davlat ishlarida xizmat ko'rsatgan shaxslar *"ko'l-bilgaxon"*, xon o'rdasida xizmat ko'rsatganlar esa *"bosh hojib"* unvonlari bilan taqdirlangan. Barcha amaldorlar, jumladan, harbiy amaldorlar o'z mansablari uchun belgilangan kiyim-kechaklarga, maktab yuborishda tuzilgan matnlarga o'zlarining maxsus tamg'alarini bosishlari

shart bo'lgan. Tamg'alarda esa egasining ismi, mansabi yozilgan bo'lib, ular xoqon tomonidan taqdim etilgan. Barcha harbiy amaldorlarning maoshi boshqa amaldorlar singari ma'lum qonun-qoida asosida belgilangan bo'lib, uning o'sishi yoki kamayishi mansab va lavozimning o'zgarishi, ko'rsatgan xizmatiga bog'liq bo'lgan.

Qoraxoniylar davrida harbiy ishlar bilan shug'ullanadigan maxsus devon ta'sis etilgan bo'lib, u shunchaki "Harbiy devon" deb nomlangan. Ushbu idora harbiylarni tizimlash, ularning maoshlarini belgilash va tarqatish, lavozimlarning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan barcha rasmiyatchiliklar bilan shug'ullanish, qurbon bo'lganlarni ro'yxatdan chiqarish va yangi askarlarni ro'yxatga olish kabi muhim ishlarni amalga oshirgan. Bunday ro'yxatlar uchun tutilgan daftar "oy-butuki" yoki qisqartirilgan shaklda "oy" deb atalgan.

Askarikka odam olishda diniy e'tiqod masalasiga e'tibor berilgan va ularning barcha harakatlari shariat talablariga binoan baholangan. Askarlikka odam olish majburiy va tanlov asosida amalga oshirilgan, harbiy xizmatga jalb etilganlarga esa oyma-oy maosh to'langan. Hoji Nurhajining yozishicha, shu davrdagi Saljuqiylarda o'rda askarlariga to'rt oyda bir marta oylik to'langan. Oyma-oy maosh to'lash Qoraxoniylar qo'shinlarining jangovarlik ruhini mustahkamlashga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Qoraxoniylar qo'shinlarida 9 xil tug' (bayroq) ishlatilgan. Bu haqda Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida shunday yozgan: *"Tug' – alam demaktir. "To'qqiz tug'lik xon" deyiladi. Mayli viloyat qancha ko'p bo'lsin, martabasi ustun bo'lsin, tug' to'qqizdan ortiq*

bo'lmaydi. Chunki 9 soni xosiyatli bo'ladi"¹⁸. Tug'larning rangi sarg'ish qizil (och qizil) bo'lgan va ular ipak yoki paxta matodan to'qilgan.

Qoraxoniylar davrida harbiy an'analar, aloqa va qurollanish.

Hoji Nurhajining xulosasiga ko'ra, Qoraxoniylar davrida joriy etilgan harbiy tuzilma va unvonlar Turk xoqonliklari davridagi an'analardan deyarli farq qilmagan. Faqatgina bir necha o'toqqa (bir necha 10 kishidan iborat harbiy qismga) rahbarlik qilgan *"hayil boshi"* (qisqacha *"hayl"*) unvoni Qoraxoniylar Islom dinini qabul qilganlaridan so'ng joriy etilgan.

Qoraxoniylar davrida turli hududlarga joylashtirilgan harbiy qismlarning o'zaro aloqalarini yo'lga qo'yish ishlariga katta e'tibor berilgan. Bu borada aloqalar ikki xil uslubda amalga oshirilgan: biri tez chopar otlar yordamida, ikkinchisi esa, baland tog' cho'qqilariga va tepaliklarga qurilgan minoralar ustiga olov yoqish bilan (qurg'uy, qarg'u) amalga oshirilgan.

Harbiy taktika masalasida pistirma qo'yish, dushmanga yolg'on xabar yetkazib chalg'itish muhim usullardan hisoblangan. Harbiy qismlar joylashgan yerlarni baland devorlar bilan o'rab olish va bu devorlar ustiga kuzatish minoralarini barpo etish ishlariga ham katta e'tibor qaratilgan.

Bu davrda ishlatilgan hujum qurollari *asosan o'q-yoy, qilich, bolta, nayza (sanqo), temir to'qmoq (basu g'urza)* va xanjarlardan iborat bo'lgan. Himoya qurollari sifatida esa metalldan qilingan sovut (yoriq), dubulg'a (metalldan qilingan qalpoq) va qalqon ishlatilgan. Ushbu qurollar ichida qilich bilan boltaga katta ahamiyat berilgan.

Dubulg'a kiygan kishi ba'zan *"yashuq"* deb nomlangan. Dubulg'a kiyganda bosh og'rimasligi uchun uni kiyishdan avval boshga jundan

¹⁸ Mahmud Qoshg'ariy. Turkiy tilli devoni. 3-jild. - Urumchi, 176-bet.

to‘qilgan qalpoq – *"qaduq"* kiyilgan. Sovutning shakli har xil bo‘lib, u mayda halqachalardan, zanjirlar, Tanasimon metall parchalaridan qilingan. Bunday sovutlar shakliga qarab halqa sovut, zanjir sovut (urma yoriq), Tana sovut (soy yoriq) deb atalgan. Sovut kiygan jangchi *"yoriqdiq er"*, kiymagan kishi esa *"boshnaq er"* deb nomlangan.

O‘q-yoy uchun ishlatilgan o‘q yog‘ochdan maxsus asbob yordamida tekis va silliq qilib yasalgan. O‘qning oxirgi qismiga qush pati yopishtirish uslubi bilan otilganda ovoz chiqaradigan va ovozsiz o‘qlar ishlab chiqarilgan. Ovozli o‘qlar dushmanni qo‘rqitish yoki unga vahima solish uchun, ovozsiz o‘qlar esa dushmanga to‘satdan, kutilmagan zarba berish va o‘qning qayerdan kelganligini sezdirma-slik uchun ishlatilgan. Nayzalarning uchi (bashoq) yassi va uzun uchlik qilib po‘latdan yasalgan. Qoraxoniylar ishlatgan qilichlar yuqori sifatli po‘latlardan va turkiy xalqlarga xos an’anaviy shaklda yasalgan. Ayrim hollarda qilich sopi tillo bilan bezatilgan. Qilichning egasi uni doim asrashi va yaltiratib qo‘yishi shart bo‘lgan. Qilichlarni yaltiratish maxsus modda yordamida amalga oshirilgan. Qoraxoniylar davrida "qilich qamchi" nomli yana bir qurol ishlatilganligi ma’lum, ammo bu qurolning aniq shakli saqlanmagan. Mavjud taxminlarga ko‘ra, qamchi uchiga o‘tkir tig‘ joylashtirilgan. Ishlatilgan asosiy hujum qurollari qilich, bolta, xanjar, nayza, o‘q-yoy, himoya vositalari esa qalqon, sovut va dubulg‘a (po‘lat qalpoq) bo‘lgan.

Harbiy qismlarda sir saqlash, dushman ayg‘oqchilarining yashirin kirib kelishini oldini olish, dushman hududida o‘z odamlarini tanib olish, urushga tayyorgarlik ko‘rilayotganda o‘z odamlarini tanimay qolmaslik uchun shartli ibora — parol masalasiga katta e’tibor berilgan va bu ham ma’lum darajada o‘ziga xos qurol deb tushunilgan. Parol so‘zi esa *"im"*

deb nomlangan. "Im" tez-tez o'zgarib turgan va u nihoyatda maxfiy saqlangan.

Xoqon oliy bosh qo'mondon hisoblangan. Davlatning muntazam armiyasidan tashqari, xoqon avlodlari, hokimlar, yirik amaldorlar va qabila boshliqlari ixtiyorida ham himoya bilan shug'ullanuvchi harbiy maxsus qismlar bo'lgan.

Qoraxoniylar xoqonligida harbiy salohiyat, qo'shin tuzilishi, uning kuchi askarlikka yollash asosida amalga oshirilgan. Tinchlik davrida harbiylar ko'p bo'lmaganligi, katta qo'shin urush davrida to'planganligi bu davrda muntazam armiya doimiy katta hajmda bo'lmaganligidan dalolat beradi. Ammo harbiy sohada qo'shin tuzilishida asrlar davomida turkiy xalqlar orasida shakllangan an'analar saqlanib qolgan. Jangchilarni vatanparvarlik, mol-dunyoga berilmaslik va sotqinlikka moyil bo'lmaslikka, shuningdek, jangovar ruhda tarbiyalashga katta e'tibor berilgan.

9.3. Xorazmshohlar – Anushtegeniylar davlatining harbiy salohiyati

XI asr va XII asrning birinchi yarmida Xorazm Saljuqiylar davlati (G'aznaviylar davlati xarobalarida XI asrda tashkil topgan) tarkibiga kirgan. Xorazmning XI asrdagi yuksalishi turkiylar sulolasiga mansub Xorazmshohlar siyosati bilan uzviy bog'liq. Mazkur sulolaga Saljuq amirining tashtdori (*saroy idishlarini nazorat qiluvchi*) Anushtegin asos solgan. Sulton hammomchilari mahkamasining sardori bo'lgan Anushtegin Malikshoh (1072–1092-yy.) saroyida yuksak martabaga erishgan. U rahbarlik qilgan mahkama zimmasiga Xorazmni boshqarish ham

yuklangan. 1077-yilda Malikshoh Anushteginni Xorazmga noib etib tayinlaydi va Xorazmda Anushteginlar sulolasi hukmronligi boshlanadi.

Harbiy qo'shin salohiyati va tarkibi. Xorazmshohlar davlati o'z davrining qudratli qo'shiniga ega bo'lib, qo'shnlarni doimiy to'ldirib borish va ta'minlash masalasiga katta ahamiyat berilgan. Xorazmshohlar armiyasi yaxshi qurollangan va yuqori tayyorgarlikka ega bo'lgan, uning lashkarboshilari harbiy to'qnashuvlarda jasurliklari bilan ajralib turganlar.

Qo'shin tarkibi harbiy yurishlar ko'lamiga bog'liq holda o'zgarib turgan. Masalan:

- 1195-yilda Xorazmshoh Takash (1172–1200) ning devon daftarida 170 ming otliqning nomi ro'yxatga olingan.
- Keyingi Xorazmshoh Alovuddin Muhammad (1200–1220) hukmronligining dastlabki yillarida bir necha kun davomida 70 mingga yaqin otliq urush maydoniga kirgan.
- 1218-yilda Xorazmshoh o'tkazgan harbiy ko'rikda 150 ming otliq qo'shin va 100 ming piyoda qo'shin ishtirok etgan.

Xorazmshohlar qo'shini og'ir va yengil otliqlar (ularda tuyalar ham bo'lgan)dan iborat kavaleriyadan, piyoda va ko'ngillilardan tashkil topgan. Ular qurol-yarog', o'q-dori, oziq-ovqat va mablag' bilan ta'minlab turgan yordamchi kuchlarga ham ega bo'lgan. Jangovar harakatlar boshlanishi bilan Xorazmshohlar safarbarlik e'lon qilib, tinch aholidan ko'ngilli lashkar to'plaganlar.

Shaxsiy gvardiya va harbiy mansablar. Doimiy qismlardan tashqari, Xorazmshohlar mamluklar (qul-ashtarlar)dan iborat shaxsiy gvardiya – Haros (yoki Xaras)ga ham ega bo'lganlar. Bunday gvardiyani birinchi bo'lib Xorazmshoh Alovuddin Takash tashkil qilgan va uning

tarkibida 10 ming kishi bo'lgan. Keyinchalik Sulton Muhammadning shaxsiy gvardiyasi ham 10 ming nafar kishidan tashkil topgan. Haros gvardiyasi Xorazmshoh va uning oilasini qo'riqlashdan tashqari, turli ekspeditsiyalar va savdo karvonlariga hamrohlik qilishga ham jalb etilgan.

Xorazmshohlar davlatining harbiy qismlarida quyidagi mansablar mavjud bo'lgan:

- *Harbiy nazoratchi*
- *Sipohsalor (Lashkarboshi)*
- *Sohibi jaysh (Viloyat qo'shini boshlig'i)*
- *Amir ul-umaro (Amirlar amiri)*
- *Malik (10 ming qo'shin boshlig'i)*
- *Chovush (Chopar/Xabarchi)*
- *Josus (Razvedkachi)*
- *Askar qozisi (Harbiy sudlovchi)*

Xorazmshohlar davrida harbiy sohaga alohida ahamiyat berilgan, bu esa ularning boshqaruv tizimi va ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan.

Xorazmshohlar davlatida harbiy boshqaruvning oliy organi Devon al-ard (yoki Devon al-jaysh) hisoblangan. Mazkur devonning boshlig'i Sohibi devon al-ard (yoki Sohibi devon al-jaysh, yoxud Ariz al-jaysh) deb yuritilgan. Manbalarda butun davlat harbiy boshqaruvining bosh idorasi Devoni arz dar jumlayi mamolik deb nomlanganligi qayd etiladi.

Devon al-ard quyidagi asosiy vazifalarni bajargan:

1. *Barcha harbiy lavozim va unvon sohiblarini, qo'shinni maosh, oziq-ovqat va to'lovlar bilan ta'minlagan.*
2. *Qo'shinlarni nazorat qilish va ro'yxatga olish bilan shug'ullangan.*

3. Ularning qurol-aslahalarini boshqargan.

Yirik viloyatlarda harbiy boshqaruvning mahalliy organlari ham mavjud bo'lgan. Qo'shinda o'z ahamiyatiga ko'ra ikkinchi lavozim harbiy nozir (Nozir al-jaysh) hisoblanib, u qo'shin devoni nazoratida faoliyat yuritgan.

Xorazmshohlar qo'shini qo'mondoni Qo'id yoki Muqaddam unvoniga ega bo'lgan. Bu lavozimga buyuk va qobiliyatli amirlardan biri saylangan. Xususan, Xorazmshoh El Arslon (1156–1172) qo'shinlarga qo'mondon qilib qarluq amirlaridan biri Shamsulmulk ibn Husayn Ayyorbekni tayinlagan. Xorazmshoh o'z singlisini unga turmushga berib, uni qo'mondonlikka tayinlagan. Alovuddin Muhammad hukmronligi davrida Ray viloyatining birinchi hokimi va qo'mondoni etib uning o'g'li Abulfatx Yusuf tayinlangan. U Amir-sipohsolor harbiy unvoniga ega bo'lgan. Viloyatlar qo'shinlari qo'mondonlari yana Sohib al-jaysh unvoniga ham ega bo'lganlar.

Yangi hududlar va viloyatlar bosib olinganida, Xorazmshohlar o'z amirlariga olingan yerlarni *iqta* sifatida tarqatganlar. Ular barcha mahalliy amirlar ichidan nisbatan buyuklarini qolganlari ustidan boshliq qilib tayinlaganlar va ularga Amir ul-umaro (amirlar amiri) unvonini berganlar.

Malik harbiy unvoniga ega bo'lganlar 10 ming otliq otryadlar ustidan qo'mondonlik qilganlar. Ba'zi hollarda harbiy unvonlar quyi tabaqalar vakillariga ham berilgan. Masalan, oddiy xalq orasidan chiqqan *Mu'ayyidalmulk Qavomiddin* Malik unvoniga ko'tarilgan. Shuningdek, janglarda alohida o'rnatgan maliklarga **xon** martabasi berilgan.

Xorazmshohlar qo'shinida quyidagi maxsus xizmatlar ham mavjud bo'lgan:

- *Chovushlar (Xabarchilar)*: Ular qo‘shin ichida xabarlarni yetkazish vazifasini bajarganlar va ularga katta chovushlar boshchilik qilgan.

- *Josuslar (Razvedkachilar yoki Ayg‘oqchilar)*: Bu maxsus bo‘linmalar razvedka ishlari bilan shug‘ullangan. Ular dushmanning holatini va harakatlarini o‘rganib, qo‘shin harakati uchun juda muhim ma’lumotlarni yetkazib turganlar.

- *Qozi*: Qo‘shinda sud ishlari bilan shug‘ullanuvchi qozi mansabi ham bo‘lgan.

Xorazmshohlar qo‘shinlari shaxsiy qurollar sifatida qilich, kamon, nayza va g‘urziylar bilan qurollangan. Bundan tashqari, qo‘shinlar qamal paytida ishlatiladigan murakkab harbiy texnikalarga ega bo‘lgan. Bularga katapultalar (manjaniq) – tosh otish qurollari, muxosara (qurshov) mashinalari, "toshbaqalar" (harakatlanadigan gumbazlar), uchli yog‘och qurollar va hujum zinapoyalari kirgan.

Xorazmshohlar qal’alar va qo‘rg‘onlarni qurish va mustahkamlashga alohida e’tibor qaratganlar. Qal’alar qo‘shinlariga mustahfizlar qo‘mondonlik qilganlar.

Xorazmshohlar davlatida mirshablik xizmatini shixnalar amalga oshirgan. Ular o‘z otryadlari bilan birga jazolash funksiyalarini ham bajarganlar. Odatda, shixna lavozimiga turkiy xalqqa mansub lashkarboshilar — amirlar tayinlangan. Shixnalar hokimiyat uchun xavf tug‘dirgan barcha ishlarga aralashgan va tartibga qarshi harakat qilmoqchi bo‘lgan aholi ustidan qat’iy nazorat o‘rnatgan. Xorazmshohlar bosib olingan barcha viloyatlar, shaharlar va aholi punktlariga o‘z shixnalarini tayinlaganlar.

Masalan, 1165-yilda Xorazmshoh El Arslon Dixistonni bosib olgach, u yerga darhol o'z shixnasini tayinlagan. 1193-yilda Xorazmshoh Takash Saraxs va Marv shaharlarini egallagach ham o'z shixnalarini tayinlagan. Sulton Jaloliddin Manguberdi davrida esa Xuroson shixnaligiga amir Qushixon (keyinroq amir Yog'an Sunkur), Isfahon shixnaligiga Nusratiddin Muhammad, Ozarbayjon shixnaligiga amir Badriddin Tutak va Hamadon shixnaligiga amir Sarir Malik kabi shaxslar tayinlangan.

Xorazmshohlar qo'shinining jangovar harakatlar vaqtidagi hujum va mudofaadagi tuzilishi quyidagicha bo'lgan:

- *Avangard (old qism)*
- *O'ng qanot*
- *Markaz*
- *Chap qanot*
- *Arergard (orqa qism)*
- *Pistirma*

Har bir 10 ming kishilik otryad ketidan askarlar oilalari harakat qilgan. Janglarda jangovar kiyimlarda ayollar ham qatnashganlar.

Harbiy harakatlar boshlanishi yoki urush e'lon qilinishidan oldin Xorazmshohlar bo'lajak janglarni muhokama qilish uchun harbiy kengash chaqirganlar. Ushbu kengashga yirik lashkarboshilar, ulamolar, faqihlar va munajjimlar taklif qilingan. Biroq, bu harbiy kengashlarning natijasidan qat'i nazar, yakuniy qaror doimo shohning shaxsiy qarori bilan tugallangan.

Xorazmshohlar qo'shini o'z zamonasi uchun nihoyatda kuchli hisoblanib, eng yaxshi qurollar bilan jihozlangan edi. Qo'shin odatdagi qurollardan tashqari, qamal mashinalariga ham ega bo'lgan. Bular orasida

harakatchan minorlar, taranlar va hujum narvonlari ajralib turgan. Z.M. Buniyotovning ta'kidlashicha, bular Takash yorlig'iga ko'ra "olovdan dahshatliroq, shamoldan ko'ra tezroq" deb ta'riflangan.

Xorazm yaxshi tayyorgarlik ko'rgan doimiy armiyaga ega edi. Doimiy armiya asosan turklardan tuzilgan bo'lib, qo'shin bo'linmalari qabilachilik asosida shakllantirilgan. 1195-yilgi harbiy reestrga ko'ra, Xorazmshohlar 170 mingdan ziyod doimiy armiyaga ega edi, ba'zi ma'lumotlarda esa Xorazmda 400 ming kishilik armiya borligi qayd etilgan. Xorazmshohlarning shuningdek, qullardan tuzilgan shaxsiy gvardiyasi (xaras) ham bor edi, u ko'proq savdo karvonlarini kuzatib borishga jalb qilingan.

Qo'shinlarning bosh boshqarmasi Devon al-jaysh bo'lib, uni shoh tayinlaydigan Sohib al-jaysh (devon) yoki Mohib devon al-ard boshqargan. Ba'zi manbalarda umumiy harbiy boshqaruv organi Divan-i arz dar jumlai-mamolik deb atalgan. Devon al-jaysh:

- *Harbiylarga berilgan iqta ishlarini nazorat qilgan.*
- *Hamma unvondagi harbiylarga maosh (arzaq) va boshqa to'lovlarni taqsimlagan.*
- *Qo'shinlarni va ularning qurollanishi ro'yxatini yuritgan.*
- *Barcha jangchilarga maoshning o'z vaqtida to'lanishini hamda ularning zarur anjomlar bilan ta'minlanishini tekshirib turgan.*

Buyuk viloyatlarda mahalliy harbiy boshqarmalar ham tuzilgan. Armiyadagi eng muhim ikkinchi mansab harbiy nazoratchi (Nazir al-jaysh) bo'lib, u Sohib al-devon al-jaysh nazorati ostida ish olib borgan. Armiya qo'mondonlari Qo'id yoki Muqaddam deb atalib, bu mansabga eng ishbilarmon amirlar (lashkarboshilar) tayinlangan. Ba'zi hollarda

viloyat hokimlari ayni bir vaqtning o'zida mahalliy qo'shinlarga ham qo'mondonlik qilgan va Sohib al-jaysh unvoniga ega bo'lgan.

Yangi viloyatlarni bosib olgandan so'ng, shu hudud yerlari amirlarga iqta tarzida in'om qilingan. Eng katta xizmat ko'rsatgan amirlarga Amir ul-umaro unvoni berilib, ular shu hududning amirlar oqsoqoli etib tayinlangan. 10 minggacha otliq askarlar qo'mondoni Malik deb atalgan. Ularning ba'zilariga jangda jonbozlik ko'rsatgani uchun Xon unvoni berilgan.

Xorazmshohlar armiyasida aloqachilar va razvedkachilar bo'lib, ular chovushlar va josuslar deb atalgan. Josuslar g'animning qo'shinlari holati, uning harakati va maqsadlari haqida ma'lumotlar to'plashgan. Armiyada diniy ishlarga Qozi-yihasam yoki Qozi al-askar rahbarlik qilgan.

Xorazm qo'shinlari qilich, nayza, kamon kabi odatdagi qurollardan tashqari, manjaniq (katapult) kabi tosh otar hujum qurollari, narvonlar va to'sinlardan ham keng foydalangan. Xorazmshohlar istehkomlar va qal'alar qurishga katta e'tibor berganlar. Ilal, Xo'rondiz, Qohri, Ardaxn kabi mustahkam qurilgan qal'alar bo'lganligi haqida ma'lumotlar saqlangan. Qal'alardagi jangchilarga mustahfizlar qo'mondonlik qilgan.

Xorazmshohlar davlatida tartibni saqlash va jazolash vazifalarini maxsus otryadlarga rahbarlik qiluvchi shixnalar bajargan. Bu mansabga asosan turk harbiy boshliqlari – amirlar tayinlangan. Shixna hokimiyat uchun xavfli bo'lgan hamma ishlarni nazorat qilgan va har bir bosib olingan viloyatga zudlik bilan tayinlangan.

Qo'shinlarning tashkiliy tuzilishi, hujum yoki mudofaasida qo'llaniladigan harbiy harakatlar tuzugi arab qo'shinlari tuzilishidan olingan bo'lib, ilg'or (avangard), o'ng qanot, markaz, chap qanot,

ar'ergard va zasada (xofiya) qismlardan iborat edi. Harbiy harakat yoki urush e'lon qilishdan oldin yirik qo'mondonlar, ulamolar, faqihlar, munajjimlar ishtirokida kengash o'tkazilar va shu kengashda ishlab chiqilgan reja asosida harbiy harakat boshlanar edi.

Afsuski, Xorazmshohlar davlatida XIII asr boshlarida, Mo'g'ullarning O'rta Osiyoga istilosi boshlanishi arafasida, Anushteginlar sulolasining so'nggi hukmdori Alovuddin Muhammad davrida ichki siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlar, o'zaro nizolar kuchayib ketdi. Bunday vaziyatdan ustalik bilan foydalangan Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ullar Xorazmni zabt etishga muvaffaq bo'lgan.

Jaloliddin Manguberding harbiy jasorati. Jaloliddin Manguberdi – o'zbek xalqi tarixidagi ulug' shaxslardan biridir. U mo'g'ul bosqinchilariga qarshi ko'rsatgan mislsiz jasorati va murosasiz kurashi tufayli buyuk vatanparvar va milliy qahramon sifatida butun Sharqda shuhrat qozondi.

Jaloliddin hayoti g'oyat qiyin va murakkab sharoitda, mo'g'ullarning tinimsiz hujumlari, tazyiqi va xavfi ostida kechdi. Otasi Sulton Alovuddin Muhammad tomonidan boy berilgan, barbod bo'lgan Xorazmshohlar imperiyasini mamlakatning janubi-g'arbiy qismida qaytadan barpo etib, vatan mustaqilligini saqlab qolish uchun o'n bir yil mobaynida bosqinchilarga qarshi matonat bilan kurashdi hamda aql bovar qilmas qahramonliklar ko'rsatdi.

Chingizxon daryo bo'yida turgan Jaloliddinga yetib kelib, uning qo'shinlarini o'rab olgach, Jaloliddin onasi va haramidagi xotin-qizlarni mo'g'ullar qo'liga tushmasliklari uchun daryoga tashlattirdi, ular g'arq bo'ldilar. Qutulish chorasi qolmagan, mo'g'ullar tobora siqib kelayotgan

bir lahzada Jaloliddin oti bilan daryoga tik tashlab, narigi sohilga suzib o'tdi. Joni omon qolgan xorazmliklar ham unga ergashdilar.

Jaloliddinning jasorati va qahramonligiga qoyil qolgan Chingizxon o'z hayratini yashirolmay: "Bir otaning ana shunday o'g'li bo'lishi lozim", – deb tan oldi.

Jaloliddin davrida armayani tashkil etish usullariga qator o'zgartirishlar kiritilgan. Turkiylarda qadimdan mavjud an'anaga ko'ra, qo'shin o'ng va so'l qanotlarga ajratilgan. Xorazmshohlar davrida qo'shinga oid boshqaruv ishlari bilan buyuk devonning bo'limi – devoni arz shug'ullangan. Davlat xazinasidan olingan mablag'lar va ularning sarfi to'g'risidagi barcha yozuvlar shu devonda saqlangan.

Xorazmshohlar zamonida ham ikkita tizimi mavjud edi. Qo'shinda xizmat qilgan harbiylarning hammasi ma'lum qiymatdagi ikkitaga ega bo'lishgan. Katta va kichik sarkardalar hamda qo'mondonlar bor edi. Katta ikkitalar hukmdorlarning marhamatiga muvofiq kamayishi yoki yana yiriklashishi mumkin edi. Kichik ikkitalar esa o'zgarmas bo'lib, ular ota meros edi. Ikkita egalari chaqirilgan zahoti o'z amirlari qanoti ostiga to'planishar va yurish tugagach, yana o'z yurtlariga qaytib ketishardi. Xorazmshohlar yangi bir o'lkani zabt etgach, u yerdagi yerlar darhol ikkitalarga bo'linib, mansabdorlar o'rtasida taqsimlanar va devoni arz daftariga qayd qilinardi.

Ikkita sohiblaridan tashkil topgan katta bir suvoriy kuchlar Xorazmshoh mamlakatining turli tomonlariga joylashtirilib, ular viloyat askarlarini tashkil etardi. Bundan tashqari, hukmdorning gvardiyasi ham mavjud edi.

Sulton Jaloliddin shubhasiz armiyasining bosh qo'mondoni bo'lgan. U tinchlik davrida ham, yurish vaqtida ham o'z armiyasining ikki buyuk qismi: gvardiyasi va viloyat askarlariga bevosita qo'mondonlik qilardi. Vazir esa Ozarbayjon va Arronda joylashgan Xorazmshoh qo'shinlariga qo'mondonlik qilish va fath etish bilan shug'ullanar edi.

Jaloliddin doimo qo'shin boshida bo'lgan. Sulton goho u yoki bu amirni biron-bir mintaqani fath qilish uchun safarbar qilsada, ko'p o'tmay orqasidan yetib olib, qo'mondonlikni o'z qo'liga olardi.

Harbiy kengashni bosh qo'mondon sifatida sultonning o'zi boshqarar edi. Bu majlisda jangga kiradigan xonlar, amirlar ishtirok etishar, jangda qo'llaniladigan taktika to'g'risida bir qarorga kelinardi. So'nggi hukm sultonga tegishli bo'lgani uchun harbiy kengash qarorlari tavsiya xarakteriga ega bo'lardi. Masalan, gurtillar bilan bo'ladigan bir jangdan oldin Jaloliddin vaziri va qo'mondonlari ishtirokida harbiy kengash o'tkazgan. Vazir dushman qo'shinlari soni jihatidan ustun bo'lgani uchun jang vaqtini keyinga surishni taklif qilgan. Bu taklifdan jahli chiqqan sulton vazirning boshiga urib, jang qilish qarorini e'lon etgan. Boshqa tomondan, Jaloliddin jangni qaysi kuni boshlash to'g'risida munajjmlarning ma'lumotlariga ham suyangan.

Jang shakllari uch xil bo'lgan: maydon jangi, qurshovga olish (qamal) va muqobil to'qnashuv. Muqobil to'qnashuv kichikroq miqyosdagi maydon jangidir.

Jaloliddin maydon va muqobil janglarda o'z qo'shinini an'anaviy shaklda, ya'ni o'ng qanot, markaz va so'l qanotga saf qilar edi.

- Markazga uning o'zi qo'mondonlik qilgan va u odatda gvardiya qo'shinlaridan iborat bo'lgan.

- O‘ng va so‘l qanotlarga xon, malik, amirlar qo‘mondonlik qilishardi, ular asosan viloyat qo‘shinlaridan tashkil topardi.

Aksariyat hollarda markazda suvoriylar, o‘ng qanotdan kamonchilar, so‘l qanot esa piyodalardan tashkil topgan. Jang vaqtida sulton atrofidagi xos g‘ulomlari bilan oldingi safda urishardi.

Bir-biri bilan suyak dushmani bo‘lgan xorazmliklar va mo‘g‘ullar bir-birining jang tarzini qabul qilmaganlar. Xorazmshoh qo‘shinlari klassik tartib va taktika asosida jang qilgan. Mo‘g‘ullar esa o‘zlarining maxsus jang uslubida qismlarini ikki qator tuzil holida urushganlar.

Jaloliddin maydon janglarida ham, muqobil janglarda ham pistirma qo‘yish usullaridan faol foydalangan. Qamal paytlari manjaniq, devorteshar qurollar va neft moyi ishlatgan. Qamal uzoq davom etsa, sulton o‘z qo‘shinlarini qal’a atrofida doira shaklida joylashtirar, shahar atrofida uylar qurdirardi. Jangning bosqich shaklini ko‘proq Hindistonda qo‘llagan, bunda askarlarning soni kam bo‘lganligi o‘z rolini o‘ynagan bo‘lishi mumkin.

Sulton dushmanlarini aldash uchun xiyla ham ishlatgan. Masalan, u mo‘g‘ullar bayrog‘iga o‘xshash oq sanjoq bilan Isfahondan Rayga ketgani ma’lum. Shuning uchun ham Jaloliddin Manguberдини “1000 askar” jangovar san’atining ustasi sifatida tilga olish mumkin. Chunki u kam sonli navkari bilan necha bor mo‘g‘ul istilochilarini xavotirga solib turgan. Nafaqat Manguberdi, balki uning navkarlari ham ushbu san’atni mukammal egallagan bo‘lishlari ehtimol, chunki jismoniy jihatdan yetarli tayyorgarlik ko‘rgan mo‘g‘ullar ham ularning nomini eshitganda zir-zir titrashgan.

Xorazmshohlar davlatining so‘nggi hukmdori Muhammad Xorazmshoh o‘zining katta o‘g‘li bo‘lgan Jaloliddin Manguberдини dastlab, 1215-yilda G‘azna, Bomiyon, G‘ur, Bo‘st, Taqinobod, Zamindovor va Hindiston hududlarigacha bo‘lgan yerlarga hokim va taxt vorisi etib tayinlaydi. Biroq, Turkon xotun va qipchoq amirlarining qat’iy noroziligi sababli, Qutbiddin Uzloqshoh foydasiga vorislikdan mahrum etilgan Jaloliddin keyinchalik otasining harbiy yurishlarida ishtirok etib, o‘zining jasur jangchi va iqtidorli sarkardalik qobiliyatlarini namoyish etadi.

Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ul qo‘shinlari Movarounnahrğa bostirib kirib, shaharlarni birin-ketin egallab, Samarqandga yaqinlashganlarida, og‘ir bemor bo‘lgan Muhammad Xorazmshoh Jaloliddinni o‘z o‘rniga Xorazmshoh etib tayinlaydi.

Jaloliddin Manguberdi ukalari bilan birga Urganch shahrini mo‘g‘ullardan mudofaa qilishga oshiqadi. Lekin Urganchdagi qipchoq amirlari Turkon xotunning akasi Humorteginni sulton deb e‘lon qilib, Jaloliddin Manguberdi qarshi chiqadilar. Bundan xabar topgan Jaloliddin Manguberdi Temur Malik boshchiligidagi 300 kishilik suvoriylar bilan o‘z vatani — Xorazmni tashlab, XuroSuna ketishga majbur bo‘ladi.

U Niso shahri yaqinida 700 nafar mo‘g‘ul suvoriylariga qarshi jangga kiradi. Jaloliddin Manguberdi shiddatli jangdan so‘ng ularni tor-mor keltiradi va Nishopurga yetib keladi. Bu yerdan u barcha viloyat hokimlarini mo‘g‘ullarga qarshi birlashishga da‘vat etadi.

Jaloliddin Manguberdiga yordamga Hirot voliysi va qaynotsi Amin al-mulk 10 ming kishilik qo‘shin bilan kelib qo‘shiladi. Ular birgalikda Qandahorni qamal qilib turgan mo‘g‘ul qo‘shinlari bilan 3 kun jang qilib, bosqinchilarni tor-mor keltirishga muvaffaq bo‘ladilar.

1221-yilda G'aznaga kelgan Jaloliddin Manguberdiga yaqin atrofdagi qabila boshliqlari va yirik mulk egalari o'z qo'shinlari bilan kelib qo'shiladi. Jaloliddin Manguberdining o'zidagi 60 ming suvoriy va boshqa qo'shilgan kuchlar bilan Valiyon qal'asini qamal qilayotgan mo'g'ul qo'shinlariga hujum qilinadi. Uch kun davom etgan jangdan so'ng, mo'g'ullar tor-mor keltiriladi. Jangda 1000 dan ortiq mo'g'ul askari halok bo'ladi, omon qolgan qismi Panjshir daryosidan o'tib, ko'priknı buzib tashlashga muvaffaq bo'ladilar. Bu Jaloliddin Manguberdining mo'g'ullar ustidan qozongan yirik g'alabasi edi.

Bu voqeadan keyin Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga qarshi Shiqi Xutuxu no'yon boshchiligidagi 45 ming kishilik qo'shinlarini jo'natadi. G'azna yaqinidagi Parvon jangida Jaloliddin Manguberdi mo'g'ullar ustidan yana bir ajoyib g'alabani qo'lga kiritadi. Jaloliddin Manguberdi bu jangda yangi harbiy taktika qo'llaydi: u tarixda birinchi bo'lib dushman suvoriylariga qarshi ot yonida turib piyoda jang qilish uslubini qo'llaydi. Mo'g'ullarning ushbu jangdagi mag'lubiyati to shu vaqtga qadar jiddiy zarbaga uchramagan Chingizxonni talvasaga soladi. U o'zining asosiy kuchini urushga solishga va harbiy harakat rahbarligini o'z qo'liga olishga majbur bo'ladi.

Biroq, shu orada Jaloliddin Manguberdiga kelib qo'shilgan lashkarboshilar bir-birlari bilan urishib qolib, ketib qoladilar. Jaloliddin Manguberdining yonida faqat o'z lashkari bilan Amin al-mulk qoladi, xolos. Aynan shu paytda Chingizxon katta qo'shin to'plab, Jaloliddin Manguberdiga qarshi shaxsan o'zi jangga o'tlanadi.

G'ardiz qal'asi yaqinida Jaloliddin Manguberdi Chingizxon qo'shinining "ilg'or" qismini tor-mor keltiradi, ammo kuchi ozligi sababli

Hind daryosi tomon chekinadi. Chingizxon qo'shini Jaloliddin Manguberdiga daryodan o'tishga imkon bermay, uni qurshab oladi. 1221-yil kuzda daryo bo'yidagi tengsiz jangda mag'lubiyatga uchragan Jaloliddin Manguberdi 4000 jangchisi bilan daryoning o'ng sohiliga suzib o'tib, Hindiston cho'l ichkarisiga kirib ketadi.

Hind daryosi bo'yidagi jangda Chingizxon Jaloliddin Manguberdining jasoratidan hayratda qolib, o'z o'g'illariga qarab: "Ota o'g'il mana shunday bo'lishi lozim!" deb xitob qiladi. Chingizxon o'ziga teng raqibga duch kelganini anglab, Jaloliddinning katta kuch to'plashiga halal berish uchun barcha choralarni ko'radi.

Jaloliddin Manguberdi Shimoliy Hindistonning notanish cho'lida o'z jangchilari bilan sargardonlikda qoldi. Ammo qisqa fursatda bu yerda ham uning nufuzi kuchaydi. Mahalliy hokim va noiblar unga xayrixohligini izhor etdilar. G'iyosiddin Pirshohdan ajralib ketgan Sanjoqxon, Elchi pahlavon, Urxon, Soyircha, Tekjoruq Xonkishi kabi amirlar o'z lashkarlari bilan kelib, Jaloliddin Manguberdiga qo'shildilar. Jaloliddin Manguberdi Kalor shahri, Parosravar, Tarnuj qal'alarini qo'lga kiritadi.

1222-yilda Chingizxon Jaloliddin Manguberdi izidan Turbay Tukshin va Bola no'yonlarning 20 ming kishilik qo'shinini yuboradi, ammo ular jazirama issiqqa dosh berolmay, orqaga qaytadilar.

Jaloliddin Manguberdi Hindistonda o'z nomidan kumush va mis Tanalar zarb qiladi, zabt etilgan mulklariga noiblar tayinlaydi. Uning nufuzi tobora ortib boradi. Uning akasi tasarrufidagi Kirmon noibi, keyinchalik esa Fors viloyati va Yazd hokimlari unga o'z tobeliklarini izhor qiladilar. Jaloliddin Manguberdi Isfahonga kelganda, aholi uni katta tantana bilan kutib oladi, qo'shini qurol-aslaha bilan ta'minlanadi. Tez

orada unga qarshi kayfiyatda bo'lgan akasi G'iyosiddin Pirshohning qo'shin boshliqlari ham Jaloliddin Manguberdi tomoniga o'tadilar.

1225-yilda Jaloliddin Manguberdi Ozarbayjonga keladi. So'ng Bag'dod hukmdori Xalifa Nosirga elchi jo'natib, mo'g'ullarga qarshi birlashishga chaqiradi. Ammo bunga javoban Xalifa Jaloliddin Manguberdiga qarshi 20 ming kishilik qo'shin jo'natadi. Basra yaqinidagi jangda Xalifaning qo'shinlari tor-mor keltirildi. Xalifa Bag'dod mudofaasi bilan mashg'ul bo'ladi. Jaloliddin Manguberdi Bag'dod atrofida 12 kun turgach, Ozarbayjonga keladi va 1225-yil mayda Marog'a shahrini jangsiz qo'lga kiritadi. Damashq va Erbil hokimlari u bilan ittifoq tuzadilar. O'sha yili avgustda Garni qal'asi yaqinida gruzinlarning 60 ming kishilik qo'shinini tor-mor keltirib, Dvin, Lori shaharlarini egallaydi. Surmari shahri hokimlari unga o'z tobeliklarini bildirishadi.

1227-yil sentabrda Isfahondan 30 chaqirim sharqdagi Sin qishlog'i yaqinida Jaloliddin Manguberdi mo'g'ullarning Taynol no'yon boshliq qo'shini bilan to'qnashib, ularni yengadi. Taynol no'yon Jaloliddin Manguberdining jasoratiga tan berib, unga "Zamonasining haqiqiy bahodiri ekan, o'z tengqurlarining sarvari ekan" deya yuqori baho beradi.

Jaloliddin Manguberdi Kuniya, Jazira, Damashq va Misr hokimlariga nomalar yozib, tobora katta xavf-xatarga aylanib borayotgan Chingizxonga qarshi kurashish yo'lida birlashishga harakat qiladi, ammo bu yo'ldagi sa'y-harakatlari behusda ketadi.

Bu orada muxolif kuchlar birlashib, Jaloliddin Manguberdiga qarshi 1230-yil 10-avgustda Arzinjon yaqinida jang qiladilar. Jangda Jaloliddin Manguberdi kuchlari mag'lubiyatga uchraydi.

Jaloliddin Manguberding kuchsizlanganidan foydalangan mo'g'ullar 1231-yilda katta qo'shin bilan Ozarbayjonga bostirib kiradi, Marog'a va Tabrizni egallab, uni ta'qibga oladilar. Mayofariqin viloyatidagi qishloqlardan birida mo'g'ullar tungi hujum natijasida Jaloliddin Manguberding oz sonli qo'shinini tor-mor keltirdilar. Jaloliddin Manguberdi ta'qibdan qutulish uchun Kurdiston tog'lariga chiqib ketadi va afsuski, qaroqchi kurdlar qo'lida halok bo'ladi.

Jaloliddin Manguberding harbiy yurishlarida hamroh bo'lgan shaxsiy kotibi, tarixchi Nasaviyning "Siyrat as-sulton Jaloliddin Manguberdi" asarida yozishicha, u *"qorachadan kelgan, o'rta bo'yli, turk lafzli odam edi. Fors tilini ham yaxshi bilardi. Uning botirligiga kelganda shuni aytish kerakki, sulton arslonlar orasidagi eng kuchli sher edi... U adolatsizliklarni yomon ko'rardi. Jaloliddin o'ta qat'iyatli, nihoyatda irodali, murakkab vaziyatlarda, taqdirning qaltis sinovlarida o'zini yo'qotib qo'ymaydigan favqulodda mard va botir sarkarda edi."*¹⁹

O'zbekiston hukumati Jaloliddin Manguberding mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashda ko'rsatgan mislsiz jasorati, VaTana va o'z xalqiga sadoqati va cheksiz muhabbatini qadrlash hamda uning porloq ruhini abadiylashtirish maqsadida qator choralar ko'rdi.

1998-yilda "Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligini nishonlash haqida" qaror qabul qilindi. Ushbu qarorga asosan uning vatani Xorazmda Jaloliddin Manguberdiga haykal o'rnatildi. Yirik ko'cha, maydon, jamoa korxonalari va boshqalarga uning nomi berildi. Shuningdek, 2000-yil 30-avgustda "Jaloliddin Manguberdi" ordeni ta'sis etilgan.

¹⁹ Shohobiddin Muhammad an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Manguberdi. Toshkent, 2006. 295-296-betlar.

9.4. O`rta asrlarda mo`g`ullarda harbiy tayyorgarlik va harbiy qo`shin tuzilishi

Mo`g`ullar imperiyasi qurolli kuchlari Chingizxon tomonidan isloh qilingan dasht ko`chmanchilarining harbiy tashkiloti bo`lib, ularning kundalik hayoti hamda O`rta Osiyo mintaqasidagi ko`chmanchi va o`troq xalqlarining harbiy an`analari ta`sirida shakllangan. Bu jarayonda ko`chmanchi Xitan va Jurchen madaniyati muhim rol o`ynagan.

Imperiya mavjudligining dastlabki yillarida armiya nafaqat kengayish quroli, balki davlatni boshqarishning eng muhim mexanizmi sifatida ham xizmat qilgan. Qo`llanilgan strategik sharoitlar bilan birgalikda bu armiya Mo`g`ullar imperiyasiga XIII asr o`rtalariga kelib Dunaydan Yaponiya dengizigacha va Novgoroddan Kambodjagacha bo`lgan keng yerlarni o`zlashtirgan eng yirik davlatga aylanish imkonini berdi.

Mo`g`ullarning asosiy quroli xitoylardan olingan maxsus lak bilan qoplangan kompozit kamon edi. Mo`g`ullar 2 turdagi kamondan foydalanganlar: Xitoy va Yaqin Sharq uslubidagi. Har bir jangchida har xil turdagi o`qlari bo`lgan bir nechta kamon va qalqonlar bor edi (kamondan otish uchun barcha to`plam sideak deb nomlangan). Har bir qalqonda 30 tagacha o`q bo`lgan.

Bundan tashqari, barcha jangchilarda ovda va urushda mohirlik bilan ishlatiladigan arqan (arcana), shuningdek, jangovar pichoqlar va yengil boltalar bo`lgan.

Har bir jangchida shaxsiy ehtiyojlar uchun quyidagilar bo`lishi shart edi: igna va ip, arqon, o`q uchlarini o`tkirlash uchun maxsus asbob,

shlyapa va oziq-ovqat sumkasi. Daryolarni kesib o'tishda mo'g'ul jangchilari ho'l bo'lmaslik uchun narsalar va kiyim-kechaklarni yig'ishtirib qo'yilgan charm vinochkalardan (shishirilgan teri qoplardan) foydalanganlar. Qishda mo'g'ul jangchilari zirhlarining ustidan mo'ynali qalpoqlar va qo'y terisidan chopon kiyib yurishgan.

Mo'g'ul qo'shinlarining harakatchanligi va chidamliligining asosi ularning otlari edi. Mo'g'ullar iqlim sharoitiga nihoyatda chidamli va oddiy bo'lmagan kalta, to'q otlarda jang qilganlar. Kampaniyalarda ularning qalin jungi sovuqdan himoya qilgan. Bu otlar ulkan sayohatlarga qodir bo'lib, yurganlarida o'tlarni tishlab, ildizlari va tushgan barglari bilan oziqlana olgan. Ular hech qanday tayyorgarliksiz yaylovni yegan, qishda esa qor ostidan oziq-ovqat topib, "tuyoq" qilib kun kechirgan.

Odatda ko'chmanchilarda har bir jangchiga 3 ta ot to'g'ri kelardi, lekin Chingizxonning mandatiga ko'ra, har bir jangchida 5 ta ot bo'lishi shart edi. G.V. Vernadskiyning faraziga ko'ra, istilo davridagi mo'g'ul otlari mahalliy ot zotlari va chetdan keltirilgan fors otlarining duragaylari bo'lgan.

Egarlar ancha og'ir, 4 kilogrammgacha bo'lgan va yomg'irda ho'l bo'lmasligi uchun qo'y yog'i bilan yog'langan edi. Egarlarda baland kamon bo'lib, mo'g'ul otliqlarining o'ziga xos xususiyatlariga moslashtirilgan uzangi kamarlari juda qisqa edi.

Yengil otliq askarlar teri yoki boshqa yumshoq materiallardan yasalgan temir dubulg'a va karapas (ko'krak himoyasi) bilan himoyalangan. Bunday qobiq "xaTanu-degel" deb nomlangan. Bunday zirh ko'pincha ichkaridan perchinlangan metall plitalar bilan

mustahkamlangan va mo'g'ul jangchilari orasida eng keng tarqalgan himoya vositasi hisoblangan.

Yengil qurollangan chavandozning asosiy quroli, barcha mo'g'ul otliqlari singari, kamon edi. Mo'g'ulistonning yengil otliqlari kamondan tashqari, kichik yengil nayzalar, jangovar pichoqlar, yengil boltalar va kamdan-kam hollarda o'qlardan foydalanganlar.

Og'ir qurollangan chavandozlar o'z himoyasi va hujumi uchun bir qator qurollarga ega bo'lishgan: qilich, keng qilich yoki qilich, dushman askarlarini egarlaridan tortib olish uchun ilgagi bo'lgan uzun nayza, jangovar bolta. Himoya sifatida esa metall qatlamli yoki lamelli qobiq (huyag), temir dubulg'a (duulga) va kichik dumaloq qalqon ishlatilgan (qal'alarni qamal qilishda katta to'rtburchak qalqonlardan ham foydalanilgan). Uzoq daraxtli qurollarning turli shakllari, xususan, "xurmo" deb ataladigan qurollar ham qo'llanilgan.

Zirhlar ishlab chiqarishda metallardan tashqari, maxsus qayta ishlangan qalin teri ham ishlatilgan. Aralash laminar-lamelli tuzilishga ega qobiqlar keng tarqalgan edi. Qo'shimcha himoya sifatida marjonlar, nometall (ko'zgular), brasletlar va legginslar qo'llanilgan. Dubulg'alar sharsimon konussimon shaklga ega bo'lib, burun yostiqchalari, yarim niqoblar, aventailar (bo'yin himoyasi) va visorlar bilan jihozlangan. Zirh ko'pincha lak va dekorativ rasm bilan qoplangan.

Mo'g'ul armiyasining strategik san'ati yaxshi tashkil etilgan razvedka, diplomatik sa'y-harakatlar va harakat tezligiga asoslangan bo'lib, bu ularga raqiblar kuchlarini bo'lish va izchil ravishda hujum qilish imkoniyatini bergan.

Asosiy hujum oldidan mo'g'ullar kerakli ma'lumotlarni to'plash uchun 2–3 oylik razvedka ekspeditsiyalarini jo'natishgan. Jebe-noyon va Subedey-bagaturlarning 1221–1224-yillardagi yurishi shunday ekspeditsiyalardan biri hisoblanadi.

Yig'ilish boshlanishidan oldin barcha oliy armiya qo'mondonlari ishtirokida Qurultoy chaqirilgan. U yerda ular jangovar harakatlar paytida qo'shinni rasman boshqargan xondan ko'rsatmalar olganlar va xonning to'liq ishonchidan bahramand bo'lganliklari uchun yurish paytida nisbatan mustaqil harakat qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Iste'dodli sarkarda Subedey ana shu muhitdan yetishib chiqqan.

Bo'lajak kompaniya tafsilotlari muhokama qilingandan so'ng darhol dushman lageriga skautlar va josuslar yuborilgan. Ko'pincha savdogarlar rolini o'ynagan ayg'oqchilar mo'g'ul qo'mondonligini dushman mudofaasining zaif joylari to'g'risidagi ma'lumotlar, shuningdek, harbiy harakatlar olib boriladigan mintaqadagi siyosiy vaziyat haqida diqqat bilan ma'lumot bilan ta'minlashgan. Mo'g'ullar dushman lagerida nizo keltirib chiqarish va o'z qo'shinlarining yengilmasligi haqida mish-mishlar tarqatish orqali psixologik bosim o'tkazishgan. Shuningdek, jangsiz taslim bo'lsa, xavfsizlikni va'da qilishgan. Qurultoyda bosqinchilik yurishiga jo'natilishi rejalashtirilgan qo'shinning soni ham muhokama qilingan.

Mo'g'ullar dushmanga hujum qilish uchun yil vaqtini sinchkovlik bilan tanlaganlar. Masalan, Rossiyaga hujum 1237–1238-yillar qish mavsumida rejalashtirilgan edi, chunki muzlagan daryolar mo'g'ul otliqlarining harakatini sezilarli darajada osonlashtirdi va ajoyib transport yo'llari bo'lib xizmat qildi.

Mo'g'ul qo'shinlarining shubhasiz strategik ustunligi ularning tez harakat tezligi edi, chunki har bir mo'g'ul jangchisida 3–5 ot bo'lgan. O'tish paytida mo'g'ullar kiyim va boshqa mol-mulkni suvdan himoyalash uchun charm sumkalardan foydalanganlar. Shunday qilib, mo'g'ullar tezda, hatto katta daryolarni ham kesib o'tishgan.

Mo'g'ul qo'shinlarining harbiy taktikasi dushmanni manevr qilish va yengil otliqlar bilan kamondan otish orqali charchatishga asoslangan edi. Shundan so'ng, og'ir zirhli otliqlar zarbasi ruhiy tushkunlikka tushgan va zaiflashgan dushmanga yo'naltirilgan, bu zarbaga dushman, qoida tariqasida, bardosh bera olmagan. Mo'g'ullar katta yo'qotishlarga yo'l qo'ymaslik uchun jangning dastlabki bosqichida hal qiluvchi natijaga erishishga intilishgan.

Yengil otliq qo'shinlari dushmanga o'qlar yog'dirib, tinimsiz jang qilganlar. Jangchilarning yuqori tayyorgarligi va o'qning uzoq parvoz masofasi tufayli otishma juda samarali amalga oshirilgan. Otishma qisqa oraliqlarda olib borilgan va maqsadli bo'lgan, natijada dushman katta yo'qotishlarga duch kelgan.

Agar dushman birinchi hujumlarga va pistirmalarga qarshi tura olsa, mo'g'ullar dushman saflarini buzish uchun soxta chekinishdan muvaffaqiyatli foydalanganlar. Boshqa tomondan, ular ko'pincha dushmanga chekinish imkoniyatini berib, uni ta'qib paytida urishni afzal ko'rishgan. "Dumaloq raqs" (yoki aylana) texnikasi keng tarqalgan bo'lib, bunda mo'g'ul kamonchilari dushman oldida zanjir hosil qilib, dushmanga o'q yomg'iri yog'dirgan holda aylanma harakat qilganlar. Mo'g'ullar dushman kuchsizlanib, saflari siqilgachgina yaqin jangga kirishgan.

Yaqin jangda mo'g'ullar "lava" (ochiq saflar) bilan hujumga o'tib, dushman qanotlarini yopishga urindilar. Mag'lubiyat dushman tuzilmasining eng zaif joyiga yo'naltirilgan og'ir otliqlarning zarbasi bilan yakunlangan. Og'ir otliqlar mahkam yopiq tarkibda qurilgan. Mo'g'ullar qo'shinni alohida qismlarga bo'lishgan, bu esa ularga har doim jangga yangi kuchlarni olib kelish imkoniyatini bergan. Jangning borishi mo'g'ullar uchun noqulay bo'lsa, askarlar aniqlik va otish tezligini oshirish uchun otdan tushishgan. Muvaffaqiyatsizlik yuz berganda, chekinish muammosiz tashkil etilgan va har bir askar og'ir jazo tahdidi ostida safga qaytishga majbur bo'lgan. Mo'g'ullar ko'chmanchilardan birinchi bo'lib jang maydonlarida otish texnikasini qo'llaganlar, ammo bu taktika unchalik keng tarqalmagan.

Jang oldidan engil qurollangan otryadlardan avangardlar tuzilgan. Avangard jangda qatnashib, dushmanni o'qlar bilan charchatish, otlarini jarohatlash va zich tuzilmasini buzish vazifasini bajargan. Avangardga qo'shinning o'ng va chap qanotlari ergashgan, ularning ham o'z avangardlari bo'lgan.

Mo'g'ul armiyasi uchun jang oldidan 5 qatorda eshelon shakllanishi standart edi. Oxirgi qatorlar, qoida tariqasida, og'ir qurollangan askarlardan iborat bo'lgan, lekin ko'pincha og'ir otliq qo'shinlar dastlabki ikki qatorda joylashgan va jang boshida yengil qurollangan otliq qo'shinlar og'ir otliqlar safidagi bo'shliqlar orqali oldinga siljishgan.

Chap qanot uzoq masofada jang qilib, dushmanga o'qlar yog'dirgan. Hujum va asosiy zarba qanoti o'ng qanot edi. O'ng qanotning vazifasi dushman markazini chetlab o'tish yoki yorib o'tish, uning bayrog'ini kesish, qo'mondonni ushlab olish yoki o'ldirish edi. Bu taktika "tulug'ma"

deb atalgan. Har ikki qanot ham orqadan qo‘shinning asosiy kuchlari, og‘ir qurollangan otliqlar va xon qo‘riqchisi tomonidan qo‘llab-quvvatlangan. Xon qarorgohi odatda asosiy kuchlar orqasida joylashgan edi. Jang paytida qo‘riqchi, qoida tariqasida, zaxirada bo‘lib, hal qiluvchi hujumga yoki dushmanning zarbasini qaytarishga tayyor turardi. Karpinining ma’lumotlariga ko‘ra, generallar hech qachon jangda qatnashmagan, balki jangning borishini boshqarib, bir chetda qolishgan.

XIII asr Mo‘g‘ul armiyasi o‘z davrining eng dahshatli va shubhasiz eng yaxshi harbiy tashkiloti edi. U asosan otliq qo‘shinlardan, qisman esa muhandislik qo‘shinlaridan iborat bo‘lgan. Tarixan mo‘g‘ul armiyasi va harbiy san’ati cho‘l ko‘chmanchilarining qadimiy harbiy an’analariga asoslangan. Chingizxon davrida bu qadimiy qoliplar takomillashtirilib, ularning strategiyasi va taktikasi cho‘l xalqlarining otliq qo‘shinlari rivojlanishining eng yuqori nuqtasi bo‘ldi.

Qadimda eroniylar (Parfiya va Sosoniylar) hamda Yevroosiyo dashtlaridagi alanlar dunyodagi eng kuchli otliq qo‘shinlar bilan mashhur bo‘lgan. Eronliklar qilich va nayza bilan qurollangan og‘ir otliq qo‘shin bilan kamon va o‘q bilan qurollangan yengil otliq qo‘shinni ajratib ko‘rsatganlar. Alanlar asosan og‘ir otliqlarga tayanib, ular gotlar va vandallar kabi Sharqiy german qabilalariga namuna bo‘lgan. V asrda Yevropaga bostirib kirgan xunlar esa, asosan, kamonchilar xalqi bo‘lgan. Alan va Hun otliqlarining ustunligi tufayli qudratli Rim imperiyasi dasht xalqlarining hujumi qarshisida ojiz qolgan. O‘rta asr ritsarlari G‘arbiy Rim imperiyasida german davlatlari tashkil topgach, Alaniya otliq qo‘shinlaridan o‘rnak olishgan. Boshqa tomondan, mo‘g‘ullar Hunlarning anjomlari va qurilmalarini rivojlantirib, takomillashtirdilar, ammo ularning

jang san'atida alan an'analari ham muhim rol o'ynagan, chunki mo'g'ullar yengil otliqlardan tashqari og'ir otliqlardan ham foydalanishgan.

Mo'g'ul harbiy tashkilotini baholashda beshta asosiy jihatni hisobga olish kerak: 1. Odamlar va otlar; 2. Qurol va jihozlar; 3. Ta'lim; 4. Armiyani tashkil etish; 5. Strategiya va taktika.

"Otchilik madaniyati" dasht ko'chmanchilari hayotining asosiy xususiyati va qo'shinlarining poydevori edi. Skiflar, alanlar, xunlar va mo'g'ullar bilan shug'ullangan o'rta asr sayohatchilarining ta'kidlashicha, har qanday ko'chmanchi tug'ma otliq hisoblangan. O'g'il bolalar erta bolalikdan ot minishni boshlagan va har bir yigit mukammal chavandoz bo'lgan. Alanlar va Hunlar haqida aytilgan narsa mo'g'ullarga ham tegishli bo'lib, ular yanada kuchliroq edilar. Bu qisman ularning mamlakatining uzoqligi va boshqa madaniy xalqlarning ta'sirining ahamiyatsizligi, shuningdek, Turkiston va Eronga qaraganda qattiqroq iqlim bilan bog'liq edi.

Yoy va o'q mo'g'ul yengil otliqlarining standart quroli edi. Har bir kamonchi odatda ikkita kamon va ikkita qalpoq olib yurardi. Mo'g'ul kamoni juda keng va murakkab turdagi bo'lgan; uni tortish uchun kamida bir yuz oltmish olti funt kuch talab qilingan, bu inglizlarning uzun kamonidan ko'proq edi. Uning samarali zarba masofasi 200 dan 300 qadamgacha bo'lgan.

Og'ir qurollangan chavandozlar qilich va nayza bilan qurollangan bo'lib, ularning qo'shimcha qurollari jangovar bolta yoki to'qmoq va arqan (lasso) edi. Ularning mudofaa quroli charmdan yasalgan yoki temirdan qilingan dubulg'adan (dastlab charmdan, keyinroq temirdan) va po'lat yoki zanjirli pochtdan iborat edi. Otlar ham himoyalangan:

ularning yuqori tanasi va ko'kragi teri bosh plitalari va zirhlar bilan himoyalangan edi. Egarlar mustahkam qilingan va uzoq masofalarga o'tlanish uchun moslashtirilgan. Kuchli uzangilar kamonni ushlab turgan chavandozga yaxshi yordam bergan.

Qishki yurishlarda mo'g'ullar mo'ynali qalpoq va chopon, kigiz paypoq, og'ir charm etik kiyib yurishgan. Xitoy bosib olingandan keyin ular yil davomida ipak ichki kiyim kiyishni odat qilganlar. Har bir mo'g'ul jangchisida quritilgan go'sht va sut, suv yoki qimiz uchun charm ko'za, o'qlarni o'tkirlash uchun to'plam, o'q, igna va ip bo'lishi majburiy edi.

Chingizxongacha mo'g'ullarda artilleriya yo'q edi. Ular Xitoyda qamal mexanizmlari bilan tanishib, Markaziy Osiyoda ular bilan yana uchrashdilar. Mo'g'ullar qo'llagan mexanizmlar, asosan, Yaqin Sharq tipidagi bo'lib, ularning urish masofasi 400 metrni tashkil etgan. Og'ir qarshi og'irlik bilan ishlaydigan (G'arbdagi trebuchet kabi) tosh otarlar yuqori traektoriyaga tosh yoki tosh otishgan. Nayza otish moslamalari (ballistae) esa ancha aniqroq edi.

Har qanday mo'g'ul uchun lager hayotiga tayyorgarlik erta bolalikdan boshlangan. Har bir o'g'il yoki qiz o'z podalarini boqadigan urug'ning mavsumiy migratsiyasiga moslashishi kerak edi. Ot minish hashamat emas, balki zarurat hisoblangan. Ovchilik qo'shimcha faoliyat bo'lib, poda yo'qolgan taqdirda omon qolish uchun zarur bo'lib qolishi mumkin edi. Har bir mo'g'ul bolasi uch yoshida qo'lida kamon va o'q tutishni o'rgana boshlagan.

Buyuk Yasaga kiritilgan ov nizomidan ma'lumki, ov kattalar jangchilarini tayyorlash uchun ajoyib maktab sifatida ko'rilgan. Yasaning katta ovga oid qoidalari bu faoliyat armiya manevrlari rolini

o'ynaganligini aniq ko'rsatadi. Nizomda ta'kidlanishicha: "Kim jang qilishi kerak bo'lsa, qurol ishlatishga o'rgatilgan bo'lishi kerak. Ovchilar o'yinga qanday yondashishlarini, tartibni qanday saqlashlarini, ovchilar soniga qarab o'yinni qanday o'rab olishlarini bilish uchun u ta'qib qilishni yaxshi bilishi kerak. Ular ta'qib qilishni boshlaganlarida, ular birinchi navbatda ma'lumot olish uchun skautlarni yuborishlari kerak..."

Chingizxon harbiy tizimining ikki asosiy xususiyati – imperator qo'riqchisi (xaras) va qo'shinni tashkil etishning o'nlik tizimi edi. Qo'riqchi yoki qo'shin qo'shinlari Chingizxondan oldin ham ko'plab ko'chmanchi hukmdorlar, jumladan, kidanlar qarorgohlarida bo'lgan. Biroq, u hech qachon Chingizxon davridagidek, umuman armiya bilan chambarchas bog'liq bo'lmagan.

Bundan tashqari, imperator oilasining har bir a'zosi o'z qo'riqchi qo'shinlariga ega edi. Ma'lum miqdordagi o'tovlar yoki oilalar imperator oilasining har bir a'zosining to'dasi bilan bog'langan edi. Bu uylarning aholisidan istalgan xotun yoki shahzoda qo'shin olish uchun ruxsat olgan. Qo'shinning bu qo'shinlari imperator tomonidan uchastka mulkini boshqaruvchi etib tayinlangan yoki qo'shinda yuqori lavozimni egallagan taqdirda shahzodaning o'zi tomonidan tayinlangan lashkarboshi (noyon) qo'mondonligi ostida edi. Taxminlarga ko'ra, bunday qo'shinlarning birligi, hajmiga qarab, "minglab" muntazam qo'shinlardan birining bataloni yoki eskadroni hisoblangan.

Mo'g'ul armiyasining tuzilishi asosini o'nlik tizim tashkil etardi. Oddiy armiya qo'shinlarida kichikroq bo'linmalar (o'nliklar va yuzliklar) odatda urug'lar yoki urug'lar guruhlariga to'g'ri kelar edi. Ming kishilik bo'linma urug'lar yoki kichik qabilalarning kombinatsiyasidan iborat

bo'lishi mumkin edi. Lekin ko'p hollarda Chingizxon turli urug' va qabilalarga mansub jangchilarning har ming kishilik bo'linmasini yaratgan. O'n ming kishilik aloqa (tuman) esa deyarli har doim turli xil ijtimoiy birliklardan tuzilgan.

Bu, qisman bo'lsa-da, Chingizxonning ongli siyosati natijasi bo'lgan bo'lib, u yirik armiya tuzilmalarini eski urug' va qabilalarga emas, balki imperiyaga sodiq qilishga harakat qilgan. Bu siyosatga muvofiq, yirik tuzilmalarning boshliqlari – mingboshilar va temniklar imperator tomonidan shaxsan tayinlangan. Chingizxonning tamoyili ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar, har bir iste'dodli shaxsni yuksaltirish edi.

Biroq, tez orada yangi tendensiya paydo bo'ldi: ming yoki o'n mingning boshlig'i, agar qobiliyatli o'g'li bo'lsa, o'z lavozimini unga o'tkazishga harakat qilishi mumkin edi. Bunday misollar qo'shin qo'mondonlari orasida tez-tez uchrab turgan, ayniqsa knyaz qo'mondon bo'lganida. Lavozimni otadan o'g'ilga o'tkazish holatlari ma'lum, ammo bu harakat imperatorning shaxsiy roziligini talab qilardi.

Mo'g'uliston qurolli kuchlari uch guruhga bo'lingan: markaz, o'ng va chap. Mo'g'ullar chodirlarini doim janubga qaratib tikkanlari uchun chap qo'l sharqiy guruhni, o'ng qo'l esa g'arbiy guruhni anglatardi.

Qo'shnlarni joylashtirish, yurishlar paytida qo'shnlarning harakat yo'nalishini va lagerlarni joylashtirishni rejalashtirish uchun maxsus ofitserlar (yurtchilar) tayinlangan. Ular skautlar va ayg'oqchilarning faoliyati uchun ham javobgar edilar. Yurtchi boshlig'ining lavozimini zamonaviy qo'shnlardagi bosh chorak boshlig'i bilan taqqoslash mumkin. Cherbiylar komissarlik (ta'minot) uchun mas'ul edilar.

Chingizxon davrida butun harbiy tashkilot imperatorning o'zi doimiy nazorati va tekshiruvi ostida bo'lgan. Buyuk Yasa buni bo'lajak imperatorlarga ham tavsiya qilgan. Makriziyning yozishicha: "U o'z merosxo'rlariga jang oldidan qo'shinlar va ularning qurollarini shaxsan tekshirishni, qo'shinlarni yurish uchun zarur bo'lgan hamma narsa bilan ta'minlashni va igna va ipgacha hamma narsani kuzatishni buyurdi, agar biron bir jangchida zarur narsalar bo'lmasa, keyin jazolanishi kerak edi."

Mo'g'ul qo'shini zobitlarga ham, oddiy askarlarga ham bo'ysunadigan temir tartib-intizom bilan yuqoridan pastgacha yig'ilgan edi. Har bir bo'linma boshlig'i barcha qo'l ostidagilar uchun javobgar edi va agar uning o'zi xato qilsa, uning jazosi yanada shafqatsizroq bo'lgan. Qo'shinlarning yuqori intizomi va tayyorgarligi mo'g'ul qo'shinini urush paytida safarbarlikka doimo shay holatda ushlab turgan. Imperator qo'riqchisi – armiyaning yuragi – tinchlik davrida ham kutish holatida edi.

Mo'g'ul harbiy san'atining yuqori darajasi to'g'ri strategik rejalashtirish va qat'iy taktikadan iborat edi. Katta yurish boshlanishidan oldin Qurultoy yig'ilib, unda urush rejalari va maqsadlari muhokama qilingan, yirik armiya boshliqlari imperatordan zarur ko'rsatmalar olganlar. Nishon mamlakatdan kelgan skautlar va josuslar so'roq qilinib, ma'lumotlar yetarli bo'lmasa, qo'shimcha skautlar yuborilgan. So'ngra qo'shin to'planishi kerak bo'lgan hudud va yurish yo'llari bo'yidagi yaylovlar aniq belgilangan.

Dushmanni zaiflashtirish uchun tashviqot va psixologik davolashga katta e'tibor berilgan. Qo'shinlar dushman davlatiga yetib kelishidan ancha oldin, maxfiy agentlar diniy dissidentlarni mo'g'ullar diniy bag'rikenglik o'rnatishiga, kambag'allarni boylarga qarshi kurashda

yordam berishga, boy savdogarlarni esa savdo yo'llarini xavfsiz qilishga ishontirishgan.

Mo'g'ullarning yengil otliq qo'shinlari birinchi bo'lib jangga kirishgan. U doimiy hujumlar va chekinishlar bilan dushmanni charchatib, kamonchilari uzoqdan zarba berganlar. Otliq qo'shinlarning harakatlari qo'mondonlar tomonidan vimpellar yordamida, tunda esa turli rangdagi chiroqlar yordamida boshqarilgan. Dushman yetarlicha zaiflashgan va ruhiy tushkunlikka tushganda, og'ir otliq qo'shin markazga yoki qanotga qarshi jangga kirgan. Uning zarbasi odatda qarshilikni buzgan. Chingizxon strategiyasining asosiy tamoyillaridan biri dushman qo'shinining qoldiqlarini oxirigacha ta'qib qilish va yo'q qilish edi.

Mo'g'ullar mustahkam shaharlarni qamal qilish va yakuniy hujum qilish uchun juda samarali texnikaga ega bo'lganlar. Agar uzoq muddatli qamal kutilgan bo'lsa, shahar atrofida tashqi ta'minotni oldini olish uchun yog'och devor o'rnatilgan. So'ngra mahbuslar yoki mahalliy aholi yordamida shahar devori atrofidagi xandaqlar to'ldirilgan, qamal mexanizmlari qatron idishlari va toshlar bilan bombardimon qilishga shay holatga keltirilgan, qo'chqor qurilmalari darvozaga tortilgan. Mo'g'ullar muhandislar korpusidan tashqari, qamal operatsiyalarida bosib olingan xorijiy mamlakatlar aholisidan yollangan piyoda qo'shnlardan ham foydalana boshladilar.

Armiyaning yuqori harakatchanligi, askarlarning chidamliligi va tejamkorligi yurishlar paytida mo'g'ullarning chorakboshi (ta'minot) xizmatining vazifasini soddalashtirgan. Har bir ustundan keyin minimal talab qilinadigan tuya karvoni borgan. Asosan, armiya zabt etilgan yerdan yashaydi, deb taxmin qilingan. Shuning uchun, har bir yirik yurishda

mo'g'ul qo'shini orqada emas, balki uning oldida zaruriy ta'minot bazasiga ega edi.

Mo'g'ullar strategiyasiga ko'ra, qo'shinlar kichik bo'lsa ham, katta dushman hududlarini egallash foydali operatsiya hisoblangan. Mo'g'ullarning yurishi bilan ularning qo'shini bosib olingan mamlakat aholisidan foydalangan holda ko'paygan. Shahar hunarmandlari muhandislik qo'shinlarida xizmat qilish yoki qurol-yarog' ishlab chiqarish uchun jalb qilingan; dehqonlar qal'alarni qamal qilish uchun ishchi kuchi yetkazib berishga majbur bo'lganlar. Ilgari dushman hukmdorlarga bo'ysungan turkiy va boshqa ko'chmanchi qabilalar qurollangan holda mo'g'ul birodarligiga qabul qilingan. Ulardan mo'g'ul zobitlari qo'mondonligida muntazam armiya bo'linmalari tuzilgan. Natijada, ko'pincha mo'g'ul qo'shini yurish arafasidan ko'ra oxirida kuchliroq edi. Chingizxon vafot etgunga qadar mo'g'ul qo'shini 129 ming jangchidan iborat bo'lgan, ammo ular o'zlari bosib olgan mamlakatlardan qo'shin to'plash orqaligina bunday keng hududlarni bo'ysundirib, nazorat qilishlari mumkin edi. Har bir mamlakatning resurslari, o'z navbatida, keyingisini zabt etish uchun ishlatilgan.

Mo'g'ullar qo'shinini tashkil etishning ulkan ahamiyatini to'g'ri tushungan va ta'riflagan birinchi yevropalik rohib Jon de Plano Karpini edi. Keyinchalik, Marko Polo Xubilay hukmronligi davridagi armiya va uning operatsiyalarini tasvirlab bergan. Biroq, mo'g'ul harbiy san'ati zamonaviy davrgacha ko'p olimlarning e'tiborini jalb qilmadi; masalan, nemis harbiy tarixchisi Hans Delbryuk o'zining "Urush san'ati tarixi" asarida ularga mutlaqo e'tibor bermagan.

Mo'g'ul strategiyasi va taktikasining jasorati va zukkoligini munosib baholashga harakat qilgan birinchi harbiy tarixchi rus general-leytenant M.I. Ivanin bo'lgan. Uning O'rta Osiyodagi (Xiva xonligiga qarshi) harbiy harakatlarda ishtiroki va mag'lubiyati uning qiziqishini uyg'otgan. Ushbu yurish, Chingizxonning O'rta Osiyo yurishi haqidagi xotiralarni uyg'otib, Ivaninning mo'g'ullar tarixiga qiziqishini kuchaytirdi. Uning "Mo'g'ullar va O'rta Osiyo xalqlarining urush san'ati haqida" essesi 1846-yilda nashr etilgan. Keyinchalik, Ivanin O'rta Osiyodagi turkiy qabilalar haqida qo'shimcha ma'lumot to'plash imkoniga ega bo'ldi. Uning qayta ko'rib chiqilgan va kengaytirilgan asari 1875-yilda, vafotidan so'ng chop etildi va hatto Imperator Harbiy Akademiyasi talabalariga darslik sifatida tavsiya etilgan.

Mo'g'ul armiyasidagi har o'nta askardan oltitasi (60%) yengil otliqlar (ot kamonchilar) bo'lgan. Qolgan to'rt kishi (40%) og'ir zirhli va qurollangan otliqlar edi.

Yengil otliq askarlar zamonaviy me'yorlar bilan taqqoslaganda juda yengil qo'shinlar bo'lib, bu ularga og'irroq dushman uchun amaliy bo'lmagan (masalan, Yevropa ritsarlari) taktikalar va manevrlarni amalga oshirishga imkon bergan. Ular dushmanni tartibsizlikka keltirgandan so'ng, og'irroq otliqlar yaqinroq jang qilish uchun nayzalari bilan harakatga kirishgan. Askarlar odatda qilich (scimitars) yoki halberds (bolta-nayza) ham olib yurishgan.

Mo'g'ullar otlarini o'zlari kabi himoya qilib, ularni lamel zirh bilan yopishgan. Ot zirhlari besh qismga bo'linib, otning har bir qismini, shu jumladan bo'yinning har ikki tomoniga bog'langan maxsus yasalgan plastinka bo'lgan peshonani himoya qilish uchun mo'ljallangan.

Jangchi uni ta'minlash uchun o'z podasiga tayangan:

- *sut va go'sht bilan oziq-ovqat;*
- *kamon, poyabzal va zirh uchun teri;*
- *oloviga yoqilg'i sifatida ishlatish uchun quritilgan go'ng;*
- *arqon, jang standartlari, musiqa asboblari va dubulg'a bezaklari uchun sochlar;*
- *g'alabani ta'minlash uchun shamanistik marosimlarda ishlatiladigan sut.*

Agar jangchi vafot etgan bo'lsa, ba'zida u bilan birga narigi dunyoga chiqish uchun otni qurbon qilishgan.

Har bir askarning ikkita to'rttagacha otlari bor edi, bu esa charchagan ot o'rniga boshqasiga o'tish imkonini bergan. Bu ularni dunyodagi eng tezkor qo'shinlardan biriga aylantirgan. Biroq, mo'g'ullar armiyasini em-xashak yetishmovchiligiga olib kelishi mumkin edi. O'rta Osiyo yoki Janubiy Xitoyning o'rmonli mintaqalari kabi quruq hududlarda kampaniya olib borish qiyin bo'lgan, hatto ideal dasht sharoitida ham mo'g'ullar o'zlarining katta ot podasi uchun yetarlicha boqilishini ta'minlash uchun harakat qilishlari kerak edi.

Mo'g'ullar ishlatgan qilichlar biroz egri bo'lib, odatda scimitar (qilich) turi edi. Bu qilichlar kesuvchi hujumlar uchun mo'ljallangan bo'lsa-da, o'zining shakli va tuzilishi tufayli kesish va sanchish (surish) uchun ham foydalanish mumkin edi.

Qilichning bu xususiyati undan ot ustida foydalanishni ancha osonlashtirgan. Jangchilar qilichni bir qo'li yoki ikki qo'li bilan ushlashlari mumkin edi.

Qilichlarning o'lchamlari quyidagicha bo'lgan:

- *Pichog'ining uzunligi odatda 2,5 fut (0,76 metr) bo'lgan.*
- *Qilichning umumiy uzunligi esa taxminan 1 metr (3 fut 3 dyuym) ni tashkil etgan.*

9.6. Amir Temur va temuriylar davrida harbiy san'atning rivojlanishi

Mashhur davlat arbobi, O'rta asrlar islohotchisi, sarkarda, adolat uchun tolmas kurashchi, ilm-fan va madaniyat rahnamosi Amir Temur hukmronligi davrida ilm-fan, madaniyat va ta'lim sohalari mislsiz darajada yuksaldi.

Amir Temur siyosiy faoliyatni boshlaganida 24 yoshda bo'lib, mamlakat parokandalik, mahalliy siyosiy kuchlarning qarama-qarshiliklari hamda Chingizxon avlodlarining Movarounnahrda muntazam bosqinlari sharoitida edi. Taxminan bir asr davom etgan bu og'ir istibdod davrida oddiy fuqarolardan to siyosiy arboblargacha og'ir kun kechirgan. Jamiyat ozodlik va taraqqiyot intilishlarini o'zida mujassam etgan xaloskor yetakchiga muhtoj edi. Taqdir taqozosi bilan Amir Temur ana shunday xaloskor va yo'l boshchi sifatida tarix sahnasida paydo bo'ldi.

1370-yilda Amir Temur Balxda o‘tkazilgan qurultoyda Movarounnahrning ulug‘ amiri deb e‘lon qilindi. Uning asosiy maqsadi tarqoqlikni bartaraf etib, alohida o‘lkalarni yagona davlatga birlashtirishdan iborat edi. U davlat poytaxti etib So‘g‘diyonaning qadimiy poytaxti Afrosiyob xarobalari yonidagi Samarqandni belgiladi va yangi shaharga asos soldi. Amudaryo va Sirdaryo oralig‘i, shuningdek, Farg‘ona va Shosh viloyatlarini birlashtirib, o‘ziga bo‘ysundirgandan so‘ng, Amir Temur boshqa mamlakatlarga harbiy yurishlar boshladi.

Amir Temur saltanati O‘rta Osiyoda 35 yil (1370–1405) hukm surdi. U Markaziy Osiyo hududlarini yagona markazlashgan davlatga birlashtirdi, Hind va Gangadan to Sirdaryo va Zarafshongacha, Tyan-Shandan to Bosforgacha ulkan imperiya barpo etdi. Amir Temur harbiy yurishlarining bilvosita oqibatlari ulkan ahamiyatga ega bo‘ldi: u Xitoyda Min sulolasi davrida mo‘g‘ullarning xavfining oldini oldi; Oltin O‘rdani yengib, Moskva Rusi uchun ham xuddi shunday yordam ko‘rsatdi. 1402-yilda Usmonlilar sultoni Boyazid ustidan qozongan g‘alabasi Yevropa uchun katta ahamiyat kasb etib, Usmonlilarning Konstantinopolni istilo etishini yarim asrga kechiktirdi. Fransuz tarixchisi R. Grusse XX asr boshlarida “Amir Temurning Boyazid ustidan g‘alabasi xristian olamini asrab qoldi”, deb yozgan edi. Tarix Amir Temurni Makedoniyalik Iskandar, Doro I, Yuliy Sezar kabi yirik sarkardalar qatoriga qo‘yadi. U mingta jang o‘tkazib, birontasida ham yengilmagan mashhur sarkarda sifatida, shuningdek, davlat tuzilishi, ilm-fan, ma‘rifat va madaniyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan siyosiy arbob sifatida tarixga kirdi.

Amir Temur tomonidan tarqoq viloyatlar yagona davlatga birlashtirilib, markaziy hokimiyat tuzilganidan va barqarorlashganidan

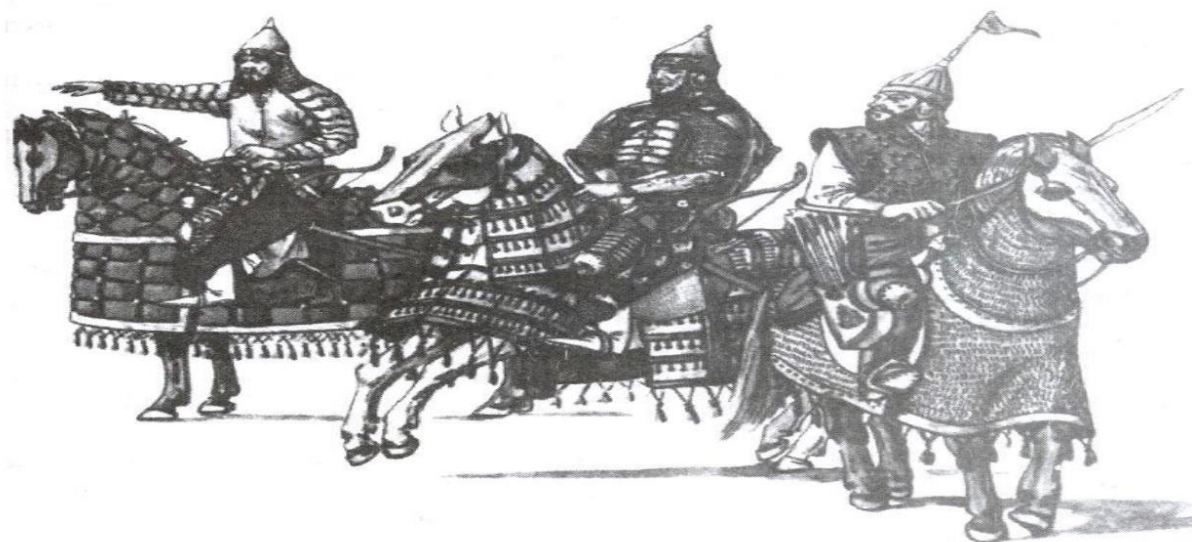
soʻng, mamlakat iqtisodiyoti mustahkamlandi, savdo va hunarmandchilik ishlab chiqarishi rivojlandi, qoʻshni va uzoqdagi mamlakatlar bilan savdo-xoʻjalik aloqalari kengaydi. Uning hayotlik paytida davlat boshqaruvi haqida, harbiy sanʼat, davlat tuzilishi va mamlakatni boshqarishga oid qarashlarini aks ettiruvchi “Temur tuzuklari” nomli maxsus kitob yozilgan edi. “Kuch adolatda” shiori butun Amir Temur davlati hududida axloqiy va maʼnaviy mezonga aylandi.

XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr Yaqin va Oʻrta Sharqning tijorat, iqtisod va madaniyat markaziga aylanib bordi. Chingizxon qoʻshinlari tomonidan tubdan vayron qilingan Samarqand, Kesh, Buxoro, Termiz, Toshkent, Marv, Hirot kabi qadimiy shaharlar obod boʻla boshladi. Masjidu madrasalar, maqbaralar, karvonsaroylar va hammomlar qurildi. Ulkan va bepoyon mamlakatning poytaxti rutbasini olgan Samarqand, Amir Temurning niyatiga koʻra, yer yuzidagi eng chiroyli shaharga aylanishi kerak edi. Samarqand Oʻrta Sharq va Markaziy Osiyoning eng yaxshi meʼmorlari toʻplangan markazga aylandi. Meʼmor va bunyodkor ustalarning hamkorlikdagi saʼy-harakatlari tufayli jahon meʼmorchiligida yangi yoʻnalish paydo boʻldi va u ijodning goʻzal namunalarini inʼom etdi. Amir Temur hayotlik paytida bunyod etilgan oʻnlab meʼmoriy yodgorliklar inson tafakkuri, aqli va salohiyatining benazir ifodasi edi.

Amir Temur XII asrda yashagan islom ilohiyotchisi, shoir va mutafakkir Xoja Ahmad Yassaviy dahosiga ehtirom koʻrsatib, uning sharafiga Turkiston shahridagi kichik daxma ustida ulugʻvor maqbara bunyod ettirdi. Maqbara bugungi kunda ham oʻzining salobati, koʻrki va ajoyib sopol bezaklari bilan kishini hayratlantiradi. Xoja Ahmad Yassaviy

adolatni, insonning axloqiy poklanish va komillikka erishish g'oyalarini targ'ib etuvchi so'fiylikning "Yassaviya" tariqati asoschisi edi. Amir Temur uni o'zining piri deb bilar, dinga kishilarni ma'naviy va axloqiy kamolotga yetaklovchi, mamlakat kuch-qudrati va ulug'vorligini mustahkamlovchi kuch sifatida yondashardi. XV asr tarixchisi Sharafiddin Ali Yazdiyning guvohlik berishicha, Amir Temur "obodonchilikka arziydigan bir qarich ham yer bo'sh qolmasin", deb qayg'urardi.

Ulkan va qudratli saltanat barpo etgan Amir Temur yangicha tarixiy vaziyatda mamlakatda ma'naviyatning gullab-yashnashi, yuksalishi va o'tmish davrlarning oliy an'analari tiklanishi uchun shart-sharoit yaratdi. Amir Temur va Temuriylar sulolasi vakillarining gumanitar sohalarga alohida e'tibori tufayli XIV–XVI asrlarda yuksak ilmiy va ijodiy yutuqlarga erishildi.

9.2.rasm. Temuriylar davrining jangchilari XV–asr (Behzodning minatyurasidan)

Amir Temur va Temuriylarning ayollarga nisbatan hurmatli va g'amxo'r munosabatda bo'lganliklarini alohida qayd etish zarur. Amir

Temur o‘zining sevimli rafiqasi Bibixonim sharafiga Samarqandda ulkan jome masjid qurdirdi. Bibixonim masjidi deb ataluvchi bu me‘moriy inshoot (1399–1404-yillarda qurilgan) Temur davrining eng mahobatli binolaridan biri hisoblanadi va hozirgi kungacha yaxshi saqlangan. Buyuk bobokalonidan o‘rnak olgan Boburiy hukmdor Shohjahon ham 1652-yilda suyakli rafiqasi Mumtoz Mahal begim uchun jahon mo‘jizalaridan biriga aylangan, nodir me‘moriy yodgorlik – maqbara qurdirgan.

Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davrida adabiyot, amaliy va tasviriylar san‘at ravnaq topdi. Xususan, islomgacha mavjud bo‘lgan devoriy monumental rasm hamda kitob miniatyurasi san‘ati o‘zining yuksak cho‘qqisiga erishdi.

Amir Temur tarixda mohir diplomat, davlatlar o‘rtasida o‘zaro yaxshi munosabatlarni rivojlantirish va savdo-iqtisodiy aloqalarni yo‘lga qo‘yish tarafdori sifatida chuqur iz qoldirdi. U Yevropa va Osiyo o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan keng ko‘lamli ishlarni amalga oshirdi. Sohibqiron Xitoy va Hindistondan tortib, Fransiya, Angliya, Usmonlilar imperiyasi, Ispaniya, Italiya, Misr kabi dunyoning turli mamlakatlari bilan aloqalar o‘rnatdi. Amir Temur savdo-iqtisodiy munosabatlar orqali xalqlar va mamlakatlar orasida yagona iqtisodiy makon yaratishda misli ko‘rilmagan natijalarga erishdi. U Ispaniya qiroli Genrix III, Fransiya qiroli Karl IV va Angliya qiroli Genrix saroylariga elchilar yubordi, shu bilan birga o‘z saroyida ispan, fransuz, ingliz, xitoy va boshqa xorijiy mamlakatlarning elchilarini qabul qildi.

Amir Temur umrining ko‘p qismini harbiy yurishlarda o‘tkazdi. Sharqqa qilgan yurishi chog‘ida u 1405-yil 18-fevral kuni O‘tror shahrida

vafot etdi. Uning jasadı Samarqandga olib kelinib, 23-fevral kuni nabirasi Muhammad Sulton daxmasida, Go‘ri Amir majmuasida dafn qilindi.

Yevropalik olimlar Amir Temur va uning faoliyati haqida bundan to‘rt yuz yil muqaddam gapira boshlagan edi. 1553-yilda Florensiyada (Italiya) italyan olimi Perondino qalamiga mansub “Skiflik buyuk Tamerlan” kitobi nashr etildi. Bu Yevropada Amir Temurga bag‘ishlangan ilk ilmiy tadqiqot hisoblanadi. Yevropa tillarida (ispan, ingliz, fransuz) chop etilgan yozma manbalar orasida ispan elchisi Rui Gonsales de Klavixoning “Samarqandga Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403–1406)” asari birinchi o‘rinda turadi. Buyuk rassom Rembrandt Boburiylar zamonidagi hind miniatyuralaridan ilhomlanib, Amir Temurni uning vorislari Umarshayx, Zahiriddin Bobur, Humoyun va Akbar davrasida tasvirlagan. XVI asrda yashagan mashhur ingliz shoiri va dramaturgi Kristofer Marloning “Buyuk Temur” nomli tragediyasida yosh Temurbekning aql-zakovati, salohiyati va shijoati bilan jahon tarixidagi qudratli podshohlardan biriga aylangani ko‘rsatilgan. Bu tragediya XVI asrgacha sahnadan tushmay, Angliyada teatr mavsumini ochib bergan. Bir qancha yevropalik bastakorlar operalarda Amir Temur obrazini yaratishgan. XVI asr boshida italyan bastakori Gaspirni “Tamerlan” operasini yozgan. Ushbu opera Vena teatrida sahnalashtirilgan. Bastakor Leo uni Neapol teatrida sahnalashtirdi. Antonio Vivaldi, Skolari, Gendel va boshqa bastakorlar ham bu mavzuda musiqa asarlari yaratishgan. Bugungi kunda jahonning ellikdan ortiq mamlakatida temurshunos olimlar ilmiy izlanishlar olib bormoqda. Temur va Temuriylar davriga bag‘ishlangan ko‘plab kitoblar chop etilmoqda. O‘tgan olti yuz yil

mobaynida Yevropa tillarida Amir Temurga bag‘ishlab yozilgan jiddiy asarlarning soni 500 ga yetdi, Sharq tillarida esa 900 dan oshdi.

Temuriylar harbiy san’ati jahon harbiy ishlarining rivojiga Amir Temur va uning avlodlari, xususan, Bobur tomonidan qo‘shilgan ulkan va salmoqli hissa sifatida mutaxassislar tomonidan haqli ravishda e’tirof etilgan. Buyuk sarkarda va novator harbiy tashkilotchi bo‘lgan Sohibqiron intizomli armiya tuzishga, jang paytida qo‘shin qismlarini oqilona boshqarishga, jang taqdirini hal qiladigan joylarga harbiy kuchlarni tezkorlik bilan yo‘naltirishga, mavjud to‘siq va g‘ovlarni tadbirkorlik bilan bartaraf etishga, shuningdek, qo‘shindagi jangovar ruhni yuksak darajada ushlab turishga muvaffaq bo‘lgan.

Amir Temur va Temuriylar armiyasi chorvadorlar qatori kosibchilik, hunarmandchilik va dehqonchilik bilan mashg‘ul bo‘lgan o‘troq aholidan ham askar to‘plagan. Qo‘shinda harbiy kuchlarning asosini tashkil etgan otliq askarlar bilan bir qatorda piyodalar ham xizmat qilgan. Sohibqiron Sharqda birinchilardan bo‘lib armiyaga o‘t sochar qurol –to‘p (ra’d) ni olib kirgan. Temuriylar davrida bu qurolning boshqa turlari (zarbzan, farangi, qozon va h.k.) keng yoyildi. Tog‘li hududlarda jang harakatlari olib boruvchi maxsus harbiy qism va bo‘linmalar tashkil qilingan. Amir Temur jahon harbiy ish tarixida birinchi bo‘lib qo‘shinni jang maydonida an’anaviy 5 bo‘lakdan farqli ravishda **7 qo‘lga** bo‘lib joylashtirish tartibini joriy etgan. Bu yangilik keyinchalik To‘xtamish, Shayboniixon kabi sarkardalar tomonidan ham o‘zlashtirilgan. Ibn Arabshohning guvohlik berishicha, Sohibqiron qo‘shinida ayollardan iborat bo‘linmalar bo‘lib, ular erkaklar bilan bir safda turgan, qahramonlik va matonat namunalarini ko‘rsatgan.

Temuriylar armiyasi son jihatdan aniq tashkil etilgan bo‘lib, uning jangovar tartibi takomillashib borgan, zamonasining ilg‘or qurol va texnikasi bilan ta‘minlangan. Qo‘shin qismlari bir-biridan kiyim-bosh, bayroq va tug‘lari bilan farqlangan. Bunday farqlanish jangda qo‘shinni boshqarishda qo‘l kelgan. Dushman mudofaasini turli usullar bilan barbod etish, raqibning yirik shaharlariga to‘satdan zarba berish, qal’a, qo‘rg‘on va hisorlarni uzoq muddat muhosara qilish, yov kuchlarini imkon qadar keng ko‘lamda qurshab olib, hududlarni birin-ketin zabt etish, dushmanni batamom yakson etgungacha ta‘qib qilish, taslim bo‘lgan mamlakatlarni boshqarishga ishonchli kishilarni tayinlash kabi amaliyotlar Amir Temur va Temuriylarga ko‘plab zafarlar olib kelgan.

Taktika jihatdan Amir Temur armiyasi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan. Razvedka a’lo darajada yo‘lga qo‘yilgan, qismlarning janggohda yoki jangovar safda talab darajasida harakat qilishi uchun zarur tadbir va choralar ishlab chiqilgan, ularni jang paytida tezkorlik bilan boshqarishga alohida diqqat qaratilgan. O‘nlik, yuzlik, minglik va tuman qo‘mondonlarini tanlash masalasiga oliy bosh qo‘mondon mas’ul hisoblangan. Sohibqironning harbiy san’at rivojiga qo‘shgan ulkan xizmatlaridan yana biri – jang vaqtida qo‘shin qanotlarini dushman hujumidan muhofaza qilish va ayni paytda g‘anim kuchlarini yon tomondan aylanib o‘tib, unga ortdan zarba berish maqsadida tuzilgan otliq qism – qunbulning joriy etilishi bo‘lgan. Bunday yangi harbiy qism Aleksandr, Gannibal, Chingizxon, Lyudovik XIV, Buyuk Fridrix kabi atoqli sarkardalar qo‘shinida bo‘lmagan. Keyinchalik bu qism Shayboniyxon armiyasida ham mavjud bo‘lib, u to‘lyuma atamasi bilan nomlangan.

Har bir askarga bitta yoy, 30 ta o‘q, bir sadoq, bitta qalqon, qo‘shin to‘plash haqida maxsus buyruq (tunqol) e‘lon qilingach, hukmdor tomonidan tuzilgan ro‘yxatga binoan jangchilar otulovi, qurol-yarog‘i, oziq-ovqati, yem-xashagi bilan to‘planish joyiga yetib kelgan. Har bir jangchiga bitta qo‘shimcha ot, yarim man (1 man = 816 gr.) og‘irligida arqon, teri xalta va bitta qozon ajratilgan. Har 10 jangchi bir chodir, 2 belkurak, bir kerki, bitta o‘roq, bir arra, bir tesha, bitta bolta va 100 dona nina olib yurishi shart hisoblangan. Sara jangchilarning har 5 tasi bitta chodirga joylashgan. O‘nboshining alohida chodiri va 5 ta qo‘shimcha oti bo‘lgan. Yuzboshiga ham alohida chodir va 10 ta qo‘shimcha ot berilgan. Mingboshi chodirdan tashqari soyabon bilan ham ta‘minlangan. Sohibqiron armiyasining turli bo‘linma va qismlariga 313 bek boshchilik qilgan. Ulardan dastlabki 100 tasi o‘nboshilik, ikkinchi 100 tasi yuzboshilik, uchinchi 100 tasi mingboshilik lavozimlarini egallagan.

Diviziya – tumanlarga Amir Temurning farzandlari, nabiralari va nomdor lashkarboshilar rahbarlik qilgan. Yetarli miqdorda qo‘shin to‘plangach, u ko‘rikdan o‘tkazilgan. Temuriylar davrida yurish yoki jangdan oldin lashkarni ko‘rikdan o‘tkazib, uning jangovar ruhi va holatini aniqlash izchillikka aylangan. Qo‘shinning jangovar holatini tekshirish va sinovdan o‘tkazish usuli sifatida ovg‘a (ov uyushtirish)dan unumli foydalanilgan.

Temuriylar harbiy yurishlarga ko‘proq ko‘klam, yoz va kuz mavsumlarida otlanishni ma‘qul ko‘rganlar. Safar qoidasiga ko‘ra, har bir sarkarda o‘z darajasi va lavozimiga qarab qism va bo‘linmalari bilan yasol (saf) – jangovar tartibda harakat qilgan. Yasolni buzgan shaxs qattiq jazolangan. Qo‘shin janggohga tushganda lashkargoh atrofi aravalar bilan

to'silgan, xandaqlar bilan ihota qilingan va soqchi bo'linmalar tomonidan qo'riqlab turilgan. Yurish yoki jang paytida boshboshdoqlik va parokandalikni oldini olish maqsadida har bir bo'linma, guruh, qismning o'z paroli – o'ron belgilangan.

Armiya safar chog'ida quyidagi jangovar tartibda harakat qilgan:

- *Bosh kuchlardan ancha oldinda qaravul (avanpost);*
- *Undan keyin mang'lay (hiravul) (avangard);*
- *Barang'ar (o'ng qanot);*
- *Juvang'ar (chap qanot);*
- *Qo'l (markaz);*
- *Chag'davul (aryergard) yurgan.*

Qo'shin ketidan o'g'ruq (oboz) peshma-pesh kelgan. Oliy bosh qo'mondon jang maydonini tanlashga alohida e'tibor qaratgan. Janggohning tekis, keng va qo'shin qismlarini joylashtirishga qulay bo'lishi talab qilingan. Jang maydonining suvga yaqin bo'lishi, shuningdek, jang vaqtida quyosh nurining askarlar ko'ziga tushmasligi maqsadga muvofiq hisoblangan. Yirik muhorabalar paytida dastasi uchiga yarim oy shakli qadalgan jangovar bayroq va tug'lar bilan bezatilgan oliy qo'mondonning borgohi balandlikka o'rnatilgan. U yerdan jangning borishi kuzatilib turilgan.

Amir Temur qo'shini jangovar tartibining tuzilish chizmasi. Jangni boshlash uchun dastlab qo'riqlov xizmatini bajaruvchi yengil otliqlar yoki avanpostda turgan yengil qo'shinlar o'qlarni otib, drotiklarni uloqtirib to'qnashuvni boshlaganlar. So'ngra, avangard jangga kirgan.

Avangardni qo'llab-quvvatlash zarur bo'lganda, jangga ketma-ket quyidagi qismlar kiritilgan:

O'ng qanot avangardi (shaqovul).

Chap qanot avangardi (chapovul).

Agar yana madad kerak bo'lsa: o'ng qanotning chap tomon yarmi va chap qanotning o'ng tomon yarmi.

Bu kuchlar yetarli bo'lmasa, ikkala qanotning qolgan qismlari kiritilgan.

Bu holatda vaziyat to'g'risidagi axborot Amir Temurga yetkazilgan. Agar barcha sanalgan kuchlar ham yetarli bo'lmasa, qo'mondonning shaxsan o'zi (amiri lashkar) bosh kuchlari (qo'l), ya'ni zaxira bilan jangga tashlanishi kerak bo'lgan. Amir Temur: "To'qqizinchi hujum g'alaba keltiradi", – deb hisoblagan.

Jang maydonidan dushmanning chekinish alomatlari sezilsa, uni ta'qib etish va to'liq tor-mor qilish uchun chavandozlar otryadi ajratilgan.

Amir Temur qo'shini to'g'ri safga va bir nechta jangovar chiziqqa ega bo'lib, ular birin-ketin jangga kiritilgan. Ketma-ket hujumlar bilan dushman holsizlantirilgan va kuchsizlantirilganidan keyin, eng yaxshi jangchilardan tashkil topgan, doimo g'alabani ta'minlovchi qudratli zaxira jangga kiritilgan.

Chekinib, mustahkamlangan inshootlarda yashiringan g'anim qamal qilingan. Qal'alarning qalin devorlari oldida devor buzuvchi (manjaniq) va tosh uloqtiruvchi (arroda) to'plar o'rnatilgan. Shuningdek, to'plar (ra'd) harakatga keltirilgan. Devorlar va minoralarning ostidan yerto'lalar kovlangan, devorlarda bo'shliqlar hosil qilingan. Shu bo'shliqlardan jangchilar quyundek qal'a ichiga bostirib kirganlar. Shturm davrida

himoya qalqonlaridan (to'ra), shotilar, halqalar, arqonlar va boshqalardan foydalanilgan.

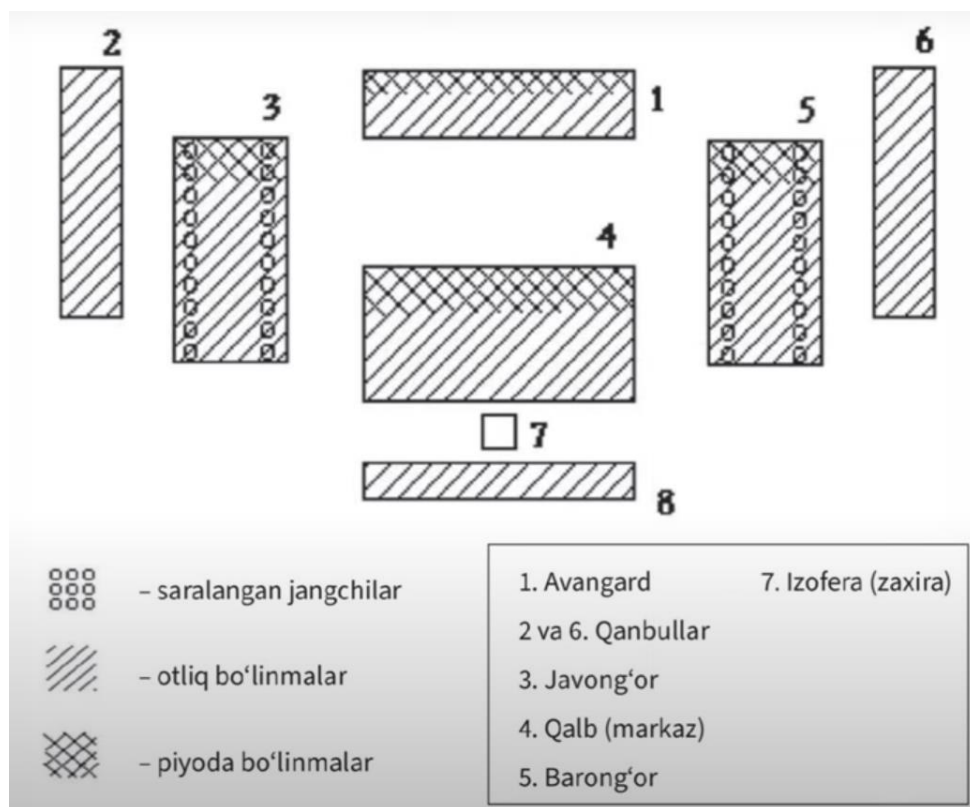
Amir Temur armiyasida kavaleriya hujumining tashkil etilishi va uning strategiya va taktikasi o'zining takomillashgan darajasiga yetgan. Uning armiyasida muhandislik qismlari va bo'linmalarining birinchi namunalari bo'lib, ularga katapultalar, neftdan tayyorlangan yonuvchi moddani uloqtiradigan va qal'a devorlarini portlatuvchi moslamalar kirgan.

O'sha vaqtning eng zamonaviy texnikalari – qamal qilish texnikasi, yonib turgan neft to'ldirilgan xurmachalarni uloqtiruvchi ballistalar qo'llanilgan. Amir Temur qo'shinida daryolardan kechib o'tishni ta'minlovchi mutaxassislar – pontonchilar ham bo'lgan. Fan va texnikaning yutuqlari, ayniqsa Xitoy texnikasining yutuqlari keng foydalanilgan.

Amir Temur o'z armiyasining tashkiliy-shtat tizimini takomillashtirdi. "Tuzukot"da qo'shinning jangovar tartibi yoritib berilgan: "Agar dushman armiyasi o'n ikki mingdan oshsa, lekin qirq mingga yetmasa, qo'shinga qo'mondonlik baxtli o'g'illarimdan biriga topshirilishi mumkin va uning qo'l ostiga ikki qo'mondon, yuz kishilik, o'n ming kishilik otryadlari bilan bir nechta amirlar belgilanib, qo'shinning umumiy soni qirq mingtaga yetkaziladi."

Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Amir Temurning 12 ming kishilik qo'shini jangga quyidagi tartibda kirgan: Dushman bilan dastlabki to'qnashuvni ayg'oqchilik bilan mashg'ul bo'lgan qaravul boshlab bergan. Shundan so'ng o'ng va chap qanot ilg'or qismlari – barang'ar xiravuli va juvang'ar xiravuli madadida asosiy ilg'or qism – mang'lay jangga kirgan.

Mangʻlay ortidan barangʻar hamda juvangʻarning qolgan 2 boʻlagi – chapavul va shagʻavul ketma-ket harakatga kelgan. Ushbu kuchlar dushmanni magʻlub etishga kifoya qilmasa, bosh qoʻmondon (amir ul-umaro) boshchiligidagi markaz (qoʻl/gʻoʻl) hal qiluvchi hujumga tashlangan.

9.3.rasm. Amir Temur qoʻshining saflanish tartibi.

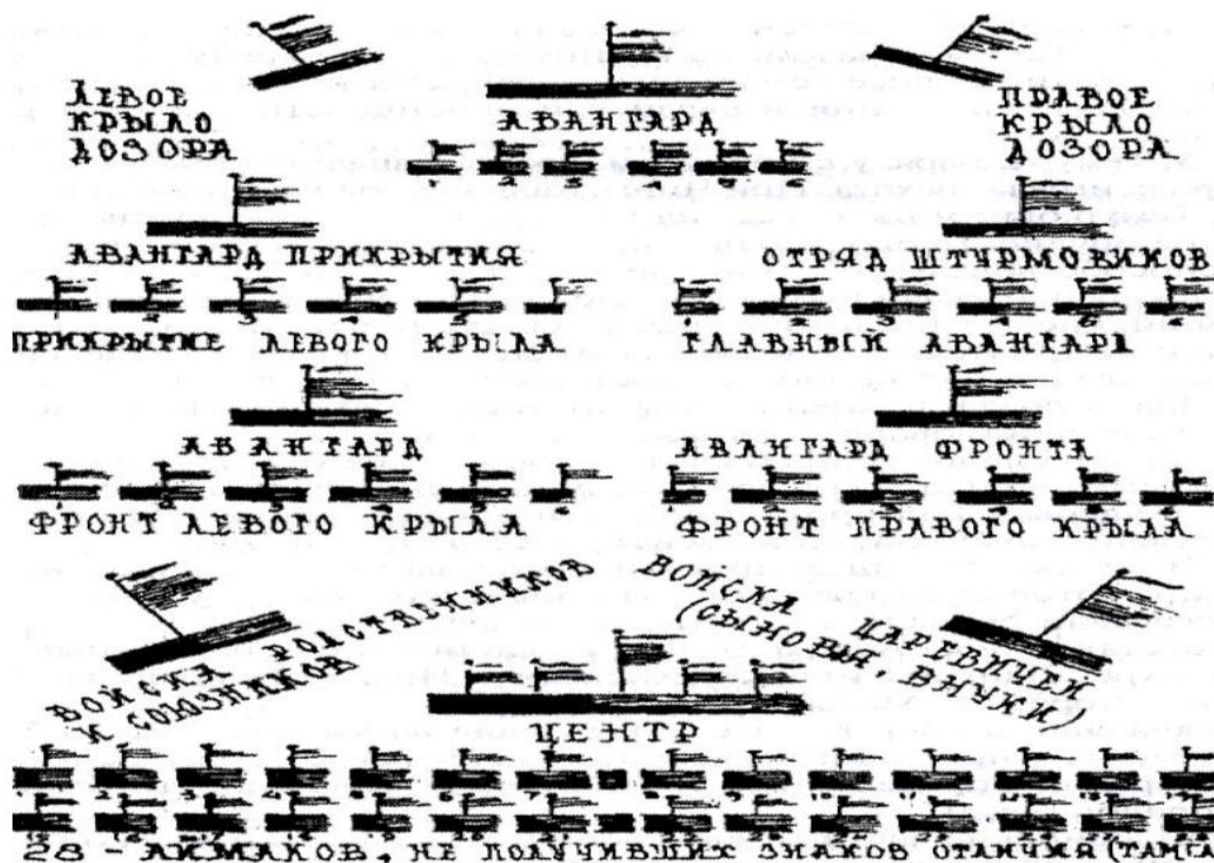
Sohibqironning qoidasiga koʻra, yaxshi boshliq dushman otryadining sonini bilishi, ularga qarshi oʻz otryadlarini toʻgʻri joylashtira olishi, dushman harakatlarini, ularning oʻqchilari, nayzachilari, qilichchilarining holati, hujum tezkorligi, umumiy yoki qismlarga boʻlinib harakat qilayotganini kuzatishi lozim boʻlgan. Shuningdek, u jang maydoniga hujum va chekinish yoʻllarini bilishi, dushmanning maqsadini anglab, uning jangovar tartibiga yorib kirishga harakat qilishi shart edi. U pistirmaga tushib qolmaslik uchun ehtiyotkorlik bilan harakat qilib,

jangning butun mohiyatini tushunishi, dushmanning niyatini anglab, uning rejalarini buzib tashlash uchun barcha vositalarni ishga solishi kerak edi.

"Tuzukot"da qirq ming chavandozlarni sardor o'n to'rtta qismga bo'lishi belgilangan: u o'z jangovar chizig'ini tuzib, uni Markaz deb nomlaydi. Uchta qism arergardni (yoki o'ng qanot korpusi) tashkil etadi, ulardan biri ilg'or nomi olinadi. Chap qanot ham uch qismdan iborat bo'lib, ulardan biri uning uchun ilg'or hisoblanadi. Xuddi shunday, uchta boshqa qism O'ng qanot arergardining oldida joylashib, uning fronti bo'ladi, bu otryadlardan biri Chap qanot fronti uchun avangard bo'lib xizmat qiladi. Chap qanot ham xuddi shunday sondagi qo'shindan iborat bo'lib, uning frontini tashkil etadi, ulardan bittasi Chap qanot avangardi bo'lib xizmat qiladi. Keyin asosiy otryadini markaz qo'shinlari oldida saflaydi. Avangardning safiga kamonchilar, qilichlar bilan qurollangan jangchilar, nayzachilar hamda dushman avangardiga tartibsizliklar keltirib chiqarish uchun baland ovozda baqirib jang qiladigan jasur va tajribali jangchilar kiritilishi kerak edi.

"Tuzukot"da yana bosh qo'mondonning e'tiboridan dushmanning hech bir harakati chetda qolmasligi lozimligi, o'ziga bino qo'ygan harbiy boshliqning buyruqsiz oldinga harakat qilishi jazolanishi ta'kidlangan. Jangga kirish tartibi quyidagicha kechgan: avval avangard, keyin o'ng va chap qanot avangardlari, undan so'ng o'ng va chap qanotda turgan otliq bo'linmalar. Ularning ortidan o'ng qanotning ikkinchi otryadi va chap qanotning birinchi otryadi harakatlangan. Agar jang olib borayotgan jangovar chiziqni ikkinchi chiziq qismlari bilan to'ldirish yetarli bo'lmasa va o'n uchta hujum jangning oqibatini hal qilmasa, bosh qo'mondon ikkilanmasdan saralangan jangchilardan tashkil topgan o'z zaxiralarini

kiritishi kerak bo'lgan. Agar shunda ham g'alabaga erishilmasa, bosh qo'mondon o'zi dadillik bilan jangga kirishi va shaxsiy namuna ko'rsatib, jangchilarning ruhlarini ko'tarishi, bosh bayroq esa nazardan chetda qolmasligi kerak edi.

9.4.rasm. 40 bo'linmadan iborat qo'shinning saflanish tartibi.

Amir Temur qo'shinining 40 ming chavandozlardan iborat bo'linmalari, agar dushman armiyasi 40 ming kishidan oshsa, bevosita Sohibqironning o'zi boshqaruvi ostida jang qilgan. Bu vaziyatda armiyaning 40 ta otryadidan 12 ta saralangan otryad tanlanib, ularga maxsus tamg'a berilgan. Bu 40 ta aymoqlarga bo'lingan otryadlardan 12 tasi birinchi jangovar chiziqni, qolgan 28 tasi esa ikkinchi va uchinchi chiziqlarni tashkil etgan. O'g'illari va nabiralari qo'mondonligidagi qo'shinlar o'ng qanotning oldiga, qarindoshlari va ittifoqchilari

boshchiligidagi qo‘shinlar chap qanotning oldiga saflanib, ular zaxira kuch vazifasini bajargan. Asosiy qo‘shin ichida oltita aymoq o‘ng qanotning asosini (ikkinchi chiziq) va bitta aymoq uning avangardini tashkil etgan. Xuddi shunday, oltita aymoq chap qanotning asosini tashkil etgan. Ikkinchi chiziqning ikkala qanotlari oldida birinchi chiziqning fronti turgan, uning ortida tajribali qo‘mondonlar va jasur jangchilardan iborat katta avangard joylashgan. Katta avangard oldida sultonning shaxsiy avangardi hisoblangan yana bitta aymoq, shuningdek, dozor va raz‘ezdlar sifatida ikkita yengil qo‘shin otryadi armiyani to‘satdan hujumlardan himoya qilgan.

Jang yengil qo‘shinlar va ilg‘or avangard tomonidan boshlangan. Katta avangard boshlig‘i ularni kuchaytirib, o‘z qo‘shinini jangga kiritgan. Agar yordam zarur bo‘lsa, ketma-ket birinchi, keyin ikkinchi chiziq kiritilib, hujum kuchaytirilgan. Agar bu ham yetarli bo‘lmasa, o‘ng va chap qanot zaxiralari (Amir Temurning o‘g‘illari, nabiralari, qarindoshlari va ittifoqchilari boshliq qo‘shin) jangga kirgan. Bu zaxiraning asosiy vazifasi dushmanga talofat yetkazish, g‘animning bosh qo‘mondoniga va uning bayrog‘iga e‘tiborni qaratish, uni asir olish va bayrog‘ini ag‘darib tashlash edi. Bu urinishlar ham g‘alaba keltirmasa, qo‘shinning qolgan qismi jangga kirib, qat’iy hujumni amalga oshirgan. Bunday kuchlarni oshira borib, ketma-ket zarbalar berish orqali Amir Temur qo‘shini dushmanni holdan toydirgan, kuchli zaxiralar esa tor-mor etishni yakunlagan.

Amir Temur tuzgan qo‘shin o‘zining tashkiliy-shtat tizimi bo‘yicha Chingizxon qo‘shini tizimiga yaqin bo‘lsa-da, ba’zi xususiyatlari bilan ajralib turgan. Amir Temur armiyasi xalq lashkarlari hisoblansa ham,

Chingizxon davridagi kabi umumiy xarakterga ega bo'lmagan. Chingizxon davrida qo'shinning asosini ko'chmanchilar tashkil etgan bo'lsa, Amir Temur davrida ko'chmanchilar otliqlar va kamonchilarni yetkazib bergan, lekin o'troq aholi ham qo'shinning katta qismini tashkil etgan. Urushlarning ko'lami oshishi bilan chorvadorlar bilan birga dehqonlar, hunarmandlar va o'troq aholining boshqa toifalari ham harbiy xizmatga chaqirilgan. Shuningdek, Amir Temur qo'shinida armiyaning asosini tashkil etgan otliqlar bilan birga piyodalar ham katta rol o'ynagan, Chingizxon davrida esa to'laqonli piyodalar bo'lmagan. Eng muhimi, Amir Temur Sharqda birinchilardan bo'lib armiyasiga artilleriya qurolini (ra'd) kiritdi. Yangi turdagi o'q otar qurolining joriy etilishi artilleriya bo'linmalarini (ra'dandozlar) yaratishga imkon berdi, ularning soni bir necha ming kishiga yetgan. Bu artilleriya dushmanning tirik kuchlari va texnikasini tor-mor etish hamda qal'alar va sitadellarni qamal qilish uchun mo'ljallangan.

Amir Temur qo'shinining o'ziga xos xususiyatlaridan biri tog'li joylarda mohirlik bilan harakatlanuvchi maxsus piyoda qo'shinlarning tashkil etilganidir. Sohibqiron jangovar tartibni mohirlik bilan tuzib, ularni chaqqonlik bilan manyovr qilgan. U dushman qanotlariga va front ortiga otliqlar bilan kutilmagan zarbalar bergan, vaziyatdan kelib chiqib o'z qo'shinini to'qqiz va yetti qismlarga (qo'lga) bo'lgan. E'tiborlisi, armiyada ayollardan tashkil etilgan qismlar joriy etilgan bo'lib, ular jang paytida erkaklar bilan bir safda turganlar va shon-shuhrat hamda jasorat namunalarini ko'rsatganlar. Amir Temur armiyasi safiga Movarounnahr, Dashti-Qipchoq, Xuroson, Eron, Badaxshon, Mo'g'uliston, Mazandaron va Jetedan olib kelingan jangchilar kirgan.

Amir Temur qo'shinida aniq son va jangovar tartib (yosol) belgilangan bo'lib, u to'xtovsiz takomillashib borayotgan muntazam armiyaning ko'pgina xususiyatlariga ega edi. Kavaleriya qismlari ko'p hollarda nafaqat kiyim-boshlari, bayroqlari va anjomlarining ranglari bilan, balki otlarining rangi bilan ham farq qilgan, bu farq jang paytida qo'shinni boshqarishda katta rol o'ynagan. Dushmanga nisbatan ustunlik otliqlarning yuqori harakatchanligi va Amir Temur tomonidan ularni mohir manyovr qilinishi bilan ta'minlangan.

Harbiy yurishdan oldin Amir Temur odatda harbiy kengash (mashvarat) chaqirgan, unda harbiy boshliqlar, beklar va amirlar ishtirok etganlar. Qo'shinni yig'ish Oliy Bosh Qo'mondonning ad'yutanti (tavachi) yetkazgan maxsus buyruqqa (muchalkaga) binoan amalga oshirilgan. Tavachilarning majburiyatlariga jangchilarni yig'ishdan tashqari, qo'shinni joylashtirilishini, uning harakatlanishi va jangovar tartibini nazorat qilish ham kirgan. Sohibqironning buyrug'iga binoan viloyatlar hukmdorlari, tumanlar va shaharlar beklar, qal'alar boshliqlari (darug'a) ro'yxat bo'yicha ko'rsatilgan muddatda o'z qo'shinlari, anjomlari va oziq-ovqatlari bilan oldindan ko'rsatilgan yerga (miod yeri) yetib kelganlar. Amir Temur o'z qo'shinini jangni olib borish uchun hamma kerakli narsalar bilan ta'minlanishiga va lagerlarda joylashishiga alohida e'tibor bergan.

Amir Temurga ko'plab g'alabalar keltirgan strategik maqsadlar quyidagilardir: turli usullar bilan dushmanning mudofaa tizimini yakson etish, g'animning yirik va yaxshi mustahkamlangan ob'yektlariga to'satdan hujum qilish, dushman hukmdorlari va taniqli harbiy boshliqlarini asirga olish, qurshab olingan shahar-qal'alarni uzoq vaqt

qamal qilish, birma-bir qishloqlar, tumanlar, shaharlar va viloyatlarni zabt etish, dushmanni to'liq tor-mor etilgunigacha ta'qib etish va zabt etilgan hududlarni boshqarish uchun o'zining sodiq kishilarini tayinlash.

Harbiy ishni rivojlantirishdagi uning katta hissasi butkul yangi ko'rinishdagi kavaleriya qismlarini (kunbul, kumbul) joriy etgani bo'lib, ular nafaqat o'z qanotlarini himoya qilish uchun, balki dushman qanotlarini aylanib o'tish va front ortiga zarba berish uchun ham mo'ljallangan.

Otliq qo'shin armiyaning zarbdor qismini tashkil etib, yengil va og'ir otliqlarga bo'lingan:

- *Yengil otliqlar:* Yaylar, o'qdonlar, qilichlar bilan qurollangan bo'lib, razvedka bilan shug'ullanganlar, qo'riqlov xizmatini olib borganlar va kerak bo'lgan hollarda dushmanning ilg'or otryadlariga qarshi jangga kirganlar.

- *Og'ir otliqlar:* Saralangan jangchilar va zodagonlardan tuzilgan bo'lib, dushmanning asosiy zarbdor kuchlariga qarshi jang olib borganlar. Chavandozlar nayza, dubulg'a, zirh, qilich, yoy va o'qlar solingan sadoq bilan qurollanganlar.

Sohibqiron armiyasi qatnashgan ulkan janglarning taktik borish manzarasi quyidagicha bo'lgan: qo'shin markazi 40 bo'lak (polk)ga taqsimlangan va Oliy bosh qo'mondonga itoat qilgan. Ushbu bo'laklarning sara jangchilardan tashkil topgan 12 tasi safning birinchi qatorida, qolgan 28 tasi ikkinchi va uchinchi qatorlarda joylashgan. Qirq bo'lakning o'ng tarafi oldida amirzodalar qismlari, so'l tarafi oldida qarindoshlar va ittifoqchilar qismlari saf tortgan. Ikkinchi qatorning barang'arida 6 bo'lak o'z ilg'ori – xiravul bilan o'rin egallagan. Ayni shu miqdordagi bo'lak va

xiravul juvang‘ar ham ega bo‘lgan. Ikkinchi qator barang‘ari va juvang‘ari oldida yuqoridagi tartibda birinchi qator qismlari joylashgan. Uning oldida bosh ilg‘or – mang‘lay (yoki xiravuli buzurg) harakatda bo‘lgan. Yengil suvoriylardan iborat ikki bo‘lak armiyani to‘satdan bo‘ladigan hamladan muhofaza qilish va dushman kuchlari harakatini kuzatish bilan band bo‘lgan.

Bobur qo‘shini dastlab an‘anaviy 5 qismdan tashkil etilgan holda harakat qilgan. Keyinchalik bu jangovar tartibga jiddiy o‘zgartirishlar kiritilgan va markaz (g‘o‘l) kuchaytirilgan. Markaz o‘ng qo‘l (barang‘ar), chapavul va so‘l qo‘lga taqsimlangan hamda o‘ng yon va so‘l yondan iborat xossa tobin oldida qator vazifasida harakat qilgan. Saralangan askarlardan tuzilgan xossa tobin markaz (g‘o‘l)dan kuchsizroq, bo‘ydan esa kuchliroq hisoblangan. Temuriylarga ko‘plab zafarlar keltirgan bu harbiy tartib keyingi davrlarda Shayboniylar, Ashtarxoniylar va O‘rta Osiyo xonliklari (Buxoro, Xiva, Qo‘qon) davrida ancha o‘zgarishlarga duch kelgan.

Amir Temur To‘xtamishga qarshi Dashti-Qipchoqqa yurish oldidan (1390–1391) qo‘shinni ta‘minlashga alohida e‘tibor bergan. Har bir jangchi bitta yoy, o‘ttizta o‘q, bitta kamondon, bitta qalqon va bitta zaxira otga ega bo‘lishi buyurilgan. Safar chog‘ida har o‘nta jangchiga bitta chodir, ikkita belkurak, kirka, o‘roq, arra, bolta va yuzta igna berilgan. Bundan tashqari, har bir jangchi o‘zi bilan arqon, teri va qozon olib yurgan.

Oddiy jangchilar safar chog‘ida o‘n sakkiz kishiga bitta chodir olib yurganlar. Ularning har biri yonida ikkita otni yetaklab yurishi, o‘zi bilan yoy, zirh, qilich, o‘qdon, qop, o‘nta igna, bolta, arra va teridan tikilgan qop

olib yurishi kerak bo'lgan. Jangchilar chodirlarda beshtadan bo'lib joylashganlar. Ularning har biri dubulg'a, zirh, qilich, yoy, o'qdon va ot bilan ta'minlangan.

O'n begi alohida chodirga joylashib, zirh, qilich, yoy, kamondon bilan qurollangan va o'zi bilan beshta qo'shimcha otni olib yurish huquqiga ega bo'lgan.

Yuz begi ham alohida chodirga berilgan. Uning qurol-yarog'larini qilich, yoy, zirh, o'qdon, gurzi, to'qmoq va kolchugalar (simdan tayyorlangan halqachalarni bir-biriga o'tkazib to'qilgan ko'ylak) tashkil etgan. Yuz begiga qo'shimcha o'nta ot berilgan.

Ming begi chodirdan tashqari soyabonga ega bo'lib, qurol-yarog'lari nayza, qilich, o'q-yoy, dubulg'a, zirh (chax, oroyna), kolchugalardan iborat bo'lgan. Piyodalar harbiy yurishlar paytida qilich, yoy va kerakli sondagi yoyning o'qlari bilan qurollanib harakatlanganlar.

Qo'shin bilan birgalikda bir joydan ikkinchi joyga qassoblar, oshpazlar, qovurilgan va qaynatilgan go'sht sotuvchilar, novvoylar, arpa, meva sotuvchilar ko'chib yurganlar. Jangchilarga ko'chma hammomlar xizmat ko'rsatgan. Yurishlarda nafaqat jangchilar, balki qo'shinga xizmat qiluvchi ko'p sonli ma'muriyat ham ishtirok etgan, bularga temirchilar, qurolsozlar, duradgorlar, teriga ishlov beruvchilar, yer qazuvchilar, xo'jalik ishlarini bajaruvchilar va boshqalar kirgan. Jangovar qo'shin korpusi ortidan yirik qurolsiz omma harakat qilgan.

Qo'shinni yig'ish to'g'risidagi qaror chiqqanidan keyin, jangchilar o'z oilalari, anjomlari, oziq-ovqatlari bilan birgalikda belgilangan joyga yetib kelganlar. Lagerning (o'rdagohning) markazida Oliy Bosh Qo'mondonning stavkasi joylashgan bo'lib, turli-tuman qismlar va

birlashmalarning chodirlari – oddiy jangchilarning chodirlaridan tortib yirik harbiy boshliqning chodirigacha – har bir kishi o‘zining joylashgan joyini juda yaxshi bilgan. Lagerda Oliy Bosh Qo‘mondonning rang-barang bayroqlar bilan bezatilgan chodiri (bargoh) o‘rnatilgan. Belgilangan vaqtda (miod vaqti) lagerga yetib kelgan jangchilar, joriy etilgan tartibga ko‘ra o‘z joylarini egallab, qo‘shinning ko‘rigiga tayyorgarlik ko‘rganlar.

Kerakli sondagi jangchilar yig‘ilganidan keyin, harbiy lagerda kamonchilar, arbaletchilar, tosh uloqtiruvchilar, nayzachilar, to‘pchilar va boshqalardan tashkil topgan ulkan qo‘shinning ko‘rigi bo‘lgan. Qo‘shinda yonuvchi aralashma (naft) solingan xurmachalarni uloqtirish uchun maxsus askarlar bo‘lib, ular o‘t otuvchi orudiyalarning to‘xtovsiz ishlashlarini ta‘minlaganlar.

Oliy Bosh Qo‘mondonning buyrug‘iga ko‘ra, qo‘shin harbiy parad uchun himoya sovutlarida va to‘liq qurol-yarog‘lari bilan saflangan. Parad maydonida turli qismlarga tegishli bo‘lgan yashil, qizil, sariq, binafsha, qora, ko‘k bayroqlar hilpirab turgan. Harbiy orkestr sadosi ostida Amir Temur jangchilar saflari oldidan o‘tib, ularning nayzalarni baland ko‘tarib, baland ovozda suron (na‘ra) tortishi orqali bo‘lajak jangga tayyor ekanliklarini namoyon etgan. Harbiy paradning o‘tkazilishi jangchilarning jangovar ruhi va tayyorgarligini aniqlash uchun Temuriylar davrida ham an‘ana bo‘lib qolgan. Ko‘rikda nafaqat qo‘shin birlashmalari, balki ta‘minot aravalari ham ishtirok etgan. Lagerning atrofi chuqur xandaqlar bilan o‘ralgan va qo‘riqlov zastavalari hamda postlari bilan puxta qo‘riqlangan. Qo‘riqlov qismlari lagerdan 5–6 km oldinga chiqqan holda xizmat olib borgan.

Amir Temur qo‘shinni boshqarishga katta ahamiyat bergan. Eng dongdor komandirlardan to‘rttasi birinchi darajali qo‘mondon – beglarbegi lavozimiga tayinlangan. Bosh qo‘mondon sifatida amir-ul-ulamo vazifasiga tayinlangan harbiy boshliq bevosita Sohibqironga bo‘ysungan. Qo‘shinni boshqarish uchun yana o‘n ikkita harbiy boshliq tayinlangan bo‘lib, ularning otryad hajmi 1 mingdan 12 ming kavaleriyachiga qadar bo‘lgan. Quyi toifadagi harbiy boshliq yuqori toifadagi harbiy boshliqqa so‘zsiz bo‘ysungan. Qo‘shinning turli qismlari va bo‘linmalariga jami 313 ta beklar (100 ta o‘n begi, 100 ta yuz begi, 100 ta ming begi) qo‘mondonlik qilgan. Yirik qo‘shin birlashmalarini Amir Temurning o‘g‘illari, nabiralari va Shayx Nuriddin, Xo‘ja Sayfuddin kabi mashhur sarkardalar boshqargan.

Rag‘batlantirish tizimi keng qo‘llanilgan: maqto‘v, maoshga qo‘shimchalar, sovg‘alar, lavozimlar, botir, bahodir kabi unvonlar berilgan. Jasorat ko‘rsatgan saralangan jangchilar bosqichma-bosqich o‘n begi, yuz begi, ming begi lavozimlariga ko‘tarilganlar. G‘anim otryadini tor-mor etgan ming begi I-darajali amir, yirik otryadni mag‘lub etgan I-darajali amir esa II-darajali amir unvoniga sazovor bo‘lgan. Jang maydonida mardlik ko‘rsatgan oddiy jangchining oylik maoshi oshirilgan. Jangda ko‘plab yarador bo‘lgan jangchilarga katta ehtirom ko‘rsatilgan. Aksincha, jang maydonidan qochgan jangchilar o‘ljani taqsimlash huquqidan mahrum etilganlar. Davlatni zabt etgan yoki dushman qo‘shinini tor-mor etgan harbiy boshliq bahodir faxriy unvoniga sazovor bo‘lib, unga burg‘u va nog‘ora berilgan.

Dushman qo‘shinini qochishga majbur etgan o‘n begi shahar garnizonining boshlig‘i (darug‘a) etib tayinlangan. Xuddi shunday

qahramonligi uchun yuz begi – viloyat hokimi, ming begi – viloyat amiri (voli) lavozimiga ega bo‘lgan. U yoki bu davlatni zabt etgan amirga ushbu davlatning yeri imtiyozli asosda boshqarish uchun suyurg‘ol (sovg‘a) sifatida berilgan. Amir Temur va Temuriylar davrida suyurg‘ol erni boshqarishning ommabop usuli bo‘lib, avloddan avlodga o‘tib kelgan.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan 12 amir nog‘ora va jangovar bayroq olgan. Bosh qo‘mondon nog‘ora va jangovar bayroqdan tashqari burg‘u va ikkita shtandartga (tumantug‘ga, chortug‘ga) ega bo‘lgan. Ming begi bayroq va karnay (ko‘raga) olgan, yuz begi va o‘n begiga esa nog‘ora berilgan. Qo‘shin qo‘mondonining bayrog‘i, nog‘orasi va burg‘usi bo‘lgan. Kastiliya qirolligining elchisi Klavixoning guvohlik berishicha, harbiy boshliq tinchlik davrida ko‘k rangdagi, zardan tikilgan ko‘ylak kiyib yurgan. Ular boshlariga telpak (burk) kiyib yurganlar. Bosh kiyimlarining ostidan uch qator kokillari ko‘rinib turgan bo‘lib, bu belgi ularning Amir Temur armiyasining jangchilari ekanliklarini bildirib turgan.

Dushmanning harbiy kuchlari va uning mudofaa inshootlari, g‘anim davlatining ichki ahvoli haqida aniq ma‘lumotlarni olish uchun Amir Temur o‘zining eng yaxshi razvedkachilarini (josuslarni) jo‘natgan. Faqatgina kerakli ma‘lumotlarni olgandan keyingina qo‘shin harbiy yurishni boshlagan. U mahalliy aholi vakillaridan yo‘lboshchilarni (kajarchi, kacharchi) tanlashga ham jiddiy e‘tibor bergan. Amir Temur o‘zining to‘satdan beradigan zarbalari bilan mashhur bo‘lgan. Dushman qo‘shinining soni ma‘lum bo‘lganidan keyin uning armiyasi tun qorong‘isida dushman lageriga yashirincha yaqinlashgan va tongda hujumga tashlangan. Uning qo‘shini qattiq intizomi, yuqori

harakatchanligi, chidamliligi va janglarda jasorati bilan ajralib turgan. Jang arafasida shakllanadigan jangovar tartibga katta ahamiyat berilgan. Qo'shin hech tomonga burilmasdan va ko'rsatilgan yo'ldan og'ishmasdan olg'a harakatlangan.

Tinchlik davrida ov (charg'a) asosiy mashg'ulotlardan biri bo'lib, unga urushga tayyorlovchi maktab singari ahamiyat berilgan va u ko'plab uyushtirilgan. Uning qo'shini nafaqat tekisliklarda jang olib borish san'atiga ega bo'lgan, balki tog'larda ham mohirlik bilan harakatlangan. Sohibqironning qo'shini harbiy yurishlarni bahorda, yozda va kuzda amalga oshirgan, qishni esa o'z o'tovlarida o'tkazishni afzal ko'rganlar. Harbiy yurishga o'tlanish muddati yaqinlashuvi bilan jangchilar hamma kerakli qurol-yarog'lari va anjomlarini tartibga keltirganlar. Belgilangan vaqtda qo'shin saf tortib yo'lga tushgan. Uning ortidan hamma kerakli narsalar ortilgan aravalar (ug'ruq) harakatlangan.

Sharofuddin Ali Yazdiyning ma'lumot berishicha, belgilangan safar tartibida (murchil) har bir o'n begi, yuz begi, ming begi va tuman begi (10 minglik qo'shin qo'mondoni) o'z mavqei va darajasiga ko'ra, intizomga qattiq rioya qilgan holda harakatlangan. Tartibni buzganlar qattiq jazolangan, hatto ularga o'lim jazosi ham berilgan. Dam olish uchun to'xtalganda, qo'shin odatda zanjirlar va arqonlar bilan bog'langan aravalar bilan o'rab olingan. Transheyalar qazilib, brustverlarning oldida to'siqlar o'rnatilgan. G'anim qo'shinining paydo bo'lishi bilan jangchilar o'z pozitsiyalaridan chiqib, jangovar tartibga yoyilgan va dushmanga qarshi harakatlangan.

Amir Temur qo'shini safar paytida quyidagi tartibda harakatlangan: bosh kuchlardan ancha oldinda avanpost (qaravul), uning ortidan avangard

(xiravul), keyin o'ng qanot (barang'or), chap qanot (jarang'or), markaz (qo'l) va nihoyat arergard (chag'dovul). Ularning ortidan kerakli narsalar orilgan aravalar harakatlangan. Asosiy joylarning birida suvdan kechib o'tish uchun joy hozirlanib, kechuv qo'riqlor postlari bilan himoyalangan. Qo'shin daryodan qismlar va bo'linmalar tarkibida kechib o'tgan, bu jarayonda jangchilar qayiqlardan, meshlardan foydalanganlar yoki ponton ko'priklari yasaganlar.

Amir Temur armiyasida o'ljani taqsimlash davrida kimdir o'zboshimchalik qilsa, u qattiq jazolangan, hatto u Sohibqironning yaqin kishisi bo'lsa ham. Bunday shaxsning butun mol-mulki musodara qilinib, o'zi esa qatl etilgan. Faqat ruxsat berilganidan keyin yurishning har bir ishtirokchisi, uning toifasi va darajasiga qaramasdan, o'ljaning teng taqsimlangan qismini olish huquqiga ega bo'lgan.

Amir Temurning Oltin O'rdaga qarshi yurishlar. Amir Temur Movarounnahrni mo'g'ullar hukmronligidan ozod etib, mustaqil davlat barpo etgan bo'lsa-da, mamlakatda hali barqaror tinchlik o'rnatilgan emas edi. Bir tomondan, ayrim viloyat amirlari uning hokimiyatini tan olishdan bosh tortgan, ikkinchi tomondan, mamlakatning sharqiy va shimoliy hududlari notinch edi. Mo'g'uliston va Oq O'rda hukmdorlari Farg'ona vodiysining sharqi, O'tror, Yassi (Turkiston) va Sayram shaharlariga xavf solib, bu hududlarga tez-tez hujum qilgan va aholini talon-taroj etgan. Shu bois Amir Temur dastlabki yillarda mamlakat sarhadlari xavfsizligini ta'minlashga katta ahamiyat berdi va isyonchi amirlarga qarshi shafqatsiz kurash olib bordi. 1370-yil kuzi va 1371-yil bahorida amir Zinda Chashmga zarba berilib, Shibirg'on viloyati bo'ysundirildi. Balx va Toshkent viloyatlari ham Amir Temur hokimiyatini tan oldilar.

Biroq Xorazm Oq O'rda hukmdorlariga tayanib, hanuz bo'ysunishdan bosh tortib kelardi. Amir Temur Xorazmni Chig'atoy ulusining ajralmas qismi deb hisoblab, uni o'z davlatiga qo'shib olish siyosatini tutdi. Ammo bu masala elchilar vositasida tinch yo'l bilan hal etilmagach, Amir Temur Xorazm hududiga besh marotaba yurish qildi. Birinchi yurish 1371-yil yozida (iyul) Kat shahrini egallash bilan yakunlandi. 1373-yil bahori va 1375-yil yozida Xorazm tomonga qilingan keyingi ikki yurish natijasiz tugadi. Shu orada Oltin O'rda xoni To'xtamish bilan ittifoq tuzib olgan Xorazm hukmdori Yusuf so'fi uning yordamida Amir Temur davlati hududlariga bir necha bor yurish qilib, Qorako'l viloyati va Buxoro tumanlarini talon-taroj etdi. Bunday vaziyat, shubhasiz, 1379-yilda Amir Temurni to'rtinchi marotaba Xorazmga qo'shin tortishga majbur etdi. Lekin bu yurish ham avvalgilari kabi sulh tuzish bilan yakunlandi. Shunga qaramay, Yusuf so'fi ilgari Xorazmning Chig'atoy ulusiga tegishli bo'lgan janubi-sharqiy (Kot va Xiva shaharlari bilan birga) qismini yana qaytadan bosib oldi. Yusuf so'fining Amir Temur davlatiga nisbatan bunday tajovuzkorona siyosati 1388-yilda Amir Temurning Xorazm ustiga beshinchi marta yurish qilishiga sabab bo'ldi. Natijada Xorazmning poytaxti vayron etilib, Amir Temur davlatiga bo'ysundirildi.

Amir Temurning To'xtamishga qarshi uchta yurishidan (1389, 1391, 1395 yillar) keyingi ikkitasi, ayniqsa 1395 yilda Terek daryosi bo'yida qozonilgan g'alaba harbiy san'atning rivojlanishi nuqtai nazaridan katta e'tiborga sazovordir.

1391 yilning qishida Amir Temur To'xtamishning Misr mamluklari bilan ittifoq tuzish xavfini bartaraf etishga qaror qildi. U qo'shin

to'plashga farmon berdi, oziq-ovqat zaxiralari to'plandi. Yig'ilgan qo'shin Samarqanddan chiqib, Xo'jand shahri yaqinidagi ko'prikdan Sirdaryoni kechib o'tdi. Toshkentda Temur o'z qo'shinining ko'rigini o'tkazdi va jangchilarga kerakli qurol-yarog'lar bilan ta'minlanishni buyurdi.

1391 yilning 19 yanvarida Amir Temur Jo'chi ulusiga urush e'lon qildi. Oldinda ikki yuz minglik qo'shin bilan 2500 kilometr masofani bosib o'tishdek mashaqqatli yurish turar edi. Amir Temur dushmandan xavfsizlikni ta'minlaydigan va qo'shinni to'qnashgunga qadar sezdirishdan saqlaydigan yo'lni tanladi. Qo'shin Yassi (Turkiston), Qorchiq, Sabron orqali harakatlanib, so'ng Sariuzen (Sarisu daryosi) va Kichik tog'/Buyuk tog' (Oltin Choqu) yon bag'irlariga yetib keldi.

Uch oylik safardan so'ng qo'shinda oziq-ovqat tanqisligi sezilib qoldi. Shuning uchun Amir Temur oziq-ovqat taqsimotini qat'iy chekladi: bitta jangchiga 2 oyga atigi 10 kg atrofida un beriladigan bo'ldi.

1391 yilning mayida qo'shin Tobol daryosi qirg'og'iga yetib keldi. Qo'shin Tobol shahriga yetguncha sezdirmasdan, yashirincha harakatlanib keldi, bu Amir Temurning yirik armiyaning harakatini To'xtamishdan yashira olganidan dalolat beradi. Tobol daryosining To'xtamish qo'shini tomonidan buzib tashlangan kechuv joylari tiklanib, qo'shin daryodan o'tdi. Kuchini tiklab olganidan keyin qo'shin Ural daryosi tomonga harakatlandi.

To'xtamish Ural daryosining kechib o'tish uchun qulay bo'lgan uchta joyida pistirmalar tashkil etdi. Tajribali sarkarda bo'lgan Amir Temur hushyorlikni yo'qotmasdan, bu kechuv joylaridan ancha yuqoridan daryodan suzib o'tdi. U To'xtamishning pistirma qo'yib turganini va Oltin O'rda bekларining yoz oylarini o'tkazadigan Azovdan yordam kuchlari

yetib kelishini kutayotganini bilar edi. Ural va Volga daryolari oralig'i To'xtamish qo'shini uchun pistirmalar qo'yish va ta'qib qilib kelayotgan tomonga qarshi holdan toydiruvchi kichik urushlarni olib borish uchun qulay joy edi.

Amir Temur dushmanning o'ng qanotini aylanib o'tishga qaror qildi. Bu manyovr bilan u To'xtamishning poytaxtga chekinish yo'lini va kutilayotgan madad kuchlari yo'nalishini kesib qo'yishi, hamda uni joy sharoitlaridan foydalanish imkoniyatidan mahrum qilishi mumkin edi. Shuningdek, bu manyovr dushmanni jangga kirishga majbur etar edi. Sohibqiron o'z qo'shinini Samara daryosining quyi oqimi bo'ylab emas, yuqoridan Samaraning Iyk daryosiga quyilish joyiga o'tkazdi. Ko'prikdan avangard (manglay), keyin markaz (qo'l) o'tkazildi, o'ng va chap qanotlar (barang'or va jarang'or) daryodan suzib o'tdi.

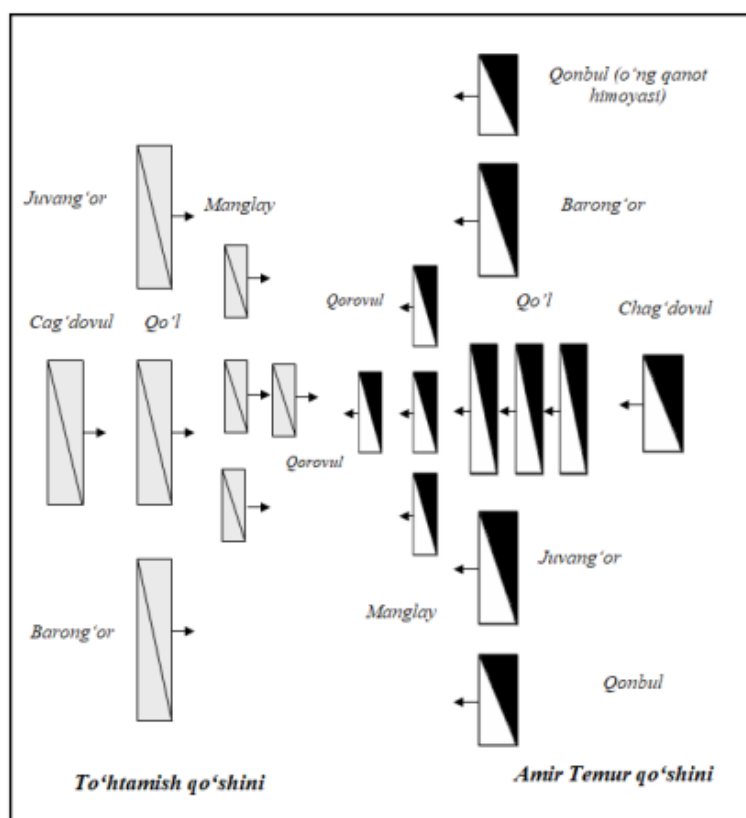
Dushmanning to'satdan beradigan zarbasini oldini olish uchun Amir Temur jangchilarga o'z qismlarini tark etmaslikka, katta va kichik qalqonlarni tayyorlashga, lagerni xandaqlar qazib o'rab olishga, doimo razvedkani olib borishga va gulxanlar yoqmaslikka buyruq berdi. Lagerni qo'riqlash uchun 30 mingta jangchini tayinladi, ular lagerning atrofini patrullik yo'li bilan qo'riqlab turdilar. Amir Temurning kichik otryadlari yolg'ondakam harakatlari bilan dushman bo'linmalari va qismlarini pistirmalarga tushirib, Oltin O'rda jangchilarining keyingi chekinishlariga yo'l qo'ymaslikka harakat qildi.

1391 yilning 18 iyunida *Qunduzcha* daryosi bo'yida (hozirgi Samara viloyati, Rossiya) Amir Temur va To'xtamishning qo'shini o'rtasida jang bo'lib o'tdi. Bu jangda har ikkala tomondan taxminan 400 ming jangchi qatnashdi va u o'sha davrning eng yirik janglaridan biri bo'ldi.

Amir Temur jangovar tartibni harbiy san'atda yangilik bo'lgan **"yetti qo'l"** (korpuslar) usulida tashkil etdi, bu haqda Ali Yazdiy: *"Hukmdor o'zi yurib qo'shinni yetti qo'l tartibida safladi. Shu paytgacha hech bir podshoning qo'shinni bunday saflaganini eshitmaganman"* deb yozgan.

Amir Temur qo'shinining jangovar tartibi ("Yetti qo'l"):

- *Markaz (Qo'l):* Amir Sulaymonshoh qo'mondonlik qildi.
- *Markazning orqa qismi:* Mirzo Muhammad Sulton boshchiligidagi ikkinchi qo'l.
- *Barang'or (O'ng qanot):* Mirzo Mironshohning qo'li.
- *Kunbul (O'ng qanot yonidagi qo'l):* Xo'ja Sayfiddinning qo'li.
- *Juvong'or (Chap qanot):* Mirzo Umarshayxning qo'shini.
- *Kunbul (Chap qanot yonidagi qo'l):* Berdibek Saribugning qo'li.
- *Avangard (Manglay):* Jangovar tartibning markazi Avangard tomonidan to'sib turildi.
- *Chag'dovul (Arergard va Stavka):* Qo'lning front ortida Oliy Bosh Qo'mondon Amir Temurning Stavkasi joylashdi.
- *Zaxira:* Amir Temur qo'mondonligidagi 20 minglik qo'shin zaxiraga ajratildi, bu kuchlar jangning natijasi uchun hal qiluvchi rol o'ynadi.

9.5.rasm. 1391-yil 18 iyundagi Amir Temur va To'xtamish o'rtasidagi Kundurcha daryosi bo'yidagi jang.

To'xtamish esa o'z qo'shinini besh qismga bo'ldi. Jangdan oldin Amir Temur ruhiy hujumni qo'lladi: nabirasi Mirzo Abubakir otryadiga chodirlar qurish va qozonlarda ovqat pishirishga buyruq berdi. Bu harakat dushmanni esankiratib qo'yishga qaratilgan edi.

Jang uch kun davom etdi. Dastlab amir Xo'ja Sayfiddin To'xtamishning juvang'origa hujum qilib, uni chekinishga majbur etdi, ammo Oltin O'rdaliklarning boshqa qismlari uning hamlasini to'xtatdi. Amir Jahonshoh esa o'z qo'shini bilan To'xtamish qo'shinining o'ng qanotini to'xtatib qoldi. Mirzo Umarshayx dushmanning barang'origa qarshi hujumga o'tdi. To'xtamish asosiy zarbani Amir Temur qo'shinining chap qanotiga berishga qaror qildi va shaxsan o'zi bu hujumga boshchilik qildi. Jangning oxirida Oltin O'rdaliklar Sohibqiron qo'shinining chap qanotini yorib o'tib, front ortidan qurshab olish xavfini tug'dirdi.

Yuzaga kelgan vaziyatni hisobga olib, Amir Temur o'zining 20 minglik zaxirasini jangga kiritdi. Zaxira yorib kirgan Oltin O'rdaliklarni tor-mor etib, jang natijasini Sohibqiron foydasiga hal qildi. Qo'shinining zarbdor qismi yakson etilganidan keyin To'xtamishxon o'z mag'lubiyatini tan olishga majbur bo'ldi, uning bayrog'i ag'darilib tashlandi va qo'shini qocha boshladi.

Tor-mor etilgan To'xtamish qo'shinini ta'qib etish uchun Amir Temur har bir o'nlikdan yettitadan jangchini ajratishga buyruq berdi. Ta'qib Volga daryosi bo'ylarigacha olib borildi. Dushmanni yakson qilib va katta o'ljani qo'lga kiritgan Amir Temur o'z qo'shini bilan Samarqandga qaytib keldi (1391 yilning oktyabr oyi oxirida).

Bu harbiy yurish va jangning asosiy natijasi va ta'limi: Amir Temur qo'shini og'ir va murakkab sharoitlarda, faqat cho'l hududlaridan 2500 kilometrdan oshib ketgan rejalashtirilgan yurishni amalga oshirdi.

Amir Temurning To'xtamishga qarshi 1391 yilgi yurishi o'zining strategik va taktik yechimlari bilan ajralib turadi. Qo'shin og'ir va qiyin o'tish joylaridan dushmanga sezdirmasdan o'ta oldi, bu katta armiya uchun murakkab vazifa edi. Sohibqironning mohirona manyovrlari To'xtamishning qo'shinini Azov bo'ylaridan kelishi mumkin bo'lgan qo'shimcha kuchlar yo'lidan kesib qo'ydi. Bu bilan u To'xtamishni kichik urushlar olib borish imkoniyatidan mahrum etib, uni katta, hal qiluvchi jangga kirishga majburladi. Safar chog'ida qo'shin suv to'siqlaridan brodlar, ko'priklar va suzib o'tish usullari yordamida muvaffaqiyatli o'tdi.

Qunduzcha jangida Amir Temur birinchi bo'lib qo'shinni "etti qismga" bo'lish kabi yangi jangovar tartibni qo'lladi. Jangdan oldin dushmanning ruhiy ma'naviyatiga putur yetkazishga qaratilgan ruhiy

hujum o'tkazildi. Jangning natijasini ajratilgan qudratli zaxirani jangga kiritilishi va qanotdan berilgan zarba hal qildi. Dushmanni ta'qib etish shiddatli olib borilib, ular bir joyga yig'ilishga ulgurmasdan tarqatib yuborildi.

1391 yilgi g'alaba Oltin O'rdaning qudratini to'liq yakson etmadi, balki faqat vaqtinchalik osoyishtalikni ta'minladi. To'xtamish quyi Volgabo'yidagi Saroy va Hoji Tarxon kabi asosiy iqtisodiy bazalariga tayangan holda tezda harbiy qudratini tiklab oldi. 1394 yilning kuzida To'xtamish Amir Temur qo'shini Ozarbayjonda ekanligidan foydalanib, Darband orqali Shirvonga bostirib kirdi. Shundan so'ng, Amir Temur yangi urushga tayyorgarlik ko'rib, qo'shinini Kura daryosi bo'ylab yo'lga soldi. Sohibqiron mojaroni tinchlik yo'li bilan hal qilishga urinib, To'xtamishga elchilar yubordi, biroq u o'zining beklariga kirib, rad javobini berdi, bu esa keyingi urushning muqarrarligidan darak berardi.

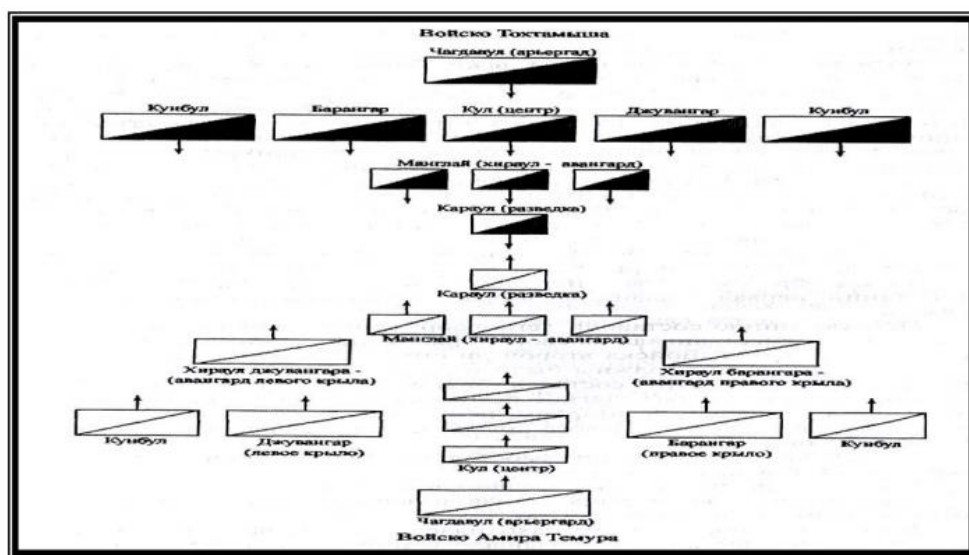
Amir Temurning To'xtamishga qarshi 1395 yilgi yurishi Darbanddan boshlanib, qo'shinning Tarki shahri (hozirgi Maxachqala yaqinida) yonida dam olishi bilan davom etdi. To'xtamish Kuysu daryosi kechuvini qo'riqlashga harakat qilsa-da, Amir Temur uning qo'riqchilarini tor-mor etib, hozirgi Checheniston va Ingushetiya hududlariga kirdi. Qo'shin Sunji daryosining Terek daryosiga quyilish joyida lager qurdi.

Amir Temur qo'shini yetib kelguncha To'xtamish Terekning chap qirg'og'ini aravalar, daraxtlar va to'siqlar bilan mustahkamlashga ulgurdi. Amir Temur dushmanni chalg'itish uchun g'ayrioddiy usul qo'lladi: harakatning uchinchi kuni barcha xotin-qizlarga dubulg'alar va sovutlarni kiyib, jangchilar harakatini imitatsiya qilishga buyruq berdi. Asosiy jangchilarga esa ikkita ot olib, jadal harakat qilish buyurildi. Bu chalg'itish

tufayli Amir Temur qo'shini qarama-qarshilikning to'qqizinchi kunida Terekdan kechib o'tishga muvaffaq bo'ldi.

1395-yil 15-apreldagi Terek daryosi bo'yida bo'lib o'tgan hal qiluvchi jangdan oldin Amir Temur lagerni mustahkamlashga katta e'tibor berdi: lager atrofida xandaqlar qazildi, yerga xodalar (mandu) ko'mildi va to'siqlar o'rnatildi. Jangda Amir Temur yana "yetti qism" (yetti qo'l) tartibini qo'lladi, bu tartib uchta asosiy chiziqdan iborat edi:

1. *Birinchi chiziq (avangard)*: Engil qurollangan jangchilar dushmanni parokanda qilish uchun hujumni boshladi.
2. *Ikkinchi chiziq (asosiy kuchlar)*: Og'ir qurollar bilan qurollangan markazdagi qo'l (asosiy qism) dushman hujumini qaytarish va jang taqdirini hal qilish vazifasini bajardi.
3. *Uchinchi chiziq (zaxira)*: Chag'davul (arergard) zaxira rolini o'ynab, stavkani qo'riqlash uchun ishlatildi.

9.6.rasm. 1395-yil 15-apreldagi Terek daryosi bo'yida jangda Amir Tem,ur va To'xtamish qo'shinining saflanish tartibi.

Bu saflash uzluksiz va yoppasiga hujum qilish imkoniyatini berdi, shuningdek, asosiy qo'shinning himoyasi barqarorligini oshirdi.

To'xtamish ham 1391 yilgi tajribasidan kelib chiqib, o'z qo'shinini Amir Temurnikiga o'xshash tartibda safladi.

Amir Temur qo'shinining Terek daryosi jangida (1395 yil 15 aprel) Oltin O'rdaliklarning jarang'orga (chap qanotga) qudratli hujumi bilan boshlandi. Murakkab vaziyat yuzaga kelgach, Amir Temur bu tomonga zaxirasidan madad kuchlarini jo'natdi. Ular dushman hamlasini qaytarib, ta'qibni boshladilar, ammo alohida bo'linmalar asosiy kuchlardan ajralib ketishdi. Dushman bu xatodan foydalanib, o'z tartibini tikladi va kutilmaganda Sohibqironning qo'l ostidagi qo'shin qurshovga tushib qoldi. Amir Shayx Nuriddinning qismlari otlardan tushib, kamonlardan o'qqa tutish bilan hujumni to'xtatdi. Amir Temurning atrofida aravalardan quran (vagenburg) barpo etilib, mudofaa yaratildi va qo'shin markazining jangga kiritilishi vaziyatni mo'tadil qildi. Jangning ikkinchi kuni To'xtamishning jarang'ori hujumi bilan davom etdi va Amir Temurning barang'origa (o'ng qanotiga) zarba berildi. Qo'shinning bir qismi tarqalib ketsa-da, qolganlari mudofaani ushlab turdi. Uchinchi, hal qiluvchi kuni Amir Temur dushmanning kuchsizlangan jarang'origa asosiy zarbani berdi, uni to'lig'icha tor-mor etdi. Uch kunlik janglardan holdan toygan Oltin O'rda qo'shini qaqshatqich mag'lubiyatga uchradi va To'xtamish jang maydonini tashlab qochib, Bulg'or o'rmonlarida yashirindi.

Amir Temur bu gal faqat g'alaba bilan cheklanmasdan, Oltin O'rda xonligining asosiy harbiy qudrati manbalarini yanchib tashlashga qaror qildi. Dushmanni ta'qib qilib, u Dnepr daryosiga bordi, Minkerman qal'asi buzildi, Rus tomonga yo'nalib, Elets shahrigacha yetib bordi. Keyin Kavkazoldini zabt etdi va Oltin O'rdaning asosiy bazalari – Hoji-Tarxon va Saroyini yo'q qildi. 1396 yil bahorida Sohibqiron g'olibona qo'shini

bilan Ozarbayjonga qaytib keldi. Oltin Oʻrdaning tor-mor etilishi rus knyazlari uchun moʻgʻul-tatar zulmidan qutulishlariga katta ahamiyatga ega boʻldi. Terek jangi harbiy hiyla (xotin-qizlarga sovut kiydirish) bilan Terekdan oʻtish, lagerni mustahkamlash, har ikki tomonning etti qismga boʻlinishi, chuqur jangovar tartib, quranlar va otliqlarning piyoda tartibda jangga oʻtishlari kabi turli taktik usullar qoʻllanishi bilan ajralib turadi. Bu jang oʻrta asrlarning eng yirik janglaridan biri boʻlib, Oltin Oʻrdaning qudratiga qaqshatqich zarba berdi, shundan soʻng u avvalgi qudratini tiklay olmadi.

Moʻgʻulistonga yurishi. Shu orada Amir Temur Moʻgʻuliston hokimi Qamariddin bilan ham toʻqnashib qoldi, chunki bu davrda uning Movarounnahrda boʻlgan talonchilik xurujlari kuchayib ketgandi. 1370–1371-yillarda u Toshkent va Andijon ustiga bir necha bor bosqin qilib, talab qaytgandi. 1376-yilda esa Qamariddin hatto Fargʻona vodiysining talaygina qismini bosib oldi. Amir Temur mamlakatning shimoli-sharqiy hududlariga nisbatan boʻlayotgan muttasil tahdidni bartaraf qilish uchun Qamariddinga jiddiy zarba berishga kirishdi. Yigirma yil (1371–1390) mobaynida Sohibqiron Moʻgʻulistonga yetti marta yurish qilib, moʻgʻul hukmdorlari Anqatoʻra va Qamariddin ustidan gʻalabalar qozondi. Shu zaylda Amir Temur Movarounnahr va Xorazmda ichki tarqoqlik, oʻzaro nizolar, shuningdek, Moʻgʻuliston tomonidan boʻlib turgan tazyiqqa chek qoʻyib, ushbu hududda yashovchi el-u elat va xalqlarni yagona davlatga birlashtirdi. Bu shubhasiz, Movarounnahr aholisi taqdirida ijobiy ahamiyat kasb etdi.

Eron va Kavkazga Yurishlar. Amir Temur Movarounnahrda mustaqil davlat barpo etish bilan cheklanmadi. U qoʻshni davlatlar va

xalqlarni o‘ziga bo‘ysundirib, markazlashgan buyuk saltanat barpo etishni maqsad qildi. Bu davrda Oltin O‘rda, Xuroson va Erondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat uning uchun juda qulay edi. Amir Temur harbiy yurishni Xurosondan boshladi. 1381-yilda u Hirotni egalladi; Sarxs, Jom, Qavsiya shaharlari jangsiz taslim bo‘ldi. Xuroson, xususan, uning poytaxti Hirot strategik jihatdan muhim ahamiyatga ega bo‘lib, Eron, Iroq, Shom va boshqa mamlakatlarga o‘tishda ko‘prik vazifasini o‘tardi. 1381–1384-yillar davomida Amir Temur Eronning katta qismini egalladi. Avval (1381) Kalot, Turshiz va Sabzavor, keyin (1383) Seistonning Zireh, Zova, Farah va Bust qal’alari, 1384-yilda esa Astrobod viloyati va Ozarbayjonning Omul, Sori, Sultoniya va Tabriz shaharlari bo‘ysundirildi.

Amir Temur Eron, Ozarbayjon, Iroq va Shom (Suriya) ustiga uch marta lashkar tortdi. Bu yurishlar tarixda **“uch yillik”**, **“besh yillik”** va **“yetti yillik”** urushlar nomi bilan mashhur.

Uch yillik yurish (1386–1388). Uch yillik harbiy yurishlar natijasida Jand, Ozarbayjon, Iroqning shimoliy qismi, Gurjiston va Van ko‘li atrofidagi yerlar egallandi. Shu bilan birga, Amir Temur shimoli-g‘arbdan, ya’ni Oltin O‘rda tomonidan bo‘layotgan tazyiqqa barham berish maqsadida To‘xtamishga qarshi uch marta qo‘shin tortishga majbur bo‘ldi. U 1389-yilda Dizaq (Jizzax)ning Achchiq mavzeyida, 1391-yilning 18-iyunida Qunduzcha (Kondurcha) daryosi vodiysida (hozirgi Samara va Chistopol shaharlari oralig‘ida joylashgan Qunduzcha shahri) va nihoyat, 1395-yil 28-fevralda Shimoliy Kavkazda Terek daryosi bo‘yida To‘xtamish qo‘shiniga qaqshatqich zarba berdi. To‘xtamishga qarshi safni tuzishga Sohibqironning o‘zi rahbarlik qildi va qo‘shin qismlarini jang maydoniga joylashtirishda yangi usulni qo‘llab, ularni yetti qo‘lga ajratdi.

To‘xtamishxon esa o‘z sipohini besh qo‘lga bo‘lgan edi. Jang Amir Temurning to‘la ustunligida o‘tdi. Butunlay tor-mor etilgan To‘xtamish qo‘shini qoldiqlari Volgaga qadar ta’qib qilindi.

Amir Temur harbiy yurishlari oqibatida Quyi Idil (Volga) viloyatlari, Saroy Berka, Hojitarxon (Astraxan) kabi shaharlar vayron qilindi. Amir Temur To‘xtamishni quvib, Ryazan viloyatigacha bordi va Yelits shahrini ishg‘ol qildi. Sh.A.Yazdiy Amir Temurning Moskva yurishini shunday ta’riflaydi: “Sohibqiron Maskavga sori kim, Rusning shaharlaridan erdi, tavajjuq qildi. Anda yetkonda nusratshi’or cheriki ul viloyatni (shahar atrofini) chobtilar va andag‘i hokimlarini tobe qildi. Va cherikning eliklariga sonsiz mol tushti...”. Bu urushda Azaq (Azov), Kuban va Cherkas yerlari ham kuchli ziyon ko‘rdi. Qizig‘i shundaki, Amir Temur Idilning Turotur kechuvu bo‘yida O‘rusning o‘g‘li Quyrichoq o‘g‘lonni chaqirtirib, unga qo‘lga kiritilgan sobiq Jo‘ji ulusini in’om etdi. Rossiya tarixchilari B. D. Grekov va A. Yu. Yakubovskiylar yozishicha, Amir Temurning To‘xtamish ustidan qozongan g‘alabasi faqat Markaziy Osiyo uchun emas, balki butun Sharqiy Yevropa, shuningdek, tarqoq Rus knyazliklarining birlashishi uchun ham buyuk ahamiyat kasb etgan.

Besh yillik yurish (1392–1396). Shundan so‘ng Amir Temur butun e’tiborini Eron, Iroq, Suriya, Kichik Osiyo va Hindiston yerlarini uzil-kesil zabt etishga qaratdi. U besh yillik urush davomida G‘arbiy Eron, Iroqi Ajam va Kavkazni egalladi, natijada muzaffariylar va jaloyiriylar sulolasining hukmronligiga barham berildi.

Hindistonga Yurish (1398-yil may – 1399-yil mart). Amir Temurning Hindiston ustiga qilgan yurishi qariyb o‘n bir oy davom etdi. Amir Temur Hindistondan katta o‘lja, shu jumladan, 120 jangovar fil bilan

qaytdi. O'ljalarning bir qismi qo'shinga taqsimlab berildi, qolgani Kesh va Samarqand shaharlarida olib borilayotgan qurilishlarga sarflandi.

Yetti yillik urush (1399–1404). Amir Temurning 1399–1404-yillarda olib borgan harbiy yurishlari natijasida Shomning Xalab (Aleppo), Hums, Baalbek (Ba'albek), Dimishq (Damashq) kabi yirik shaharlari va Iroqi Ajamning Ubiliston o'lkasi (Qadimgi Kappadokiya) bilan Bag'dod, shuningdek, Turkiyaning katta qismi zabt etiladi.

Amir Temur Sivas cho'llarida katta jang oldidan qo'shin ko'rigini o'tkazdi. Tarixchilarning ta'kidlashicha, uning jangchilari boshdan otning tuyog'igacha sovutlar bilan himoyalangan bo'lib, ularning qurol-yarog'lari Yevropalik ritsarlarnikiga teng edi. Sulton Boyazidning elchilari bu ko'rikda ishtirok etib, katta taassurot olishgan.

Amir Temur Sivasdan Toqat yo'nalishiga razvedkachilar yubordi va ular turk qo'shinlari Anqaraning shimolida yig'ilayotganini aniqladi. Razvedka ma'lumotiga ko'ra, Toqat yo'li o'rmon ichidan o'tgan tor joy bo'lib, Qizil-Irmoq daryosidagi kechuvlar turklar tomonidan egallangan edi. Amir Temur o'zining otliqlari uchun noqulay bo'lgan bu joyda jang qilmaslikka qaror qildi.

Sohibqiron chalg'ituvchi manyovrni amalga oshirdi: u turk qo'shinini hiyla bilan tog'li, o'rmonli joydan chiqarish va o'zi uchun qulay bo'lgan, turklar qo'riqlamayotgan joydan Qizil-Irmoqdan kechib o'tish uchun qo'shinini Kesariyaga yo'naltirdi. Boyazid Temurni aynan o'rmon yo'lidan kutayotgan edi, ammo Temur kichik bo'linmalarni o'rmon yoqasida qoldirib, qolganlarni so'qmoq yo'ldan Anqara tomon olib ketdi.

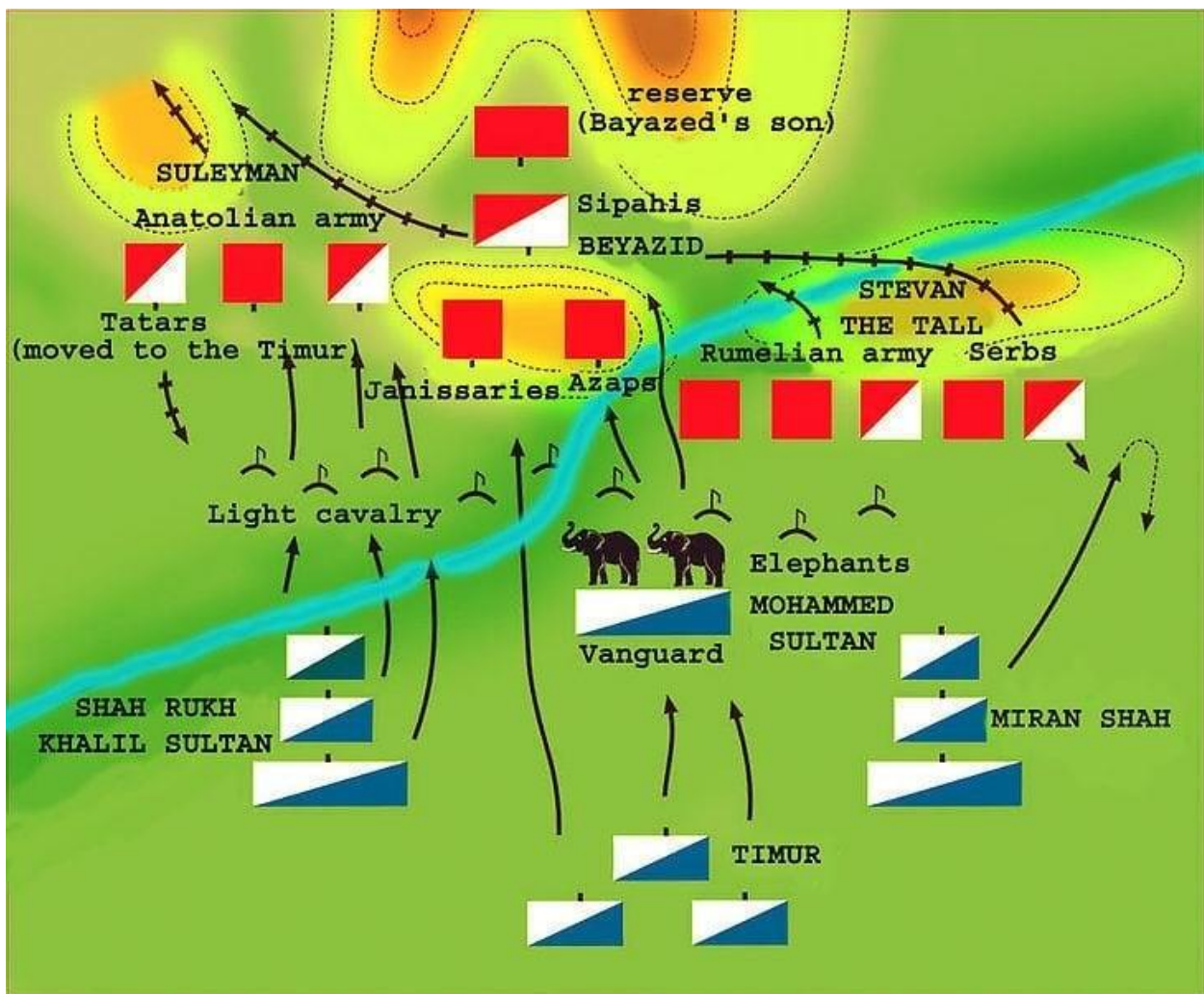
Amir Temur Boyazid I qo'shinining harakatlarini kuzatib bordi. U o'zining otliq qo'shinini ta'qib qilish Boyazidning piyodalarini

toliqtirishini hisobga oldi va dushmanni ta'qib qilishga majburladi. Eng muhimi, Boyazid I qo'shini kommunikatsiyalarini Brussa shahridan ajratib tashlash uchun Amir Temur Anqara shahrini qamal qildi. Natijada turk qo'shinlari tekislikka chiqishga majbur bo'ldi. Shundan so'ng Amir Temur Anqara qamalini yechib, ortga o'tib, lagerni mustahkamladi.

Amir Temurning lageri kichik daryo qirg'og'ida joylashgan bo'lib, daryo lagerning orqa tomonidan oqardi, atrofida xandaqlar qazildi. Sulton Boyazid I o'zi uchun noqulay pozitsiyadan hujumga o'tishga majbur bo'ldi. Turklar tomonidagi yagona buloq Amir Temur jangchilari tomonidan buzib tashlangani uchun sulton qo'shini suv tanqisligiga duchor bo'ldi. Bundan tashqari, Boyazid qo'shinining maosh olmaganligi sababli noroziliklar paydo bo'lgani Amir Temurga ma'lum edi.

Anqara Jangi (1402 yil 20 iyul)

Anqara yaqinida o'rta asrning eng yirik janglaridan biri bo'lib o'tdi. Hozirgi ma'lumotlarga ko'ra, Amir Temur qo'shini 140–160 ming kishini va 32 ta jangovar fillarni, turk qo'shinlari esa 70 ming atrofida jangchini tashkil etgan.

9.7. Anqara jangi. Amir Temurning qo'shin tuzilishi va harbiy taktikasi.

Amir Temur armiyasining jangovar tartibi:

- Oldinda bir necha qatorda kamonchilar va 32 ta jangovar fillar (olov uloqtiruvchilar bilan) joylashdi.
- Qo'shin qudratli qanotlarga va shaxsan Sohibqiron qo'mondonligi ostidagi kuchli zaxiraga ega edi.

Boyazid I qo'shinining jangovar tartibi:

- Jangovar tartibning front ortini tog'larga taqab, o'ng qanotga chekinishga moslashtirildi.
- Turklarning o'ng qanoti osiyoliklar qismlaridan (shu jumladan norozi tatar otryadlaridan) tuzilgan bo'lib, kuchsiz edi.

- *Chap qanotni Serb qiroli Lazarning jangchilari (ritsarlik sovutlari bilan himoyalangan) egalladi.*
- *Markazi kuchli, qanotlari esa kuchsiz bo'ldi.*

Jangning borishi va natijasi.

1. *Birinchi davr – qanotlardagi janglar:* Sohibqiron Boyazid qo'shinining toliqqanidan foydalanib, birinchi bo'lib engil otliqlar bilan zarba berdi. Chap qanotda 18 minglik yollangan tatar otryadlari Amir Temur tomoniga o'tib ketishi katta muvaffaqiyat bo'ldi. Boyazidning o'g'li Sulaymon qo'mondonligidagi o'ng qanot chekinishni boshladi. Amir Temur serb ritsarlarini turklarning asosiy kuchlaridan ajratib qo'yish uchun ikkinchi chiziqdagi qo'shnlarni jangga kiritdi.

2. *Ikkinchi davr – qurshov va asir olinishi:* Amir Temur zaxirani jangga tashlab, turklarning asosiy kuchlarini qurshovga ola boshladi. Serb ritsarlari g'arbga chekina boshladi. Amir Temur qo'shinlari yanicharlarni yanchib tashlab, Sulton Boyazidni asirga oldilar.

3. *Uchinchi va to'rtinchi davrlar – ta'qib va yakunlash:* Sulaymon qo'mondonligidagi turk qo'shnlarning qolgan-qutganlari ta'qib qilindi (30 ming jangchi, 4 ming otliq beshinchi sutkada Brussaga yetib bordi). Sulaymon kemalarga o'tirib suzib ketishga zo'rg'a ulgurdi. Asosiy kuchlarni tor-mor etganidan keyin Amir Temur qo'shini Kichik Osiyoning g'arbiy O'rta yer dengizi qismiga chiqib, ko'plab shaharlar va qal'alarni jangsiz egalladi. Faqat Smirna shahridagi xristianlar qarshilik ko'rsatdi. Qamal paytida qal'ani egallash uchun yer ostidan yo'l qazish usuli qo'llanildi. Qazilgan yo'l ichiga neftga pishitilgan o'tinlar yoqilib, qal'a devorlari qulab tushdi va qal'a egallandi. Smirnaning egallanishi bilan Kichik Osiyoga uyushtirilgan harbiy safar tugadi.

Bandi qilingan Boyazid o'rdugohga olib kelingach, Amir Temur unga hurmat va ehtirom ko'rsatdi. Uning vafotidan so'ng (1403-yil 9-mart) esa vorislariga himmat ko'zi bilan boqib, ularga beqiyos muruvvatlar qildi. Chunonchi, Boyazidning to'ng'ich o'g'li Sulaymon Chalabiyni turklarning Yevropadagi viloyatlariga hokim etib tayinladi, Edirne (Adrianopol) shahri uning poytaxti etib belgilandi. Anadoluning shimoli-g'arbiy qismi suyurg'ol sifatida Iso Chalabiyga in'om qilinib, Bursa shahri uning poytaxtiga aylantirildi. Usmonli turklar davlatining markaziy qismini boshqarishni Muso Chalabiyga topshirdi. Amir Temur Usmonli turklar davlatini butunlay bosib olish niyatida bo'lmagan. Chunki u Yevropa davlatlarining Yaqin Sharq mamlakatlariga nisbatan tajovuzkorona niyatda ekanligini yaxshi tushunardi. Shuning uchun ham Amir Temur Usmonli turklar davlatini saqlab qoldi va Boyazidning vorislariga muruvvat qo'lini cho'zdi. Shunday bo'lsa-da, Boyazid ustidan qozonilgan bu g'alaba bilan Amir Temurni Fransiya qiroli Karl VI (1380–1422), Angliya qiroli Genrix IV (1399–1407) tabriklab, unga maxsus maktub yubordilar. Chunki Amir Temur endigina uyg'onayotgan Yevropaga ulkan xavf solib turgan Usmonli turklar davlatiga zarba berib, butun Yevropaning xaloskoriga aylangan edi.

Amir Temur Kichik Osiyodan Samarqandga qaytgach, 1404-yil 27-noyabrda 200 ming qo'shin bilan Samarqanddan **Xitoy safariga** chiqdi. Biroq Xitoy ustiga yurish Amir Temurning 1405-yil 18-fevralda **O'trorda vafot etishi** tufayli amalga oshmay qoldi. Amir Temurning vafoti haqidagi xabar garchi avval sir tutilsa-da, ko'p vaqt o'tmay mamlakat bo'ylab tarqalib ketdi. Uning jasadi Samarqandga olib kelib, dafn qilindi.

Amir Temurning harbiy yurishlari va jangu-jadallarining oqibatlariga baho berilar ekan, uning faoliyati qo'yilgan maqsad va rejalari jihatidan ikki bosqichga bo'linadi. **Birinchi bosqich (1360–1386)da** Amir Temur Movarounnahrda markazlashgan davlat tuzish yo'lida kurashdi. U Movarounnahrni birlashtirishdan manfaatdor bo'lgan mahalliy zodagonlardan iborat ijtimoiy kuchlar (mulkdor dehqonlar, harbiylar, hunarmandlar, savdogarlar va ruhoniylar) yordamida tarqoq mulklarni birlashtirish uchun kurash olib bordi. Amir Temurning bu davrdagi faoliyati O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti taraqqiyoti yo'lida shubhasiz, ulkan ijobiy ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda tarqoqlik tugatilib, markazlashgan davlatning tashkil topishi ijobiy oqibatlarga olib keldi. Mamlakat ichki kuchlarini va mo'g'ullarning bir yarim asrlik hukmronligi natijasida inqirozga uchragan iqtisodni tiklash uchun qulay sharoit vujudga keldi.

Amir Temur so'zlariga ko'ra, siyosat bilan maqsadga erishish mumkin bo'lgan yerda qurol bilan harakat qilish noto'g'ridir. Urush boshlashdan avval dushman qo'shinlarining qurol ishlatish usullarini o'rganish, hujum va chekinish uchun qulay yo'llarni bilib olish, dushman qo'shinining ruhiyatiga hamda ularning hokimlari va lashkarboshilari fazilatlariga ta'sir etish vositalarini topish kerak. Bugungi ishni ertaga qoldirmaslik kerak. Biror davlatda zolimlik, zo'ravonlik, jabr-zulm kuchli bo'lsa, Amir Temur fikricha, har bir adolatli hukmdor bunday zo'ravon davlatga qarshi urush e'lon qilishi kerak va bunday sharoitda Tanrining o'zi unga madadkor bo'ladi.

Bosib olingan yerlarning kengayib borishi bilan Amir Temur qo'shinlari soni ham ortib boraverdi. Bosib olingan viloyatlardagi qurol

ko'targan har bir kishi Amir Temur lashkariga qabul qilinlar va amaliga qarab maosh olardi. Jasur jangchilarning farzandlariga ham nafaqa to'lanar, agarda ular jasorat ko'rsatsalar, yuqori mansablarga ko'tarilishlari ham mumkin edi. Dushman tomon qo'shinlari ham shu asosda xizmatga qabul qilinardilar.

O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov tashabbusi va rahnamoligida Toshkent, Samarqand va Shahrisabz shaharlarining markaziy maydonlarida Amir Temurga haykal o'rnatildi, Toshkentdagi Amir Temur xiyobonida Temuriylar davri muzeyi barpo etildi (1996), "Amir Temur" ordeni ta'sis etildi (1996) va Xalqaro Amir Temur jamg'armasi tashkil qilindi (1995). Toshkent, Samarqand va xorijiy mamlakatlarda YUNESKO rahbarligida Hazrat Sohibqiron tavalludining 660 yilligi keng nishonlandi (1996). Amir Temur haqida ikki qismdan iborat badiiy film, spektakllar, she'riy va nasriy asarlar yaratildi.

Harbiy tizim va huquqiy munosabatlar. Amir Temur manbalarda o'z zamonasining mashhur sarkardasi va yirik lashkarboshisi sifatida tilga olinadi. Uning harbiy iste'dodi hamda sarkardalik mahorati qo'shinlarning tuzilishida, harbiy strategiya hamda taktikalarda namoyon bo'lgan.

- Qo'shinning markazi va qo'mondonlik o'zagini Barlos urug'i vakillari tashkil etgan. O'sha davr voqealarining shohidi bo'lganlarning guvohlik berishicha, barloslar harbiy qiyinchilikka chidamli, kamondan o'q otishga usta, o'z hukmdorlariga sodiq va sabr-toqatli bo'lganlar.

- Sohibqiron qo'shini o'nlik birikmalar asosida tuzilgan bo'lib, lashkar tuman (o'n minglik), hazora (minglik), xushun (yuzlik) va ayl (o'nlik) qismlarga bo'lingan.

- O‘n minglik lashkarni boshqarish uchun mirixazora, yuzliklar uchun xo‘shunboshi, o‘nliklar uchun esa aylboshi kabi harbiy mansablar joriy etilgan.

- Qo‘shindagi bo‘linma boshliqlari – amirlar Sohibqironga tobe bo‘lgan qirq aymoq (urug‘)dan o‘n ikkitasi: barlos, arg‘in, jaloyir, tulkichi, duldo‘y, mug‘ul, suldo‘z, to‘g‘oy, qipchoq, arlot, totor va tarxonlar orasidan saylab olingan.

- XV asr muallifi Abdurazzoq Samarqandiyning ma‘lumot berishicha, harbiy safarda har bir jangchi o‘zi bilan bir yilga yetadigan oziq-ovqat, kamoni bilan o‘ttiz o‘qli sadoq (o‘qdon), sovut, nayza va qalqon olgan. Har ikki suvoriyda bitta zahira chopqir ot, o‘rdagohdagi har bir o‘nlik qismda bittadan chodir, qozon, ketmon, o‘roq, bolta, bigiz, ikkita belkurak, yuzta igna, arqon, bitta oshlangan pishiq teri bo‘lishi shart edi.

- Harbiy safarbarlik paytida har bir viloyat oldindan belgilab qo‘yilgan asosiy (asl) hamda zahira (izofa) qismlarni to‘plab bergan.

- Viloyatlar toshotar (sangandoz), devor buzuvchi (manjaniq), o‘t otuvchi (ra‘dandoz va naftandoz) kabi moslamalarni ishlatishni biladigan jangchilarni tayyorlab bergan.

- Viloyatlardagi askariy qismlarni to‘plash hamda markazga yoki tayinlangan manzilga jo‘natish bilan tavochi lavozimidagi amaldor shug‘ullangan.

- Harbiy safarlar paytida har bir qo‘shin qismlarining eng oldida dovyurak va botir askarlardan tanlab olingan xabarchi (xabargir) deb yuritilgan ayg‘oqchi-kuzatuvchilar bo‘linmasi yurgan. Ularning orqasidan soqchilar bo‘linmasi – yasovul borgan. Undan keyin qo‘shinning avangard

qismi mang'lay harakatda bo'lgan. Mang'laydan keyin qo'mondonning o'rdagohi, uning yon tomonlarida izofa (zahira) qismlar joylashgan.

- Qo'shinning asosiy jangovar qismi – markaz hamda o'ng qanot (barong'or) va chap qanot (javong'or)lardan iborat bo'lgan. Har bir qanotning oldida qo'riqchi mang'lay – avangard, yon tomonlarida ham qo'riqchi askariy bo'linmalar – kanbullar joylashtirilgan. Shu zaylda qo'shin yetti qism – qo'llardan iborat bo'lib, ulardan uchitasi – markaz, barang'or va javong'orlar mustaqil; to'rttasi – ikki mang'lay va ikki kanbullar tobe qismlar bo'lgan.

Sohibqironning qat'iy va mustahkam harbiy tizimni shakllantirishdan asosiy maqsadi quyidagilar bo'lgan:

- Mamlakatni ichki va tashqi dushmanlardan himoya qilish, tobe hududlardagi tartibsizliklarning oldini olish, adolat, tinchlik va barqarorlikni o'rnatish.

- Mazlumlarni zolimlardan himoya etish, insonparvarlik va bag'rikenglik g'oyalariga amal qilish hamda keng tarqatish, qonun ustuvorligiga erishish, mamlakatlarni taraqqiyot yo'liga solish.

- Islom dini va baynalminal kelishuvchilikni ta'minlash, zo'ravon davlatlar va guruhlarining g'arazli maqsadlarini amalga oshirishga yo'l qo'ymaslik.

“Tuzuklar” ga ko'ra, har bir harbiy mansabdorning aniq vazifasi belgilangan. Birorta oddiy navkar qilich chopib bahodirlik ko'rsatsa, unga in'om tariqasida qimmatbaho toshlar qadalgan o'to'g'a, kamar, turna bellik qilich va bir ot berilgan hamda o'nboshilik martabasiga ko'tarilgan. Agar birorta amir biron mamlakatni fath etsa yoki g'anim lashkarini yengsa, u uch narsa: faholi xitob (faxriy yorliq), tug', nog'ora bilan

taqdirlangan. O‘zining nog‘orasiga, tug‘iga ega bo‘lgan amir majlislarda hurmat-izzatga ega bo‘lib, xos kishilardan hisoblangan.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur davri davlatchiligida harbiy tizim san‘at darajasiga ko‘tarilgan bo‘lib, bu tizim avvalo, mamlakat xavfsizligini, adolat va barqarorlikni kuchaytirish, tartibsizliklar hamda boshboshdoqliklarning oldini olish maqsadlariga qaratilgan. U harbiy yurishlarda qonun ustuvorligini ta‘minlab, mazlumlarni zolimlardan himoya qilgan. Sohibqiron o‘z qo‘shini tuzilishida ixchamlikni, ularning bir-biriga o‘zviy bog‘liqligini, bo‘ysunishini va pog‘onalar tizimligini ta‘minlagan.

“Temur tuzuklari” (“Tuzuki Temur” va “Tuzukoti Temur”) – Amir Temurning harbiy va siyosiy faoliyatidan ma‘lumot beruvchi fundamental tarixiy asar. Amir Temurning “Tuzuklar” muallifi ekanligini e‘tirof etadigan olimlar (jumladan, asarning inglizcha tarjimonlari va noshirlari Devi va Uaytlar, turk qomusiy olimi Shamsuddin Somiy, tadqiqotchi N. D. Mikluxo Maklay) ko‘pchilikni tashkil etadi. Boshqa bir guruh olimlarning fikricha, asar XVI–XVII-asrlarda Hindistonda yozilgan.

Asar ikki qismdan iborat:

1. Birinchi qismda Amir Temurning tarjimai holi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo‘lga kiritishi, siyosiy tarqoqlikka barham berishi, markazlashgan davlat tuzishi, 27 mamlakatni (jumladan, Eron, Afg‘oniston, Ozarbayjon, Gruziya va Hindiston) o‘z tasarrufiga kiritishi, Oltin O‘rda hukmdori To‘xtamish, turk sultoni Boyazid I Yildirimga qarshi harbiy yurishlari, ulkan saltanatini mustahkamlash uchun turli ijtimoiy tabaqalarga nisbatan qanday

munosabatda bo'lganligi buyuk sohibqiron tilidan ixcham tarzda bayon etilgan.

2. Ikkinchi qism mashhur jahongirning farzandlariga atalgan o'ziga xos vasiyat, pand-nasihatlari va o'gitlaridan iborat. Unda davlatni idora etishda kimlarga tayanish, toju taxt egalarining tutumi va vazifalari, vazir va qo'shin otliqlarini tanlash, armiyaning tuzilishi va jang olib borish qoidalari, sipohiylarning maoshi, mamlakatni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qo'shin boshliqlarining burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toju taxt oldida ko'rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash yo'sini va boshqa xususida so'z boradi.

Asar Amir Temur davridagi o'zbek davlatchiligi tarixini o'rganishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

“Temur tuzuklari” (“Tuzuki Temuriy”) ning fanda qayd etilgan ilk nusxasi eski o'zbek tilida bitilganligi ma'lum. Bu Usmoniy turk hokimlaridan biri – Yaman hokimi Ja'far Posho (1607–1612-yillar hukmronlik qilgan) ning kutubxonasidagi turkiy tilda yozilgan asar bilan bog'liq. “Tuzuki Temuriy”ning so'z boshida keltirilishicha, o'rtaosiyolik Mir Abu Tolib Husayniy al-Ariziy at-Turbatiy Makkai mukarrama va Madinai munavvaraga haj qilgan vaqtida asarni o'qishga muyassar bo'lgan va 1610-yil Ja'far Poshoning topshirig'i bilan uni fors tiliga o'giran. Bizgacha ana shu forsiy nusxa tosh bosmalar, zamonaviy nashrlar va qo'lyozmalar shaklida yetib kelgan.

Husayniy Turbatiy forscha tarjimini 1637-yil Boburiy hukmdor Shoh Jahonga (1628–1657) tortiq qilgan. Shoh Jahon tarjima bilan tanishib, unda ayrim noaniqliklar va kamchiliklar topgan hamda yirik olim, Dekan viloyatining qozikaloni Muhammad Ashraf Buxoriyni (vafoti

1652-yil) huzuriga chaqirtirib, mazkur tarjimani mo‘tabar asarlar, xususan, Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”si va shunga o‘xshash muhim manbalarga solishtirib chiqish va shu yo‘l bilan tarjimadagi xato va kamchiliklarni bartaraf qilishni topshirgan. Muhammad Ashraf Buxoriy ko‘rsatmaga ko‘ra, Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiy nusxasini diqqat bilan tahrir qilgan. Shu zaylda asarning yangi, to‘ldirilgan tahriri vujudga keladi va u “Malfuzoti Temuriy” (“Temurning aytganlari”) va “Voqeoti Temuriy” (“Temurning boshidan kechirganlari”) nomi bilan taniladi. Keyinchalik undan ko‘plab nusxalar ko‘chirilgani ma’lum. Ma’lum bo‘ladiki, Boburiylar saltanatida “Tuzuki Temuriy” asosida ikkita mustaqil asar vujudga kelgan.

“Tuzuki Temuriy” nusxasini dastlab Hindistonda yashagan ingliz zobiti mayor Devi 1779-yilda Angliyaga olib kelgan. Mayor Uayt “Tuzuki Temuriy”ning forsha matnini nashrga tayyorlagan, mayor Devi esa uni inglizchaga o‘giran va ko‘rsatkich, izohlar bilan ta’minlagan. Asar matni va inglizcha tarjimasi 1783-yil Buyuk Britaniyaning Oksford shahrida nashr etilgan. Aynan shu nashr dunyo mamlakatlariga keng tarqalgan va “Tuzuki Temur” yoki “Tuzukoti Temur” nomi bilan shuhrat topgan. Oksford nashri keyinchalik hech bir o‘zgarishsiz, jahonning ko‘plab shaharlarida, masalan, 1785-yil Kalkutta, 1868, 1963 va 1992-yillarda Tehron, 1890-yil Bombeyda chop etilgan.

Uayt va Devi nashr etgan forsha matndan taniqli sharqshunos L. Langlening fransuz tiliga o‘giran tarjimasi 1787-yil Parijda nashr qilindi. 1892-yil L. Langlening fransuzcha nashridan N. P. Ostroumov rahbarligida Toshkent gimnaziyasining bir guruh talabalari asarni rus tiliga

tarjima qildilar. 1968 va 1992-yillarda I. M. Mo‘minov yozgan qisqa so‘z boshi bilan N. P. Ostroumov nashri chop etildi.

“Temur tuzuklari”ning Devi va Uayt nashri asosida chiqarilgan toshbosma va keyingi nashrlaridan biri asosida Alixonto‘ra Sog‘uniy 1967-yil Toshkentda “Tuzuki Temuriy”ni o‘zbek tiliga tarjima qilgan va “Guliston” jurnalida tarjimaning faqat 30 foizi e‘lon etilgan. 1989-yilda Alixonto‘raning o‘sha nashrini “Tuzuki Temur” ning Bombeyda chop etilgan forsha matniga solishtirgan holda o‘zbek sharqshunosi Habibulla Karomatov tomonidan yana bir tarjima amalga oshirildi. U “Sharq yulduzi” jurnalida (Toshkent, 1989, 8-son), so‘ngra alohida kitob holida (1991) G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyotida nashr ettirildi. Ushbu nashrni tayyorlashda Forsiy asliyatdan ancha farqlangani bois Bombey nashri asosida qaytadan o‘zbek tiliga o‘girilgan va Alixonto‘ra Sog‘uniy nomlari hurmat yuzasidan yangi tarjimada birinchi o‘ringa qo‘yilgan. 1991-yil Boku va Olmaotada ham “Temur tuzuklari”ning qozoq va ozarbayjon tillaridagi tarjima kitoblari nashr etildi. 1996-yil asarning yangi tarjimasi qayta o‘zbek tilida chop etildi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiuriqlar:

1. Somoniylar davlati harbiy kuchi qanday ikki asosiy qismdan tashkil topgan edi?
2. “Ariz devoni” va “sohibi shurat” lavozimlarining harbiy boshqaruvdagi o‘rni qanday bo‘lgan?
3. Somoniylar davrida yuqori lavozimga erishgan mashhur g‘ulom sarkardalardan kimlarni bilasiz?
4. Somoniylar davlati harbiy tizimi keyingi G‘aznaviylar yoki Saljuqiylar davlatlariga qanday ta’sir ko‘rsatgan?

5. Alptegin va Sabuktegin misolida gʻulomlardan chiqqan lashkarboshi va siyosatchilarning faoliyatini tahlil qiling.
6. Gʻaznaviylar davlati armiyasi qanday asosiy qismlardan tashkil topgan edi?
7. Saljuqiylar davlatida “Devoni ariz al-jaysh” qanday vazifalarni bajargan?
8. “Ariz” lavozimining asosiy mas’uliyatlari nimalardan iborat boʻlgan?
9. Saljuqiylar qoʻshinida “sipohiylar” va “mutajanniylar” oʻrtasidagi farq nimada edi?
10. Gʻaznaviylar va Saljuqiylar harbiy boshqaruv tizimini taqqoslang (lavozimlar, boshqaruv idoralari, asosiy harbiy qismlar).
11. Sizning fikringizcha, qaysi davlatning harbiy boshqaruv tizimi — Gʻaznaviylarniki yoki Saljuqiylarniki — koʻproq markazlashgan va samarali edi? Fikringizni dalillar bilan asoslang.
12. Qoraxoniylar qoʻshinining asosiy turlari va vazifalari qanday boʻlgan?
13. Qoraxoniylar davridagi “Harbiy devon”ning vazifalari nimalardan iborat boʻlgan?
14. Qoraxoniylar qoʻshinlarida ishlatilgan asosiy hujum va himoya qurollarini sanab bering.
15. Sizningcha, Qoraxoniylar harbiy tizimida qaysi jihatlar ularning uzoq vaqt davomida Movarounnahrda hukmronlik qilishiga sabab boʻlgan? Fikringizni asoslang.
16. “Haros” (yoki “Xaras”) deb atalgan gvardiya qanday maqsadda tuzilgan va uning vazifalari nimalardan iborat edi?

17. Jaloliddin Manguberding mo'g'ullarga qarshi yurishlaridan qaysi biri eng muhim harbiy g'alaba sifatida tarixda qayd etilgan?
18. Jaloliddin Manguberding mo'g'ullarga qarshi harbiy yurishlari va g'alabalari haqida xronologik jadval tuzing.
19. Mo'g'ul jangchilarining asosiy qurollari va himoya vositalarini sanab bering.
20. Mo'g'ul qo'shinida "Qurultoy" yig'ilishining ahamiyati nimada edi?
21. Mo'g'ullar dushmanni mag'lub etish uchun qanday razvedka va psixologik usullardan foydalanganlar?
22. Mo'g'ullarning yengil va og'ir otliq qo'shinlari o'rtasidagi farq nimada edi?
23. "Tulg'ama" taktikasi mohiyatini yozma tarzda izohlab bering.
24. Mo'g'ullarda harbiy intizom va boshqaruv tizimini zamonaviy armiyalardagi tuzilma bilan taqqoslang.
25. Mo'g'ullar razvedka va josuslik faoliyatini qanday amalga oshirganini misollar bilan bayon qiling.
26. Amir Temur qanday tarixiy sharoitda siyosiy faoliyatini boshlagan va uning asosiy maqsadi nimadan iborat edi?
27. Amir Temurning Yevropa tarixidagi roli va Boyazid ustidan qozongan g'alabasining jahon tarixidagi o'rni haqida izoh bering.
28. Temuriylar davrida harbiy san'atda qanday yangiliklar joriy etilgan? Kamida ikkitasini sanang.
29. Amir Temur qo'shinining tarkibi, tashkiloti va boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?
30. Amir Temur tomonidan olib borilgan asosiy harbiy yurishlar qaysilar va ularning natijalari nimalardan iborat edi?

10-MAVZU: RIVOJLANGAN O'RTA ASRLAR DAVRIDA YEVROPA DAVLATLARIDA HARBIY SAN'ATNING RIVOJLANISHI

Reja:

10.1. Feodal otliq qo'shin ustunligi (milodiy 1066–1346-yillar)

10.2. XII–XIII asrlarda piyoda qo'shinlarning ahamiyatsizligi va yollanma askarlik tizimining paydo bo'lishi

10.3. Feodal otliqlar ustunligi va o'rta asr qal'alari mudofaa tizimi

10.4. Feodal otliq qo'shinlar ustunligi davrida harbiy qal'alar va salib yurishlari

10.5. Feodal otliq qo'shinlar ustunligining tugashi va piyoda askarlikning yuksalishi

10.6. Shveytsariyaliklarning harbiy san'atining rivojlanishi va ularning jangovar tizimi

10.7. Angliyada rivojlangan o'rta asrlarda harbiy san'atning rivojlanishi.

10.8. Yuz yillik urush davrida harbiy san'atning rivojlanishi

Tayanch so'zlar: feodal otliqlar, temir zirh, ritsar, nayza, qilich, poliorcetika, intizomsizlik, konstabl, marshal, tartibsiz hujum, piyoda askarlar, feodal otliqlar, poliorcetika, intizomsizlik, yollanma qo'shinlar, skutaj tizimi, qal'a mudofaasi, konsentrik fortifikatsiya, brattice, mustahkam qal'alar, qamal urushlari, talon-toroj reydlari, porox, artilleriya, salib yurishlari, ingliz kamonchilari, shveytsariyalik nayzadorlar, zarba taktikalari, halberd, Shveytsariya piyoda qo'shinlari, tezkor harakatlanish, pika (nayza), yengil qurollangan askarlar, esholon tuzilmasi, kolonna hujumi, harbiy kengash, tipratikan shakli, morgarten

jangi, shveytsariya falangasi, leopoldning xatosi, arbedo jangi, otliq hujumi, landsknechtlar, ispan qilichbozlari, shent-yakob jangi, morat jangi, muhandislik san'ati, artilleriya, castramentatio, mustahkamlangan lager, italiya urushlari, bikokka jangi, marinyano jangi, uzun yoy, ingliz yoychilari, falkirk jangi, ingliz kamonchilari, uzun yoy, bannokbern jangi, pikadorlar, Kresi jangi, puatye jangi, fransuz ritsarlari, Yuz yillik urush, Azenkur jangi, du geklen taktikasi, formini jangi, ingliz kamonchilari, mudofaa taktikasi, fransuz artilleriyasi, shatilon jangi, atirgullar urushi, edvard iv, gussit urushlari, vagon qal'a, usmonli yanicharlari.

10.1. Feodal otliq qo'shin ustunligi (milodiy 1066–1346-yillar)

Anglosaks qirolliklarining piyoda askarlari so'nggi qarshiliklari va XIV asrda kamonchi hamda nayzador piyodalarning kuchayishi orasidagi davr temir zirhli feodal otliqlar hukmronligi davri bo'lib, harbiy san'at tarixida alohida o'rin tutadi. Ushbu davrda strategiya va taktika sohalarida sezilarli taraqqiyot kuzatilmagan; faqatgina qal'alarni qamal qilish san'ati (poliorcetika) biroz rivojlangan edi.

Feodal jamiyat tuzilmasi zodagonlarni jangchi sifatida shakllantirgan bo'lsa-da, bu tizim ularni yuqori harbiy tayyorgarlikka ega askarga aylantirmagan. XII–XIII asr ritsari uchun harbiy mahoratning eng yuqori ko'rsatkichi otni mahkam boshqarish hamda nayza va qilichni mohirona ishlatish hisoblangan. Ular uchun intizom va harbiy taktikani puxta bilishning ahamiyati jasorat kabi muhim omil ekani tushunilmagan. Feodal lashkarlar odatda tartibsiz, intizomsiz va boshqaruvga bo'ysunmaydigan kuchlardan iborat bo'lgan. Ularni yig'ish murakkab, xizmat muddati qisqa bo'lgani sababli, jang tugashi bilan qo'shinlar tarqalib ketgan. Bu turdagi

feodal qo‘shinlar tarixda kamdan-kam uchraydigan darajada “noharbiy” xususiyatlarga ega edi.

Dastlab tashqi bosqinchilardan (Magyarlar, Normanlar, Sarasenlar) himoya qilish maqsadida tashkil topgan feodal tizim vaqt o‘tishi bilan hujumkor urushlar olib borishga mutlaqo mos emasligi ayon bo‘ldi. Qirolga to‘liq bo‘ysunmagan va o‘z tengdoshlari ustidan rahbarlikni tan olmagan yirik feodallarni yagona qo‘mondonlik tizimiga birlashtirish nihoyatda qiyin vazifa edi. Monarxlar bu zaiflikni kamaytirish uchun Konstabl (bosh qo‘mondon) va Marshal (harbiy boshqaruvchi) kabi lavozimlarni joriy etishgan, biroq bu chora harbiy intizomsizlik muammosini hal qila olmagan. Natijada, har bir jangda o‘zbilarmon baronlarning shoshqaloqligi tufayli reja buzilishi, saf tartibining yo‘qolishi yoki jangning erta boshlanishi tez-tez sodir bo‘lgan. Qo‘mondonlik tizimi tajriba emas, ijtimoiy mavqe asosida belgilangani tufayli, oliy martabali zodagonlar o‘zlarini tabiiy ravishda qo‘shin boshlig‘i deb bilganlar. Natijada, harbiy tajriba va taktikani shaxsiy jasorat egallagan. Shu bois XII–XIII asr feodal qo‘shinlari turli davr va mintaqalarda bir xil xatolarga yo‘l qo‘ygan: Manzura jangi Aljubarotta, Nikopol esa Kurtre (Courtrai) janglariga o‘xshash tarzda kechgan.

Dushman ko‘ringan zahoti, G‘arb ritsarlari sabrsizlanib, zudlik bilan hujumga o‘tganlar: qalqonni oldinga surib, nayzani tayyor holatga keltirib, otni qamchilab, to‘liq tezlikda dushman tomon chopganlar. Ko‘pincha ularning hujumi devorga urilib to‘xtagan, xandaqlarga yoki botqoqlarga botgan, yoxud palisada ortida turgan dushman tomonidan yengilgan. Taktik jihatdan ozgina tayyorgarlikka ega bo‘lgan har qanday dushman bunday tartibsiz feodal otliqlarga qarshi g‘alaba qozona olgan. XIII asr

Fransiya qo‘shinining Manzura jangidagi mag‘lubiyati feodal davr harbiy odatlari va tartibsiz hujumlarining eng yorqin namunasidir. Manzura jangi oldidan Sent-Luis qat’iy ravishda jang boshlashni man etgan bo‘lsa-da, Artois grafligi boshchiligidagi fransuz ritsarlari sabrsizlik bilan hujumga o‘tishgan. Mamluklar chekinib, ularni shahar ko‘chalariga kirishga majbur etgan va to‘satdan hujum qilgan. Qisqa vaqt ichida Artois grafi boshchiligidagi butun avangard qo‘shin yo‘q qilingan. Asosiy kuchlar yordamga shoshilishgan, biroq har bir qo‘mondon o‘z yo‘lidan borib, alohida guruhlar holida yetib kelgan. Natijada fransuz qo‘shini maydonga tartibsiz, kichik bo‘linmalarga ajralgan holda yetib kelgan va Mamluklar ularni birma-bir tor-mor qilgan. Bu kichik to‘qnashuvlarning katta mag‘lubiyat bilan yakunlanishi, hatto salib yurishlari ruhidagi Yevropa ritsarlari ham, dushman to‘g‘ri joy va paytda ushlab qolsa, yengilishi mumkinligini ko‘rsatgan.

Feodal qo‘shinlarning saf tortish tizimi deyarli o‘zgarmas edi. Tizimli harakat va intizomning yo‘qligi sababli, kichik bo‘linmalar harakatini uyg‘unlashtirishning imkoni bo‘lmagan. Shu bois otliqlar odatda uchta katta bo‘linmaga — “battle” deb atalgan markaz, o‘ng va chap qanotlarga — ajratilar va dushmanga shu tarzda hujum qilar edi. Zaxira kuch saqlab qolish g‘oyasi juda kam qo‘mondonlarga xos bo‘lib, bu o‘z davri uchun yuksak harbiy tafakkur belgisi sanalgan. Biroq ko‘pchilik feodal lashkarboshilari jangning oldingi safida turishni faxr deb bilgani uchun, orqa chiziqda qolish ularning shaxsiy obro‘sigacha tahdid bo‘lgan. Natijada janglar ko‘pincha tartibsiz, uzoq davom etuvchi aralash to‘qnashuvlarga aylangan (masalan, Brenvill, Bovines yoki Benevento janglari). Oddiy harbiy ehtiyot choralarini — masalan, zaxira kuchni zarur

nuqtaga yo‘naltirish, dushmanni yon tomondan aylanib o‘tish yoki qulay pozitsiyani tanlash — qo‘llagan sarkardalar o‘z davrida “buyuk qo‘mondon” sifatida ko‘rilgan. Masalan, Anjulik Charlz Taglyakotstso jangida yashirin zaxira kuchni dushman orqasiga yuborib, mag‘lub etgani uchun “buyuk sarkarda” deb e‘tirof etilgan.

O‘sha davrda harbiy mahorat deganda strategik fikrlash emas, balki jasorat va shaxsiy qahramonlik tushunilgan. Xronikalarda sarkardalar maqtoov bilan tilga olinsa-da, ularning amaliy harakatlarini tahlil qilganda, bu maqtoovlarning ko‘pi asosli emasligi ayon bo‘ladi. Urushning kichik operatsiyalari yomon tushunilgan bo‘lsa, strategiya — harbiy san‘atning eng yuqori bo‘g‘ini — deyarli yo‘q edi. Dushman hududiga kirgan har bir qo‘shin katta strategik maqsad emas, balki talon-taroj va vayronagarchilik uchun yurish qilardi. Ta‘minot tizimi yo‘qligi sababli, qo‘shinlar qisqa muddatda o‘zlari bosib olgan yerlardagi resurslarni tugatib, yangi o‘lja izlab boshqa tomonga o‘tib ketar edilar. Faqat davrning so‘nggi yillarida (masalan, Angliya qirollarining Uels va Shotlandiya yurishlarida) oziq-ovqat yetishmovchiligi tufayli majburan tizimli ta‘minot choralarini ko‘ra boshlaganlar.

Ko‘plab urushlar katta janglarsiz o‘tgan. Ba‘zan o‘n yilliklar davomida atigi bir nechta kichik to‘qnashuvlar yuz bergan, holbuki, keyingi davr qo‘mondonlari, masalan, Napoleon yoki Fridrix Buyuk, bir yilda o‘nlab janglar olib borgan. Bu holat o‘sha davr qo‘mondonlarida aniq strategik yo‘nalish va samarali razvedka tizimining yo‘qligini ko‘rsatadi. Har ikki tomon ko‘pincha bir-birini kuzatishda muvaffaqiyatsizlikka uchragan, hatto ko‘p hollarda dushman armiyasi bilan tasodifan to‘qnash kelgan.

Janglar ba'zan faqat geografik sabablarga ko'ra — eski Rim yo'li, daryo kechuvlari yoki tor ko'priklar kabi — sodir bo'lgan. Harbiy san'at shu darajada ibtidoiy holatda ediki, hatto ikki qo'mondon bir-biriga rasman chaqiriq yuborib, "falon kuni, falon joyda jang qilamiz" deb kelishib olishgan. Xaritalar yo'qligi va geografik ma'lumotlarning kamligi sababli, armiyalar hatto bir-biri bilan aloqani yo'qotib qo'yishlari mumkin edi.

1252 yilda Vengriya qiroli Bela IV va Bogemiya qiroli Ottokar II o'rtasida jang niyati bo'lgan, ammo March daryosi ularni ajratib turgani uchun to'qnashuv yuzaga kelmagan. Dushman qarshiligida daryodan o'tish o'sha davr qo'mondonlari uchun deyarli imkonsiz strategik vazifa edi. Shuning uchun Ottokar dushmaniga daryodan xavfsiz o'tishga ruxsat berish yoki o'zi uchun shunday imkoniyat so'rashni "odoblilik" deb hisoblagan. Bela bu taklifni qabul qilib, daryodan o'tgan, ammo natijada Cressenbrunn jangida halokatli mag'lubiyatga uchragan. Bu holat feodal davrda taktik "odob qoidolari" ning strategik oqibatlariga qanday ta'sir qilganini yaqqol ko'rsatadi.

10.2. XII–XIII asrlarda piyoda qo'shnlarning ahamiyatsizligi va yollanma askarlik tizimining paydo bo'lishi

XII va XIII asrlarda piyoda askarlar (infantry) harbiy jihatdan deyarli ahamiyatsiz kuch hisoblangan. Ularning asosiy vazifasi jang qilish emas, balki orqa xizmat ishlarini bajarish — lager ishlarini tashkil etish, o'ljalarni tashish yoki qamal (poliorcetika) amaliyotlarida yordam berishdan iborat bo'lgan. Ba'zan piyodalar dushmanni chalg'itish uchun ishlatilgan, ammo bu harakatlar odatda samara bermas, ularning haqiqiy

jangdagi roli deyarli yo‘q edi. Hatto ayrim feodallar otliqlarni tezroq jangga kiritish uchun piyodalarning ustidan bostirib o‘tgan holatlar ham kuzatilgan. Masalan, Bovines jangida (1214) Boulogne grafligi o‘z piyodalarini otliqlarni dushman zarbasidan himoya qilish maqsadida katta doira shaklida joylashtirgan. Ba‘zan maydonda 20 mingdan 100 minggacha qurollanmagan yoki yarim qurollangan dehqon va shaharliklar (shoh tomonidan chaqirilganda majburiy safarbarlik – *arrière-ban* sababli) paydo bo‘lgan, ammo bu katta son real harbiy samaradorlikni bildirmas edi. Piyodalarning harbiy jihatdan samarasizligining asosiy sababi — qurollanishdagi xilma-xillik va intizomning yo‘qligi edi. Faqat ayrim istisnalar — masalan, Shotland pasttekisliklarining uzun nayzali askarlari yoki Frederik II ning sarasen yollanmalari (asosan kamonchilar) — bir xil qurollanishi va taktik uyg‘unligi sababli hurmat qozongan. Oddiy piyodalar esa intizomsiz holda otliq hujumiga duch kelganda, birlikda himoya tuta olmagan va shunchaki bostirib o‘tilgan. Piyodalar ishtirokidagi kam sonli g‘alabalar asosan tasodifiy sharoitlarga bog‘liq bo‘lgan (masalan, “Buyuk Kompaniya” ning Afina gersogini botqoqlikka kirishga majbur qilishi yoki Kurtre jangida (1302) flandriyaliklarning g‘alabasi fransuz otliqlari o‘zini tutolmay kanalga bostirib kirib, bir-birini bosib ketgani bilan izohlanadi).

Feodal qo‘shinlarning tartibsizligini kamaytirish uchun hukmdorlar turli yo‘llarni sinab ko‘rishgan. Masalan, Fridrix Barbarossa (Frederick I) o‘z qo‘shinida “lager qonunlari” (Camp Laws) ni joriy etmoqchi bo‘lgan, ammo bu ham samara bermagan. 1158 yilda Egbart fon Buten ismli avstriyalik zodagon o‘z joyini tark etib, mustaqil hujum boshlagani va halok bo‘lgani — o‘sha davr ruhiyatiga to‘la mos bo‘lgan: o‘z

boshimchalik, buyruqni e'tiborsiz qoldirish va individual qahramonlik ruhi umumiy intizomdan ustun qo'yilgan. Barbarossa kabi kuchli imperator ham to'liq bo'ysunuvga erisha olmagan bo'lsa, zaifroq hukmdorlar uchun bu mutlaqo imkonsiz edi.

Shu sababdan monarxlar feodal otliqlar o'rniga yollanma qo'shinlar (mercenaries) ni keng qo'llay boshladilar. Garchi bu askarlar axloqan quyi darajada bo'lib, Yevropada eng yomon obro'ga ega bo'lsalar-da, ular intizomli va ishonchli edilar: to maosh to'lanib turgan ekan, ular jangni tashlab ketmasdilar. Urushlar uzoq muddatli va uzoq hududlarda olib boriladigan bo'lgach, feodal qo'shinlarga tayanish mumkin emas edi. Shu sababli hukmdorlar ulkan xarajat talab qiladigan yollanma qo'shinlarni moliyalashtirish yo'llarini izlashga majbur bo'ldilar. Bu boradagi mashhur islohotlardan biri Angliya qiroli Genrix II tomonidan joriy etilgan "skutaj" (scutage) tizimi bo'ldi. Unga ko'ra, har bir ritsar shaxsan xizmat qilish o'rniga, har bir yer uchastkasi (*knight's fee*) uchun to'lov to'lar edi. Qirol bu mablag'lar hisobiga yollanma otliqlarni safarbar etib, ularni harbiy jihatdan feodal lashkarlardan ancha ishonchli kuchga aylantirdi.

Yollanma askarlar nafaqat urushlarda zarur kuch bo'lgan, balki despotik hukmdorlar uchun siyosiy jihatdan ham foydali edi. Ular o'z xalqiga emas, faqat to'lov bergan hukmdorga sadoqat bilan xizmat qilgan, shu yo'l bilan qirollar feodal zodagonlarni jilovlash, hatto ularni bostirish imkoniga ega bo'ldilar. O'rta asr Yevropasining "mutlaq hukmdorlari" ham o'z hokimiyatini xorijiy yollanma qo'shinlar yordamida mustahkamladi (masalan, Angliya qiroli Ioann (*King John*) "Routiers" va "Brabansonlar" kabi yollanma otliqlarni yig'gan). XIII asr yollanma askari — feodal otliqning takomillashgan shakli bo'lib, u hali ham og'ir

qurollangan otliq bo‘lib, eski jang uslublariga tayangan. Shuning uchun yollanma qo‘shinlarning paydo bo‘lishi harbiy tizimda sifat jihatdan tub burilish keltirmagan bo‘lsa-da, urushlarni ko‘proq intizomli, uzoq muddatli va markazlashgan holda olib borish imkonini berdi.

10.3. Feodal otliqlar ustunligi va o‘rta asr qal’alari mudofaa tizimi

Yollanma qo‘shinlar (mercenary troops) tarixining so‘nggi bosqichi, uzoq davom etgan urushlardan so‘ng jangovar tajriba orttirgan askar guruhlar tarqab ketmasdan, yagona harbiy tuzilma sifatida saqlanib qolib, o‘z xizmatini sotib olishga tayyor bo‘lgan davlatlarni izlab Yevropa bo‘ylab harakat qila boshlagan davrda kuzatiladi. Bunday jarayon, ya’ni “Buyuk kompaniya” (Great Company) va italyan kondotyerlari (Condottieri) davri, asosan XIV asrga to‘g‘ri keladi va XIII asr tarixidan keyingi bosqich sifatida o‘rganiladi.

Bu davrning butun harbiy tarixida eng diqqatga sazovor jihat — bu mustahkamlangan joylar (fortified places) va qal’alarning harbiy tizimdagi o‘ta muhim o‘rnidir. Agar o‘sha davrda ochiq maydondagi janglar nisbatan kam uchrasa, qamal (siege) urushlari esa son jihatdan juda ko‘p va uzoq davom etgan. Qal’a feodal tuzumning ajralmas qismi bo‘lib, u feodal otliq (mailed knight) kabi ijtimoiy-siyosiy tizimning ramziga aylangan edi.

Har bir zodagon o‘zini va otini zirhlar bilan himoyalagani kabi, o‘z yashash joyini ham tobora murakkab mudofaa tizimlari bilan o‘rab olgan. XI asrga oid oddiy Norman qal’asi — katta markaziy minoraga (keep) ega to‘rtburchak shaklidagi soddaligi bilan ajralib turgan bo‘lsa, keyingi asrlarda bu tuzilma konsentrik (ko‘p qatlamli) fortifikatsiya tizimlari ko‘rinishida rivojlanib bordi. Buning yorqin misollari sifatida Karfili

(Caerphilly) va Karnarvon (Carnarvon) qal'alari ko'rsatiladi. Shu tariqa, o'rta asrlarda shahar devorlari ham qal'a darajasidagi mustahkamlikka ega bo'lib bordi va har bir mamlakat hududi turli o'lchamdagi qal'a va istehkomlar bilan to'lib ketdi.

O'sha davr harbiy mahoratining eng yorqin ifodasi qal'alar uchun joy tanlashdagi strategik yondashuvda ko'rinadi. Ba'zan bitta mustahkam qal'a butun bir viloyatni himoya qilish uchun asosiy kalit vazifasini bajargan. Masalan, qirol Richard Ining harbiy farosati aynan Shato Gaiyard (Château Gaillard) qal'asi uchun joy tanlashdagi to'g'ri qarorida namoyon bo'ladi. Mazkur qal'a Sharqiy Normandiyaning butun mudofaasini ta'minlashga qodir bo'lgan.

O'rta asr qal'alarining kuchi ularning nihoyatda mustahkam va qalin devorlarida edi. Ba'zan bu devorlar 15–30 fut (4,5–9 metr) qalinlikda bo'lgan. O'sha davrning nisbatan zaif qamal qurollari — katapult, trebuchet, perriere kabi moslamalar — bunday devorlarga deyarli zarar yetkaza olmagan. Qalin devorli, yog'ochdan yasalgan qismlari yo'q, pastki qismida kirish teshiklari bo'lmagan Norman minorasi (keep) uzoq vaqt davomida passiv qarshilik ko'rsatishga qodir edi. Hatto kam sonli garnizon ham oziq-ovqat zaxirasi tugamaguncha uzoq muddat qarshilik ko'rsata olgan.

Qal'ani egallashda eng samarali usullardan biri mina qazish (mining) bo'lgan. Ammo agar qal'a chuqur xandaq bilan o'ralgan yoki bevosita qoyada qurilgan bo'lsa, bu usul samara bermagan. Shu sababli hujumchilarga "cat" (penthouse) deb ataluvchi himoya qoplamasi ostida devorlarning pastki qismini buzish usuli qolgan. Biroq bu ish nihoyatda og'ir, sekin va inson talofatlari ko'p bo'lgan. Shu sababli tajribali

qo‘mondonlar ko‘pincha qal’ani bevosita hujum bilan emas, ochlik orqali taslim qilish (blockade) yo‘lini tanlaganlar.

Bunday tajribalar qal’a mudofaasi tizimida yangi yangiliklarni keltirib chiqardi. Ayrim hollarda xandaqlar yog‘och panjaralar bilan mustahkamlangan, ba’zida esa tashqi devorlardan tashqarida kichik qo‘shimcha istehkomlar (forts) qurilgan. Eng samarali yangiliklar esa "brattice" (breteche) va "flanking towers" (yon tomondan o‘t ochish imkonini beruvchi minoralar) bo‘ldi.

Brattice — bu devor tepasiga o‘rnatilgan yog‘och balkon bo‘lib, uning polida teshiklar mavjud edi. Bu teshiklar orqali qal’a himoyachilari devor tagiga yaqinlashgan dushmanga yuqoridan o‘q yoki tosh yog‘dirish imkoniga ega bo‘lgan. Ammo yog‘ochdan tayyorlanganligi sababli brattice oson yonuvchi edi. Shu bois keyinchalik u machicolation — ya’ni toshdan ishlangan doimiy galereyalar bilan almashtirildi.

Ikkinchi muhim yangilik — flanking towers tizimi edi. Bunday minoralar devorning o‘rtasidan biroz chiqib turar, natijada devor bo‘ylab harakat qilayotgan dushmanga yon tomondan o‘t ochish imkonini bergan. Agar dushman devorning bir qismini egallagan bo‘lsa, ikkala minoradagi temir eshiklar yopilib, ularning o‘zaro aloqasi uzilgan. Shunday qilib, dushman izolyatsiya holatiga tushgan va har bir minora alohida himoya markaziga aylangan.

Bu yangiliklar natijasida qal’a mudofaasi yanada kuchayib, hujumchilarning imkoniyatlari keskin kamaydi. Endi qal’ani egallashning yagona real usuli — uzoq muddatli qamal va ochlik orqali taslim qilish edi. Hujumchi armiyalar odatda qal’a atrofiga tsirkumvallatsiya

(circumvallation) chizig'ini tortib, chuqur o'r teshiklari (intrenched camps) qurishar, va shu joyda dushman taslim bo'lishini kutishardi.

Bu jarayonda qamal qiluvchilar o'z pozitsiyasini mustahkamlab, himoya ustunligini o'z foydasiga ishlata olishgan. Suv manbaini uzish, qal'a ichki qismlarini yoqish yoki tunda yashirincha devorlarga chiqish (nocturnal escalade) kabi harakatlar esa deyarli samarasiz bo'lgan.

10.4. Feodal otliq qo'shinlar ustunligi davrida harbiy qal'alar va salib yurishlari

G'arbiy Yevropa hududlaridagi ko'plab mustahkamlangan qal'alar va devorlar bilan o'ralgan shaharlarning mavjudligi o'sha davr harbiy yurishlarining samarasiz ko'rinishiga sabab bo'lgan. Chunki har bir viloyat uch-to'rt mustahkam qal'a va shahar bilan himoyalangan bo'lib, ularning har birini zabt etish uchun bir necha oy davom etadigan qamallar talab etilgan. Shu sababdan yurishlar tezkor bosib olishdan ko'ra, ikki xil ko'rinishga ega bo'lgan: faqat talon-toraj maqsadida o'tkazilgan qisqa muddatli reydlar yoki birgina qal'ani uzoq muddatli qamal qilishga yo'naltirilgan kampaniyalar. Uch asr mobaynida hujumchi tomon foydasiga hech qanday texnik afzallik mavjud emas edi. Faqatgina porox (otashli qurol) ixtiro qilinishi bilan hujum tarafga ma'lum darajada ustunlik berildi.

Biroq dastlabki yillarda to'plar amaliy jihatdan uncha ahamiyatli bo'lmagan. Faqat Sulton Mehmed II tomonidan 1453-yilda Konstantinopolning zabt etilishi Yevropa miqyosidagi ilk voqea bo'lib, unda artilleriyaning hal qiluvchi o'rni namoyon bo'ldi. Shundan so'ng, harbiy san'atda yangi shakllangan jangovar samaradorlik turlari feodal

otliq qo'shinlar ustunligining yakunlanishiga olib keldi. Ammo bu jarayonni tushunishdan oldin, o'sha davrning o'ziga xos harbiy hodisasi — Salib yurishlarini qisqacha tahlil qilib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Salib yurishlarining o'ziga xos va noodatiy tabiati bois, ulardan ko'proq natijalar kutilgan edi. Ammo amalda bu yurishlar Yevropa harbiy san'atiga sezilarli yangiliklar olib kira olmadi. Dorylayum jangida g'arbiy ritsarlar o'zlarining qat'iyligi va jasorati tufayli taktik mag'lubiyatdan qutulib qoldilar. Antioxiya jangida esa ular Sharq otliqlari ustidan g'alaba qozonib, ilgari Vizantiya qo'shinlariga xos ustunlikni namoyon etdilar. Ammo oradan ko'p o'tmay, turklar va sarasenlar (musulmon qo'shinlari) Yevropa otliqlari taktik uslublarini o'rganib, ularning zaif tomonlarini angladilar. Ular endilikda katta miqdordagi yengil otliqlarni tuzib, tez harakatlanish, konvoylarni yo'qotish, alohida bo'linmalarga hujum qilish orqali ustunlikka erishdilar. Shu sababli XII asr salibchilari istagan ochiq maydon janglari juda kam hollarda sodir bo'lgan.

Musulmon qo'mondonlari jangga faqat o'zlariga qulay sharoitda kirishgan, aks holda undan butunlay bosh tortganlar. Natijada G'arbda ham, Sharqda ham urushlarning asosiy shakli qamallarga aylangan. Hatto yuz minglab askarlardan iborat qo'shinlar Akkra kabi ikkinchi darajali qal'alar devorlari oldida to'xtab qolib, ularni harbiy yo'l bilan egallay olmagach, uzoq muddatli ocharchilik orqali taslim qilish strategiyasiga murojaat etganlar. Shu bilan birga, mudofaaga ustunlik beruvchi bu holat Quddus qirolligining uzoq yashashiga imkon yaratdi. U amalda Aleksandretta, Akkra va Yaffagacha cho'zilgan, Levant sohilidagi mustahkam qal'alar zanjiri sifatida mavjud bo'lib turgan. Agar salib yurishlari Yevropa harbiy tizimiga kiritgan yangiliklarni sanab o'tsak,

ularning ahamiyati uncha katta emas. “Yunon olovi” (*Greek fire*) tarkibi aniqlangan bo‘lsa-da, G‘arbda keng qo‘llanilmagan.

Turk va mamluk otliqlaridan nusxa olingan otliq kamonchilar ham muvaffaqiyatli bo‘lmagan. Egri qilich, “moris nayzasi”, otliq bolta va tayoq-qurollar kabi ayrim qurollarning qabul qilinishi esa umumiy harbiy natijani o‘zgartira olmadi. Umuman olganda, Salib yurishlarining harbiy natijalari g‘oyat kam bo‘ldi. Ularning saboqlari Yevropada deyarli inobatga olinmadi. Natijada, oradan yuz ellik yil o‘tib, G‘arb qo‘shinlari yana bir bor Sharq armiyasi bilan to‘qnashganida, Nikopol jangida xuddi Mansura jangidagi kabi xatolarga yo‘l qo‘yishdi.

10.5. Feodal otliq qo‘shinlar ustunligining tugashi va piyoda askarlikning yuksalishi

XIV asrda ming yil davom etgan pasayish va e‘tiborsizlikdan so‘ng, piyoda qo‘shinlar nihoyat o‘zining munosib harbiy ahamiyatini qayta tikladi. Aynan shu davrda Yevropada ikki xalq — inglizlar va shveytsariyaliklar — o‘zlarining piyoda qo‘shinlarining samaradorligi bilan siyosiy maydonda ustunlik qila boshladi. Ularning jangovar uslublari milliy xarakteri va geografik joylashuviga qarab farq qilgan bo‘lsa-da, ular bir maqsadda — feodal ritsarlik hukmronligini tugatish yo‘lida birlashgan kuchlar edi. Asrlar davomida Yevropaning oddiy aholisiga tizzasini qo‘ygan ritsar endi urush san’atida o‘zidan ustun ustozlarni — ingliz kamonchilarini va shveytsariyalik nayzadorlarni — tan olishga majbur bo‘ldi. Ingliz erkin dehqonlari hamda Alp tog‘larining erkin chorvadorlari endi jang maydonida yangi g‘alabalar davrini boshlab berishdi.

Urush o‘zining eng sodda shaklida tahlil qilinganda, dushmanni yengishning ikki asosiy yo‘li mavjud: zarba (*shock*) va otish (*missile*) usullari.

1. *Zarba (Shock)*: G‘alaba qo‘shinlarning bevosita to‘qnashuvi, ya’ni qo‘lbola jangdagi ustunlik orqali qo‘lga kiritiladi. Bu ustunlik son jihatdan ko‘pligi, og‘ir qurollanishi yoki jangda mahorat bilan harakatlanish orqali ta’minlanadi.
2. *Otish (Missile)*: G‘alaba uzoq masofadan uzluksiz va aniq o‘q yomg‘iri orqali qo‘lga kiritiladi, shunda dushman jangga kirishmasdan oldin yengiladi yoki chekinishga majbur bo‘ladi.

Bu ikkala usul turlicha taktik variantlarga ega bo‘lib, tarix davomida ular bir-birini navbatma-navbat siqib chiqargan. Ilk o‘rta asrlarda zarba (*shock*) taktikasi mutlaq ustunlikka ega bo‘lgan bo‘lsa, zamonaviy davrda otish (*missile*) tizimi uning o‘rnini egalladi.

Ingliz kamonchisi va shveytsariyalik nayzador (*pikeman*) ana shu ikki asosiy harbiy samaradorlik usullarining eng sodda shaklini ifodaladi:

- Ingliz kamonchisi o‘zining tezkor va aniq o‘q otish mahorati bilan dushmanni yengdi.
- Shveytsariyalik nayzador esa ixcham va tartibli saf bilan, nayzalar devoriday mustahkam tizmada dushmanga bevosita bosim orqali ustunlik qildi.

Bu ikki usul ham ilgari Yevropada hukmron bo‘lgan zirhli otliqlarni (feodal ritsarlarni) yengishda samarali bo‘lib chiqdi. Natijada, o‘rta asr harbiy tizimi tubdan o‘zgardi: ilgari yagona ustun taktika — otliqlarning zarbali hujumi o‘rnini piyoda va otliq kuchlar o‘rtasidagi kombinatsion jang usullari egalladi. Keyinchalik bu jarayonni otashli qurollar (*firearms*)

ning paydo bo'lishi yanada murakkablashtirdi. Faqat so'nggi davrlarda harbiy nazariya shuni angladiki, piyoda qo'shnlarning zarbali hujumi yoki otliq qo'shnlarning hujumiy zarbasi zamonaviy o'qotar qurollar rivoji fonida o'z ahamiyatini butunlay yo'qotgan.

10.6. Shveytsariyaliklarning harbiy san'atining rivojlanishi va ularning jangovar tizimi

XIV–XV asrlardagi shveytsariyaliklar ko'pincha Rim respublikasining dastlabki davridagi rimliklar bilan taqqoslanadi. Ikkala xalqda ham chuqur vatanparvarlik bilan birga axloqiy hissiyotning zaifligi va tor doiradagi dunyoqarash mavjud edi, shu bois ularni "buyuk" xalq sifatida baholash mushkul. Ularning qat'iy jasorati va fidokorlik ruhidagi sadoqati ko'pincha ayovsiz shafqatsizlik va boshqalarning huquqlariga beparvo munosabat bilan uyg'unlashgan edi. Mustaqillik uchun olib borilgan urushlar natijasida ularda paydo bo'lgan g'urur keyinchalik bosqinchilik va talonchilik urushlariga sabab bo'ldi. Qo'shni xalqlar bilan munosabatlarda ular mag'rurlik, tez ranjish va provokatsiyaga beriluvchanlik bilan ajralib turardi. Dushmanlarga nisbatan esa ular rejalashtirilgan va sovuqqon shafqatsizlik bilan harakat qilishgan. Dastlab vatanni himoya qilayotgan askarning "asirginani bermaslik" qarori tushunarli bo'lishi mumkin, biroq bu xatti-harakat bosqinchilik urushlarida davom etganida u vahshiylik darajasiga yetgan. Eng yomon holat esa, bu xulq yollanma askarlar orasida, ya'ni o'z milliy manfaatiga aloqasi bo'lmagan janglarda davom etganida kuzatilgan. Natijada, XVI asr janglarida shveytsariyalik yollanma askarlarning qonxo'rliги rimliklarning

shafqatsizligidan ham ortiq, axloqiy jihatdan yanada og'irroq deb baholangan.

Rim va Shveytsariya xalqlarining tarixlari o'rtasida eng yaqqol o'xshashlik ularning harbiy muvaffaqiyatlariga sabab bo'lgan omillarda ko'rinadi. Har ikkisi ham puxta harbiy tashkilot va mukammal milliy taktik tizim — uzoq muddatli g'alabalar sari ishonchli kafolat ekanini isbotlaydi. Bunday tizimga ega bo'lgan kuchli davlat buyuk sarkardalar ketma-ketligiga muhtoj emas. O'rtacha qobiliyatli rahbarlar ham bunday mexanizmni samarali boshqarib, uni deyarli avtomatik tarzda g'alabaga yo'naltira olganlar. Qadimgi Rimning saylangan konsullari yoki Shveytsariya Konfederatsiyasining tayinlangan "kapitanlari" o'z qo'shinlarini g'alabaga olib chiqishlari — ularning shaxsiy iste'dodi emas, balki ilgari shakllangan harbiy tizimning barqarorligi samarasidir. Rim legionining moslashuvchanligi va barqarorligi, xuddi shuningdek shveytsariyaliklar jang tizimidagi tezkor harakat va kuchli zarba berish qobiliyati sarkardaning favqulodda iste'dodiga ehtiyoj sezmagan holda ham g'alabani ta'minlay olgan.

Shveytsariyaliklar tomonidan qo'llanilgan jang tartibi o'zining ilk namunasi sifatida Makedoniya falangasi tizimiga borib taqaladi. Ular har doim nihoyatda zich, chuqur saflarda jangga kirishganlar. Ularning eng asosiy quroli — nayza (*pika*) bo'lib, kul (yashil oq yog'och) dan yasalgan, 18 fut (taxminan 5,5 metr) uzunlikdagi nayzaning uchiga po'latdan bir futlik tig' o'rnatilgan edi. Askar uni ikkala qo'l bilan, yelkasi darajasida ushlab, nayza uchini biroz pastga egib, hujum paytida dushmanga pastdan yuqoriga sanchuvchi zarba berardi. Oldingi qatorda faqat bitta safning emas, balki ikkinchi, uchinchi va hatto to'rtinchi safning nayza uchi ham

oldinga yoʻnaltirilgan boʻlib, bu teshib boʻlmas poʻlat devor manzarasini hosil qilgan. Ichki qatordagi askarlar esa nayzalarini tik holda ushlab turar, oldingi safdagi jangchilar yiqilsa, ularning oʻrnini egallashardi. Ularning nayzalari askarlar boshidan 12 fut balandlikda koʻtarilib turar, bu esa butun safga yurib kelayotgan oʻrmon manzarasini bergan. Ularning ustida esa shaharlar, tumanlar va kasb uyushmalari (gildiyalar) ramzlari, hamda eng yuqorida "Qadimiy Germaniya Ligasi"ning oq xochli qizil bayrogʻi baland koʻtarilgan boʻlardi.

Nayza ularning eng mashhur quroli boʻlsa-da, *halberd* (ikki tomonlama jangvor qurol) ham shveytsariyaliklar orasida uzoq vaqt sevimli qurol boʻlib qolgan. Halberdning uzunligi 8 fut (*taxminan 2,4 metr*) boʻlib, u ogʻir metall boshi bilan yakunlanar, old tomoni bolta tigʻi, orqa tomoni esa qattiq ilgak (*hook*) bilan tugallangan. U eng dahshatli, lekin eng ogʻir qurollardan biri edi. Alp togʻlarining kuchli yelkali chorvadorlari bu qurol bilan dubulgʻa, qalqon va zirhlarni qogʻozday yorib tashlashgan. Bu qurolning zarbasi shu darajada halokatli ediki, uni bir marta tatib koʻrgan dushman ikkinchi zarbani kutmasdan halok boʻlgan.

Aynan halberd Sempach jangida Avstriya gersogi Leopoldni oʻldirgan, Nancy jangida esa Burgundiya gersogi Karlni yuzidan chakkasigacha boʻlgan bitta kesish bilan yiqitgan. Halberdchilar Shveytsariya safida markaziy qismda, yaʼni asosiy bayroq atrofida joylashtirilgan. Agar dushman oldingi safdagi nayzadorlarning hujumini toʻxtata olsa, aynan shu halberdchilar safning oldiga oʻtib, dushman bilan yaqin jang (*hand-to-hand combat*) ga kirishgan. Ular bilan birga ikki qoʻl qilichlari ("*two-handed swords*"), yulduzsimon bolta ("*Morning-star*") va Lyusern bolgʻalari ("*Lucerne hammers*") bilan qurollangan jangchilar ham

hujumga qo'shilgan. Bu hujum shunchalik kuchli va yovvoyi bo'lardiki, hech bir dushman safi — na piyoda, na otliq qo'shin — unga bardosh bera olmagan. Shveytsariyaliklar dushman safiga bostirib kirganlarida, otlarning oyoqlarini chopishgan, zirh va tanani bir zarb bilan yorib o'tishgan. Natijada, janglar ko'pincha shveytsariyaliklarning bu so'nggi halokatli zarbasi bilan yakunlangan.

XIV–XV asrlardagi shveytsariyaliklarning harbiy amaliyotida, Bellinzon yaqinida (1422) kechgan halokatli jangda, oldingi safda halberdachilar sonining ko'pligi sababli ular milanlik jandarmalar tomonidan tor-mor etildi. Bu voqeadan so'ng halabarda o'z uzunligi jihatidan nayzaga nisbatan ancha kam samarali qurol ekanligi ma'lum bo'ldi. Natijada, halabarda jangning dastlabki bosqichlaridan chetlashtirilib, faqat keyingi yaqin janglarda (*melee*) ishlatila boshlandi.

Shveytsariyaliklarning tezkorligi va taktikasi. Shveysariya piyoda qo'shinining mustahkamligi bilan bir qatorda eng qo'rqinchli jihatlaridan biri — ularning tezkor harakatlanish qobiliyati edi. Makkyavellining yozishicha, "Hech bir qo'shin yurish yoki jangga saf tortishda shular kabi chaqqon bo'lmagan". Buning sababi, ularning ortiqcha zirh-yarog' bilan og'irlanmaganligida edi. Harbiy shon-shuhratni hayotining ma'nosi deb bilgan xalq urushga chaqiriq eshitalishi bilan zudlik bilan qurolga yopishardi. Chekka hududlardan kelgan otryadlar yig'in joyiga vaqtida yetib kelish uchun tunu kun yurish qilar edilar. Har bir kishi o'z qarindoshlari va qo'shnilar bilan, o'z vodiysi yoki shahrining bayrog'i ostida saf tortgani uchun tashkiliy masalalarda ortiqcha vaqt sarflashga hojat yo'q edi. Natijada, kutilmagan hujum qilgan har qanday bosqinchi uch-to'rt kun ichida o'z qarshisida yigirma mingdan ortiq jangchidan

iborat shveysar qo‘shinini ko‘rishi mumkin edi. XIV–XV asrlarda sekin harakatlanuvchi armiyalar bunday raqib bilan manevr yuritishga ulgurmas edi. Jang safini o‘zgartirishga urinish — Karl Jasur Granson jangida buni og‘ir saboq bilan tushunganidek — falokatga olib kelardi.

Shveysariyaliklar har doim jangni boshlashni o‘z qo‘llariga olishni qoidaga aylantirganlar, tashabbusni dushmanga bermas edilar. Jang kuni ertalab har bir kolonnaning tarkibi aniqlanar, askarlar jang maydoniga allaqachon saf tortilgan holda yo‘l olardilar. Bu safni yoyish uchun hech qanday to‘xtashni talab qilmas edi. Har bir falanga dushman sari tartibli, lekin tez yurish bilan yaqinlashar, bu masofani aql bovar qilmas tezlikda bosib o‘tar edi. Ularning jimgina, mukammal tartibdagi oldinga siljishi haybatli manzarani hosil qilardi. To‘satdan yagona urush nidosi yangrar va falanga dushman safiga o‘zini otar edi. Ularning hujumi shunchalik shiddatli bo‘lardiki, tepalik ortidan nayzalar va halabardalardan iborat "o‘rmon" go‘yo dumalab kelayotgandek ko‘rinardi. Bir lahza o‘tmasdan bu "harakatlanayotgan o‘rmon" oldinga siljib, dushman ustiga yopirilardi — raqib o‘z holatini to‘liq anglab olishga ham ulgurmas edi, u allaqachon nayza uchlari va orqadagi saflarning bosimi ostida qolardi.

Bu tezkor harakatlanish qobiliyati, Makkyavellining ta’kidlashicha, shveysarlarning og‘ir zirh kiyishdan tiyilishlari bilan bog‘liq edi. Dastlab bu ularning kambag‘alligi bilan izohlangan bo‘lsa, keyinchalik og‘ir zirh ularning milliy jang taktikalariga xalal berishini anglaganlari uchun bu odat mustahkamlandi. Shu bois pikachilar va halabardachilarning odatiy jihozlari yengil bo‘lgan — po‘lat dubulg‘a va ko‘krak qalqonidan iborat. Hatto bular ham hammada mavjud emas edi: ko‘plar o‘zini faqat qurol bilan himoya qilib, jun shlyapa va charm jilet kiyish bilan kifoyalanar edi.

Qo'mondonlargina to'liq zirh kiyishga majbur edilar, shuning uchun ular yurishda ot minib harakatlanar, jang maydoniga yetgach esa otlardan tushib, askarlarini piyoda boshqarar edilar.

Yengil qurollangan askarlarning roli. Shveysarlarning kuchi pikachilar va halabardachilarga tayangan bo'lsa-da, yengil qurollangan qo'shinlar ham e'tiborsiz qoldirilmagan. Zarurat bo'lganda ular armiyaning to'rtidan bir qismini tashkil etgan. Dastlab ular arbalet (*cho'zma kamon*) bilan qurollangan bo'lsalar, Burgundiya urushi arafasida ular orasida o'sha davrning ilk o'qotar qurollari keng tarqaldi. Bu yengil askarlarning vazifasi asosiy kuchdan oldin yurish, dushman artilleriyasi va yengil qo'shinlarining e'tiborini o'zlariga jalb etish, shu orqali asosiy kolonnalarning dushmanga iloji boricha yaqinlashishiga yordam berish edi. Shunday qilib, shveysar qo'shinlari XV asrdayoq razvedka va skirmish taktikasining asl mohiyatini anglab yetgan edilar.

Markazlashuv va sarkardasiz g'alaba. Dastlaboq ayonki, shveysar konfederativ armiyasining kuchi, avvalo, uning tarkibiy tuzilishining soddaligida edi. Bosh qo'mondonlar boshqa mamlakatlar generallari duch kelganidek, qo'shin turli qismlarining o'zaro bog'liqligi va bo'ysunuvini muvofiqlashtirish bilan bog'liq murakkab muammolar bilan shug'ullanishlariga to'g'ri kelmas edi, chunki otliq qo'shin ham, artilleriya ham deyarli mavjud emas edi. Shveysar armiyasi — hatto shoshilinch to'plangan taqdirda ham — har jihatdan bir xil, yaxlit va intizomli bo'lgan. Unda ishonchsiz yoki sinovdan o'tmagan askarlar bo'lmagan. Bu xalq urushni hayotining ajralmas qismi deb bilganligi bois, erkaklarning katta qismi ilgari ham bir necha janglarda qatnashgan bo'lardi. Kantonlar

oʻrtasidagi mahalliy raqobat faqatgina jasoratda oʻzaro musobaqaga turtki boʻlgan.

Shveysar armiyasining tabiati va tuzilishi buyuk sarkardalarning yetishib chiqishi uchun qulay sharoit yaratmagan. Ularning askarlari gʻalabani oʻzlarining va safdoshlarining jangovar kuchiga boʻlgan ishonchda koʻrgan, lekin sarkardaning harbiy mahoratiga unchalik tayanmagan. Agar boshliq mohir boʻlsa — gʻalaba rejasini muvaffaqiyat bilan amalga oshirar, boʻlmasa — askarlar uning xatolarini oʻz jasoratlari bilan toʻgʻrilashga kirishar edilar.

Shveysariya armiyasining boshqaruvidagi muhim omil — bir kanton askarlarini boshqa kanton fuqarosiga boʻysundirishga qarshi kuchli milliy anʼana edi. Bu qarash shu qadar kuchli ediki, Shveysariya tarixining eng yorqin davrida bitta oliy qoʻmondon tayinlash istisno holga aylangan. Sempax, Syurix urushi, Burgundiya bilan boʻlgan buyuk janglar yoki imperator Maksimilian Avstriyaga qarshi olib borilgan Shvabiya yurishlarida hech bir yagona bosh qoʻmondon boʻlmagan.

Harbiy kengash va strategik zaiflik. Harbiy ishlarning boshqaruvi "harbiy kengash" qoʻlida edi. Ammo bu kengash, mashhur "kengashlar hech qachon urushmaydi" degan maqolga zid tarzda, har doim jang qilishga tayyor edi. Kengash har bir kanton qoʻshinining "kapitanlari"dan iborat boʻlgan va masalalar oddiy ovoz berish orqali hal etilgan. Jangdan oldin bu kengash old qoʻshin, markaz, orqa qoʻshin va yengil qoʻshinlar uchun alohida rahbarlar tayinlagan, biroq ularning vakolati vaqtinchalik, faqat shu jang holatiga tegishli boʻlgan.

Bunday hokimiyatning parchalanganligi Shveysariya harbiy amaliyotida strategik birlik va izchillikning yoʻqligini oson tushuntiradi.

Ko'plab qarama-qarshi takliflar asosida qabul qilingan qaror, odatda, ularning ijobiy tomonlarini emas, balki kamchiliklarini birlashtirgan. Shu bilan birga, o'sha davrda birorta shveysar zobiti murakkab strategik reja tuzish qobiliyatiga ega bo'lgan deb aytish qiyin. "Kapitan"lar avvalgi janglarda jasorat ko'rsatgan, ammo tajribadan tashqari jihatdan o'z askarlaridan deyarli farq qilmagan jangchilardan iborat edi.

Mukammal kolonna taktikasi. Biroq taktika masalasida holat boshqacha edi. Shveysarlar o'z hujum taktikalarini hudud sharoiti va dushman qo'shinining qurollanish darajasiga moslashtirishni amaliy tajriba maktabida o'rganganlar. Ular o'zlarining kolonna shaklidagi hujum tizimini mukammal darajaga yetkazganlar, va XV asr davomida bu tizim takror-takror samarali natija bergan. O'rta asr otliqlari va piyoda askarlariga qarshi bu usul tengsiz edi; faqat yangi davr harbiy texnologiyalari paydo bo'lgach, u asta-sekin eskirgan.

Shveysarlarning odatiy jang tartibi, armiyaning kichik yoki katta bo'lishidan qat'i nazar, uchta bo'linmadan iborat "eshelon" shaklidagi yurish edi.

1. *Birinchi korpus (vorhut — oldingi qo'shin):* Yurish davomida avangard bo'lib, dushman safidagi muayyan nuqtaga hujum qilardi.
2. *Ikkinchi korpus (gewaltshaufen):* Birinchi bilan yonma-yon emas, balki bir oz orqada va o'ng yoki chap tomonda harakatlanar edi.
3. *Uchinchi korpus (nachhut):* Yanada orqada yurib, birinchi hujum natijasini kuzatib turar va zarurat tug'ilganda zaxira sifatida jangga kirardi.

Bunday tuzilma har bir kolonna ortida chekinish uchun ochiq yo'l qoldirardi, bu esa tartibsizlikni oldini olgan (masalan, Aginkur jangida

fransuzlar bu qoidaga amal qilmagan). Shveysarlarning bu hujum usuli yana shunisi bilan qulay ediki, dushmanlar oldingi kolonnaga yon tomondan hujum qilishga harakat qilsalar, ular o'z flanglarini ikkinchi kolonnaga ochib qo'ygan bo'lardilar.

Shveysarlar jang qilishning "eshelon" shaklidan tashqari yana turlicha jangovar shakllardan foydalanganlar:

- *Laupen jangida*: markaziy kuch (*gewaltshaufen*) qanotlardan oldin harakatga o'tgan va jangni boshlab bergan.

- *Frastenz (1499-yil) to'qnashuvida*: aksincha — qanotlar hujumni boshlagan, markaz esa orqada turgan va yakuniy zarba berish uchun keyinroq jangga kirgan.

- *Sempax jangida*: O'rmon kantonlari lashkari yagona "*ponasimon tuzilma*" (nem. *Keil*)da saf tortgan edi. Bu tuzilma oldinga qaraganda kengligi nisbatan tor, chuqur ustun (kolonna) ko'rinishida bo'lib, uning maqsadi — raqibning mustahkam markazini kuchli zarba bilan yorib o'tishdan iborat edi.

- "*Tipratikan shakli*" (*Igelstellung*): 1468-yilda, Valdshut qamalidan oldingi to'qnashuvlar vaqtida, butun Konfederatsiya qo'shini Avstriya otliqlariga qarshi maydonga katta to'rtburchak shaklida chiqdi. Uning markazida bayroqlar va ularni himoya qiluvchi halberdchi jangchilar joylashtirilgan edi. Bunday tuzilma dushman hujum qilganida, askarlar tashqariga qarab saf tortar va otliqlarning hujumini to'xtatishga tayyor turar edi. Shveysariya askarlari shu qadar barqaror va matonatli ediki, hatto son jihatdan ustun dushmanga ham bardosh bera olganlar. Masalan, 1498-yilgi Shvabiya urushida, faqat 600 nafar Syurixlik askar ochiq

tekislikda ming nafar imperiya ritsarlarining hujumiga uchraganda, "tipratikan shaklini" hosil qilib, osonlik bilan dushmanni quvib solganlar.

Makiavelli shveysariyaliklarning yana bir jangovar tartibini tilga oladi, uni u "xoch shakli" deb atagan. Uning yozishicha, "bu shaklda musketchilar xochning bo'g'inlariga joylashtirilib, raqibning birinchi zarbasidan himoya qilinar edi". Biroq bu tavsif aniq emas, shuning uchun bunday tartibning amalda keng qo'llanilganiga ishonchli dalillar yo'q.

Shveysariya harbiy ustunligining shakllanishi.

Shveysariyaliklarning ilk yirik g'alabasi ularni keyinchalik mashhur qilgan taktikalar orqali emas, balki jang maydonini to'g'ri tanlash orqali qo'lga kiritilgan edi. Morgarten jangi (1315) feodal otliqlarining tog'li hududda foydasizligini yaqqol ko'rsatgan misoldir. Noyabr oyining sovuq kunida, yo'llar muzlab, sirpanchiq bo'lgan bir paytda, Avstriya gersogi Leopold o'zining uzun va tor qo'shini bilan Shvits vodiysiga kirib bordi. Oldinda ritsarlar, orqada esa 6000 nafarga yaqin piyoda askar harakatlanayotgan edi.

Morgarten dovonida, yo'lning tor o'tish joyida (o'ng tomonda tik qoyali tog' yonbag'ri, chapda Egeri ko'li joylashgan), atigi 1500 nafar shveysariyalik lashkar Avstriya qo'shinini kutib turgan edi. O'z kuchiga haddan tashqari ishongan Leopold yo'lni razvedka qilmagan, shu sababli dushmanning yaqinlashganidan toshlar va daraxtlar yomg'iri ostida xabar topdi. Tog' yonbag'rida joylashgan shveysariyaliklar otliqlar uchun mutlaqo yaroqsiz joydan hujum boshladilar.

Bir necha soniya ichida asosiy shveysariya qo'shini oldingi safdagi ritsarlarga halberdlar va "tong yulduzi" deb ataluvchi tikanli tayoqlar bilan hujum qildi. Oldingi safdagi ritsarlar tor yo'l va zichlik sababli nayzalarini

to'g'ri tutib, otlarini chopish uchun joy topolmadilar va joyida halok bo'ldilar. Orqadagilar yo'lning torligi bois oldinga o'tolmay, orqaga ham qaytolmay qoldilar. Ularning ustiga tog'dan dumalab tushayotgan toshlar va daraxtlar yog'ildi, ko'plari otlari bilan birga ko'lga qulab tushdi. Orqadagilar vahimaga tushib, qochmoqchi bo'lishdi, ammo bu harakat piyoda qo'shnlarni bosib ketishga, yo'lni yanada tiqilib qolishiga olib keldi. Natijada, shveysariyaliklar oldingi safdagi barcha ritsarlarni butunlay yo'q qildilar va keyin orqa tomondan vahimaga tushgan avstriyaliklar ustiga yopirildilar; ular hech qanday qarshilik ko'rsatolmadi. Zamondosh tarixchi Vinterturlik Ioann bu voqeani "jang emas, balki Leopold gersogining odamlari ustidan amalga oshirilgan qirg'in edi" deb yozgan, shveysariyaliklarning shafqatsizligi tufayli yuzlab piyoda avstriyaliklar ko'lga sakrab cho'kib ketishni afzal bilganlar.

Shveysariyaliklar o'z erkinliklarini feodal otliqlarga taktika jihatidan ustalik bilan qarshi turish orqali ko'lga kiritdilar. Ular dushmanga qulay sharoitda hujum qilish imkonini bermaganlar. Shveysariyaliklar "jang maydonining egalari" edilar, chunki jang qayerda bo'lishini ular tanlaganlar. Tik va sirpanchiq yo'llarda otliqlar uchun zarur bo'lgan tezlikni olishning imkoni yo'q edi; dovon torligi esa raqibning son ustunligidan foydalanishiga yo'l qo'ymadi, shu tariqa avstriyaliklar butkul ojiz ahvolda qolgan edilar. Ammo bu halokatli mag'lubiyatning asosiy sababi — Gersog Leopoldning e'tiborsizlik va harbiy ehtiyotsizlik qilganidir: u yo'lni razvedka qilmagan, shu bois o'z qo'shini bilan tog'dovonidagi tuzoqqa tushgan edi. Morgarten jangi Shveysariya harbiy tizimining hali dastlabki bosqichdagi holatini ko'rsatadi; garchi bu jang kolonna hujumi bilan yutilgan bo'lsa-da, asosiy qurol pika emas, balki

halberd edi. Pika hali keng tarqalmagan edi, bu esa Morgartendagi g'alabani shveysariyaliklarga qurol yoki taktikasi emas, balki tanlagan joylari keltirganini anglatadi.

Laupen jangi: Piyodalarning ochiq maydondagi g'alabasi. Shveysariyaliklarning keyingi g'alabasi — Laupen jangi (1339) — harbiy jihatdan ancha muhimroqdir. Chunki bu jangda, deyarli Rim davridan buyon ilk bor, otliqlar tomonidan qo'llab-quvvatlanmagan piyoda qo'shin ochiq maydonda, to'liq qurollangan, barcha jangovar unsurlarga ega va son jihatdan ustun bo'lgan dushmanga qarshi muvaffaqiyat bilan turib berdi. Bu jang Gersog Leopoldning mag'lubiyatidan yigirma to'rt yil o'tib bo'lib o'tdi. Unda Shveysariya Konfederatsiyasi va yangi ittifoqdoshi Bern lashkarlari Aar va Rona vodiylaridagi burgund zodagonlarining qo'shini bilan to'qnashdi. Bu qo'shin Elsasdan to Lemann (Jeneva) ko'ligacha bo'lgan feodal hukmdorlar tomonidan yig'ilgan edi.

Zodagonlar qo'shini bosh qo'mondoni Graubündenli Jerar de Vallanjin, jangni raqibning bir qanotiga zarba berish orqali hal qilishni rejalashtirgan edi. U barcha otliqlarni o'z safining o'ng qanotiga joylashtirdi; markaz va chap qanot esa piyoda askarlardan iborat edi. Shveysariyaliklar o'zlariga xos uch ustundan iborat tartibda saf tortdilar — bu keyinchalik ularning doimiy jangovar shakliga aylandi. Ularning umumiy qo'mondoni Rudolf fon Erlax edi — bu tuzilmani birinchi bo'lib aynan u qo'llagan deb hisoblanadi. Bernliklar, asosan pika bilan qurollangan, markaziy ustunni tashkil qildilar; chap qanot — hali halberd dan foydalanayotgan uchta eski kanton (*Uri, Shvits, Untervalden*) askarlaridan, o'ng qanot esa Bernning boshqa ittifoqchilaridan tuzilgan edi.

Ular markazni oldinga siljitgan holda hujumga o'tishdi. Zodagonlar piyoda qo'shini Shveysariya konfederatlariga qarshi tura olmadi — Bernliklar barqaror yurish bilan ularni orqaga surib, oldingi safni bosib o'tishdi va dushmanni jang maydonidan haydab chiqardilar. Shu payt, o'ng qanotdagi shveysariyaliklar ham zodagonlarning chap qanotini tormor keltirdilar. So'ngra ikkala g'olib ustun vaqtni bekor sarf qilmay, dushman otliqlarini hal qiluvchi bosqichda O'rmon kantonlari jangchilari yordamiga otlandilar.

Chap qanot o'rmonliklar to'rt tarafdin hujum qilayotgan otliqlarning doimiy bosimi ostida edi. Halberdlar dushmanga dahshatli jarohatlar yetkazayotgan bo'lsa-da, otliqlar ayrim joylarda baribir yaqinlashishga muvaffaq bo'lishardi. Ammo tog'liklar toshday sobit turib, bu bosimni bardosh bilan yengib chiqishdi. Ular markaziy piyodalar to'liq mag'lub etilmaguncha chiziqlarini saqlab turishdi. Keyin esa markaz va o'ng qanotdagi g'olib ustunlar chap qanotga burilib, dushman otliqlarining orqa va yon tomoniga hujum qildilar. Burgundiyalik otliqlar, uzoq jang va charchoqlar tufayli, yangi zarbaga dosh bera olmay, orqaga chekinishdi. Ko'plari orqa safda qolib ketib, Senz daryosiga qulab halok bo'ldilar.

Laupen jangi Morgartendek qonli yoki dramatik bo'lmagan, biroq harbiy tarixda yangi davrni boshlab bergan uchta buyuk jangdan biridir. Bu jarayon Bannokbern (Shotlandiya) jangida G'arbda boshlangan bo'lsa, Laupen — qit'a Yevropasi uchun yaxshi tayyorlangan piyoda qo'shin qudratini birinchi marta ko'rsatgan jang bo'ldi. Bu tajriba bir necha yil oldin Kassel va Mons-en-Puel jangi maydonlarida muvaffaqiyatsiz o'tgan edi, ammo shveysariyaliklar uni tajriba va tashkilotchilik bilan muvaffaqiyatli amalga oshirdilar. Yana yetti yil o'tib, feodal ritsarlikka

yanada kuchli zarba berildi — bu safar Kressi (1346-yil) jangida ingliz kamonchilari ularni tor-mor etdi. Po‘lat zirhli otliq endi na pika devorini yorib o‘ta olar, na o‘qchilarning uzoqdan yog‘dirayotgan o‘qlariga yaqinlasha olardi. Ammo shunga qaramay, otliq urf-odatining shon-shuhrati hali uzoq vaqt davomida saqlanib qoldi, feodal jamiyatning bu ramzini bir yoki yigirma mag‘lubiyat bilan yo‘qotish mumkin emas edi.

Leopoldning xatosi va Arbedo tajribasi. Tarixchilar ta’kidlamaydigan bir jihat shuki, mag‘lub bo‘lganiga qaramay, gersog Leopold shveysariyaliklar bilan to‘qnashgan sarkardalar ichida — Marinyano jangigacha — ularga eng yaqin muvaffaqiyatga erishgan qo‘mondon edi. Uning Shveytsariya falangasi zarbasiga yanada og‘irroq zarba bilan javob qaytarish haqidagi rejasi mohiyatida to‘g‘ri bo‘lgan, biroq u tafsilotlarda yo‘l qo‘ygan xatolari tufayli muvaffaqiyat qozona olmadi. Birinchi xato shundaki, u dushman hujumini kutib olish uchun to‘xtab qoldi va unga qarshi hujum bilan chiqishdan tiyildi, shu tariqa o‘z qo‘shinlarining ustun vazn kuchi ustunligini yo‘qotdi. Ikkinchi xato — u Shveytsariyaliklarning dastlabki uchta hujumi muvaffaqiyatsiz yakunlangach, qarshi bosim o‘tkazish o‘rniga ularga safni tiklash uchun vaqt berdi. Bundan tashqari, u o‘zining zaxirada turgan otliq otryadini, yengil qurollangan askarlarini hamda artilleriyasini to‘g‘ri vaqtda ishlata olmadi. Ma’lumki, bu qurollar uning ixtiyorida bo‘lgan. Agar u ushbu kuchlardan Shveytsariya flanglariga hujum qilish uchun o‘z vaqtida foydalanganida, jang natijasi butunlay boshqacha bo‘lishi mumkin edi. Ammo Leopold artilleriyasini faqat jangni boshlashda qo‘lladi va kamonchilar hamda o‘q otuvchilarni orqada ushlab turdi. Ehtimol, bu feodal e’tiqod bilan bog‘liq bo‘lib, unga ko‘ra jangda eng sharaflı o‘rin

ritsarlarga tegishli bo'lgan. Shu sababli zaruriy harbiy choralarni e'tiborsiz qoldirgan Leopold jangni yutqazdi, biroq bu mag'lubiyat Shveytsariyaliklar tarixidagi eng og'ir janglardan biri bo'ldi.

Yaxshi tayyorgarlikka ega sarkarda Leopoldning shu taktik tajribasini muvaffaqiyatli tatbiq eta olishini 37 yil o'tib Arbedo jangida (1422) ko'rish mumkin. O'sha jangda milanlik qo'mondon Karmanyola — Shveytsariyaliklarga birinchi marta qarshi chiqayotgan mohir kondotyer — dastlab otliq hujumni boshladi. Bu hujum butunlay muvaffaqiyatsiz chiqqach, u tajribali harbiy sifatida boshqa usulni tanladi: barcha 6000 otliq ritsarlarini otlardan tushirdi va ularni yagona ustun shaklidagi safda Shveytsariya falangasiga qarshi tashladi. Dushman tomoni — Uri, Untervalden, Zug va Lyutserndan kelgan 4000 kishi — asosan halberd bilan qurollangan bo'lib, ularning uchdan bir qismi pikechilar va kamonchilar edi. Ikkala ustun to'qnashdi va jang nayza, qilich, halberd va pikalar o'rtasidagi haqiqiy qurol sinoviga aylandi. Ko'p sonli milanliklarning bosimi kam sonli shveytsariyaliklarga ustun keldi. Shunga qaramay, Shveytsariya qo'shinlari qattiq qarshilik ko'rsatdi. Karmanyola g'alaba yoqasida edi, shu payt orqa tomonda yangi Shveytsariya kuchlari paydo bo'ldi. Ular aslida atigi 600 kishilik o'rmonchi guruh bo'lishiga qaramay, Karmanyola ularni Tsyurix, Shvits, Glarus va Appensellidan kelgan yangi qo'shin deb o'yladi. Shu sababli u o'z safini qayta tuzish uchun orqaga chekindi. Bu orada Shveytsariyaliklar asosiy kuchlari vaziyatdan foydalanib, tartibli ravishda orqaga chekinishga muvaffaq bo'ldilar (o'zlari tan olgan ma'lumotlarga ko'ra 400 kishi halok bo'lgan).

Pikaga o'tish va harbiy ustunlik. Sempax va Arbedo janglarining natijalariga asoslanib aytish mumkinki, otlardan tushirilgan ritsarlarni

oqilona tarzda boshqa qurolli kuchlar bilan birgalikda ishlatish muvaffaqiyatli natija berishi mumkin edi. Ammo bu tajriba Shveytsariyaliklarning dushmanlari tomonidan keyinchalik qayta qoʻllanilmadi. Bu janglarning yagona natijasi Lyutsern Kengashining qarorida ifodalangan edi: "bundan buyon qoʻshinlarning katta qismi pike quroli bilan qurollantirilsin". Halberddan farqli oʻlaroq, pike nayzasi ritsar nayzasi bilan teng sharoitda toʻqnashishga imkon berardi.

Sempax va Arbedo janglarini hisobga olmaganda, Shveytsariya konfederatlari oʻz harbiy faoliyatining dastlabki 150 yili davomida na harbiy sanʼat ustalariga, na oʻz falangasiga teng taktika tizimiga ega boʻlgan dushmanlarga duch kelmadilar. Ularning qarshisida hanuz oʻrta asr feodal otliqlari va tartibsiz piyoda qoʻshinlar turar edi. Shveytsariyaliklarning taktikalari aynan shunday dushmanlarga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib borish uchun ishlab chiqilgan edi va shu sababli ular doimiy ustunlikni saqlab qoldilar. Engerrand de Kusi boshchiligidagi yollanma askarlar, Shvabiya burgher va zodagonlari, Fridrix, Leopold yoki Gabsburglik Zigismund qoʻshinlari — bularning hech biri yangi harbiy tizim namoyandasi boʻlmagan.

Shent-Yakob Jangi va yengilmaslik obroʻsi. Hatto Shveytsariyaga qarshi yoʻnaltirilgan eng xavfli hujum — 1444-yilda Daufin Lyui boshchiligidagi "Armanyak" yollanma qoʻshinlarining bosqini ham — bu mamlakat askarlarining jangovar obroʻsini yanada oshishiga sabab boʻldi. Avomona va behuda boʻlgan Shent-Yakob jangi eng jasur dushmanni ham orqaga chekinishni oʻz jonini qurbon qilishdan koʻra yomonroq deb bilgan erkaklar bilan toʻqnash kelishdan qaytaruvchi ibratli misol boʻla olardi.

Oʻzlarining falanga tizimi har qanday toʻsiqni yenga olishiga qatʼiy ishonch bilan, Konfederatsiya askarlari oʻz ixtiyorlari bilan Birs daryosidan oʻtib, oʻzlaridan oʻn besh baravar koʻp boʻlgan dushman qoʻshiniga qarshi jang boshladilar. Ular dushman markazini yorib oʻtdilar, biroq tez orada son jihatdan ustun boʻlgan kuchlar tomonidan toʻliq qurshovda qoldilar. Kuchli otliq hujumlariga qarshi turish maqsadida ular "kirpi" shaklida saf tortib, butun kun davomida joylarini tark etmadi. Daufin ketma-ket otryadlarini hujumga yubordi, ammo har bir otryad navbati bilan tartibsizlikka uchrab orqaga chekinishga majbur boʻldi. Hujumlar orasida fransuz yengil qurolli askarlari oʻzlarining oʻq-yoy va oʻqlarini yogʻdirib turdilar, biroq nayza va halberdlar toʻdasining soni kamayganiga qaramay, ularning safi hali ham teshib boʻlmas darajada mustahkam edi. Kechga boribgina jang yakun topdi — jang maydonida 6000 "Armanyak" askarining murdalari Shveytsariya jangchilari jasadlari bilan toʻlib yotgan edi. Lyui shunday "gʻalabalar" uning butun qoʻshinini yoʻq qilishini anglab, Alsasga qaytib ketdi va Shveytsariyani tinch qoʻydi.

Ana shu kundan boshlab Konfederatlar oʻzlarining mardlik va yengilmaslik obroʻsini siyosiy nufuzlarining muhim omillaridan biri sifatida eʼtirof eta boshladilar. Keyingi davrda ularga qarshi chiqqan sarkardalar va qoʻshinlar jangga toʻliq ishonch bilan kirisha olmadilar. Ular har qanday son ustunligiga qaramay orqaga chekinmaydigan, doimo jangga tayyor va asir olish ham, taslim boʻlish ham bilmaydigan dushman bilan toʻqnash kelayotganliklarini bilardilar.

Bu holat ayniqsa buyuk Burgundiya urushi davrida yaqqol sezildi. Garchi Jangovar obroʻsidan choʻchimagan Charlz Jasur (*Charles the Rash*) ning oʻzi bunga befarq boʻlgan boʻlsa-da, uning qoʻshini bunday emasdi.

Turli millatlardan iborat yollanma askarlar xavfli vaziyatlarda ishonchli bo'la olmas edilar: nemis, italyan va savoyalik yollanma jangchilar Shveytsariya uslubidagi urush dahshatlarini yaxshi bilganliklari sababli, pichoqlangan nayzalar falangasining zarbasidan instinktiv ravishda cho'chirdilar. Gertsog ularni jangga saf tortgan bo'lsa-da, ular jang qilishlariga amin bo'la olmas edi. "Xudo har doim Konfederatlar tarafida" degan eski maqol ularning quloqlarida jaranglab turar, shuning uchun ular birinchi zarba berilmasdan oldin ham ma'nan yengilgan edilar. Charlz o'z qo'shinining jangovar quvvatini oshirish maqsadida, Yevropaning turli jangovar xalqlaridan eng mashhur harbiy toifalarni yolladi: Angliyaning kamonchilari, Germaniyaning arqebuzchilar (otishmachilar)i, Italiyadan yengil otliqlar, Flandriyadan nayzadorlar va o'zining Burgundiyalik vassallarining ritsarlari bir safda harakat qildilar. Ammo gertsog shuni unutdiki, shuncha turli millat vakillarini bir bayroq ostiga yig'ish orqali u jangdagi eng muhim narsa — birlik va o'zaro ishonchni yo'qotgan edi. Har bir askar o'z safdoshi umumiy ish uchun jonini fido qilishiga ishonmagan joyda, saf mustahkam bo'la olmaydi. Natijada Granson jangi yutqazildi. Shunda ham Gertsogning o'zi shunday degan edi: "Shveysariyaliklarga qarshi bunday bo'lmaydi."

Gersog Charlz Jasurning Konfederatlar qo'lidagi ikkinchi yirik mag'lubiyatida, ya'ni Morat jangida, u o'z harbiy boshqaruvida yanada og'ir va kechirilmas xatolarga yo'l qo'ydi. Uning qo'shini uch qismga bo'lingan edi, bu esa yon tomondan hujum bo'lganda qismlar bir-biriga yordam bera olmasligini anglatardi. U qamal ishlarini himoya qilish uchun tanlab, mustahkamlagan joy faqat janubi-sharq tomondan bo'ladigan hujumlarga qarshi mudofaa vazifasini bajarardi. Yanada hayratlanarlisi

shuki, Burgundiya yengil qo'shinlari asosiy kuchlarga juda yaqin joylashtirilgan edi, natijada gersog o'z dushmanlarining harakatlari haqida hech qanday aniq ma'lumotga ega emasdi — ular to'g'ridan-to'g'ri uning saf oldida paydo bo'lguncha.

Shu tariqa Konfederatsiya qo'shini Morat o'rmonining soya ostida, Charlzning markaz va chap qanotini tashkil etgan ikki korpus oldidan bermalol o'tib ketishga muvaffaq bo'ldi. Dushmanlar yaqin orada ekanligi hammaga ma'lum bo'lgan bir paytda, gersogning jang tartibida olti soat davomida qo'shinini joyida kutib turish qarori tushunarsizdir. Shunga qaramay, Shveytsariyaliklar ko'rinmagach, u asosiy qo'shinini orqaga — lagerga qaytardi va puxta mustahkamlangan pozitsiyani atigi bir necha ming kishilik garnizonga topshirdi.

Bu xatolik sodir etilishi bilan Konfederatsiya oldingi safi Morat o'rmonining chetida paydo bo'ldi va to'g'ridan-to'g'ri qo'rg'on tomon yurdi. Himoyachilar son jihatdan mutlaqo yetarli bo'lmasa-da, jasorat bilan qarshilik ko'rsatdilar, biroq bir necha daqiqa ichida orqaga chekinishga majbur bo'ldilar va tepalikning narigi yonbag'riga quvib tushirildilar. Bu paytda lagerdan yordamga yugurib kelayotgan qo'shinlar ularning bag'riga urildi. Shveytsariyaliklar dushman orqasidan quvib, tartibsizlikka tushgan massani siqib tashladilar va har bir yordamchi korpusni alohida-alohida yengib, yo'q qildilar. Burgundiya piyoda askarlarining katta qismi orqaga chekinishga majbur bo'ldi. Otliq bo'linmalarining ayrimlari esa jang taqdirini o'zgartirish maqsadida jasoratli, biroq yakka tartibdagi hujumlarga o'tdilar; ammo Shveytsariya falangasi bilan to'qnash kelganlarning taqdiri odatdagidek bo'ldi — ular

halokatga uchradi. Oradan ko‘p o‘tmay jang to‘xtadi, o‘rnini esa ommaviy qirg‘in egalladi.

Konfederatsiya oldingi va asosiy qismlari Avenches tomonga qochayotgan dushmanni quvib ketayotgan bir paytda, orqa saf Morat shahrining janubida joylashgan italyan qamal kuchlariga hujum qildi. Ularning orqaga yo‘li asosiy qo‘shinlarning qochish yo‘nalishi tufayli to‘silib qolgan edi. Natijada, bu bechora italyanlar Shveytsariya ustunlari bosimi ostida oyoq osti qilindi yoki ko‘lga haydab yuborildi — olti ming kishilik bu qo‘shindan deyarli birortasi omon qolmadi. Charlz o‘zining noto‘g‘ri joylashtirishlari bilan dushmanlarining g‘alabasini osonlashtirgan bo‘lsa-da, Morat jangida Shveytsariya qo‘shinining boshqaruvi gersog mag‘lubiyatining to‘liq bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Konfederatsiya sarkardalari aynan gersogning o‘ng qanotiga zarba berishga qaror qildilar, garchi bunga erishish uchun ular dushman fronti oldidan yurishlari kerak bo‘lsa ham. Gersogning beparvoligi va razvedkasizligi ularni yashirin yurishdan foydalangan holda, dushmanni kutilmaganda urib tushirish va uning qo‘shinini to‘liq yo‘q qilish imkonini berdi.

Nansi jangida ham shveytsariyalik sarkardalar o‘zlarining katta taktik mahoratini namoyon etdilar: asosiy kuch va kichik orqa bo‘linma dushman e’tiborini o‘ziga qaratib turgan bir paytda, oldingi saf o‘rmon orqali aylana yurish amalga oshirdi va dushmanning yon qanotiga chiqdi. Shu bilan uning pozitsiyasi butunlay barbod bo‘ldi. Burgundiya qo‘shini bir vaqtning o‘zida old va o‘ng tomondan hujumga uchradi va son jihatdan ustun bo‘lgan dushman qarshisida nafaqat mag‘lub, balki butunlay parokanda bo‘ldi. Charlz o‘zi esa qochishni rad etdi, tarqalayotgan qo‘shinining orqaga chekinishini himoya qilish uchun mardonavor kurashdi, biroq oxir-

oqibat o‘rab olindi va shveytsariyalik halberdchi tomonidan kaskasi bilan birga boshidan ikkiga yorildi.

Biroq Nansi va Morat janglaridagi bu harbiy mahorat holatlari Konfederatlar orasida kam uchraydigan istisnolar edi. Bu janglardan keyin ham, avvalgidek, ularning g‘alabalari ko‘proq jasorat va shiddatli hujumlar evaziga qo‘lga kiritilgan, strategik rejalashtirish yoki murakkab manevrlar natijasi emas edi. 1499-yilgi Shvabiya urushida ham g‘alaba sarkardalarga emas, balki oddiy askarlarning matonatiga tegishli edi. Hard va Malsheidedagi mustahkam lagerlarning bosib olinishi ulkan jasorat namunasi bo‘lgan, ammo bu yerda ham shveytsariyalik zobitlar o‘z burchlarini faqat dushman istehkomiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri hujum qilish deb bilganlar. Frashtens jangida esa g‘alaba Tirol qo‘shinlari o‘zlari "imkonsiz" deb hisoblab qo‘riqlamagan jarlik yonbag‘ridan amalga oshirilgan hujum bilan qo‘lga kiritildi. Hatto Dornax jangida ham — Shveytsariya hududida XVIII asrgacha bosqinchi bilan bo‘lgan so‘nggi jang — g‘alaba shveytsariyalik askarlarning shaxsiy ustunligi tufayli qo‘lga kiritildi. Manevrlar deyarli kuzatilmagan, strategik rejalashtirish esa butunlay yo‘q edi — shveytsariyaliklar uchun falangani dushmanga qarata tashlash va uning yo‘lidagi barcha to‘siqlarni kuch bilan yanchib o‘tishning o‘zi kifoya edi.

Shveysariya ustunligining tanazzuli sabablari.

Shveytsariyaliklarning harbiy san’atning yuqori va nozik masalalariga e’tibor bermasliklari ularning kuch-qudratini zaiflashtirib, obro‘-e’tiborlarini yo‘qqa chiqardi. Italiyadagi buyuk urushlar davrida boshqa Yevropa xalqlari uchun ularning askarligini shakllantiruvchi maktab paydo bo‘lgan bir paytda, faqat shveytsariyaliklar o‘rganishdan bosh tortdilar.

Antik mualliflarning asarlaridan olingan nazariy g'oyalar zamonaviy harbiy amaliyot bilan uyg'unlashtirilib, ancha yuksak harbiy san'at tizimiga aylanib borayotgan edi. Ilmiy muhandislar va artilleristlar urushning shaklini tubdan o'zgartira boshladilar, ammo shveytsariyaliklar bu o'zgarishlarga umuman e'tibor bermadilar: atrofdagi dunyo o'zgargan bo'lsa-da, ular ajdodlarining taktikasiga sodiq qolishdi.

Avvaliga bu eski usullar hali ham muvaffaqiyat keltirardi, ammo yagona, o'zgarmas taktik usul bilan, harbiy bilimdan yiroq bo'lgan askarlar uzoq vaqt davomida ustunlikni saqlab qola olmasdi. Shveytsariyaliklarning g'alabalari har qanday iste'dodli sarkarda uchun falanga hujumiga qarshi samarali yo'l izlashga turtki bo'ldi. Bu yechimni topish qiyin emasdi, chunki o'rta asrning sust piyoda askarlari va feodal otliqlari o'rnini tobora intizomli, o'zini yo'qotmaydigan, sovuqqon askarlar egallay boshlagan edi.

Landsknechtlar bilan to'qnashuv. Birinchi tajriba imperator Maksimilian tomonidan Germaniyada o'tkazildi. U shveytsariyaliklarga o'xshash tarzda jang qilishga o'rgatilgan nayzachilar va halberdchilardan iborat qo'shin — "Landsknechtlar"ni tuzdi. Milliy va harbiy raqobat bu janglarni nihoyatda shiddatli qildi. Ikki tomondagi nayzachilar falangalari to'qnashganida, old safdagi askarlar bir-biriga bosim bilan tiqilib, birinchi zarbada o'nlab kishilar halok bo'lardi. Uzoq vaqt davomida ikki saf bir-biriga bosilib turganidan keyin tartib buzilar, nayzalar chirmashib ketardi — ana shunda halberdchilar jangga kirishardi. Bu qo'lbola, ammo shafqatsiz janglar uzoqqa cho'zilmasdi — bir taraf baribir orqaga chekinib, og'ir talafot ko'rardi. Novara jangida shveytsariyaliklar g'alaba qozongan bo'lsalar-da, Landsknechtlar o'z kuchining yarmidan ayrildilar. Ammo

shveytsariyaliklar endi ilgari bo'lgandek bir zarb bilan dushmani maydondan supurib tashlay olmas edilar. Ular endi o'zlariga qarshi o'z usullaridan foydalangan, qat'iy, bardoshli dushmanlarga duch kelgan edilar. Nihoyat, Bikokka (*Bicocca*) jangi ularning obro'siga so'nggi zarba bo'ldi.

Ispan qilichbozlarining ustunligi. Shveytsariyaliklar uchun bundan ham xavfliroq dushman paydo bo'ldi — Gonsalvo de Kordova boshchiligidagi ispan piyoda askarlari. Ular qadimgi Rim legionlarining taktikalarini qayta tiklab, qisqa qilich (*gladius*) va qalqon (*buckler*) bilan qurollangan edilar. Ularning zirhlari ham kuchliroq bo'lib, dubulg'a, ko'krak va oyoq himoyasidan iborat edi.

1502-yilda Barletta devorlari ostida shveytsariyaliklar va ispanlar o'rtasida to'qnashuv yuz berdi. Falanga avvaliga bosim bilan ispan safini ochdi, biroq ispanlar qalqon himoyasida tezda yaqinlashib, qisqa qilichlari bilan shafqatsiz zarbalar bera boshladilar. Natijada ular shveytsariyaliklarni yanchib tashladilar. Bu mag'lubiyat Sempax jangida shveytsariyaliklarning o'z raqiblariga qilgan ishining takrori edi — uzun qurol tutgan jangchi yaqin masofadagi jangda himoyasiz bo'lib qoladi. Falanga saflari yorilgach, uzun nayza foydasiz qurolga aylanar edi. Qilich va qalqonli jangchi esa nayza uchini burib yuborib, yaqin masofada ustunlikka ega bo'lardi. Shunday qilib, ispan piyoda qo'shinlari bilan shveytsariyaliklar to'qnashgan deyarli barcha janglarda g'alaba ispanlar tomonida bo'ldi.

Pikening zaifligi hatto ispanlar yutqazgan jangda ham yaqqol ko'rindi. Ravenna jangida nemis pikachilari (Yakob Empser qo'shini) ispanlarni quvib borib yo'lini to'smoqchi bo'lganida, ispanlar orqaga

o'girilib, nayza uchlarining tagidan sirg'anib o'tib, dushmanning oyoq ostiga kirib bordilar. Shu yo'l bilan ular yaqin jangni boshlab, nemislarni deyarli butunlay yo'q qildilar. Bu janglar XVI asrning dastlabki choragida qilich va qalqonning pike ustidan g'alabasini ko'rsatdi. Ammo shunga qaramay, pike uzoq vaqtgacha saqlanib qoldi, chunki u otliq hujumlarga qarshi yagona samarali qurol edi. Faqat XVII asr oxirida miltiqlarga bayonet o'rnatilishi bilan u o'z ahamiyatini yo'qotdi.

Mashhur faylasuf va harbiy nazariyotchi Nikolo Makiavelli Rim harbiy tizimiga qoyil qolgan holda ispan uslubini maqtadi. Ammo u ham pikening otliq hujumlarni to'xtatishdagi muhim rolini tan olib, o'zining ideal armiyasida nayzachilarni "velitlar" (yengil askarlar) va "qalqonchilar" bilan birgalikda saqlab qolishni zarur deb bildi.

Muhandislik va artilleriyaning rivoji. Muhandislik va artilleriya san'atining tez sur'atlar bilan rivojlanishi Shveysariya ustunligiga yana bir og'ir zarba berdi. Uyg'onish davrining faoliyati harbiy mutaxassisni olimga aylantirar, qadimgi mualliflar ilmini zamonaviy urush talablariga moslashtirishga undardi. Vegetiy, Gigin yoki Vitruviy kabi qadimiy mualliflarning asarlarini o'rganish rimliklarning mustahkamlangan harbiy lager tizimi naqadar puxta tuzilganini ko'rsatardi.

Shunga muvofiq ravishda lager qurish san'ati (*castramentatio*) qayta tiklandi va har bir armiyada maxsus muhandis-pioner bo'linmalari tuzila boshladi. Endilikda nafaqat doimiy mudofaa joylarini, balki bir necha kunga mo'ljallangan vaqtinchalik lagerlarni ham mustahkamlash odat tusiga kirdi. Qulay tabiiy joylardan foydalanilib, artilleriya uchun joylar ajratilgan chiziqli mudofaa inshootlari barpo etilar, bu joylar o'zini ochiq maydonda zaif his etgan harbiy kuch uchun muhim tayanch vazifasini

o'tardi. Shveysariyaliklar esa bu yangi talabni ham inkor etishda davom etishdi.

Italiya urushlarining eng mashhur janglari. Italiya urushlarining eng mashhur janglari — Ravenna, Bikokka va Paviya — mustahkamlangan joylar atrofida kechgan. Yana ko'p hollarda qo'mondonlar barcha kuchlari bilan shahar ichiga kirib olgan, uni tashqi istehkomlar, redutlar va novlar bilan o'rab, oddiy qal'adan ko'ra keng mudofaa lageriga aylantirganlar. Bunday jangovar sharoit shveysariyaliklar uchun nihoyatda noqulay edi, chunki hatto eng mard va jasur askarlar ham, agar muhandislik san'atini egallamagan bo'lsalar, tosh devorlar yoki suv bilan to'ldirilgan xandaqlarni yenga olmaydilar. Shveysariya konfederatlarining dastlabki yillardanoq mustahkam joylarga hujum qilishdagi mahorati past bo'lgan, endilikda esa dushman ko'pincha ochiq maydonda emas, balki istehkomlar ortida turardi. Ammo ular urushning o'zgargan sharoitlariga moslashishdan bosh tortdilar.

Ba'zan, masalan 1507-yilda Genuya tashqi istehkomlariga hujum paytida, ular hanuz o'zlarining beqiyos jasorati bilan dushmanni orqaga surishga muvaffaq bo'lishgan. Biroq bunday holatlar tobora kam uchray boshladi. Aksar hollarda ular mustahkam mudofaa chizig'iga qarshi qilgan boshliqsiz hujumlar natijasida og'ir talafot ko'rganlar. Eng mashhur misol — 1522-yilgi Bikokka jangi, unda shveysariyaliklar dushmanni mustahkamlangan park hududidan siqib chiqarishga urindilar. Ispan arkabuzchilarining kuchli o'qi ostida ular bir necha xandaq va suv to'ldirilgan to'siqlardan o'tishga muvaffaq bo'ldilar, biroq asosiy mudofaa chizig'iga yetgach, Frundsberg qo'mondonligidagi landsknechtlar qarshiligiga duch keldilar. Shveysariyaliklar chuqur xandaqqa tushib,

narigi qirg'oqqa chiqishga harakat qildilar, ammo har bir urinish Germaniya pikatyorlari nayzalarining zarbasi bilan yakun topdi. Dushmanlar balandroq joyda saf tortgan holda, qat'iylik bilan har bir hujumni qaytardilar. Uch mingdan ortiq shveysariyalik jasadlari xandaqda qolganidan so'nggina ular orqaga chekindi. Bu hujum o'zining befoidaligi va mardonaligi bilan 1758-yilda inglizlarning Tikonderoga qal'asiga qilgan hujumi bilan tenglashtiriladi.

XVI asr boshlarida artilleriyaning takomillashuvi shveysariyaliklarga yanada dahshatli zarba berdi. Chunki barcha jangovar tuzilmalardan eng qulay nishon bu zich piyoda falanga edi. Har bir to'p o'qi uning saflari orasida yigirmatacha askarni yiqitishi mumkin edi. Shunga qaramay, shveysariyaliklar artilleriya o'qiga to'g'ridan-to'g'ri hujum qilishni davom ettirdilar. XV asrda, to'plar og'ir va sekin bo'lgan davrda, bu taktika hali o'zini oqlagan bo'lishi mumkin edi. Ammo Pietro Navarro va Alfonso d'Este kabi mohir artilleristlar qurollarning o'q tezligini va harakatchanligini oshirganlaridan so'ng, bu usul o'z ahamiyatini yo'qotdi.

Bu 1515-yilgi Marinyano jangida fojiali tarzda yaqqol namoyon bo'ldi. Shveysariyaliklar fransuz gendarmalari jasoratiga qaramay, jangning haqiqiy g'olibi — fransuz artilleriyasi edi. Fransisk I maslahatchilari ishlab chiqqan reja shundan iborat ediki: artilleriya old tomondan o'q uzar, shu paytda og'ir otliqlar shveysariyaliklarning yon qanotlariga hujum qilardi. Otliq bo'linmalar birin-ketin, 500 kishilik guruhlarda hujum qilib, shveysariyaliklarni "kirpi" shaklida mudofaa holatiga o'tishga majbur qilardi. Natijada, bu hujumlar o'z-o'zidan falangani buzolmagan bo'lsa ham, ularning oldinga siljishini to'xtatib, artilleriya uchun nishon bo'lishlariga olib keldi. Nihoyat, shveysariyalik

kolonlar shu qadar katta yo‘qotishlarga uchradilarki, ular orqaga chekinishga majbur bo‘ldilar — tartibli, ammo son jihatdan yarmiga kamaygan holda.

Shveysariya harbiy ustunligining pasayishiga sabab bo‘lgan omillar ichida yana biri — intizomning yemirilishi edi. Boshqa mamlakatlarda qo‘mondonlar tobora ko‘proq harbiy san’atni egallab borayotgan bir paytda, shveysariyaliklar o‘z askarlarining irodasiga tobe bo‘lib qolgan edilar. Qo‘mondonlik vakolatining bo‘linib ketganligi strategik rejalashtirishni qiyinlashtirgani singari, endilikda hatto taktik boshqaruvni ham imkonsiz qilib qo‘ydi. Shveysariya armiyasi o‘zini go‘yo demokratik jamoa deb hisoblardi — go‘yo ular o‘z "vazirlarini" nazorat qilish huquqiga ega edi. O‘zlarining yengilmasligiga sodiq ishonch bilan, ular amrlarni keraksiz deb bilib, ularga bo‘ysunmasdilar. Ba’zi hollarda ular orqadan aylanish kerak bo‘lgan dushman frontiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri hujum qilgan, yoki boshqa bo‘linmalar yetib kelishini kutmay jang boshlaganlar.

Bikokka jangida ular qo‘mondonlarga qarata: "Qo‘mondonlar, pensiyachilar, ikki karra maosh oluvchilar qayerda? Bugun ular ham oldingi safda jang qilsin!" deb qichqirganlar. Eng ajablanarlisi shundaki — bu talab bajarilgan. Qo‘mondonlar va ofitserlar oldingi saflarga chiqib jang boshlagan, ularning deyarli barchasi, shu jumladan ilgari yuruvchi qanot boshlig‘i Untervaldenlik Vinkelrid ham halok bo‘lgan. Askarlari buyruq berib, ofitserlari esa ularga itoat qilayotgan harbiy kuchning taqdiri ayon edi. Shveysariyaliklar jasorat va jismoniy kuchni saqlab qolgan bo‘lsalar-da, ularni endilikda harbiy san’atning ilmiy asoslariga tayanadigan qo‘mondonlar mag‘lub eta boshladilar. Natijada, bir zamonlar butun Yevropani hayratga solgan shveysariya pikadorlari taktikasi o‘z

dolzarbligini yo‘qotdi, chunki u **o‘zgarmas, toshga o‘yilgan tizimga** aylanib qoldi.

10.7. Angliyada rivojlangan o‘rta asrlarda harbiy san‘atning rivojlanishi.

XIV–XV asrlarda ingliz qo‘shinlarining muvaffaqiyatlari kaliti — uzun yoy (*long-bow*) qurolining qo‘llanishi bo‘lsa, bu holat shveytsariyaliklarning pike (uzun nayza) bilan qo‘lga kiritgan g‘alabalariga o‘xshashdir. Har ikkala qurol shakli va undan kelib chiqqan jangovar taktikalari jihatidan farq qilgan bo‘lsa-da, ularning har ikkisi feodal tuzumdagi zirhli otliqlar hukmronligiga barham berish yo‘lida xizmat qilgan. Bu davr harbiy tarixining eng qiziqarli tomonlaridan biri shundaki, o‘z qo‘shinlarida yoychilardan ustalik bilan foydalangan sarkardalar o‘z harakatlarining strategik oqibatlarini anglamaganlar. Masalan, Qora shahzoda Eduard va uning otasi o‘zlarini ritsarlik fazilatining eng yuksak namunasi deb bilganlar, biroq ularning taktikasi ritsarlikka asoslangan urush uslubining yo‘qolishiga sabab bo‘layotganini tasavvur ham qilmaganlar. Aslida esa, jangni ritsarlarning o‘zaro "turnirga o‘xshash" uslubda olib borishi endi mumkin emasdi, chunki dushman tomon jang maydoniga yaqinlashishga yo‘l qo‘ymaydigan yoychilarni safga qo‘yar edi. Ammo o‘sha davr ehtiyojlari ularni bunday strategik o‘ylar bilan chalg‘itmagan — ular o‘z qo‘lidagi mavjud imkoniyatlardan eng samarali tarzda foydalanganlar.

Uzun yoyning Angliya armiyasiga kirib kelishi. XIII asrning oxirgi choragigacha uzun yoy Angliya armiyasining milliy quroliga aylangan emas edi. Norman va Anjevin qirollari davrida yoychilar mavjud

bo'lgan bo'lsa-da, ular qo'shin tarkibining eng muhim qismini tashkil etmagan. O'sha paytda ham Angliya, ham qit'a Yevropasida zirhli otliqlar ustunligi shubhasiz edi. Bayeux gobelenida (*Bayeux Tapestry*) ko'rsatilganidek, Uilyam Fath conquerorning yoychilari qisqa yoydan foydalanganlar, ya'ni yoy ipini ko'krakkacha tortganlar, quloqqacha emas. Bu qurolning inglizlar orasida ham mavjudligi Senlak jangida tasdiqlangan. Keyingi asrda ham yoychilar tilga olinadi, biroq ular hali ham muhim harbiy kuch sifatida ko'rilmaydi. Bu qurolning ahamiyatsizligining eng aniq belgisi — u 1181-yilgi "Qurollanish nizomi" (*Assize of Arms*) da tilga olinmaganidir. Demak, Genrix II davrida yoy ijtimoiy sinflarning hech birida asosiy qurol sifatida qaralmagan. Richard I (Sher yurakli Richard) davrida arbalet (*crossbow*) quroli afzal ko'rilgan. Agar u XIV asr yoyini bilganida, bu qurolni yangilik sifatida joriy qilmagan bo'lur edi. Arbalet yoyga nisbatan sekinroq otar, biroq kuchliroq o'q uzar deb hisoblangan. Keyinchalik esa Yuz yillik urush davrida (1337–1453) ingliz yoychilari o'q uzish tezligi va kuchi bo'yicha arbaletchilardan ustun ekanliklarini isbotladilar.

Uzun yoyning haqiqiy kelib chiqishini aniqlash oson emas. Ayrim manbalarda u Janubiy Uelsdan kirib kelgan deyiladi. Giraldus Kambrensis (XII asr) Uels yoychilari to'rt barmoq qalinligidagi eman eshikni o'q bilan teshib o'tganini yozgan. Shunga qaramay, XIII asr boshlarida uzun yoy Angliyaning shimoliy viloyatlarida kengroq tarqalgan bo'lishi ehtimol. 1252-yildagi "Qurollanish nizomi"da har 40 shillinglik yer egalari yoki 9 marklik mol-mulk egalariga "qilich, pichoq, yoy va o'q" bilan ta'minlanish majburiyati yuklangan. Shu davrdan boshlab yoy milliy qurol sifatida tan olingan. Biroq hatto 1281-yilda ham arbaletchilarga ko'proq haq to'langan

(Ruddlan qal'asi garnizonida arbaletchilarga kuniga 4 denariy, yoychilarga esa 2 denariy) — bu hali ham ularning nufuzli hisoblanganini ko'rsatadi.

Eduard I davrida harbiy san'atning rivojlanishi. Eduard I (1272–1307) davrida uzun yoy davlat miqyosida e'tirof etildi. Eduard Uels yurishlaridagi tajribasidan kelib chiqib, yoychilarni otliqlar orasida joylashtirish taktikasini ishlab chiqqan. Bu usul Hastings jangidagi Uilyamning uslubiga o'xshardi. Birinchi bor bu usul Llyuelinga qarshi Orewin Bridge jangida sinovdan o'tgan, keyinroq 1295-yilda Uorvik grafi tomonidan takrorlangan. Uels qo'shinlari uzun nayzalar bilan qurollangan edi, ammo inglizlar ularning safini yoychilarning o'qlari bilan buzishga muvaffaq bo'ldilar.

Ammo ingliz yoychilari kuchining haqiqiy namoyishi Falkirk jangi (1298) bo'ldi. Bu jangda Uilyam Uolles boshchiligidagi shotlandlar asosan uzun nayzali piyoda askarlardan iborat edi. Ular dushman otliqlariga qarshi "to'rtburchak (*schiltron*)" shaklida saflanganlar. Dastlab ingliz otliqlari botqoqlikka kirib, zarar ko'rganlar, biroq Durham episkopi boshchiligidagi ikkinchi bo'linma shotlandlarning qanotidan aylanib o'tib, ularni orqadan urdi. Shotland yoychilari qisqa yo'ylar bilan qurollangan bo'lgani sababli samarali qarshilik ko'rsata olmagan. Shundan so'ng Eduard I o'z yoychilarini oldinga surib, shotland safini o'qqa tutdi. Piyoda qo'shinlar katta yo'qotishlarga uchradi, va otliqlar hujumi ularni yakson qildi. Bu jangning saboqlari shunday edi: faqat otliqlar shotland pikachilari taktikasi ustidan g'alaba qozona olmasdi, ammo yoychilar va otliqlar birgalikda bu vazifani bajarishlari mumkin edi. Keyingi ikki asr davomida — Halidon Hill, Nevill's Cross, Homildon Hill, Flodden janglarida — xuddi shu taktika takrorlandi. Aynan shuning uchun ingliz yoychisi

magʻrurona ayta olgan: "Men belimdagi oʻqlarda oʻn ikkita shotland askarining hayotini olib yuraman," chunki uning oʻqlari dushmanining quyuq saflari uchun tayyor nishon boʻlib xizmat qilardi.

Ingliz kamonchilari va ularning dushmanlari. Kamonchi gʻurur bilan "belbogʻimda oʻn ikki shotlandiyalikning joni bor" deb maqtanardi — u faqat oʻzining oʻqini pikadorlarning katta toʻdasiga qarata otishi kifoya edi, bu oʻq albatta nishonga tegardi. Biroq Bannokbern jangi (1314) ushbu umumiy qoidaga istisno boʻldi. Bu jangdagi natija Falkirkdagi taktikalarni rad etish emas, balki ularni notoʻgʻri qoʻllash oqibati edi.

Robert Bryus qo‘shini, tarkibi jihatidan Uolles qo‘shiniga o‘xshash bo‘lib, 40 ming pikador, ma’lum miqdordagi yengil qurollangan askarlar hamda 1000 dan kam otliqdan iborat edi. Ular o‘ta ixcham joylashuvda saf tortgan, o‘ng qanoti botqoqlik bilan, chap qanoti esa ingliz otlilarining hujumini to‘xtatish uchun tayyorlangan chuqurchalar bilan himoyalangan edi.

10.1.rasm. Bannokbern jangi.

Qirol Edvard II Bryus qo‘shinini aylanib o‘tishga urinishdan tiyildi va 100 minglik qo‘shinini 40 minglik frontga sig‘dirishga urinish orqali o‘z armiyasini siqib qo‘ydi, bu esa harbiy manevrlarni imkonsiz qildi. Eng katta xatosi — butun kamonchilarni oldingi safga, ularni himoya qiluvchi otliqsiz joylashtirganida edi. O‘qlar shotland saflariga yog‘ila boshlagan paytda, ingliz otllarining himoyasi hali jang maydoniga to‘liq yetib kelmagan edi.

Bryus bu imkoniyatni zudlik bilan ilg‘adi — uning kichik otliqlar guruhi kuzatilmagan qanot orqali kamonchilarga hujum boshladi. Shotland otllari botqoqlik chetidan aylanib o‘tib, ingliz kamonchilari safini boshidan oxirigacha "yopib tashladi". Kutilmagan bu yon hujum dahshatli talafot keltirdi, va kamonchilar jangda boshqa sezilarli rol o‘ynay olmadilar.

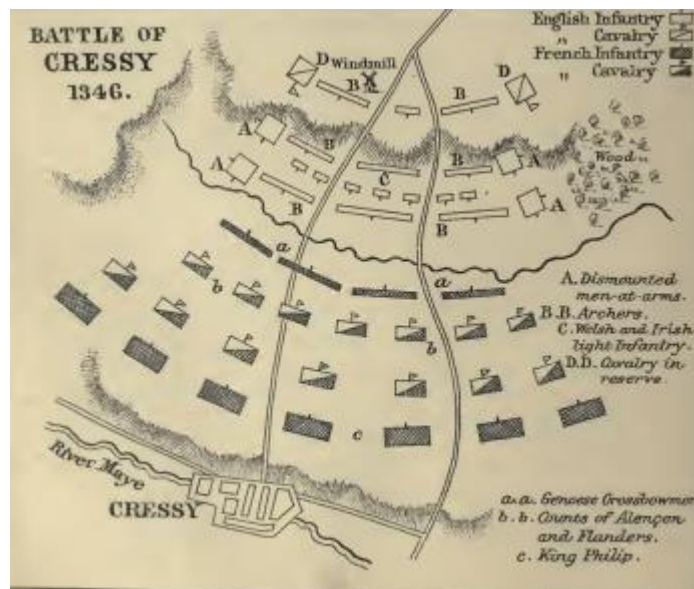
Edvard g‘azab bilan o‘zining katta otliq qo‘shinini shotlandlarning tor frontiga tashladi. Biroq barqaror pikadorlar kolonnalari ularni qayta-qayta orqaga qaytardilar. Natijada ingliz otllarining ruhi so‘ndi; jangning so‘ngida Bryus pozitsiyasi ortida paydo bo‘lgan orqa safdagi lager odamlarini shotland qo‘shinining yangi yordam kuchlari deb o‘ylab, inglizlar orasida vahima tarqaldi. Orqaga chekinish vahimaga aylandi — otllar chuqurchalarga qulab tushib, o‘ldirildi yoki asirga olindi. Bu jangdan muqim saboq olindi: kamonchilar qanotlari kavaleriya bilan himoyalaniishi shart. Ushbu xulosa e‘tiborsiz qolmadi — Kressida va Poatyeda inglizlar bu taktikani muvaffaqiyat bilan qo‘lladilar.

10.8. Yuz yillik urush davrida harbiy san'atning rivojlanishi

Keyingi davrda ingliz kamonchilari endi boshqa dushmanga — Fransuz ritsarlariga qarshi jang qilishdi. Fransiyada "riddorlik" (*chivalriya*) deb atalgan urush san'ati o'zining eng iflos shakliga kirgan edi. Filipp va Jon de Valua qo'shinlarining asosiy kuchi feodal zodagonlardan iborat bo'lib, ular o'zlarini eng jasur jangchilar deb bilishgan, ammo amalda bu tartibsiz qurollangan olomon edi. Fransuz ritsarlari ijtimoiy tabaqalardagi ustunlik jang maydonida ham ustunlik beradi deb ishonishgan. Shuning uchun ular piyoda askarlarni nafaqat kamsitishgan, balki ularning maydonga chiqishini ham o'z tabaqasiga tahqir deb bilishgan.

Endi ingliz kamonchilari — aksariyat hollarda ko'ngilli jangchilar bo'lib, jangni sevadigan, g'urur va sarguzasht istagi bilan safga kirgan askarlar edi. Ular fransuz zodagonlari bilan birga jang maydoniga olib kelingan, qurolsiz va ruhsiz to'dalar ustidan ma'naviy ustunlikka ega bo'lishdi. Ammo bu ustunlikni faqat jasorat bilan bog'lash to'g'ri emas. Qurol-yarog' va taktika ustunligi ham ingliz g'alabalarining asosiy omili edi. Ularning uzun kamonlari (*longbow*) ilgari faqat hujumda ishlatilgan bo'lsa, endi mudofaa sharoitida qo'llanila boshladi.

Kresi va Puatye janglarida ingliz kamonchilari taktikasi. Kavaleriyaning to'liq hujumi kamonchilar uchun eng qulay nishonga aylandi. O'qlar otlarning oyoqlariga tegib, yaralangan hayvonlarning chinqirig'i va vahimasi orqadagi safni buzdi. Har safar masofa qisqargan sari jarohatlar ko'paydi, harakat sustlashdi va nihoyat, otliq hujumi to'liq to'xtab qoldi. Shunday qilib, 1346-yilda Kresi jangida dunyo bir haqiqatni o'rgandi — uzun kamonchilar safini old tomondan yorib o'tish otliqlar uchun deyarli imkonsiz edi.

10.2.rasm. Kressi jangi.

Otliqlarning hujumini kamonchilar va ularning qanotlarida joylashgan yordamchi qo‘shinlar yordamida qarshi olishning ilmiy asoslangan usuli birinchi marta Edvard III tomonidan Kresi jangida (1346-yil) qo‘llanilgan edi. Qirol jangni qabul qilishga qaror qilgach, u ajoyib strategik joy — yonbag‘irli tepalikni tanladi. Tepalikning ikki qanoti o‘rmonlar bilan, old tomoni esa kichik ariq bilan himoyalangan edi.

O‘rta asrlarga xos harbiy an’anaga ko‘ra, ingliz qo‘shini uchta “jang safi” (battle) shaklida joylashtirildi: birinchi safni Uels shahzodasi (Qora Shahzoda), ikkinchi safni Northampton grafigi, uchinchisini esa qirolning o‘zi boshqargan.

Oldingi saf, jangning asosiy og‘irligi tushadigan qism, 2000 kamonchidan iborat bo‘lib, ularning har ikki qanotida 800 tadan otidan tushirilgan og‘ir qurolli askarlar joylashtirildi. Ular uzun nayzalar bilan pikadorlar shaklida saf tortib, otliq hujumlarni to‘xtatishga tayyor turishgan. Ikkinchi saf ham xuddi shu tartibda tuzilgan edi. Ikkala saf

orasida esa 1000 uelslik va kornvolik yengil piyoda askarlar joylashgan bo‘lib, ular nayza va uzun pichoqlar bilan qurollangan edi. Orqa rezervda esa 2000 kamonchi va 700 otliqlar tepalik cho‘qqisida joy olgan edi.

Fransuz qo‘shinining intizomsizligi ularning jangni rejalashtirilgan muddatdan bir kun avval boshlashiga sabab bo‘ldi. Qirol Filipp VI va uning marshallari qo‘shinlar charchaganligi bois jangni erTani kunga qoldirishni buyurgan edi. Biroq oldingi safdagi zodagonlar bu buyruqni noto‘g‘ri tushunib, “jang sharafidan mahrum bo‘lyapmiz” deb o‘yladilar va hujumni o‘zlari boshlab yubordilar. Orqa safdagilar ham ergashgach, butun fransuz qo‘shini inglizlarning pozitsiyasiga juda yaqinlashib, jang muqarrar bo‘ldi.

Ushbu kunning tafsilotlari tarixda ko‘p bora tasvirlangan: Genuyalik arbaletchilarning fojeali taqdiri — ular og‘ir arbaletlarini qayta tortishga ulgurmay, ingliz o‘qlaridan o‘nlab halok bo‘lishgan — shundan biridir. Otliq ritsarlarning kamonchilarning markaziy safi ustiga qayta-qayta hujumlari behuda qon to‘kilishga sabab bo‘ldi. Jang maydoni otlar va odamlar jasadlari bilan to‘lib ketdi, natijada oldinga siljish imkonsiz bo‘ldi.

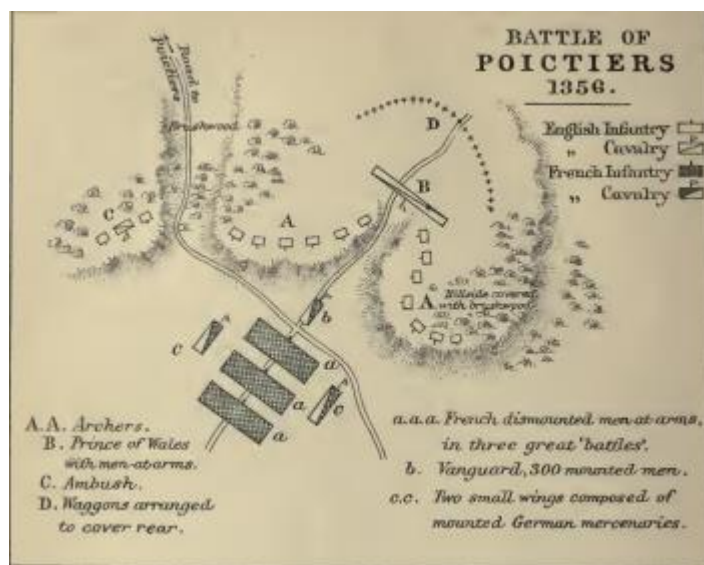
Faqat qanotlardagi otliqlar biroz ilgari yurishga muvaffaq bo‘ldilar, ammo Flandriya va Alenson graflari otidan tushirilgan ingliz ritsarlarining mustahkam safini yorib o‘tolmadilar va markazdagi kabi qirg‘inga uchradilar.

Kechga borib fransuzlar tartibsiz orqaga chekindi, va butun qo‘shin parokanda bo‘lib tarqaldi. Inglizlar esa bir qadam ham joyidan siljimagan holda g‘alaba qozondi — dushman o‘zi ularning oldiga kelib halok bo‘ldi.

Fransuz qo'shinining uchdan bir qismi jang maydonida o'ldirilgan, ularning aksari ingliz kamanchilari o'qlaridan halok bo'lgan edi.

Puatye jangi. Kresi jangi shuni isbotladiki, qanotlari himoyalangan kamanchi eng qat'iy otliq hujumlarini ham qaytarib tashlay oladi. Biroq fransuzlar bundan butunlay noto'g'ri xulosa chiqardilar. Ular o'z zodagonlik g'ururiga sodiq qolgan holda, g'alabani "oddiy dehqonlarning o'qlari"ga emas, balki "otidan tushgan ritsarlarning qat'iyligiga" nisbat berishdi.

Shu sababli, Puatye jangida (1356-yil) qirol Jon II (Yuhanno) Edvard III'ning bu "muvaffaqiyatli usulini" takrorlashga qaror qildi. U barcha otlilarga (ikki korpusdan tashqari) nayzalarini qisqartirish, tishlarini yechish va otlarini orqaga jo'natishni buyurdi.

10.3.rasm. Puatye jangi

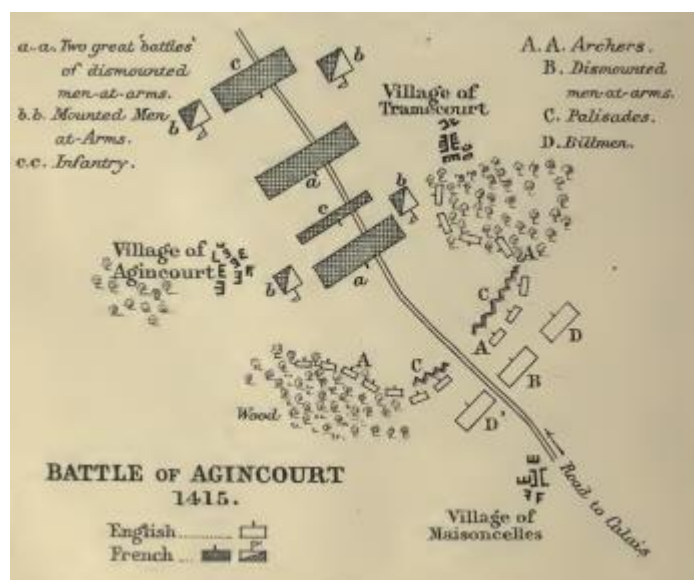
Ammo u hujum va mudofaa sharoitlari butunlay farq qilishini tushunmadi. Joyida mustahkam turib himoyalangan qo'shin uchun mos taktika, balandlikdagi dushman pozitsiyasiga hujum qilayotgan qo'shin uchun mutlaqo yaroqsiz edi.

Qirol Jonning bu qarori fojiali bo'ldi. Aslida, jangning o'zi ham keraksiz edi, chunki Qora Shahzodani bir hafta ichida ochlik orqali taslim qilish mumkin edi. Ammo jang tanlangach, Jon butun qo'shinini tor yo'ldan, tepalikka olib chiqadigan yagona yo'lak bo'ylab yurishga majbur qildi. Yo'lning ikki tomonida yuzlab ingliz kamonchilari joylashgan edi.

Natijada fransuzlarning 300 otliqdan iborat oldingi safi o'q yomg'iri ostida deyarli butunlay yo'q qilindi. Omondan qolganlar orqadagi ikkinchi safga urilib, ularni ham tartibsizlikka soldi. Hali yaqin masofada jang boshlanmasdan fransuzlar o'z safida vahima va tartibsizlikni his qila boshladilar.

Bu paytda Qora Shahzoda imkoniyatdan foydalandi — u o'zining og'ir qurolli askarlari bilan tepalikdan pastga tushib, dushman ustiga hujum boshladi. Shu paytda chap qanotdagi o'rmon ortiga yashirilgan 600 kishilik zaxira otryad ham fransuzlar qanotiga hujum qildi.

Bu ikki tomonlama zarbaga chiday olmagan Jonning qo'shini jangni tark eta boshladi — har uchta askardan ikkitasi orqaga qochdi. Faqat qirol atrofidagi nemis yollanma askarlari va bir nechta sodiq ritsarlar qarshilik ko'rsatishda davom etdilar. Ammo inglizlar ularni osonlik bilan o'rab oldilar va nayza hamda o'q yordamida jangni yakunladilar. Natijada Qirol Jon II, uning o'g'li Filipp va bir necha zodagonlar asir olindi.

10.4. Azenkur jangi.

Jang shahzoda Eduard uchun ulkan taktik g'alaba bo'ldi — u o'zining tanlagan joyi qulayligi va kamonchilardan oqilona foydalanishi bilan zafar qozondi. Yangi taktika — ingliz qo'shiniga qarshi hujumda qirol Ioann tomonidan sinovdan o'tkazilgan usul — avvalgilariga nisbatan yanada sharmandali tarzda muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Puatye (Poitiers) jangining natijasi fransuzlarning ongida shunday kuchli taassurot qoldirdiki, urush davomida ular bosqinchilarga qarshi ochiq maydonda jang qilishga jur'at eta olmadilar.

Fransiyaning yangi strategiyasi. Eski harbiy tizimlariga qattiq zarba berilganidan so'ng, Fransiya zodagonlari ochiq maydon jangidan voz kechib, o'z qal'alariga bekinib oldilar va endi faqat kichik qamallar hamda bosqinlar bilan cheklanishga qaror qildilar. Shu sababli inglizlar, xuddi 1373-yilda Lankaster gersogi kabi, butun mamlakat bo'ylab bemaolol yurishlar qilsalar-da, dushmanni ochiq maydonga chiqara olmadilar. Mustahkam devorlar ortiga yashirgan holda, bosqinchini hujum qilishga majburlamay, ular ingliz qo'shinini bo'sh va vayron bo'lgan yerlar bo'ylab

mashaqqatli yurishlar bilan holdan toydirar edilar. Bu usul ritsarlik urf-odatlariga, ya'ni "har qanday chaqiriqqa javob berish" tamoyiliga zid bo'lsa-da, o'sha davrning sharoitlariga eng to'g'ri javob edi. Karl V va Du Geklen olib borgan ehtiyotkorlikka asoslangan urush taktikasi qirol Ioann yo'qotgan narsalarni qayta tikladi. Inglizlar uchun urush jasorat namoyish etish vositasi emas, balki uzoq davom etadigan, mashaqqatli va foydasiz mashg'ulotga aylandi — u nafaqat qon va mablag'larni sarflar, balki dushman hisobidan ham o'zini ta'minlay olmas edi.

Du Geklen harbiy harakatlarni ritsarlik sarguzasht emas, balki aniq maqsadli "ish" sifatida olib bordi. Uning maqsadi inglizlarni sekin-asta Fransiya tomonidan siqib chiqarish edi; u bunga ochiq janglar orqali emas, balki hiyla, pistirmalar va tungi hujumlar orqali erishishga intildi. "Erkin drujinalar" (*kompaniyalar*) tomonidan doimiy ravishda qo'shimcha kuchlar bilan ta'minlangani bois, u feodal qo'shinlar boshlig'i singari tezda natijaga erishish uchun jangni shoshiltirishga majbur emas edi. Inglizlar katta janglarda g'alaba qozonishga ko'nikkan bo'lsalar-da, uzoq davom etadigan charchatadigan urushlarga bardosh bera olmadilar. Ularning kuchi taktika sohasida edi, strategiyada emas. Shu bois, ketma-ket qamal va ortga chekinishlar orqali ularning Fransiya hukmronligi barham topdi.

Du Geklenning faoliyati natijasida Fransiya zodagonlari yana maydonga qaytdilar, ammo ular o'zlarining avvalgi xatolaridan saboq olmadi. Ingliz xavfi yo'qolgach, ular yana eski ritsarlik urf-odatlariga qaytdilar. Natijada, XIV asr boshidagi Cassel jangining yangilangan shakli Rosbek jangida takrorlandi, Courtrayning fojiali saboqlari esa Nicopolisda yana qayta yuz berdi. Aqli zaif qirol hukmronligi davridagi o'ttiz yillik

anarxiya fransuz harbiy tizimini tanazzulga olib keldi va mamlakatni yangi ingliz istilosiga tayyor holga keltirdi.

Azenkur jangi. Agar keyingi yurishlar Genrix V ning strategik buyukligini isbotlamaganida, uning Azenkurga yurishi (1415) sodiq, ammo xavfli harakat deb baholangan bo'lardi. Ammo u dushmanlarning harbiy ojizligini oldindan baholagan ko'rinadi. Uning 1415 yil 6–24 oktyabr oralig'idagi tezkor yurishi o'sha davr qo'mondonlari orasida kam uchraydigan tezlik va tartibni ko'rsatdi. St. Pol yaqinida fransuzlar uni 60 ming kishilik qo'shin bilan to'sib olishdi, ulardan 15 ming nafari otliq ritsarlar edi. Genrix son jihatdan ustun dushman qarshisida ham Kressi va Puatyedagi ajdodlari singari mudofaa jangini tanladi. Uning qo'lida atigi 14 ming askar bor edi, ularning uchdan ikki qismi o'qchilar edi.

Genrix V tanlagan joy nihoyatda qulay bo'lib, ikki qanotdan o'rmonlar bilan himoyalangan va oldi tomondan loyli dalalar bilan qoplangan edi. Bu joyda dushman yurish tezligini yo'qotdi. Fransuzlar og'ir zirhli holda botqoqqa botib, o'qchilarning o'q yomg'iri ostida qolishdi. Natijada butun fransuz armiyasi tor-mor etildi.

Azenkur jangidan keyingi yillarda ham fransuz zodagonlari eski ritsarlik usullaridan voz kechmadilar. Faqat Xayntreyl, La Hir va Dunois kabi professional sarkardalar davrida bu noto'g'ri taktika butunlay tark etildi. Ammo XV asr o'rtalariga kelib, inglizlar strategik jihatdan mudofaa tizimiga haddan ortiq tayanish oqibatida mag'lubiyatga uchray boshladilar. Ular o'z dushmanlarining yangi, tezkor uslublariga moslasha olmadilar. Shunday qilib, inglizlar Fransiyadan siyosiy sabablar bilan chiqarilgan bo'lsa-da, harbiy jihatdan ularning mudofaa tizimining samarasizligi bu jarayonni tezlashtirdi.

Formini jangi: Mudofaa tizimining inqirozi. Baxtli bir tasodif tufayli bizgacha Blondelning "Reductio Normanniae" asarida Formini jangi — ya'ni inglizlarning kanal ortidagi yerlarni saqlab qolish yo'lidagi so'nggi urinishlaridan biri — haqida batafsil ma'lumot yetib kelgan. Ushbu jang haqidagi hikoya Buyuk urushning so'nggi yillaridagi harbiy muvaffaqiyatsizliklarning sabablari va yo'nalishlarini tushuntirish jihatidan nihoyatda ibratli hisoblanadi.

Mazkur jang, garchi butun Normandiyaning taqdirini hal etgan bo'lsa-da, miqyosi jihatidan juda kichik to'qnashuv edi. Inglizlarning besh ming kishilik qo'shini — yarmi o'qchilar, qolganlari asosan nayzachilar va oz sonli otliq ritsarlardan iborat edi — Kaen shahriga yo'l ochish maqsadida so'nggi marta frontga chiqdi. Kaendagi ingliz qo'mondonlari, gersog Somersetni Fransiya qiroli Karl boshchilik qilgan katta qo'shin qurshovga olgan edi. Kaen garnizonini kuchaytirish uchun tuzilgan yordamchi armiyaga ser Tomas Kiriell va ser Metyu Guf qo'mondonlik qilar edi.

Inglizlar Formini qishlog'i yaqinida Klermon qo'mondonligidagi fransuz korpusiga qarshi chiqdi. Bu kuchlar son jihatdan inglizlardan uncha ustun emas edi. Huquqiy jihatdan hujum tashabbusi inglizlarga tegishli edi, chunki ular Kaenga yo'l ochishlari kerak edi. Biroq ingliz qo'mondonlari tajribali bo'lishlariga qaramay, tashabbusni qo'lga olishdan bosh tortishdi. Ular o'zlarining mudofaa usullariga haddan ziyod ishonishgani sababli, hujum o'rniga orqaga chekinib, fransuzlarning zarbasini qabul qilish uchun qulay joy izlashdi.

Ular orqa tomoni bog'lar va o'rmonzorlar bilan himoyalangan kichik soy bo'yidagi joyni tanladilar va qo'shinlarini yarim yoy shaklida safga

tizishdi. Markazda 700 kishilik uchta o‘qchilar guruhi, qanotlarda esa nayzachilar joylashgan edi. Ingliz o‘qchilari o‘zlarining odatdagi mudofaa tayyorgarligini ko‘rishdi — old tomoniga yog‘och qoziqlar qoqishdi va hatto xandaq qazishni ham boshlashgan edi.

Bir necha soatlik to‘qnashuvdan so‘ng fransuzlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri hujum qilmay, qirolning artilleriya boshlig‘i Giraud tomonidan ikkita kulverin to‘pini oldinga surib, ingliz safini yon tomondan o‘qqa tutdilar. Bu zarbadan g‘azablangan ingliz o‘qchilari himoya pozitsiyasini tashlab, bir qanotdagi nayzachilar bilan birga qarshi hujumga o‘tishdi. Ular to‘plarni egallab, ularni himoya qilayotgan fransuz qismlarini orqaga chekinishga majbur qildilar.

Agar shu paytda Kiriell butun qo‘shinini oldinga boshlab chiqqanida, jang g‘alaba bilan yakunlanishi mumkin edi. Ammo u har doimgidek mudofaa taktikasiga sodiq qoldi va hujumni davom ettirmadi. Shu orada fransuzlarning boshqa qanoti dushman to‘plarini qaytarish uchun hujumga o‘tdi. Oxir-oqibat fransuzlar ustun keldi va inglizlarni o‘z pozitsiyasigacha siqib chiqardi. Shu tariqa butun chiziq bo‘ylab qo‘shinlar aralashib, qattiq qo‘lbola jang (*melee*) boshlandi.

Jang taqdiri hali noaniq edi, shu payt orqa tomondan yana bir fransuz qo‘shini — Rishmon va Laval graflari boshchiligidagi 1200 otliq keldi. Kiriell barcha kuchlarini oldingi chiziqqa safarbar qilgan bo‘lgani uchun, yangi xavfga qarshi kuch ajrata olmadi. Orqadagi soylik ularning orqa yo‘lini to‘sib qo‘ydi, natijada inglizlar bir necha alohida guruhlariga bo‘linib ketishdi. Ser Metyu Guf otliq qismlar bilan Baye shahriga yo‘l ochib chiqib ketishga muvaffaq bo‘ldi, ammo Kiriell va piyoda qo‘shinlar qurshovda qoldi va butun "asosiy jang" batoloni yo‘q qilindi. Ushbu

magʻlubiyat inglizlarning haddan tashqari passiv va oʻzgarmas mudofaa taktikasi ularning yakuniy strategik magʻlubiyatiga olib kelganini koʻrsatadi.

Oz sonli oʻqchilar qochishga muvaffaq boʻlishdi, Kirieli esa asir olindi. Fransuzlar deyarli asir olmadi — ertasi kuni ularning heraldlari jang maydonida 3774 ingliz jasadini sanashgan. Bu ingliz armiyasi tarixidagi eng ogʻir yoʻqotishlardan biri edi. Fransuz manbalari esa faqat 12 nafar ritsarning halok boʻlganini qayd etgan, xolos.

Formini jangi sabogʻi yaqqol edi: Edvard III va Genrix V davridagi mudofaa taktikasini mexanik tarzda takrorlash, endi harbiy mahoratini oshirgan fransuzlarga qarshi muvaffaqiyat keltira olmasdi. Yangi harbiy sharoitda, agar inglizlar son jihatdan ustun boʻlmagan boʻlsalar, yangi usullarni qoʻllamasalar, magʻlubiyat muqarrar edi. Aynan shu holat, ehtimol, buyuk sarkarda lord Talbotni soʻnggi jangida eski mudofaa taktikasidan voz kechib, butunlay yangi uslubni qoʻllashga majbur etgan. Shatilon (*Châtillon*) jangi oʻz mohiyatiga koʻra inglizlar tarixidagi boshqa janglardan farq qiladi — bu jang oʻzini shveytsariyaliklarning Bikokka jangidagi urinishlariga oʻxshatadi. Talbot oʻz qoʻshinini — nayzadorlar va oʻqchilarni — artilleriya bilan mustahkamlangan fransuz lageriga qarshi yurishga olib bordi. Ammo bu harakat muvaffaqiyatsiz tugadi, inglizlar jasorat bilan kurashgan boʻlsalar-da, imkonsiz vazifani bajara olmadilar.

Uzun kamoning saqlanib qolishi va “Atirgullar urushi”. Inglizlarning Yevropadagi mulklaridan butunlay quvib chiqarilishi kamon qudratini obroʻsizlantirmadi. Uzun kamon hanuz murakkab mexanik tuzilmaga ega arbaletdan ancha ustun qurol boʻlib qoldi. Hatto oʻsha davrning yangi ixtirosi — qoʻl miltiqlari va arkebuzlar — ham hali kamon

bilan tenglasha olmasdi. Butun Yevropa bu qurolning ustunligini tan oldi: Burgundiya gersogi 3000 ingliz kamonchisini o'z piyoda qo'shinining eng nufuzli qismi deb hisoblagan, Fransiya qiroli Karl esa inglizlar tajribasini tatbiq etish uchun o'z yangi militsiyasining asosini o'qchilar sifatida shakllantirgan edi.

XV asr o'rtalaridagi ingliz fuqarolar urushi — Atirgullar urushi — inglizlarning o'z milliy qurollari va taktikalarini o'zlariga qarshi ishlatgan davr edi. Ushbu davrning tarixiy manbalari juda kamligi sababli, Yorkchilar yoki Lankastrchilar qo'shinlarining aniq jangovar tartibini tiklashning iloji yo'q. Shunga qaramay, mavjud ma'lumotlar ingliz sarkardalari o'sha davrda ham taktik va strategik mahoratni yo'qotmaganini ko'rsatadi. Har bir jang o'ziga xos bo'lgan — Sankt-Albansdagi shahar ko'chalaridagi qonli jang, Xedjli-Murdagi tarqoq to'qnashuvlar, Northempton va Tyuksberining zabt etilishi. Blorhitdagi taktika ustunligi, Edgekot-Filddagi qurol ustunligi bilan keskin tafovutda edi.

Edvard IV harbiy iste'dodi. Urush tarixining eng yorqin jihatlaridan biri qiroli Edvard IV ning harbiy iste'dodi edi. U atigi o'n to'qqiz yoshida mohir sarkarda sifatida tanilgan bo'lib, aynan u Northempton jangida Lankasterlar armiyasining qanotlarini himoya qilgan "chuqur xandaqlar va baland to'siqlar" tizimini yorib o'tgan edi. Bir yil o'tib, u Hereforddan Londongacha qish oylaridagi loyli yo'llarda bosib o'tgan tezkor yurishi bilan, deyarli yo'qolgan deb hisoblangan Yorklar hokimiyatini tikladi.

Edvard harbiy tahdidlar paytida yana sobiq shijoatini namoyon etdi. Eng so'nggi yirik g'alabasi — Barnet va Tyuksberi yurishlari esa uning harbiy

dahosini to‘liq namoyon etdi. Yorkdan Londongacha dushmanlar orasidan bermalol yurish qilib, katta yo‘qotishlarsiz yetib kelishi strategik yutuq bo‘ldi. Barnet jangida esa u tumanli ob-havodan mohirona foydalandi — har ikki qo‘shin bir-birini yon tomonlardan aylanib o‘tganida, Edvard zaxira qo‘shinlarini tayyor tutgani sababli o‘z qanotining mag‘lubiyatini bartaraf etdi, Warwick esa bu imkoniyatdan foydalana olmadi.

Barnetdagi g‘alabadan so‘ng Edvardning harbiy yurishi Tyuksberi tomon yo‘naldi. Uning maqsadi — malika Margaretni Uelsdagi ittifoqchilar bilan birlashishidan to‘sis edi. Edvard tez harakat qildi, erta bahor issig‘ida, suv tanqis hududlarda bir kunda 50 kilometrdan ortiq yo‘l bosib, kechga yaqin Lankasterlar joylashgan Tyuksberiga yaqinlashdi. Dushmanlar charchaganligi sababli, ertasi kuni jang qilishga majbur bo‘lishdi. Tyuksberi jangida Lankaster qo‘shini tepalikda, tabiiy to‘siqlar bilan himoyalangan qulay joyda turardi. Edvard ularni to‘g‘ridan-to‘g‘ri hujum bilan emas, balki artilleriya o‘qi bilan zararsizlantirishni tanladi. Somerset boshchiligidagi qanot artilleriya o‘qidan toliqib, pastga tushib dushmanni haydashga urindi, ammo bu harakat ularning markazida katta bo‘shliq hosil qildi. Edvard shu fursatdan foydalanib, o‘z asosiy qo‘shini bilan bu oraliqqa kirib bordi va butun Lankaster frontini parokanda qildi. Bu jang taktikasi asosan 1066-yilda Vilgelm Norman qo‘llagan usulni eslatardi — faqat o‘qchilar o‘rniga to‘p artilleriya ishlatilgan edi.

Edvarddan tashqari, urushda boshqa iste’dodli sarkardalar ham ajralib turdi. Masalan, Solsberi grafi Blorhit jangida raqibni chalg‘itib, daryo bo‘ylab bo‘linib ketgan dushman qo‘shinini ikki tomondan zarba bilan tor-mor keltirgan edi. Towton jangida esa har ikki tomon ham katta harbiy epchillik ko‘rsatgan. Towtondagi qor bo‘ronida Falkonbridjning

taktikasini eslash lozim: u o'z o'qchilariga eng uzoq masofadan "flight-arrows" (yengil, uzoq uchuvchi o'qlar) bilan o'q uzishni buyurdi. Lankasterlar esa dushman yaqin deb o'ylab, og'ir "sheaf-arrows" bilan javob qaytardilar, biroq o'qlari nishonga yetmay to'xtadi. Natijada ularning o'q zahirasi tugab, Yorkistlar piyoda va otliq qo'shinlari uchun ochiq yo'l hosil bo'ldi. Bu kabi hiyla dushmanning quroli va usullarini mukammal bilishni talab etardi.

XV asrda Yevropada otliqlarni jangda otidan tushirib, piyoda jang qilish odati keng tarqalgan edi. Angliyada ham bu holat qayd etilgan. Shu davrda ritsarlarning eng muhim quroli sifatida "pole-axe" (uzun sopli bolta) keng qo'llangan. Urushlarda artilleriyaning o'rni tobora ortib bordi. Kichik otish qurollari (arkebuz, musket) esa hali yetarlicha samarali emas edi — uzun kamon o'sha davrda ham asosiy o'q otuvchi qurol bo'lib qolgan. Hatto XVI asrda ham ingliz kamonchilari nemis "hackbut" jangchilarini tez o'q otish sur'ati bilan yengganlari qayd etiladi.

Shunday qilib, inglizlarning o'ziga xos jang uslubi va qurollanish madaniyati XV asr o'rtalarigacha Yevropa harbiy san'atiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ammo 1450–1453-yillarda Fransiyadagi mulklar yo'qotilgach, bu ta'sir kamaydi. Keyingi davrda fuqarolar urushi va siyosiy tinchlik davri ingliz askarlarining Yevropadan uzoqlashishiga olib keldi, natijada o'rta asr ingliz harbiy san'atining o'ziga xos jihatlari asta-sekin yo'qoldi.

Biz Yevropada urush san'atini tubdan o'zgartirgan ikkita asosiy taktika tizimini batafsil ko'rib chiqdik. Ulardan biri Shveysariya nayzadorlari (Morgarten jangidan Bikokka jangigacha), ikkinchisi esa ingliz o'qchilari (Falkirk jangidan Formini jangigacha) davrida shakllangan. Har ikkala tizimning ustunligi oxir-oqibat ularga qarshi

shakllangan yangi harbiy mahorat turlari bilan cheklangani ko'rsatib o'tildi. Shveysariya nayzadorlari va ingliz o'qchilari feodal otliqlarning — va ma'lum ma'noda feodalizmning o'zining — qulashida yetakchi rol o'ynagan bo'lsa-da, Yevropaning boshqa mintaqalarida ham shunga o'xshash jarayonlar boshqa usullar orqali sodir bo'lganini unutmashimiz kerak.

Gussit urushlari va vagon qal'a taktikasi. Bu borada eng e'tiborli tajribalardan biri XV asrning birinchi yarmida kechgan buyuk gussit urushlari davrida Yan Jijka va uning sarkardalari tomonidan amalga oshirilgan harbiy yangiliklardir. Bohemiya (hozirgi Chexiya)da bu harbiy yangilanish ijtimoiy va diniy silkinishlar natijasida yuzaga keldi. Bu jasur xalq Germaniyaning katta harbiy kuchlariga qarshi turish uchun noyob yechim topishi kerak edi, aks holda ularning dehqonlari Rosbek jangida Flandriya piyodalari boshidan kechirgan taqdirga duch kelishlari aniq edi.

Jijka harbiy tayyorgarligi bo'lmagan dehqonlarni qurollantirish aqlsizlik ekanini tushunib, himoyaviy taktika zarurligini anglab yetdi. U Sharqdagi harbiy yurishlar chog'ida rus va litvaliklarning "gulyay-gorod" deb atalgan harakatlanuvchi yog'och qal'alari tizimi bilan tanish edi. U bu g'oyani o'zlashtirib, uni yanada mukammal shaklga keltirdi: yog'och to'siqlar o'rniga o'zaro zanjirlar bilan bog'langan *harbiy aravalar (vagonlar)* dan iborat qal'a tizimi yaratildi. Bu "vagon qal'a" tizimi otliq ritsarlar hujumiga qarshi deyarli yengilmas edi.

Jijka bu tizimni takomillashtirib, maxsus aravadorlar korpusini tashkil qildi. Ular harbiy mashq orqali aravalarni doira, kvadrat yoki uchburchak shaklida tezda joylashtira olgan. Har bir arava ekipaji nayzadorlar, flaylchilar va otish qurollariga ega 20 kishidan iborat edi. Shuningdek,

Jijka o‘z qo‘shinida o‘t ochar qurollarni keng joriy etdi — har uchinchi askar miltiq bilan qurollangan edi, har bir lashkar esa artilleriya bilan ta‘minlangan edi. Hussit qo‘shinlari yurish vaqtida besh ustunli safda harakatlanar edi, hujum boshlanganida bu tuzilma bir necha daqiqada himoya kvadratiga aylantirilgan. Bu darajadagi tartib-intizom o‘rta asrlar uchun nihoyatda noyob edi.

Jijka g‘alabalari Germaniya uchun kutilmagan hodisa bo‘ldi, chunki nemis feodal armiyalarining eski, moslashuvsiz taktikalarida ular ustunlik qila olmadi. Ammo Lipan jangi (1434-yil) Hussit taktikasining zaif tomonini ko‘rsatdi. Bu safar g‘alaba nemislar emas, balki o‘rtacha yo‘nalishdagi chexlar tomonidan qozonildi. Taboritlar (Jijkaning radikal izdoshlari) o‘z himoya chizig‘ini tark etib, chekingan dushmanga hujum qildi. Natijada ularning ko‘pchiligi ochiq maydonda dushman otliqlari tomonidan qamalib, halok bo‘ldi. Shunday qilib, Jijka yaratgan taktika — himoyaviy, lekin hujumda zaif tizim — o‘zining tabiiy chegarasiga yetdi. Bu jangdan olinadigan saboq shuki, faqat himoyaviy taktika kuchli rahbar va intizomli qo‘shinlarga qarshi samara bermaydi.

Usmonli yanicharlar va Yevropadagi ta’siri. Bu orada Yevropaning sharqida yana bir yangi harbiy kuch — Usmonli turklar paydo bo‘ldi. XIV–XV asrlar chegarasida ular Kossova va Nikopol janglarida o‘zlarining yangi turdagi piyoda qo‘shinlari — Yanicharlar orqali feodal otliqlarga barham berdi. Ularning asosiy quroli kamon bo‘lib, ingliz uzun kamoniga o‘xshash bo‘lmasa-da, juda samarali edi. Ular o‘zlarini himoya qilish uchun oldilariga qoziklar (*palisadalar*) o‘rnatishar, bu usul ingliz o‘qchilarining taktikasi bilan juda o‘xshash edi.

Yanicharlar yengil kiyim kiyib, himoya zirhlarini taqmas edi; ular otliqlarni to'xtatish, mudofaa pozitsiyasini mustahkamlash va dushmanni o'q yomg'iri bilan yanchish uchun mo'ljallangan edi. Shu sababdan ular Usmonli armiyasining barqaror yadrosiga aylanishdi va Sultonlar uchun Yevropani zabt etishda asosiy tayanch bo'ldi. Keyinchalik, Guniad (*Hunyadi*) boshchiligidagi Vengriya qo'shinlari (1448-yil, Ikkinchi Kossova jangi) nemislardan o'rganilgan qo'l miltiqlari bilan qurollangan piyodalarni yanicharlarga qarshi safarbar qildi. Bu jang nihoyatda qonli bo'lib, natijada har ikki tomonning katta qismi halok bo'ldi. Ammo jangning strategik saboqlari muhim edi: yaxshi qurollangan piyodalar Usmonlilarga qarshi uzoq muddat bardosh bera olardi.

XVI asrda G'arbda doimiy, intizomli piyoda qo'shinlar — landsknechtlar va otashin qurolli askarlar paydo bo'lishi bilan Usmonli ustunligi tugadi. Turklar pike (nayza) qurolini hech qachon to'liq qabul qilmaganlari uchun, ular kombinatsiyalangan o't ochar va nayzador tizimlarga qarshi zaif edilar.

Shuningdek, Usmonlilar artilleriyani juda erta davrda qo'llay boshlaganlar. Mahmud II (Mehmed Fath) tomonidan 1453-yilda Konstantinopolning zabt etilishi og'ir to'plarining birinchi muhim g'alabasi bo'ldi. Keyingi yillarda esa ular dala to'plarini zanjir bilan bog'lab, otliqlar hujumiga qarshi foydalanishgan.

Ammo XVI asr oxiriga kelib, Usmonlilar harbiy innovatsiyalarni o'zlashtirishda G'arbdan orqada qola boshladilar. Yanicharlar asta-sekin harbiy korpusdan imtiyozli kasta holatiga o'tib, ilgari ularni buyuk qilgan intizomni yo'qota boshladilar. Shu bilan birga, Yevropaning chegaralari

endi mustahkam qal'alar tizimi bilan himoyalangan bo'lib, Usmonlilar uchun tez yurish va katta strategik g'alabalar endi deyarli imkonsiz bo'ldi.

Shunday qilib, barcha asosiy harbiy tizimlar tahlil qilindi. Feodal otliqlarning yengilmasligi haqidagi afsona tugadi. Endilikda urush san'ati faqat zodagonlarning emas, butun xalqlarning harbiy tajribasiga aylangan edi. Urushlar endi faqat ritsarlar o'yini emas, balki davlatlar va millatlar taqdirini belgilovchi ilmiy-amaliy soha sifatida shakllandi. Shunday qilib, o'rta asrlar yakun topdi va tajriba, texnika va intizomga asoslangan yangi zamonaviy harbiy davr boshlandi.

Ko'rib chiqilgan harbiy tizimlar (Shveysariya piyoda askarlari, ingliz uzun kamonchilari, Gussit vagon qal'alari va Usmonli Yanicharlari) feodal harbiy an'analarning yo'q bo'lib ketishiga olib keldi. Bu o'zgarishlar quyidagi asosiy omillar bilan ta'minlandi:

Pike (nayza) va uzun yoy kabi yangi qurollar piyoda qo'shinlarga og'ir zirhli otliqlarni mag'lub etish imkonini berdi. Artilleriya va qo'l miltiqlarining tobora ortib borayotgan ahamiyati jang maydonidagi taktikani tubdan o'zgartirdi. Landsknechtlar va Yanicharlar kabi doimiy, professional va yuqori intizomli qo'shinlarning paydo bo'lishi harbiy kuchning asosiy mezoni bo'lib qoldi. Istehkomlar qurish san'ati (qal'alar, redutlar, dala mudofaalari) urush natijasini belgilovchi strategik omilga aylandi.

Natijada, jang maydoni shaxsiy jasoratdan ko'ra taktik bilim, texnologik innovatsiya va puxta intizomga asoslangan murakkab tizimga aylandi.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. *Feodal otliq qo'shinlar davrida (1066–1346-yillar) harbiy strategiya va taktika sohasida qanday o'zgarishlar yoki turg'unliklar kuzatilgan?*
2. *Nega feodal qo'shinlar yuqori jasoratga ega bo'lsa-da, ko'pincha mag'lubiyatga uchragan?*
3. *Qirollar Konstabl va Marshal lavozimlarini joriy etishdan qanday maqsad ko'zlagan va bu chora qanday natija bergan?*
4. *Manzura jangi feodal davr harbiy odatlarining qanday kamchiliklarini yaqqol ko'rsatib bergan?*
5. *Feodal davrda strategik rejalashtirish va ta'minot tizimining yo'qligi qanday oqibatlarga olib kelgan?*
6. *XII–XIII asrlarda piyoda askarlar (infantry) nega harbiy jihatdan ahamiyatsiz kuch hisoblangan?*
7. *Feodal qo'shnlardagi intizomsizlikni kamaytirish uchun Fridrix Barbarossa qanday chora ko'rgan va u nima uchun samara bermagan?*
8. *Angliya qiroli Genrix II joriy etgan "skutaj" (scutage) tizimining mohiyati va ahamiyati nimada edi?*
9. *Yollanma qo'shinlar (mercenaries) feodal tuzumda siyosiy hokimiyatni qanday mustahkamlab bergan?*
10. *O'rta asr qal'alari mudofaasida "brattice" va "flanking towers" yangiliklari qanday strategik ustunliklarni yaratgan?*
11. *G'arbiy Yevropa hududlarida qal'alar va devorlar bilan o'ralgan shaharlarning ko'pligi harbiy yurishlarning qanday samarasiz shakliga olib kelgan?*
12. *O'rta asrlarda yurishlar necha turga bo'lingan va ularning maqsadlari nimadan iborat edi?*

13. Qaysi voqea Yevropa miqyosida artilleriyaning hal qiluvchi rolini birinchi marta namoyon etdi?
14. Salib yurishlari Yevropa harbiy san'atiga qanday yangiliklarni olib kira olmadi?
15. XII asr salib yurishlarida musulmon qo'mondonlari qanday taktik ustunlikka ega bo'lishgan?
16. Ingliz kamonchisi va shveytsariyalik nayzador jang uslublari orasidagi asosiy farq nimada edi?
17. XIV asrda piyoda qo'shinlarning yuksalishiga olib kelgan omillar nimalar edi?
18. Shveytsariyaliklarning harbiy tizimi qanday jihatlari bilan Rim legionlariga o'xshash edi?
19. Uyg'onish davrida muhandislik va artilleriya san'atining rivojlanishi Shveysariya armiyasining harbiy ustunligiga qanday ta'sir ko'rsatgan?
20. "Castramentatio" atamasi nimani anglatadi va u o'rta asr armiyalarida qanday rol o'ynagan?
21. Marinyano jangida fransuz artilleriyasi qanday taktik ustunlikni qo'lga kiritgan?
22. Shveysariya armiyasida intizomning yemirilishiga nima sabab bo'lgan va bu holat ularning jangovar qobiliyatiga qanday ta'sir etgan?
23. Uzun yoy (longbow) qanday qilib ingliz armiyasining asosiy quroliga aylangan?
24. Kresi va Puatye janglarida ingliz kamonchilari qo'llagan taktikalar nimasi bilan o'ziga xos bo'lgan?
25. Nima uchun inglizlarning mudofaa taktikasi XV asr o'rtalariga kelib samarasiz bo'lib qoldi?

26. *Gussit urushlarida Yan Jijka tomonidan ishlab chiqilgan “vagon qal’a” tizimi qanday harbiy yangilik edi?*
27. *Usmonli Yanicharlarining jang taktikasi ingliz o‘qchilari uslubiga qaysi jihatlarda o‘xshash edi?*
28. *XVI asrda Yevropada paydo bo‘lgan landsknechtlar Usmonlilarning harbiy ustunligiga qanday ta’sir ko‘rsatgan?*
29. *XV–XVI asrlardagi qurollar evolyutsiyasi (kamon, arbalet, miltiq, artilleriya) jang taktikasini qanday o‘zgartirgan?*

XULOSA

Harbiy san'at tarixi insoniyat sivilizatsiyasi va madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. U nafaqat jang maydonidagi mahorat va strategiya, balki davlat boshqaruvi, iqtisodiy resurslarni boshqarish, siyosiy barqarorlik va xalqaro munosabatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab tizimdir. Darslik davomida harbiy san'atning qadimgi davrdan to mustaqil O'zbekistongacha bo'lgan shakllanishi, rivojlanishi va o'zgarishlari tahlil qilindi. Ushbu xulosa fanning asosiy natijalarini jamlab, har bir tarixiy davr bo'yicha hosil bo'lgan xulosalarni bayon etadi.

Qadimgi dunyoda harbiy san'atning shakllanishi insoniyatning hayotiy zaruratlaridan kelib chiqqan. Ilk odamlar resurslar va hududlarni himoya qilish, ov qilish va raqib guruhlarini mag'lub etish uchun qurollar yaratgan. Ilk harbiy qurollar — tosh, tayoq, nayza va oddiy himoya vositalari — jangovar mahoratning boshlanishi bo'ldi. Shu davrda jang san'ati ko'proq instinktiv va tajribaga asoslangan bo'lsa-da, armiya va jangchilarni tizimlashtirishga intilish asta-sekin shakllana boshladi. Qadimgi jamiyatlarda harbiy san'at faqat jang maydonidagi faoliyat bilan cheklanib qolmasdan, ijtimoiy va siyosiy tuzilmalar bilan ham bog'liq bo'lgan. Shu tariqa, jangovar tajriba va qurollanishni takomillashtirish orqali insoniyat keyingi davrlar uchun strategik asos yaratgan.

Qadimgi Misr va Mesopotamiya hududlarida harbiy san'atning rivojlanishi davlatning markazlashuvi va siyosiy barqarorligi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Misrda armiya ko'pincha ko'p sonli piyodalar va arqon arqonchilar, shuningdek, ritsarlar va bo'ronchilar tomonidan tashkil etilgan. Shu davrda janglarda murakkab mudofaa tizimlari, qal'alar, suv yo'llari va jangovar mashqlar keng qo'llanilgan.

Mesopotamiya shahar-davlatlarida esa harbiy strategiya va taktikalar rivojlangan bo'lib, razvedka va logistikaga alohida e'tibor qaratilgan. Bu hududlarda harbiy san'atning nazariyasi va amaliyoti shakllanib, keyingi tarixiy davrlarga zamin yaratgan.

Qadimgi Old Osiyo va Eron davlatlarida, xususan Ahamoniylar davrida harbiy san'at murakkab armiya bo'linmalari, razvedka tizimi va logistika bilan rivojlangan. Ahamoniylar davrida jangovar strategiya, mudofaa tizimi, armiya tashkiloti va qurollanish darajasi yuqori bo'lgan. Shu davrda jang san'ati nafaqat jangovar muvaffaqiyat, balki imperiyaning siyosiy barqarorligini ta'minlash vositasi sifatida xizmat qilgan. Misol tariqasida, Xorest va Marafon urushlarida qo'llanilgan strategiyalar va logistik tizimlar bugungi ilmiy tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Qadimgi Xitoy va Hindistonda harbiy san'atning rivojlanishi falsafiy, madaniy va strategik qarashlar bilan bog'liq bo'lgan. Sun Szi "Urush san'ati" asarida jang san'ati, strategiya va taktikani falsafiy asoslar bilan tushuntirib, jangovar muvaffaqiyatni davlat boshqaruvi bilan uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Hindistonda esa armiya tarkibi, jangovar texnika, mudofaa tizimi va jang san'ati maktablari rivojlangan. Shu davrda harbiy san'at va diniy-ma'naviy qadriyatlar birlashib, jang san'ati nafaqat amaliy, balki madaniy ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi Yunoniston va Rimda harbiy san'at siyosiy va harbiy strategiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Yunon shaharlari ko'pincha piyoda falanks tizimi orqali jang qilgan bo'lsa, Rimda professional legion tizimi, qurollanish va murakkab armiya bo'linmalari shakllangan. Shu davrda jang san'ati nafaqat jang maydonida, balki davlat siyosatini

mustahkamlash, hududiy kengayish va ichki barqarorlikni ta'minlash vositasi sifatida ham rivojlangan.

Qadimgi O'rta Osiyo davlatlarida harbiy san'atning shakllanishi hududning geografik strategik joylashuvi, ko'chmanchi va doimiy yashovchi jamiyatlarning mavjudligi, shuningdek, turli xalqlar bilan aloqalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo davlatlarida armiya va jangovar texnika, qurol va zirhlar, shuningdek strategiya va taktikada innovatsiyalar paydo bo'lgan. Shu davrda jang san'ati ko'chmanchi xalqlar harbiy mahorati, tezkor harakatlar va mudofaa tizimlarini rivojlantirish bilan ajralib turgan.

Shuningdek, ilk o'rta asrlarda Yevropa davlatlarida harbiy san'at rivojlanishi o'ziga xos bo'lib, qal'alar, garnizonlar va ixtiyoriy harbiy mashqlar keng qo'llanilgan. Bu davrda jang san'ati murakkablashib, davlatning siyosiy va iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qilgan. Shu bilan birga, o'sha davrda harbiy bilim va tajriba universitetlar, monastirlar va maxsus harbiy maktablarda shakllana boshlagan.

Rivojlangan o'rta asrlar davrida O'rta Osiyo davlatlarida harbiy san'atning rivojlanishi yuksak texnika, jangovar san'at va mudofaa tizimlari bilan ajralib turgan. Ko'chmanchi xalqlar va shahar-davlatlar armiya tashkiloti, strategiya va taktikani takomillashtirgan. Shu davrda turli qurollar, zirhlar, ko'p qavatli qal'alar va mudofaa tizimlari ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, jang san'ati faqat harbiy amaliyot bilan cheklanmagan, balki siyosiy va iqtisodiy strategiyalar bilan bog'liq bo'lgan.

Yevropada rivojlangan o'rta asrlar davrida professional armiya, garnizonlar, qal'alar va murakkab jangovar taktika rivojlanib,

davlatlarning siyosiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qilgan. Shu davrda armiyada xizmat qilgan askarlar maxsus mashg'ulotlar orqali tayyorlangan, jang san'ati va strategiya maktablari rivojlangan.

Xulosa qilib aytganda, harbiy san'at tarixi insoniyatning madaniy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi bilan uzviy bog'liq. Har bir davrda harbiy san'atning o'ziga xos shakllari mavjud bo'lgan bo'lsa-da, uning asosiy maqsadi doimo davlat va jamiyat xavfsizligini ta'minlash, strategik va taktik ustunlikni qo'lga kiritish bo'lgan. Shu nuqtai nazardan, harbiy san'at nafaqat jangovar faoliyat, balki davlat boshqaruvi, siyosiy strategiya va madaniy merosning ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Tarixiy rivojlanish davomida harbiy san'atning ilmiy tahlili va amaliy tatbiqi orqali insoniyat jangovar tajribani shakllantirgan, yangi texnika va strategiyalarni yaratgan. Shu bilan birga, harbiy san'atning rivojlanishi mamlakatlar va xalqlar o'rtasida siyosiy va ijtimoiy aloqalarni chuqurlashtirish, hududiy xavfsizlikni mustahkamlash va xalqaro maydonda o'z o'rnini belgilashga xizmat qilgan.

GLOSSARIY

RIVOJLANGAN O'RTA ASRLAR DAVRIDA O'RTA OSIYO DAVLATLARIDA HARBIY SAN'ATNING RIVOJLANISHI

Amir ul-umaro – “Amirlar amiri”; Xorazmshohlar davrida eng yuqori harbiy unvon, sipohsolor va malikdan ustun.

Amirlik – Harbiy rahbarlik lavozimi; g‘ulom va vusokboshi boshchiligidagi harbiy birlashma.

Ariz al-jaysh – “Qo‘shin arizasi”; devon ariz al-jayshning qisqartmasi, harbiy ro‘yxat va maosh hisobi.

Arkana – Otliq jangchilarning yashirin hujum usuli; chekinish taktikasi bilan birga, turkiy qabilalarda keng.

Arslonxon – Qoraxoniylar sulolasidagi unvon; “Arslon” (sher) + “xon”, harbiy rahbarlikni anglatadi.

Barang‘ar – Qo‘shin bo‘linmasining oldingi qismi; mang‘lay bilan birga jangovar safning zarba kuchi.

Bug‘roxon – Qoraxoniylar sulolasidagi unvon; “Bug‘ra” (tuya) + “xon”, harbiy va siyosiy rahbar.

Buzurgi hojib – “Katta hojib”; saroy g‘ulomlari va tan soqchilar rahbari, vazir bilan teng darajada.

Cherbiy – Harbiy xizmat; qoraxoniylar va xorazmshohlarda harbiy devon xodimlari.

Chovush – Saroy xabarchisi va harbiy buyruq yetkazuvchisi; josus va xabargir bilan birga.

Chag‘davul – Harbiy baraban; jangovar safda signal berish uchun, qurultoyda ham ishlatilgan.

Devon ariz – “Arizalar devoni”; harbiy va ma‘muriy hujjatlar devoni, devon ariz al-jayshning umumiy nomi.

Devon ariz al-jaysh – “Qo‘shin arizalari devoni”; harbiy ro‘yxat, maosh va ta‘minotni hisobga oluvchi idora.

Devon al-ard – “Qo‘shin devoni”; xorazmshohlar davrida harbiy nozir va sohibi devon al-jaysh boshqargan.

Duulga – Turk va mong‘ol dubulg‘asi; temir yoki charm, tulug‘ma bilan birga.

Gvardiya – Saroy g‘ulomlari va tan soqchilar; hojib va buzurgi hojib boshchiligida.

G‘ulom – Saroy g‘ulomlari; yollanma jangchilar, vusokboshi va haylboshi boshchiligida.

Haros (xaras) – Harbiy yurishdagi ta’minot bo‘limi; o‘toq va suv boshi bilan birga.

Harbiy devon – Harbiy boshqaruv idorasi; devon ariz al-jaysh va sohibi devon al-jaysh joylashgan.

Harbiy nozir – Harbiy nazoratchi; devon al-ard xodimi, sipohsalor yordamchisi.

Hayil boshi – “Hayil rahbari”; haylboshi bilan bir xil, otliq bo‘linma boshlig‘i.

Haylboshi – Otliq bo‘linma rahbari; vusokboshi ostida, yuzboshi bilan teng.

Hojib – Saroy boshqaruvchisi; buzurgi hojib unvoni bilan gvardiya rahbari.

Huyag – Turk va mong‘ol zirhi; plastinkali yoki zanjirli sovut, kompozit kamon bilan birga.

Jasorat kamari – (qayd etilmagan, lekin bog‘liq) qurol kamari; g‘ulom va sipohsolorning belbog‘i.

Josus – Ayg‘oqchi; chovush va xabargir bilan birga razvedka xizmati.

Juvang‘ar – Qo‘shin bo‘linmasining yosh jangchilari; barang‘ar va mang‘lay ostida.

Kompozit kamon – Turk va qoraxoniylar yoyi; murakkab yoy, sideak va patli o‘qlar bilan.

Kombul – Harbiy signal vositasi; baraban yoki karnay, chag‘davul bilan birga.

Malik – Kichik podsho yoki viloyat hukmdori; Amir ul-umaro ostida.

Mang‘lay – Qo‘shin bo‘linmasining oldingi qatori; barang‘ar bilan birga jangovar saf.

Mutajanniylar – Yollanma jangchilar; g‘ulom va federatlar kabi, xorazmshohlar armiyasida.

O‘toq – Harbiy lager; o‘toqboshi boshqaruvida, haros bilan birga.

O‘toqboshi – Lager rahbari; harbiy devon xodimi, suv boshi bilan teng.

Qo‘l – Qo‘shin bo‘linmasi; yuzboshi boshchiligida, ‘nlik tizimining kichik birligi.

Qora-churi – Qoraxoniylar saroy g‘ulomlari; tan soqchilar va vusokboshi ostida.

Qoraxon – Qoraxoniylar sulolasining asosiy unvoni; “Qora” (katta) + “xon”.

Qurultoy – Turk va mong‘ol qabilalarining harbiy-siyosiy yig‘ini; yasol va tuzuklar qabul qilingan.

Saroy gʻulomlari – Podsho shaxsiy gvardiyasi; gʻulom, hojib va buzurgi hojib boshchiligida.

Sideak – Oʻq uchi; kompozit kamon uchun temir yoki bronza uchi.

Sipohsolor – “Qoʻshin boshligʻi”; eng yuqori harbiy rahbar, Amir ul-umaro bilan teng.

Sipohsolor – (takror) xorazmshohlar davrida armiya bosh qoʻmondoni.

Suv boshi – Suv taʼminoti rahbari; oʻtoq va haros boʻlimida.

Tamgʻachxon – Qoraxoniylar sulolasidagi unvon; “Tamgʻa” (muhr) + “chon” (katta), Xitoy taʼsirida.

Tan soqchilar – Podsho shaxsiy himoyachilari; saroy gʻulomlari ichida elita guruh.

Tulugʻma – Turk dubulgʻasi; duulga bilan bir xil, temir yasalgan.

Tuzuklar – Harbiy qonunlar; qurultoyda qabul qilingan, yasol bilan birga.

Vazir – Bosh vazir; harbiy devon va sipohsolor yordamchisi.

Vusokboshi – Mingboshi; katta harbiy boʻlinma rahbari, haylboshi ustida.

Xabargir – Xabarchi; chovush va josus bilan birga harbiy aloqa xizmati.

Yurtchi – Lager va oʻtoq joyini belgilovchi xodim; oʻtoqboshi yordamchisi.

Yuzboshi – Yuz askar rahbari; haylboshi ostida, oʻnlik tizimida.

Oʻnlik tizimi – Oʻnlik tizim: qoʻl, yuzboshi, haylboshi, vusokboshi orqali tashkil etilgan.

Anushtegin – Xorazmshohlar sulolasining asoschisi; gʻulomdan sipohsolorga koʻtarilgan.

Adolatli hukmdorning vazifasi – Temur tuzuklarida belgilangan asosiy tamoyil; qonun ustuvorligi, xalq farovonligi va mudofaa doktrinasini taʼminlash, siyosat va qurolni adolat bilan birlashtirish.

Ayl – Oʻnlik birikmalarning eng kichik boʻlinmasi; 10 askardan iborat, aylboshi rahbarlik qilgan.

Aylboshi – Oʻn askar rahbari; harbiy mansablar tizimida eng quyi daraja.

Amir ul-umaro – “Amirlar amiri”; Temur armiyasidagi eng yuqori harbiy unvon, sipohsolor va malikdan ustun.

Anqara jangi (1402) – Amir Temur va Boyazid I Yildirim oʻrtasidagi jang (20 iyul, Chubuk); Temur gʻalabasi, Usmoniylar imperiyasi parchalanib, Boyazid asir olindi.

Barangʻar – Qoʻshin boʻlinmasining oʻng qanot oldingi qismi; mangʻlay bilan birga jangovar safning zarba kuchi.

Barlos urugʻi (qoʻmondonlik oʻzagi) – Temurning onasi oilasi; armiya elita qoʻmondonlik yadrosi, oʻng va chap qanotlarda muhim rol.

Boyazid I Yildirim – Usmoniylar sultoni (1389–1402); Anqara jangida magʻlub, “Yildirim” laqabi tez yurishlari uchun.

Faholi xitob (faxriy yorliq) – Jasorat uchun berilgan faxriy farmon; tugʻ va nogʻora bilan birga mukofot.

Harbiy mansablar (mirixazora, xoʻshunboshi, aylboshi, tavochi) – Temur armiyasidagi darajalar: mirixazora (oʻn minglik), xoʻshunboshi (yuzlik), aylboshi (oʻnlik), tavochi (qoʻshin toʻplovchi).

Jangovar tartib – Temurning 7 qoʻlga boʻlingan saf tizimi; markaz, qanotlar, zaxira, mangʻlay va kanbullardan iborat.

Juvangʻar – Qoʻshin boʻlinmasining yosh jangchilari; barangʻar va mangʻlay ostida yordamchi kuch.

Kamonchilar va jangovar fillar – Temur qoʻshining asosiy zarba kuchi; kamonchilar old safda, fillar (120 dona Hindistondan) ogʻir muhrablar uchun.

Kanbullar – Yengil otliq kamonchilar; qanotlarda joylashgan, murakkab yoy bilan dushmani zaiflashtirgan.

Mangʻlay – Jangovar safning oldingi qatori (avangard); barangʻar bilan birga dushman bilan birinchi toʻqnashuv.

Markazlashgan davlat – Temur tomonidan Movarounnahrda yaratilgan markaziy boshqaruv; devonlar va qonun orqali 27 mamlakatni birlashtirgan.

Mirixazora – Oʻn minglik lashkar rahbari; oʻnlik tizimda tuman boshligʻi.

Mudofaa Doktrinas – Temur tuzuklarida belgilangan mudofaa tamoyillari; qonun, adolat va xavfsizlikka asoslangan, zamonaviy Oʻzbekiston doktrinasining ilhomi.

Muhandislik qurollari (toshotar - sangandoz, devor buzuvchi - manjaniq, oʻt otuvchi - raʼdandoz va naftandoz) – Qamal qurollari: sangandoz (tosh otuvchi), manjaniq (devor buzuvchi), raʼdandoz va naftandoz (oʻt otuvchi).

Nogʻora (mukofotlar) – Faxriy mukofot; jangovar jasorat uchun berilgan baraban, faholi xitob bilan birga.

Oʻnlik birikmalar (tuman, hazora, xushun, ayl) – Temur armiyasining oʻnlik tizimi: tuman (10 000), hazora (1000), xushun (100), ayl (10).

Oʻtrorda vafot etish – 1405-yil 18-fevral, Xitoy safari paytida Oʻtrorda vafot; jasad Samarqandga olib kelingan.

Qanotlar (oʻng va chap) – Jangovar safning oʻng (barongʻor) va chap (javongʻor) qanotlari; otliqlar va kamonchilar, qurshov taktikasi uchun.

Siyosat va qurol – Temurning shiori: qurol adolat bilan; markazlashgan davlatda siyosat qurol sifatida ishlatilgan.

Smirna qamali – 1402-yilda Anqara g'alabasidan keyin 2 haftada bosib olingan qal'a; G'arbiy yurishlar yakuni.

Sohibqiron (Amir Temur) – "Yulduz egasi"; Temurning laqabi, buyuk sarkarda va davlat arbobi ramzi.

"Temur tuzuklari" – Temurning vasiyati; 12 tuzuk, harbiy, siyosiy va adolat tamoyillari.

Toshkent, Samarqand va Shahrisabz (haykallar) – Temur haykallari: Toshkent (1994), Samarqand va Shahrisabz (1996); mustaqillik ramzi.

Tug' – Faxriy bayroq; jasorat uchun berilgan mukofot, nog'ora bilan birga.

Turkiston harbiy okrugi – Temurning shimoliy mudofaa bazasi; Oltin O'rda tahdidiga qarshi.

Xabargir – Xabarchi – Chovush va josus bilan birga harbiy aloqa xizmati; buyruq yetkazuvchi va razvedka xodimi.

Xitoy safariga chiqish – 1404-yil 27-noyabr, 200 ming qo'shin bilan; O'trorda to'xtatilgan.

Xo'shunboshi – Yuzlik lashkar rahbari; o'nlik tizimda xushun boshlig'i.

Yanicharlar – Yanicharlar – Usmoniylar elita piyoda qo'shinlari; Anqara jangida mag'lub etilgan.

Yetti qo'l (Markaz, barong'or, javong'or, mang'lay, kanbullar) – Temur jangovar tartibining 7 qismi; markaz (qo'l), qanotlar, mang'lay va zaxira.

Zaxira (Izofa) – Zahira qo'shin; asl qo'shından keyin, hal qiluvchi zarba uchun, Temur o'zi boshqargan.

XaTanu-degel – Mong'olcha "qal'a buzuvchi" – Trebuchet kabi qamal quroli; katta tosh otuvchi, qal'a devorlarini buzish uchun.

RIVOJLANGAN O'RTA ASRLAR DAVRIDA YEVROPA DAVLATLARIDA HARBIY SAN'ATNING RIVOJLANISHI

Artilleriya – O'rta asr oxirida (XIV–XV asrlar) porox qurollari (to'p va bombard) paydo bo'lishi bilan rivojlangan; qal'a devorlarini buzish va qamal urushlarida ishlatilgan. Fransuz artilleriyasi Azenkur jangida (1415) muhim rol o'ynagan, ammo salib yurishlarida hali mavjud emas edi. Ingliz va fransuz Yuz yillik urushida (1337–1453) hal qiluvchi kuch bo'ldi, Shatilon jangi (1453)da fransuz artilleriyasi g'alabani ta'minladi.

Arbedo jangi – 1422-yil, Shveytsariya va Avstriya gersogligi o'rtasida; shveytsariya falangasi mag'lub bo'ldi, leopoldning xatosi (og'ir otliq hujumi) sababli. Shveytsariya piyoda qo'shinlari birinchi katta mag'lubiyatini ko'rdi, ammo keyinchalik taktikani o'zgartirdi.

Atirgullar urushi – Ingliz fuqarolar urushi (1455–1487); Edvard IV ning York uyi va Lancastr uyi oʻrtasida. Ritsarlar va feodal otliqlarning oxirgi katta janglari, artilleriya va yollanma qoʻshinlarning oʻsishi. Bosvort jangida (1485) Richard III magʻlub boʻldi.

Azenkur jangi – 1415-yil, Yuz yillik urush; ingliz kamonchilari (uzun yoy bilan) fransuz ritsarlarini magʻlub etdi. Ingliz mudofaa taktikasi (sovutli piyoda askarlar va qalqon devori) va du Geklen taktikasi (fransuz ogʻir otliqlarining intizomsizligi) sababli. 6000 inglizga qarshi 30 000 fransuz.

Bannokbern jangi – 1314-yil, Shotlandiya mustaqilligi urushi; Robert Bravs fransuz ritsarlariga qarshi shveytsariya falangasi kabi piyoda qoʻshinlar (pika va schiltron tizimi) bilan gʻalaba qozondi. Ingliz uzun yoychilari samarasiz boʻldi, tartibsiz hujum magʻlubiyat keltirdi.

Bikokka jangi – 1522-yil, Italiya urushlari; ispaniya tercios (tipratikan shakli) fransuz va yollanma qoʻshinlarni magʻlub etdi. Zarba taktikalari va artilleriya ustunligi, landsknechtlar magʻlub boʻldi.

Brattice – Qalʼa devorlaridagi yogʻoch galereyalar; konsentrik fortifikatsiyada himoya uchun, oʻq otish va qamal urushlarida ishlatilgan. Mustahkam qalʼalar (masalan, Dover) da keng.

Castramentatio – Rim va oʻrta asr harbiy muhandislik sanʼati; mustahkamlangan lager (camp) qurish, Italiya urushlarida va salib yurishlarida qoʻllanilgan. Harbiy kengashda rejalashtirilgan.

Du Geklen taktikasi – XIV asr fransuz sarkardasi Bertrand du Geklenning usuli; yollanma qoʻshinlar va piyoda askarlarni feodal otliqlar bilan birlashtirish, intizomsizlikni bartaraf etish. Yuz yillik urushda fransuzlarni mustahkamladi.

Edvard IV – Ingliz podshosi (1461–1483); Atirgullar urushida York uyi rahbari, gussit urushlari va vagon qalʼa taktikalaridan ilhomlangan mudofaa strategiyasi.

Esholon tuzilmasi – Oʻrta asr oxirida piyoda qoʻshinlarning ketma-ket qatorlari; shveytsariya falangasi va ispaniya tercios da ishlatilgan, kolonna hujumi uchun.

Feodal otliqlar – Oʻrta asr Evropasining asosiy harbiy kuchi; ritsarlar va vazifali otliqlar, temir zirh va nayza bilan. Poliorcetika va qalʼa mudofaasida ustun, ammo intizomsizlik va tartibsiz hujum zaifligi.

Formini jangi – 1450-yil, Yuz yillik urush; fransuz artilleriyasi va mudofaa taktikasi ingliz uzun yoychilarini magʻlub etdi. Du Geklen taktikasi davomi.

Fransuz artilleriyasi – XV asrda porox va artilleriya rivoji; Shatilon jangi (1453)da inglizlarni magʻlub etdi, Yuz yillik urushni tugatdi.

Fransuz ritsarlari – Ogʻir qurollangan feodal otliqlar; Puatye (1356) va Azenkurda intizomsizlik sababli magʻlub, ammo Kresi jangida (1346) kuchli edi.

Gussit urushlari – 1419–1434-yillar, Bobemiyadagi diniy urush; Jan Guss tarafdorlari vagon qalʼa va piyoda qoʻshinlar bilan gʻalaba qozondi, otliq hujumlarini toʻxtatdi.

Halberd – Shveytsariya piyoda qoʻshinlarining asosiy quroli; nayza va bolta birikmasi, zarba taktikalari uchun. Shent-Yakob jangi (1444)da samarali.

Ingliz kamonchilari – Yuz yillik urushda uzun yoy bilan mashhur; Kresi, Puatye va Azenkurda fransuz ritsarlarini magʻlub etdi, ammo Bannokbern (1314)da samarasiz.

Intizomsizlik – Feodal otliqlarning zaifligi; tartibsiz hujum va piyoda askarlarga qarshi intizomsizlik, Azenkur va Morgarten janglarida koʻrinib turgan.

Ispan qilichbozlari – XVI asr tercios tarkibidagi elita; qilich va pika bilan, Marinyano jangi (1515)da shveytsariya falangasiga qarshi gʻalaba.

Italiya urushlari – 1494–1559-yillar, Fransiya va Ispaniya oʻrtasida; artilleriya va muhandislik sanʼati ustunligi, Bikokka va Marinyano janglari.

Kolonna hujumi – Piyoda qoʻshinlarning zich kolonna shaklida hujumi; shveytsariya falangasi va landsknechtlarda, otliq hujumiga qarshi.

Konsentrik fortifikatsiya – Ikki qavatli qalʼa devorlari; mustahkam qalʼalar (masalan, Dover, 1250-yillar) da qamal urushlariga qarshi, brattice bilan mustahkamlangan.

Konstabl – Angliya va Fransiya harbiy rahbar; marshal bilan birga armiyani boshqargan, feodal otliqlar rahbari.

Landsknechtlar – Nemis yollanma qoʻshinlari (XV–XVI asrlar); shveytsariya falangasiga oʻxshash pika va halberd bilan, Italiya urushlarida.

Leopoldning xatosi – 1386-yil Sempax jangida Avstriya arkogertsogi Leopold III ning xatosi; ogʻir otliq hujumi shveytsariya falangasiga qarshi muvaffaqiyatsiz, Arbedo jangida takrorlandi.

Marinyano jangi – 1515-yil, Italiya urushlari; Fransiya va Venetsiya ittifoqi ispaniya tercios va shveytsariya landsknechtlariga magʻlub boʻldi, artilleriya hal qiluvchi.

Marshal – Harbiy rahbar; konstabl bilan birga harbiy kengashda qaror qabul qiluvchi, feodal otliqlar va yollanma qo‘shinlarni boshqargan.

Morgarten jangi – 1315-yil, Shveytsariya mustaqilligi; shveytsariya piyoda qo‘shinlari (pika va halberd) Avstriya og‘ir otliqlarini mag‘lub etdi, falanga taktikasi dastlabki g‘alabasi.

Mudofaa taktikasi – O‘rta asr oxirida piyoda qo‘shinlarning qalqon devori va pika falangasi; Azenkurda inglizlar, Shatilon jangida fransuzlar.

Mustahkam qal’alar – Konsentrik fortifikatsiya va brattice bilan qurilgan; qamal urushlarida (masalan, Dover) artilleriyaga qarshi.

Pikadorlar – Ispan tercios da pika bilan qurollangan piyoda askarlar; tipratikan shaklida, Bikokka va Marinyano janglarida.

Pika (nayza) – Shveytsariya va landsknechtning uzun nayzasi (5–6 m); falanga uchun, otliq hujumini to‘xtatgan.

Piyorcetika – Qal’a qurish va qamal san’ati; muhandislik san’ati, trebuchet va artilleriya bilan, salib yurishlarida rivojlangan.

Porox – XIV asrda Xitoydan Evropaga kelgan; artilleriya va qamal urushlarini o‘zgartirdi, Yuz yillik urushda hal qiluvchi.

Qal’a mudofaasi – Konsentrik fortifikatsiya va brattice bilan; qamal urushlarida, Shatilon jangida (1453) artilleriyaga qarshi.

Qamallar urushlari – O‘rta asrning asosiy jang turi; poliorcetika, trebuchet va artilleriya bilan, salib yurishlarida keng.

Qilich – Ritsarlar va ispaniya qilichbozlarining asosiy quroli; uzun yoki qisqa, zarba taktikalari uchun.

Skutaj tizimi – Shotlandiya schiltron tizimi; uzun nayza bilan piyoda falanga, Bannokbern jangida (1314) ingliz otliqlariga qarshi.

Shatilon jangi – 1453-yil, Yuz yillik urush yakuni; fransuz artilleriyasi inglizlarni mag‘lub etdi, porox qurollari g‘alaba keltirdi.

Shent-Yakob jangi – 1444-yil, Shveytsariya va burgundlar o‘rtasida; shveytsariya piyoda qo‘shinlari halberd va pika bilan g‘alaba qozondi.

Shveytsariya falangasi – XV asr piyoda falangasi; pika va halberd bilan, Morgarten va Arbedo janglarida otliq hujumini to‘xtatgan.

Shveytsariya piyoda qo‘shinlari – Tezkor harakatlanish va zarba taktikalari bilan mashhur; yollanma qo‘shinlar, Italiya urushlarida.

Shveytsariyalik nayzadorlar – Pika bilan qurollangan elita piyoda askarlar; falanga va esholon tuzilmasi, landsknechtlarga raqib.

Talon-toroj reydlari – Chevauchée; qishloqlar talon-taroj qilish, dushmani qal’adan chiqarish uchun, Yuz yillik urushda Edvard III tomonidan.

Tartibsiz hujum – Feodal otliqlarning zaifligi; intizomsizlik sababli, Azenkur va Puatye janglarida fransuz ritsarlari.

Temir zirh – Ritsarlarning temir plastinkali sovuti; og‘ir otliqlar uchun, ammo intizomsizlik va piyoda askarlarga qarshi zaif.

Tercios – Ispan elita piyoda bo‘linmasi (XVI asr); tipratikan shakli, pika va artilleriya bilan, Marinyano jangida g‘alaba.

Tipratikan shakli – Tercios ning kvadrat shakli; pika devori va qilichbozlar, Bikokka jangida (1522) samarali.

Usmonli yanicharlari – Elita piyoda qo‘shinlari; porox va artilleriya bilan, Italiya urushlarida va Yevropa yurishlarida.

Vagon qal’a – Gussit urushlarida vagonlardan qurilgan mudofaa; artilleriya va piyoda askarlar uchun, otliq hujumiga qarshi.

Yollanma qo‘shinlar – Landsknechtlar va shveytsariyalik nayzadorlar; feodal otliqlar o‘rniga, Italiya urushlarida keng.

Yuz yillik urush – 1337–1453-yillar, Ingliziya va Fransiya o‘rtasida; uzun yoy, artilleriya va poliorcetika rivoji, Azenkur va Shatilon janglari.

Zarba taktikalari – Og‘ir otliqlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri hujumi; ritsarlar va feodal otliqlar uchun, ammo shveytsariya falangasiga qarshi muvaffaqiyatsiz.

An Lushan qo‘zg‘oloni – Tan sulolasi davridagi katta qo‘zg‘olon (755–763 yillar); An Lushan rahbarligida boshlangan, imperiyani zaiflashtirgan, 13–36 million odam halok bo‘lgan; Tang armiyasining bo‘linishi va An Lushan o‘g‘li An Qingxu tomonidan o‘ldirilishi bilan yakunlangan.

QADIMGI DUNYODA HARBIY SAN’ATNING SHAKLLANISHI.

ILK HARBIY QUROLLARNING PAYDO BO‘LISHI

Akinak – Qadimgi xalqlar (jumladan, skiflar va sarmatlar) qurollaridan biri bo‘lib, qisqa, keng pichoqli qilich yoki xanjar; yaqin masofada jangda ishlatilgan, otliq jangchilarning asosiy quroli.

Askar – Qurolli Kuchlarda muddatli harbiy xizmatni o‘tagan shaxs; harbiy xizmatni bajaruvchi oddiy askar yoki serjant lavozimidagi harbiy xizmatchi.

Avtomonitoring – O‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatiga qay darajada tayyorgarligini aniqlab borish, o‘zini-o‘zini baholash va intellektual salohiyatini muntazam rivojlantirishini nazorat qilish jarayoni (harbiy ta’limda qo‘llaniladigan pedagogik usul).

Avtoreferat – Ilmiy asar yoki tadqiqotning muallif tomonidan tayyorlangan qisqacha mazmuni va ifodasi; harbiy fanlar bo‘yicha dissertatsiyalar uchun ishlatiladi.

Avtoritet – Shaxsning boshqalar tomonidan eʼtirof qilingan obroʻsi, fazilati va taʼsiri; harbiy qoʻmondonlikda qoʻmondonning jamoa ustidan taʼsirini taʼminlovchi omil (chin yoki soxta boʻlishi mumkin).

Harbiy anʼana – Urush va tinchlik davrlarida harbiy xizmatchilar orasida shakllangan odat va qadriyatlar tizimi; masalan, vatanparvarlik, intizom va jamoaviy ruhni saqlash.

Harbiy intizom – Qurolli Kuchlarda tartib va qoidalarga rioya qilish tizimi; qoʻshinlarni boshqarish, vazifalarni bajarish va xavf-xatarlarga qarshi harakatlarni muvofiqlashtirishning asosi.

Harbiy ittifoq – Davlatlar oʻrtasidagi harbiy-siyosiy ittifoq; masalan, Mustaqil Davlatlar Hamdoʻstligi (MDH) doirasidagi kollektiv xavfsizlik shartnomasi, qarshi tahdidlarga qarshi birgalikda harakat qilish uchun tuzilgan.

Harbiy qudrat – Davlatning qurolli kuchlari, qurol-yarogʻi, harbiy infratuzilmasi va strategik salohiyati; mamlakat xavfsizligini taʼminlash va tajovuzni daf etish qobiliyati.

Harbiy sanʼat – Urush va janglarni rejalashtirish, olib borish va gʻalaba qozonish sanʼati; strategiya, taktika va operativ sanʼatni oʻz ichiga oladi, qadimgi davrlardan boshlab insoniyat tajribasiga asoslangan.

Harbiy tashkilot – Qurolli Kuchlarning tuzilishi va boshqaruv tizimi; qoʻshin turlari, boʻlinmalar va shtablar orasidagi munosabatlar, masalan, Oʻzbekiston Qurolli Kuchlarining Mudofaa vazirligi va harbiy okruglari.

Harbiy yurish – Strategik maqsadlarga erishish uchun qoʻshinlarni dushman hududiga yoki maqsadga yoʻnaltirish; masalan, Amir Temurning Hindiston yoki Anqara yurishlari.

Dubulgʻa – Harbiy himoya vositasi; boshni himoya qiluvchi metall yoki teridan yasalgan bosh kiyim, qadimgi va zamonaviy janglarda ishlatiladi.

Ibtidoiy jamoa tuzumi – Qadimgi jamiyatning dastlabki shakli; qabilaviy uyushmalar, kollektiv mehnat va oddiy qurolli jamoalar, urushlarda qabila ittifoqlariga asoslangan.

Ijtimoiy-siyosiy sabablar – Urush va mojarolarning kelib chiqishida ijtimoiy tengsizlik, siyosiy nizolar va resurslar uchun raqobat; masalan, feodal davrlardagi quldorlik va er egallash kurashlari.

Jamoa urushlari – Qadimgi davrlarda qabilalar yoki jamoalar oʻrtasidagi kichik miqyosli toʻqnashuvlar; mehnat qurollari bilan olib borilgan, ijtimoiy-siyosiy sabablarga asoslangan.

Jang – Qurolli toʻqnashuvning kichik birligi; taktika va operativ sanʼat doirasida olib boriladigan, maʼlum maqsadlarga qaratilgan qisqa muddatli jangovar harakat.

Jang usullari – Jang olib borishning taktik usullari; masalan, hujum va chekinish (al-karr va l-farr), saf tortib zarba berish yoki to‘satdan hujum.

Jangovar saf – Qo‘shinlarni jangga tayyorlashda shakllantirilgan tartib; qatorlar, kolonna yoki doira shaklida joylashish, dushman hujumiga qarshi himoya va zarba berish uchun.

Kamondan o‘q otish – Uzoq masofadan dushmanni mag‘lub etish usuli; otliq kamonchilarning asosiy quroli, qadimgi turkiy qabilalarda keng tarqalgan.

Kanon (qonun) – Harbiy san‘atning asosiy qonunlari; urush va janglar rivojida doimiy qonuniyatlar, masalan, kuch ustunligi va kutilmagan hujum.

Khanjar – Qisqa pichoqli oq qurol; yaqin masofada jangda ishlatiladigan, qadimgi va o‘rta asr harbiy san‘atida keng tarqalgan.

Qalqon – Himoya vositasi; dushman qurollaridan himoyalaniish uchun ishlatiladigan teri yoki metall plitali qoplama.

Qabila ittifoqlari – Qadimgi davrlarda qabilalarning birlashishi; umumiy dushmanga qarshi harbiy ittifoq, masalan, turkiy qabilalar ittifoqi.

Qilich – Oq qurolning asosiy turi; kesuvchi va sanchuvchi pichoqli, otliq va piyoda qo‘shinlarda ishlatilgan.

Mudofaa – Dushman hujumini daf etish va himoya qilish; strategik va taktik usullar, masalan, mudofaa inshootlari orqali.

Mudofaa inshootlari – Harbiy himoya uchun qurilgan qal’alar, xandaqlar va devorlar; qadimgi va o‘rta asrlarda shahar va hududlarni himoya qilishda muhim.

Mehnat qurollari – Ibtidoiy davrlarda mehnat va ov uchun ishlatilgan qurollar; tosh bolta, nayza va nayza kabi, keyinchalik harbiy maqsadlarda qo‘llanilgan.

Nayza – Uzoq qurol; nayza shaklidagi oq qurol, piyoda va otliq jangchilar tomonidan ishlatilgan.

Operativ san‘at – Harbiy san‘atning o‘rta sohasi; front yoki armiya darajasidagi operatsiyalarni rejalashtirish va olib borish, strategiya va taktikani bog‘lovchi.

Otliq kamonchilar – Ot ustida kamondan o‘q otuvchi jangchilar; turkiy qabilalarning asosiy harbiy kuchi, harakatchanlik va aniqlik uchun.

Palaxmon (sling) – Qadimgi qurol; tosh yoki o‘q otuvchi ipdan yasalgan, uzoq masofadan ishlatiladigan.

Piyoda qo‘shinlar – Oyoqda jang qiluvchi askarlar; qadimgi va o‘rta asrlarda otliqlarga qarshi mudofaa va hujumda muhim rol o‘ynagan.

Qo'mondon – Harbiy bo'linma yoki qo'shin rahbari; strategik va taktik qarorlar qabul qiluvchi, intizom va jangovar ruhni ta'minlovchi shaxs.

Qurol-yarog' – Harbiy qurollar va jihozlar; qilich, nayza, kamon va zamonaviy qurollar, qurolli kuchlarning asosiy elementi.

Sagaris – Qadimgi qurol; ikki tomonlama o'tkir bolta, yaqin jangda ishlatilgan.

Sovut – Himoya kiyimi; zirh yoki teridan yasalgan, dushman qurollaridan himoyalaniş uchun.

Strategiya – Harbiy san'atning eng yuqori sohasi; urushni rejalashtirish, qurolli kuchlarni taqsimlash va siyosiy maqsadlarga erishish san'ati.

Suvoriy qo'shinlar – Otliq askarlar; harakatchanlik va hujum qudrati yuqori, turkiy va o'rta asr harbiy san'atida ustun.

Taktika – Harbiy san'atning pastki sohasi; bo'linma yoki qism darajasidagi janglarni olib borish usullari va qoidalari.

Urush – Davlatlar yoki xalqlar o'rtasidagi qurolli to'qnashuv; siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sabablarga asoslangan, strategik maqsadlarga qaratilgan.

Urush oqibatlari – Urush yakunidagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar; g'alaba yoki mag'lubiyat, chegaralar o'zgarishi va aholiga ta'sir.

Urush sabablari – Urushning kelib chiqish omillari; ijtimoiy-siyosiy nizolar, resurslar uchun raqobat va territorial da'volar.

QADIMGI MISR VA MESOPATAMIYADA HARBIY SAN'AT TARAQQIYOTI

Armiya – Fir'avn davridagi davlat qurolli kuchlari; muntazam qo'shin va ko'ngilli lashkarlardan iborat, Misrning ichki va tashqi xavfsizligini ta'minlagan.

Askar ro'yxati – Harbiy xizmatga chaqirilgan fuqarolarning ro'yxati; yollanma askarlar va majburiy xizmat uchun tuzilgan, armiya tuzilishini boshqarishda ishlatilgan.

Boomerang – Qadimgi Misrda ov va jangda ishlatilgan egilgan yog'och qurol; dushmanga qaytib kelishi bilan ajralib turadi, uzoq masofadan ishlatilgan.

Bronza qilich – Mis va qalay qotishmasidan yasalgan kesuvchi qurol; qilichbozlarning asosiy quroli, yaqin jangda samarali.

Cho'qmor – Og'ir bolta shaklidagi qurol; dushman zirhini yorib o'tish uchun ishlatilgan, nayzachilar va piyoda qo'shinlarda keng tarqalgan.

Dengiz urushi – Nil daryosi va O‘rta yer dengizidagi jangovar harakatlar; harbiy flot orqali savdo yo‘llarini himoya qilish va dushman hududlariga hujum.

Dubulg‘a – Boshni himoya qiluvchi metall yoki teri bosh kiyim; kamonchilar va nayzachilar tomonidan ishlatilgan.

Fir‘avn – Qadimgi Misrning oliy hokimi va qurolli kuchlarning Oliy Bosh Qo‘mondoni; harbiy yurishlarni rejalashtirgan va armiyani boshqargan.

Harbiy flot – Nil daryosi va dengizda harakat qiluvchi kemalar; savdo, transport va dengiz urushlari uchun ishlatilgan.

Harbiy islohot – Armiya tuzilishini takomillashtirish; masalan, XIX sulola davrida muntazam qo‘shin va korpus tizimini joriy etish.

Harbiy yurishlar – Fir‘avn buyrug‘i bilan amalga oshirilgan uzoq masofali harbiy operatsiyalar; Nubiya, Liviya va Osiyo hududlariga qaratilgan.

Harbiy-kolonistlar – Jangchilar sifatida xizmat qilgan va yangi bosib olingan hududlarda joylashtirilgan askarlar; mudofaa va iqtisodiy nazoratni ta‘minlagan.

Jang aravalari – Otlar tortgan ikki g‘ildirakli aravalar; kamonchilar va nayzachilar uchun platforma, suvoriy qo‘shinlarning asosiy zarba kuchi.

Kamonchilar – Kamondan o‘q otuvchi piyoda yoki aravadagi jangchilar; kompozit kamon bilan uzoq masofadan hujum qilgan.

Kema qurilishi – Harbiy flot uchun yog‘och kemalar yasash; Nil daryosi va dengiz kemalari, savdo va urush uchun moslashtirilgan.

Kompozit kamon – Yog‘och, shox va paydan yasalgan kuchli kamon; oddiy kamonga nisbatan uzoqroq va kuchliroq o‘q otgan.

Ko‘ngilli lashkarlar – Majburiy emas, o‘z xohishi bilan xizmat qilgan jangchilar; muntazam qo‘shinga qo‘shimcha kuch.

Korpus tizimi – Armiyani katta bo‘linmalarga (korpuslarga) ajratish; masalan, Ramses II davrida 4 ta korpus (Amon, Ra, Ptah, Sutekh).

Lashkarboshi – Qo‘shin bo‘linmasining rahbari; fir‘avn buyrug‘ini bajaruvchi yuqori lavozimli qo‘mondon.

Mudofaa istehkomlari – Qal‘a va devorlar tizimi; dushman hujumidan himoya qilish uchun qurilgan.

Mukofotlash tizimi – Jangdagi muvaffaqiyat uchun berilgan mukofotlar; “Oltin maqto‘v” va er ajratish kabi imtiyozlar.

Muntazam qo‘shin – Doimiy harbiy xizmatdagi professional askarlar; yollanma askarlar va ko‘ngilli lashkarlardan farqli o‘laroq, davlat tomonidan ta‘minlangan.

Nayzachilar – Nayza bilan qurollangan piyoda jangchilar; saf tortib jang qilgan, yaqin masofada dushmanni mag‘lub etgan.

“Oltin maqto‘v” mukofoti – Fir‘avn tomonidan berilgan eng yuqori harbiy mukofot; oltin bo‘yinbog‘ shaklida, jangovar jasorat uchun.

Piyoda qo‘shinlar – Oyoqda jang qiluvchi asosiy kuch; kamonchilar, nayzachilar va qilichbozlar tarkibiga kirgan.

Qal‘a – Mudofaa uchun qurilgan mustahkam inshoot; chegaralarda va shaharlarda joylashgan.

Qalqon – Himoya vositasi; teri yoki yog‘ochdan yasalgan, o‘q va qurollardan himoyalangan.

Qamal minorasi (veneya) – Qal‘a devorlariga yaqinlashish uchun ishlatilgan baland yog‘och minoralar; qamal vositalarining asosiy qismi.

Qamal narvoni – Qal‘a devoriga chiqish uchun ishlatilgan uzun narvon; qamal paytida askarlar uchun yo‘l.

Qamal vositalari – Qal‘alarni qamal qilish uchun ishlatilgan asboblari; taran, qamal minorasi, narvon va boshqalar.

Qanot – Jangovar safning chap va o‘ng tomoni; hujum yoki mudofaa uchun alohida boshqarilgan.

Qilichbozlar – Qilich bilan jang qiluvchi yaqin jangchilar; bronza qilich va xanjar bilan qurollangan.

Saf tortish – Qo‘shinlarni jangga tayyorlashda tartibga solish; qanotlar, markaz va orqa saf bilan.

Sovut – Tana himoyasi uchun metall yoki teri zirh; piyoda va suvoriy qo‘shinlarda ishlatilgan.

Suvoriy qo‘shinlar – Otliq jangchilar; jang aravalari va otliq kamonchilar, tezkor hujum uchun.

Taran – Qal‘a darvozasini buzish uchun ishlatilgan og‘ir yog‘och qurilma; qamal vositalarining muhim qismi.

Xanjar – Qisqa pichoqli qurol; yaqin jangda ishlatilgan, qilichbozlar va nayzachilarning qo‘shimcha quroli.

Yollanma askarlar – Pul evaziga xizmat qilgan chet ellik jangchilar; masalan, nubiyalik va liviyalik yollanmalar.

QADIMGI OLD OSIYO DAVLATLARI VA QADIMGI ERONDA HARBIY SAN‘AT TARIXI

Aslahaxona – Qurol-yarog‘ va harbiy jihozlarni saqlash ombori; Ossuriya imperiyasida markazlashgan tizim orqali qo‘shinlarni ta‘minlagan.

Aygʻoqchilik – Dushman hududida yashirin maʼlumot toʻplash; razvedka xizmatining asosiy usuli, savdo yoʻllari va qalʼalar haqida axborot olish uchun.

Damashq qamali – Mil. av. 732-yilda Tiglatpalasar III tomonidan amalga oshirilgan qamal; Suriya shahri Damashqni bosib olish, qamal minorasi va lahimdan foydalangan.

Finikiyalik kemasozlar – Ossuriya harbiy dengiz flotini rivojlantirishda yordam bergan finikiyalik ustalar; Oʻrta yer dengizida savdo va urush kemalarini qurgan.

Harbiy dengiz floti – Ossuriya imperiyasining dengiz kuchlari; Finikiya va Kipr orqali Oʻrta yer dengizida savdo yoʻllarini nazorat qilgan va dengiz hujumlarini amalga oshirgan.

Harbiy kolonistlar – Bosib olingan hududlarga joylashtirilgan ossuriyalik askarlar; mahalliy aholini nazorat qilish, mudofaa va iqtisodiy ekspluatatsiya uchun.

Harbiy lagerlar – Harbiy yurishlarda tashkil etilgan vaqtinchalik qarorgohlar; mustahkam devorlar, xandaqlar va ichki tartib bilan jihozlangan.

Kamonchilar – Kamondan oʻq otuvchi piyoda jangchilar; Ossuriya safining oldingi qismida joylashgan, dushmani uzoqdan yoʻq qilgan.

“Katta chivin” (qamal moslamasi) – Ossuriya qamal texnikasidagi maxsus qurilma; qalʼa devorini yorib kirish uchun ishlatilgan, taran va qalqon bilan himoyalangan.

Lahim (tunel) – Qalʼa ostidan yashirin yoʻl qazish; devorni ichkaridan buzish yoki askarlarni yashirin oʻtkazish uchun qoʻllanilgan qamal strategiyasi.

Charm mesh (suzuvchi koʻprik) – Daryo yoki xandaqdan oʻtish uchun charm va yogʻochdan yasalgan suzuvchi koʻprik; muhandis qismlar tomonidan qurilgan.

Muntazam armiya – Doimiy professional qoʻshin; Sennaxerib va Ashshurbanipal davrida 100–200 ming askardan iborat, korpus tizimida tashkil etilgan.

Muhandis qismlar – Qamal va mudofaa inshootlarini quruvchi maxsus boʻlinmalar; lahim, qamal minorasi va suzuvchi koʻpriklar yasagan.

Nayzachilar – Uzun nayza bilan qurollangan piyoda jangchilar; saf tortib dushman otliqlariga qarshi tura olgan.

Narvonlar – Qalʼa devoriga chiqish uchun ishlatilgan uzun yogʻoch narvonlar; qamal mexanizmlarining asosiy qismi.

Otliq qismlar – Otliq jangchilar; suvoriylar va jang aravalari, tezkor hujum va ta'qib qilish uchun.

Qal'a devorlari – Ossuriya shaharlari (Ninaviya, Xorsobod) atrofidagi ikki qavatli mudofaa devorlari; balandligi 15–25 m, qamalga qarshi mustahkam.

Qamal mexanizmlari – Qal'alarni bosib olish uchun ishlatilgan asboblari; qamal minorasi, taran, lahim, narvon va "Katta chivin".

Qamal minorasi – Baland yog'och minora; qal'a devoriga yaqinlashib, o'q otish va askarlarni tushirish uchun ishlatilgan.

Qamal strategiyasi – Qal'alarni uzoq muddat qamal qilish, ochlik va psixologik bosim orqali taslim bo'lishga majburlash; Ossuriyaning asosiy urush usuli.

Qalqonbardorlar – Katta qalqon ko'taruvchi askarlar; kamonchilar va nayzachilarni himoya qilgan, safning oldingi qismida turgan.

Razvedka xizmati – Dushman harakatlarini kuzatuvchi maxsus guruhlar; ayg'oqchilik va savdo yo'llari orqali axborot to'plagan.

Savdo yo'llari nazorati – Ossuriya imperiyasining iqtisodiy asosi; harbiy kuch orqali karvon yo'llarini himoya qilish va soliq yig'ish.

Suvoriylar – Otliq jangchilar; otliq qismlarning asosiy kuchi, tezkor hujum va razvedka uchun.

Terror taktikasi – Bosib olingan shaharlarda qirg'in va qo'rqitish; aholini qo'rqitib, qarshilikni yo'q qilish uchun qo'llanilgan.

Tungi hujum taktikasi – Kutilmagan tungi hujum; dushman lageriga yashirin kirish, qo'riqchilarni yo'q qilish va tartibsizlik yaratish.

Urush o'ljalari – Bosib olingan hududlardan olingan boylik; oltin, kumush, qullar va hayvonlar; Ossuriya xazinasini to'ldirgan.

QADIMGI XITOIY VA HINDISTONNING HARBIY SAN'ATI

Arbaletlar – Xitoyda ixtiro qilingan kuchli o'q otuvchi qurol; Chjou sulolasi va keyingi davrlarda professional armiyada keng tarqalgan, piyoda qo'shnlarning asosiy quroli.

Ashvattaman – Mahabharata dostonidagi afsonaviy sarkarda; braxman oilasidan chiqqan jangchi, tungi hujum va yashirin taktikalarning ustasi.

Baraban bonglari – Xitoy armiyasida signal vositasi; jangovar safda buyruq berish, tezkorlik va intizomni ta'minlash uchun ishlatilgan.

Bayroqlar – Qo'shin bo'linmalarini belgilovchi va signal beruvchi mato; Xitoyda harbiy iyerarxiya va taktik tuzilmani ko'rsatgan.

Braxman – Hind kasta tuzumidagi eng yuqori kasta; ruhoniylar va maslahatchilar, harbiy strategiyada ruhiy va axloqiy rahbarlik qilgan.

Bronza dubulg'alar – Xitoy va Hindiston qadimgi askarlarining bosh himoyasi; bronza qurollar bilan birga ishlatilgan.

Bronza qurollar – Chjou sulolasi davrida keng tarqalgan metall qurollar; jangovar bolta, sekira va drotiklar.

Buyuk Xitoy devori – Harbiy muhandislikning eng katta yodgorligi; xunlar va syunnu qabilalariga qarshi mudofaa inshooti, Chjou va keyingi sulolalar tomonidan qurilgan.

Chjou sulolasi – Xitoyning bronza davri sulolasi (mil. av. 1046–256); professional armiya, arbaletlar va harbiy iyerarxiyani rivojlantirgan.

Doimiy kasta qo'shinlar – Hindistonda kshatriylar kastasidan tashkil etilgan muntazam harbiy bo'linmalar; Manu qonunlariga asosan tuzilgan.

Drotiklar – Harappa sivilizatsiyasi va Vedalar davrida ishlatilgan uzoq masofali sanchuvchi qurol; bronza yoki temir uchi bilan.

Durd'hona – Mahabharata dostonidagi afsonaviy sarkarda; Pandavalar tarafidagi buyuk jangchi, jangovar fil va aravalarni boshqargan.

Gangvodiysi – Gang daryosi vodiysidagi qadimgi Hindiston sivilizatsiyasi; Vedalar davridagi harbiy va ijtimoiy tuzum markazi.

Gidasp daryosi – Mil. av. 326-yilda Iskandar Zulqarnayn va podsho Por o'rtasidagi jang joyi; jangovar fillar va aravalar ishlatilgan.

Harappa – Hind vodiysi sivilizatsiyasining yirik shahri (mil. av. 2600–1900); bronza qurollar va savdo yo'llari nazorati.

Harappa sivilizatsiyasi – kshatriya piyoda askarlar – Harappa davrida jangchi kasta (kshatriya) piyoda qo'shinlari; shahar mudofaasi va savdo yo'llarini himoya qilgan.

Harbiy iyerarxiya – Xitoyda Chjou sulolasidan boshlab tuzilgan qat'iy boshqaruv tizimi; sarkarda, qo'shin turlari va signal vositalari orqali.

Harbiy kasta – Hindistonda kshatriyalar; harbiy xizmat va urush san'ati bilan shug'ullangan ijtimoiy qatlam.

Harbiy muhandislik – Xitoyda devorlar, ko'priklar va qamal mexanizmlarini qurish; Buyuk Xitoy devori eng muhim misol.

Harbiy risola – Sun Szining "Urush san'ati"; razvedka, intizom, tezkorlik va joy baholash tamoyillarini o'rgatgan.

Harbiy strategiya – Sun Szi tamoyillari: dushmanni jangsiz mag'lub etish, razvedka va aldov orqali g'alaba.

In podsholigi – Xitoyning birinchi imperator sulolasi (mil. av. 221–206); temir qurollar, professional armiya va markazlashgan harbiy tizim.

Intizom – Sun Szi ta'limotida asosiy tamoyil; qo'shinlarda qat'iy tartib va buyruq bajarish.

Jang aravasi – Vedalar davri Hindistonida ot tortgan ikki gʻildirakli arava; kshatriyalar tomonidan boshqarilgan.

Jangovar aravalar – Gidasp daryosi jangida podsho Por armiyasining asosiy kuchi; kamonchilar va nayzachilar platformasi.

Jangovar bolta – Xitoy bronza qurollaridan; yaqin jangda ishlatilgan.

Jangovar fil – Hindiston armiyasida urush fillari; Magadxa va Koshala podsholiklarida keng ishlatilgan, jangovar aravalar bilan birga.

Joy baholash – Sun Szi strategiyasida muhim omil; jang maydonini, ob-havo va dushman kuchini tahlil qilish.

Kasta tuzumi – Hindistonda Vedalar davridan boshlab ijtimoiy tuzum; braxman, kshatriya, vayshya va shudra.

Kshatriyalar – Harbiy kasta; roja va sarkardalar, doimiy kasta qoʻshinlarining asosi.

Magadxa va Koshala – Vedalar davri podsholiklari; Palimbotra (Magadxa poytaxti) va jangovar filli armiyalar markazi.

Mahabharata – Qadimgi Hindiston epik dostoni; Kurukshetra jangi, jangovar aravalar va fillar tasvirlangan.

Manu qonunlari – Hindistonning qadimgi qonunlar toʻplami; kshatriyalar uchun harbiy burch va kasta qoidalari.

Moʻgʻullar – Markaziy Osiyo koʻchmanchi qabilalari; otliq qoʻshinlar va oʻq-yoy bilan mashhur (keyingi davr).

Oʻq-yoy – Xitoy va Hindiston qadimgi qurollari; otliq va piyoda qoʻshinlarda ishlatilgan.

Otliq qoʻshinlar – Xitoy va Hindistonda tezkor hujum kuchi; syunnu qabilalari va moʻgʻullarning asosiy quroli.

Palimbotra shahri – Magadxa podsholigining poytaxti; harbiy va savdo markazi, qalʼa devorlari bilan himoyalangan.

Piyoda qoʻshinlar – Xitoy va Hindistonda asosiy kuch; kshatriya piyoda askarlari va arbaletchilar.

Podsho Por – Hindiston podshosi (Porus); Gidasp daryosi jangida Iskandarga qarshi jangovar fillar va aravalar bilan jang qilgan.

Professional armiya – In podsholigi va Chjou sulolasida doimiy maoshli askarlar; yollanma askarlikdan farqli.

Qabila demokrattyasi – Vedalar davridagi qabila boshqaruvi; qabila ittifoqlari va roja saylovi.

Qoʻshin turlari – Xitoyda piyoda, otliq, arbaletchilar va transport aravalari; Sun Szi tomonidan tasniflangan.

Qalqonlar – Bronza yoki yogʻochdan yasalgan himoya vositasi; piyoda qoʻshinlarda ishlatilgan.

Razvedka – Sun Szi ta’limotida eng muhim omil; ayg‘oqchilar orqali dushman haqida ma’lumot to‘plash.

Roja – Vedalar davridagi qabila yoki podsholik rahbari; kshatriya kastasidan, harbiy yurishlarni boshqargan.

Sarkarda – Yuqori darajali qo‘mondon; Mahabharatada Ashvattaman va Durd’hona, Xitoyda Sun Szi.

Sekira (oybolta) – Xitoy bronza qurollaridan; yaqin jangda dushman zirhini yorish uchun.

Signal vositalari – Xitoy armiyasida baraban, bayroq va bonglar; jangovar safni boshqarish uchun.

Sun Szi – Xitoyning buyuk harbiy mutafakkiri (mil. av. VI asr); “Urush san’ati” muallifi, strategiya va taktikani tizimlashtirgan.

Syunnu qabilalari – Markaziy Osiyoning ko‘chmanchi xunnlari; otliq qo‘shinlar va Buyuk Xitoy devoriga qarshi hujumlar.

Taktik tuzilma – Xitoyda jangovar saf; markaz, qanotlar va orqa qism, Sun Szi tamoyillari asosida.

Temir qurollar – In podsholigi davrida bronzani almashtirgan; qilich, nayza va arbalet o‘qlari.

Tezkorlik – Sun Szi strategiyasida muhim tamoyil; kutilmagan hujum va harakatlanish.

Transport aravalari – Xitoy armiyasida ta’minot uchun; oziq-ovqat va qurollarni tashish.

Urush san’ati – Sun Szining asari; harbiy strategiya, razvedka, intizom va aldov tamoyillari.

Vamalar – Hind kasta tuzumidagi savdogar va dehqonlar; harbiy xizmatda yordamchi rol o‘ynagan.

Vedalar – Qadimgi Hindiston muqaddas matnlari (mil. av. 1500–500); jangovar fillar, aravalar va kshatriyalar haqida ma’lumot beradi.

Xunnlr – Syunnu qabilalarining umumiy nomi; otliq qo‘shinlar va mo‘g‘ullar bilan bog‘liq.

Yollanma askarlik – Hindiston va Xitoyda chet ellik yoki mahalliy pullik jangchilar; professional armiyaga qo‘shimcha.

QADIMGI YUNONISTON VA RIMDA HARBIY SAN’AT TARAQQIYOTI

Afina dengiz ittifoqi (Delos ittifoqi) – Mil. av. 478-yilda Afinada tuzilgan harbiy-siyosiy ittifoq; Egey dengizida Fors imperiyasiga qarshi, dengiz floti orqali ustunlik.

Aleksandr Makedonskiy – Mil. av. 336–323-yillarda Makedoniya podshosi; “Sharqqa yurish” rahbari, Gavgamela va Gidasp janglarida gʻolib.

Aleksandriya Esxata – Soʻgʻdiyonada Aleksandr tomonidan asos solingan qalʼa-shahar; Markaziy Osiyo chegarasida harbiy baza.

Alkiviad – Afina strateg; Peloponnes urushlarida Sirakuza qamali va Gellespont janglarida faol.

Amfipolis – Mil. av. 422-yilda Brasid va Kleon oʻrtasidagi jang; Sparta gʻalabasi, Nikiy sulhiga olib kelgan.

Arxidam urushi – Peloponnes urushlarining dastlabki bosqichi (mil. av. 431–421); Sparta podshosi Arxidam nomi bilan.

Axmoniylar qoʻshini – Fors imperiyasi armiyasi; yollanma askarlar, sak otliqlari, jang aravalari va fil qoʻshini.

Baqtriya – Markaziy Osiyodagi viloyat; Aleksandr yurishida Zariaspa (Balx) markazi, Spitamen qoʻzgʻoloni joyi.

Bobil shahri – Aleksandr tomonidan bosib olingan Fors poytaxti; Ellinistik davlatlar markazi.

Brasid – Sparta qoʻmondoni; Amfipolis jangida gʻolib, Peloponnes urushlarida faol.

Dekeleya – Mil. av. 413-yilda Sparta tomonidan qamal qilingan Afina yaqinidagi qalʼa; urushning oxirgi bosqichi.

Demosfen – Afina strateg; Pilos va Amfipolis janglarida faol.

Dengiz floti – Yunon va Rimda trirema va quinquerema kemalari; Afina dengiz ittifoqi va Puni urushlarida muhim.

Doro III Kodoman – Oxirgi Axmoniylar podshosi; Gavgamela jangida Aleksandrga magʻlub.

Ellinistik davlatlar – Aleksandr imperiyasi parchalangandan keyin tuzilgan davlatlar; Seleukiylar, Ptolemeylar.

Farasmān – Soʻgʻdiyonadagi mahalliy sarkarda; Aleksandrga qarshi Spitamen bilan hamkorlik.

Falanqa – Yunon piyoda qoʻshinlarining zich safi; uzun nayzalar (sarissa) bilan, Filipp II tomonidan takomillashtirilgan.

Fetalar – Solon islohotlarida eng quyi sinf; proletariylarga oʻxshash, harbiy xizmatda yordamchi.

Fil qoʻshini – Axmoniylar va Hind podsholarida urush fillari; Gidasp jangida Por armiyasining asosiy kuchi.

Filipp II – Makedoniya podshosi; falanga va professional armiyani yaratgan, Aleksandrning otasi.

Filan qal'asi – Mil. av. 403-yilda Frasiyul tomonidan bosib olingan; O'ttizlar tiraniyasini ag'dargan.

Frasibul – Afina demokrati; O'ttizlar tiraniyasiga qarshi Filan qal'asidan boshlangan qo'zg'olon rahbari.

Gang vodiysi – Hindistonning shimoliy-g'arbiy qismi; Aleksandr Hind yurishining maqsadi.

Gannibal – Kartagin sarkardasi; Kann jangida Rim legionlarini mag'lub etgan.

Gavgamela jangi – Mil. av. 331-yilda Aleksandr va Doro III o'rtasida; Fors imperiyasining yakuniy mag'lubiyati.

Gellespont – Mil. av. 405-yilda Lisandr boshchiligidagi Sparta floti g'alabasi; Afina dengiz ittifoqining tugashi.

Goplitlar – Yunon og'ir piyoda askarlari; bronza dubulg'a, qalqon va nayza bilan qurollangan.

Hind podshosi Por – Gidasp daryosi jangida Aleksandrga qarshi; jangovar fillar va aravalar bilan jang qilgan.

Hind yurishi – Aleksandrning mil. av. 327–325-yillardagi yurishi; Gidasp va Gang vodiysigacha.

Hippeislar – Solon islohotlarida ikkinchi sinf; otliq qo'shinlar (hippeis) vakillari.

Jang aravalari – Axmoniylar qo'shinida o'roq g'ildirakli aravalar; piyoda falangaga qarshi.

Jang maydoni – Jang olib boriladigan hudud; Gavgamela va Kann kabi strategik joylar.

Kalsediyalik dubulg'a – Yunon dubulg'asining turi; yunoncha shakl, Makedoniya armiyasida keng.

Kann jangi – Mil. av. 216-yilda Gannibalning Rim ustidan g'alabasi; manipula tizimining zaifligi.

Kartazis – So'g'diyonadagi daryo; Spitamen qo'zg'oloni paytida jang joyi.

Kiropol qal'asi – So'g'diyonadagi qal'a; Aleksandr tomonidan qamal va bosib olingan.

Kleon – Afina demagogi; Amfipolis jangida halok bo'lgan.

Kohort – Rim legionining bo'linmasi; 480 askardan iborat, manipula o'rniga.

Korinf dubulg'asi – Yunon og'ir piyoda askarlarining metall dubulg'asi; Peloponnes urushlarida keng.

Ko'priklar – Yuliy Sezar tomonidan tez qurilgan; daryolardan o'tish uchun muhandislik yechimi.

Legion – Rim armiyasining asosiy bo‘linmasi; 5000–6000 askar, manipula va kohort tizimida.

Lisandr – Sparta qo‘mondoni; Gellespont va Sirakuza qamalida g‘olib.

Manipula – Rim legionining kichik bo‘linmasi; 120–160 askar, Kann jangida zaiflik ko‘rsatgan.

Manejvr – Qo‘shinlarni jang maydonida harakatlantirish; Gannibalning Kann jangidagi ikki qanot manevri.

Manjaniq – Aleksandr armiyasida qamal quroli; qal’a devorlarini buzish uchun.

Marokanda (Samarqand) – So‘g‘diyona poytaxti; Spitamen qo‘zg‘oloni markazi, Aleksandr tomonidan bosib olingan.

Nikiy sulhi – Mil. av. 421-yilda Afina va Sparta o‘rtasida tinchlik; Peloponnes urushlarining vaqtinchalik tugashi.

O‘ttizlar tiraniyasi – Mil. av. 404–403-yillarda Afinada Sparta tomonidan o‘rnatilgan zolim hukumat.

Peloponnes ittifoqi – Sparta boshchiligidagi quruqlik ittifoqi; Afina dengiz ittifoqiga qarshi.

Peloponnes urushlari – Mil. av. 431–404-yillarda Afina va Sparta o‘rtasidagi urush; Yunonistonning zaiflashishiga olib kelgan.

Peltastlar – Yengil piyoda askarlar; pelta qalqon va drotik bilan qurollangan.

Pelta (qalqon) – Kichik yarim oy shaklidagi qalqon; peltastlarning asosiy himoyasi.

Pentakosiomedimnoslar – Solon islohotlarida eng yuqori sinf; yillik 500 medimn hosil beruvchi yer egalari.

Perikl – Afina strateg; Peloponnes urushlarining dastlabki bosqichida rahbar, “Oltin asr” yaratuvchisi.

Piyoda qo‘shinlar – Yunon falangasi va Rim legionlari; jangning asosiy kuchi.

Polemarx – Yunon shahar-davlatlarida harbiy rahbar; Sparta va Afinada mavjud.

Proletariylar – Rimda eng quyi sinf; harbiy xizmatda yordamchi.

Qanot (harbiy saf) – Jangovar safning chap va o‘ng tomoni; manevr va hujum uchun.

Qo‘shinlarni boshqarish – Strateg va polemarx tomonidan; signal va buyruq tizimi orqali.

Qadimgi Rim – Respublika va imperiya davri; legion, manipula va kohort tizimi.

Ruxshona (Roksana) – Baqtriyalik malika; Aleksandrning xotini, So‘g‘diyonada nikoh.

Sak otliqlari – Axmoniyalar qo‘shinidagi ko‘chmanchi otliqlar; tezkor hujum uchun.

Senturiya – Rim armiyasining kichik bo‘linmasi; Serviy Tulliy islohotlarida tuzilgan.

Serviy Tulliy – Rim podshosi; senturiya tizimi va sinfiy armiyani joriy etgan.

Sirakuza qamali – Mil. av. 415–413-yillarda Afina tomonidan; mag‘lubiyat, Alkiviad ishtirokida.

Slingerlar – Tosh otuvchi yengil askarlar; uzoq masofadan hujum.

So‘g‘diyona – Markaziy Osiyo viloyati; Spitamen qo‘zg‘oloni, Marokanda va Kiropol.

Solon islohotlari – Mil. av. 594-yilda Afinada; sinfiy armiya (pentakosiomedimnoslar, hippeislar, zevgitlar, fetalar).

Spitamen qo‘zg‘oloni – Mil. av. 329–328-yillarda So‘g‘diyonada; Aleksandrga qarshi mahalliy qarshilik.

Strateg (qo‘mondon) – Yunon shahar-davlatlarida yuqori harbiy rahbar; Perikl, Alkiviad.

Strategiya – Urushning umumiy rejalashtirish; Aleksandrning “Sharqqa yurish”i.

Suvoriy qo‘shinlar – Otlq askarlar; Makedoniya va Axmoniyalarda muhim.

Taktika – Jang maydonidagi harakatlar; falanga va manipula.

Yengil otliqlar (akrobolchilar) – Yunon yengil otliqlari; razvedka va ta‘qib uchun.

Yollanma askarlar – Axmoniyalar va Ellinistik davlatlarda pullik chet ellik jangchilar.

Yuliy Sezar – Rim sarkardasi; ko‘priklar va tezkor manevrlar ustasi.

Zariaspa (Balx, Baqtra) – Baqtriya poytaxti; Aleksandrning qarorgohi.

Zevgitlar – Solon islohotlarida uchinchi sinf; 200–300 medimn hosil, goplitlarning asosiy qismi.

QADIMGI O‘RTA OSIYODA HARBIY SANA‘T TARIXINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

Akinak (xanjar) – Skif va saklarning asosiy oq quroli; qisqa, ikki tomonlama o‘tkir pichoqli xanjar (uzunligi 40–60 sm), yaqin masofada jangda ishlatilgan, otliq jangchilarning belbog‘iga osilgan.

Araks (Amudaryo) – Qadimgi yunonlar nomi bilan Araxes; Markaziy Osiyoning asosiy daryosi, sak va massagetlarning yashash joyi chegarasi, Kir II ning Tomirisga qarshi yurishida muhim strategik nuqta.

Bargustvon (ot yoping‘ichi) – Otning orqasini himoya qiluvchi charm yoki temir plitali yoping‘ich; skif otliqlarida otlarni o‘qlardan saqlash uchun ishlatilgan.

Behustun yozuvlari – Fors podshosi Doro I ning mil. av. 520-yilda Behustun toshida o‘yilgan ko‘p tilli yozuvi; 23 viloyatdagi isyonlarni bostirish haqida, skif va saklar (shu jumladan Skunxa) haqida ma’lumot beradi.

Chavandozlik – Skif va saklarning ot ustida jang qilish san’ati; otliq qo‘shinlarning asosiy taktikasi, yilqichilik va ot poygasi bilan bog‘liq.

Chekinish taktikasi – Skif va saklarning mashhur hiylasi; dushmanni ta’qibga chorlab, so‘ng teskari hujum qilish (feigned retreat), Kir II ga qarshi Tomiris armiyasida qo‘llanilgan.

Dubulg‘a – Skif va saklarning bosh himoyasi; temir yoki bronzadan yasalgan dubulg‘a, Issiqko‘l qo‘rg‘onida topilgan oltin o‘rnatilgan namunalar mavjud.

Egar-jabduq – Otliq jangchilarning otni boshqarish vositasi; qo‘l bilan ishlatiladigan qisqa bog‘, chavandozlikda o‘q otish va nayza bilan jang qilishda muhim.

Harbiy hiylalar (Poliyen asari) – Yunon muallifi Poliennning II asrdagi “Strategemata” kitobi; 900 ga yaqin qadimgi sarkardalar (shu jumladan skif va saklar) hiylalari, chekinish taktikasi va zaxira qo‘shin haqida.

Issiqko‘l qo‘rg‘oni – Qozog‘istonning Issiq vodiysidagi mil. av. IV asr qo‘rg‘oni; “Oltin odam” (skif sarkardasi) topilgan joy, akinak, sagaris va oltin qurollar bilan to‘ldirilgan.

Jasorat kamari – Skif va sak jangchilarining belbog‘i; qurol va akinak osiladigan charm kamar, jasoratni ramziy ifodalovchi oltin plitalar bilan bezatilgan.

Kayxusrav II – Sak va massagetlarning afsonaviy podshosi; Firdevsiy “Shohnoma”sida tasvirlangan, To‘marisning ittifoqchisi sifatida Kir II ga qarshi.

Ko‘chmanchi chorvachilik – Skif va saklarning iqtisodiy asosi; chorva (ot, qo‘y, sigir) boqish, ko‘chmanchi hayotni ta’minlagan, harbiy yurishlarga oziq-ovqat va otlar yetkazgan.

Marosim qilichi – Skif va saklarning marosim quroli; oltin va kumushdan bezatilgan qilich, sarkardalar qabrlarida topilgan, jasorat va ijtimoiy mavqeni ko‘rsatuvchi.

Musobaqa – Skif va saklar orasida ot poygasi va jangovar musobaqalar; yilqichilik va chavandozlikni rivojlantirgan, eng jasur jangchilarni tanlash uchun.

O'lja – Urushda olingan boylik; oltin, qurol va hayvonlar, skif va saklarning iqtisodiy va ijtimoiy tizimida muhim rol o'ynagan.

O'qdon (sadaq) – O'qlarni saqlash uchun charm sadaq; otliq kamonchilarning beliga osilgan, Issiqko'l qo'rg'onida oltin bezakli namunalari topilgan.

Ot poygasi – Skif va saklarning milliy sporti; chavandozlik va yilqichilikni sinovdan o'tkazuvchi, musobaqa va marosimlarda o'tkazilgan.

Otlarga sovut – Otlarning tanasini himoya qiluvchi temir plitalar; skif otliq qo'shinlarida, bargustvon bilan birgalikda ishlatilgan.

Pistirma – Skif va sak jangchilarining kichik o'qchi guruhleri; zaxira qo'shin sifatida chekinish taktikasi paytida ishlatilgan.

Pona safi – Skif va saklarning jangovar safi; otliq qo'shinlarning zich qatori, hujum va chekinishda manevr uchun.

Qalpoq – Skif va saklarning bosh kiyimi; temir yoki charm qalpoq, dubulg'a o'rniga yengil variant, chavandozlikda ishlatilgan.

Qalqon – Skif va saklarning himoya vositasi; kichik, yumaloq yoki to'rtburchak qalqon, otliq jangchilar tomonidan ishlatilgan.

Qora dengiz skiflari – Skiflarning Qora dengiz shimoliy qirg'og'idagi guruhleri; ko'chmanchi chorvachilik va urush san'ati bilan mashhur, Gerodot tomonidan tasvirlangan.

Sagaris (jangovar bolta) – Skif va saklarning ikki tomonlama bolta; temir yasalgan, ot ustida ishlatiladigan, dushman zirhini yorish uchun.

Shiroq – Skif va sak jangchilarining o'q otish san'ati; ot ustida teskari burilib o'q otish, chekinish taktikasi bilan bog'liq.

Skunxa – Saklarning mil. av. 520-yildagi isyonchisi; Doro I ning Behustun yozuvlarida "saklar qiroli" sifatida tilga olingan, mag'lub bo'lgan.

Sovut – Skif va saklarning tana himoyasi; temir plitali zirh, temir sovut nomi bilan mashhur, Issiqko'l qo'rg'onida topilgan.

Temir sovut – Skif va saklarning temirdan yasalgan zirhi; otliq jangchilarni himoya qilgan, mil. av. VII–IV asrlarda keng tarqalgan.

To'maris – Massagetlar qirolichasi (mil. av. VI asr); Kir II ni mag'lub etgan, uni qonga botirgan, Gerodotga ko'ra eng jasur ayol sarkarda.

Yilqichilik – Skif va saklarning ot boqish va ko'paytirish san'ati; ko'chmanchi chorvachilikning asosi, harbiy otliq qo'shinlarni ta'minlagan.

Zaxira qo'shin – Skif va saklar armiyasidagi pistirma guruhlar; chekinish taktikasi paytida dushmanni qurshab, g'alabani ta'minlagan.

ILK O'RTA ASRLARDA O'RTA OSIYO DAVLATLARIDA HARBIY SAN'ATNING RIVOJLANISHI

Dubulg'a – Temir yoki bronzadan yasalgan bosh himoyasi; so'g'd chokarlari va eftaliylar otliqlarida keng, plastinkali sovut bilan birgalikda.

Eftaliylar urushlari – Mil. av. V–VI asrlarda eftaliylar (Oq Hunlar) va so'g'dlar o'rtasidagi mojarolar; yollanma jangchilar va jangovar fillar ishlatilgan, Sasanilar bilan ittifoq.

Egar – Otning orqasiga o'rnatiladigan charm yoki yog'och o'rindiq; so'g'd chokarlari va eftaliylar otliqlarida uzangi bilan birga chavandozlikni osonlashtirgan.

Gurz – Og'ir temir boshli tayoq; yaqin jangda dushman zirhini yorish uchun, eftaliylar og'ir otliqlarining asosiy quroli.

Hushtakli o'qlar – Uchi hushtak shaklidagi o'qlar; o'q otishda qo'rqitish va signal berish uchun, so'g'd kamonchilarida keng.

Jangovar bolta – Ikki tomonlama temir bolta; so'g'd va eftaliylar jangchilarida, plastinkali sovutga qarshi samarali.

Jangovar fil – Eftaliylar armiyasida urush fillari; Sasanilar va so'g'dlarga qarshi, og'ir qurollangan otliqlar bilan birga.

Karbon qo'riqlash – Savdo karvonlarini himoya qilish; so'g'd chokarlari va yollanma jangchilarning asosiy vazifasi, Ipak yo'li bo'ylab.

Murakkab yoy – Yog'och, shox va paydan yasalgan kuchli yoy; so'g'd kamonchilarining asosiy quroli, yengil otliqlar tomonidan ot ustida ishlatilgan.

Mustahkam qal'alar – So'g'diyona va Baqtriyadagi qal'alar (Marokanda, Kiropol); temir ishlab chiqarish va qurol-aslaha ustaxonalari joylashgan.

Og'ir qurollangan otliqlar – Plastinkali sovut va uzun nayza bilan qurollangan og'ir kavaleriya; eftaliylar armiyasining zarba kuchi.

Patli o'qlar – Uchi pat bilan barqarorlashtirilgan o'qlar; murakkab yoydan uzoq masofaga aniq otish uchun.

Piyoda qo'shinlar – So'g'd va eftaliylar piyoda askarlari; qalqon, nayza va qilich bilan, mustahkam qal'alarda mudofaa uchun.

Plastinkali sovut – Temir plitalardan yasalgan zirh; og'ir otliqlar va so'g'd chokarlarning asosiy himoyasi.

Qurol kamari – Qurol (qilich, xanjar, gurz) osiladigan charm kamar; so'g'd jangchilarining belbog'i, jasorat ramzi.

Qurol-aslaha ustaxonalari – So‘g‘diyona va Baqtriyadagi temir ishlab chiqarish markazlari; qilich, nayza va sovut yasagan.

Qalqon – Yog‘och yoki temir qoplamali yumaloq qalqon; piyoda qo‘shinlar va yengil otliqlar tomonidan.

Qilich – Uzun kesuvchi temir qurol; so‘g‘d va eftaliylar jangchilarida, shamshir shaklida.

Sadoq – O‘qlarni saqlash uchun charm quti; so‘g‘d kamonchilarining beliga osilgan.

Shamshir – Egilgan pichoqli qilich; so‘g‘d va eftaliylar otliqlarida, ot ustida kesish uchun.

So‘g‘d chokarlari – So‘g‘diyona otliq jangchilari; murakkab yoy va uzun nayza bilan, karvon qo‘riqlash va harbiy taktika ustasi.

Temir ishlab chiqarish – So‘g‘diyona va Baqtriyadagi metallurgiya; qurol-aslaha ustaxonalari uchun temir eritish va qurol yasash.

Uloqtiriladigan nayza – Yengil, uzoqqa uloqtiriladigan nayza; yengil otliqlar tomonidan dushmanni uzoqdan yo‘q qilish uchun.

Uzangi – Otning yoniga osiladigan metall halqa; egar bilan birga chavandozlikni barqarorlashtirgan, so‘g‘d va eftaliylar otliqlarida keng.

Uzun nayza – 3–4 metrli nayza; og‘ir otliqlarning asosiy quroli, dushman safini yorish uchun.

Xanjar – Qisqa pichoqli qurol; so‘g‘d jangchilarining yordamchi quroli, qurol kamarida.

Yengil qurollangan otliqlar – Murakkab yoy va hushtakli o‘qlar bilan qurollangan tezkor otliqlar; so‘g‘d chokarlari va eftaliylar razvedka va ta‘qib uchun.

Zanjirli sovut – Temir halqalardan yasalgan moslashuvchan zirh; yengil otliqlar va piyoda qo‘shinlarda.

Harbiy taktika – So‘g‘d va eftaliylar taktikasi; yengil otliqlar bilan pistirma, og‘ir otliqlar bilan zarba, chekinish taktikasi.

ILK O‘RTA ASRLARDA YEVROPA DAVLATLARIDA HARBIY SAN‘AT RIVOJLANISHI

Allod – Feodal davrda shaxsiy mulk; ritsarlar va merovinglar davrida harbiy xizmat uchun ajratilgan yer, vassal tizimidan farqli.

Avarlar – Mil. VI–VIII asrlarda Markaziy va Sharqiy Yevropani bosib olgan ko‘chmanchi xalq; langobard yurishi va saksoniya bosib olishda ishtirok etgan, og‘ir otliqlar bilan mashhur.

Benefis – Feodal davrda podsho yoki katta feodal tomonidan ajratilgan vaqtinchalik yer; vassalning harbiy xizmatiga qarshi, kapitulyarlar orqali tartibga solingan.

Dromon – Vizantiya dengiz floti kemasi; og‘irroq, yunon olovi bilan jihozlangan, daryo va dengiz urushlarida ishlatilgan.

Edelinglar – Germaniya qabilalarida (saxonlar, frenklar) qirol oilasi a‘zolari; merovinglar davrida harbiy rahbarlar va merosxo‘rlar.

Federatlar – Rim imperiyasining chet ellik ittifoqchilari; numeriyalar va limitanei safiga qo‘shilgan, Puni urushlaridan keyin kengaygan.

Gippotoksatlar – Vizantiya og‘ir otliqlarining turi; katafraktlarga o‘xshash, zanjirli sovut va uzun nayza bilan qurollangan.

Kapitulyarlar – Karolinglar davridagi qonunlar to‘plami; Charlemagne va martfeld kabi yig‘inlarda qabul qilingan, ritsarlar va vassal tizimini tartibga solgan.

Katafraktlar – Vizantiya va Sasan otliqlarining og‘ir qurollangan turi; to‘liq sovut va nayza bilan, Teutoburg o‘rmoni kabi o‘rmon janglariga mos emas.

Komitatlar – Vizantiya imperiyasining markaziy mobil qo‘shinlari; limitanei dan farqli, imperator buyrug‘i bilan yurish qilgan.

Langobard yurishi – Mil. VI asrda langobardlarning Italiyani bosib olish yurishi; avarlar bilan ittifoq, Rim imperiyasining zaiflashishiga sabab.

Lex Ribuaria – Merovinglar davridagi frenk qonunlari; Ribuar frenklar uchun, scara va allod tizimini belgilagan.

Limitanei – Rim va Vizantiya chegaraviy mudofaa qo‘shinlari; federatlar bilan birga, mustahkam qal’alarda joylashgan.

Martfeld – Charlemagne ning 789-yildagi yig‘in joyi; kapitulyarlar qabul qilingan, ritsarlar va vassal tizimini mustahkamlagan.

Merovinglar – V–VIII asrlarda Frank imperiyasining sulolasi; Edelinglar va scara orqali harbiy tuzum yaratgan, Lex Ribuaria muallifi.

Numeriyalar – Vizantiya saroy gvardiyasi; komitalarning elita bo‘linmasi, gippotoksatlar bilan birga.

Otryad – Slavyan va germaniya qabilalaridagi kichik harbiy bo‘linma; tabora (o‘rmon) janglarida tuzoqlash uchun ishlatilgan.

Ritsarlar – Feodal Evropada og‘ir otliq elita jangchilar; benefis va allod evaziga xizmat qilgan, kapitulyarlar orqali tartibga solingan.

Ramka – Germaniya quroli; uzun nayza yoki nayza shaklidagi qurol, Teutoburg o‘rmoni jangida german qabilalarida ishlatilgan.

Sakson pichog‘i – Saksonlarning qisqa pichoqli quroli; yaqin jangda, langobard yurishi va saksoniya bosib olishda keng.

Saksoniya bosib olish – VIII–IX asrlarda Charlemagne ning saksonlarni bosib olish yurishi; avarlar bilan bog‘liq, martfeld kapitulyarlari orqali.

Scara – Merovinglar davridagi shaxsiy harbiy otryad; qirol yoki edelinglarning elita bo‘linmasi, vassal tizimining dastlabki shakli.

Spatha – Rim va Vizantiya uzun qilichi; og‘ir otliqlar va ritsarlarda ishlatilgan, katafraktlarning asosiy quroli.

Tabora – Slavyan va germaniya harbiy tuzumi; o‘rmon (Teutoburg o‘rmoni) janglarida tuzoqlash va pona safi uchun.

Teutoburg o‘rmoni jangi – Mil. 9-yilda Arminiy rahbarligidagi german qabilalari va Var qo‘mondoni o‘rtasida; tabora va tuzoqlash taktikasi bilan Rim mag‘lubiyati.

Trebuchet – O‘rta asr qamal quroli; tosh uloqtiruvchi, mustahkam qal’alarni buzish uchun, kapitulyarlar davrida ishlatilgan.

Tuzoqlash – Germaniya qabilalarining o‘rmon jang taktikasi; Teutoburg o‘rmoni jangida Rim legionlarini tuzoqqa tushirish.

Varangiya gvardiyasi – Vizantiya imperiyasining skandinaviyalik elita gvardiyasi; yollanma askarlar, Konstantinopolni himoya qilgan.

Yunon olovi – Vizantiya dengiz va quruqlik quroli; yonuvchan suyuqlik, dromon kemalarida ishlatilgan, qamal va dengiz janglarida.

FOYDALANBILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘XATI

I. O‘zbekiston Respublikasi Prezident asarlari

- I. 1. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. –B.50.
- I. 2. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. –B.59.
- I. 3. Mirziyoev Sh.M.Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib –intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.–B.107.
- I. 4. Mirziyoev Sh. M.Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. –B.491.
- I. 5. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. –B.56.
- I. 6. Mirziyoev Sh.M.Niyati ulug‘ halqning ishi ham ulug‘,hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi.– Toshkent: O‘zbekiston, 2019. –B.205
- I. 7. Mipziyoev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. “O‘zbekiston” nashriyoti, 2024. – 560 b.

II. Ilmiy maqolalar, monografiyalar, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar

- II. 1. Avdiyev N. Harbiy san’at tarixi. Toshkent, 1998.
- II. 2. Armitage D. Global History of Wars. London, 2017. Penguin. – 352 p.
- II. 3. Bunyodov Ziyo. Anushtagin - Xorazmshohlar davlati. Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1998.
- II. 4. Buzzanco, Robert. "Masters of war? : military criticism, strategy, and civil- military relations during the Vietnam war /." The Ohio State University, 1993.
http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num=osu1487844485899365
- II. 5. Boot M. History of Great Armies. New York, 2018. Basic Books. – 624 p.

- II. 6. Brian N. Hall. Communications and British Operations on the Western Front, 1914-1918. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2017. P. 140-144.
<file:///C:/Users/pc/Downloads/njmackie,+book+review+two+Retherford+template.pdf>
- II. 7. Бабаджанов Х. Б. Военная индустриализация Узбекистана в 1941-1945 годах // Научный диалог. 2022. №5.
- II. 8. Dadaboyev H. Amir Temurning harbiy mahorati. Toshkent: Yozuvchi, 1996. – 49 b.
- II. 9. Delabarre-Duparcq N. E. Elements of Military Art and History (Harbiy San'at va Tarix Elementlari).
- II. 10. Dupuy T. Analytical Model of War. New York, 2016. Hero Books. – 368 p.
- II. 11. Дельбрюк Г. История военного искусства. в 4-х томах. Том 1 - Античный мир. Том 2 - Германцы. Том 3 - Средневековье. Том 4 - Новое время. Санкт-Петербург: Наука, 2001.
- II. 12. Clausewitz K. On War. Moscow, 2020. Eksmo. – 928 p.
https://www.gutenberg.org/files/1946/1946-h/1946-h.htm?utm_source=chatgpt.com
- II. 13. Connolly P., Dodge H. Ancient Military Art. New York, 2017. Routledge. – 320 p.
- II. 14. Cauley, Catherine S. "Queering the WAC: The World War II Military Experience of Queer Women." ScholarWorks@UNO, 2015. <http://scholarworks.uno.edu/td/2062>
- II. 15. Jomini A. Principles of War Strategy. Moscow, 2019. Astrel. – 448 p.
https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/combat-studies-institute/csi-books/jomini.pdf?utm_source=chatgpt.com
- II. 16. Halleck H. W. Elements of Military Art and Science (Harbiy San'at va Ilm Elementlari).
- II. 17. Hanson V. Western Military Traditions. New York, 2019. Harvard Univ. Press. – 576 p.
- II. 18. Holsti K. War and the State System. Cambridge, 2020. Cambridge Univ. Press. – 384 p.

- II. 19. Hasanov F. Turon xalqlari harbiy san'ti. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», Toshkent, 2018.
- II. 20. Hart L. Foundations of Military Strategy. London, 2018. Penguin. – 480 p.
- II. 21. Ford, M., & Gould, A. Military Identities, Conventional Capability and the Politics of NATO Standardisation at the Beginning of the Second Cold War, 1970–1980. The International History Review, 41(4), 775–792. (DOI: <https://doi.org/10.1080/07075332.2018.1452776>). (2018).
- II. 22. Fuller J. F. C. Foundations of Military Strategy. New York, 2020. Routledge. – 368 p.
- II. 23. Ferrill A. History of Ancient Wars. London, 2016. Thames & Hudson. – 240 p.
- II. 24. Gray C. Strategy: Theory and Practice. London, 2018. Oxford Univ. Press. – 412 p.
- II. 25. Goldsworthy A. The History of the Roman Army. London, 2018. Orion Books. – 416 p.
- II. 26. История военного искусства. Под ред. П.А.Жилина. Москва, 1986.
- II. 27. История военного искусства. Под ред. Строкова А.А. Москва: Воениздат, 1966.
- II. 28. История войн и военного искусства. Учебник. Москва: Воениздат, 1970.
- II. 29. Ivanin M. Ikki buyuk sarkarda. Toshkent, 1999.
- II. 30. Kershaw I. Strategy of World War II. London, 2019. Penguin. – 520 p.
- II. 31. Liddell Hart B. History of Strategy. London, 2019. Faber & Faber. – 520 p.
https://archive.org/details/strategyofindire035126mbp?utm_source=chatgpt.com
- II. 32. Mallabayev B. Harbiy san'at tarixi: O'quv qo'llanma. Toshkent: Iste'dod Ziyο-Press, 2022. – 220 b.

- II. 33. Mahmudov M.A. Harbiy san'at tarixi: O'quv qo'llanma. Namangan: O'zkitobsavdonashriyoti, 2023. – 184 b. ISBN 978-9910-756-94-8.
- II. 34. Neillands R. Napoleonic Warfare. London, 2018. Cassell. – 368 p.
- II. 35. O'zbekistonda harbiy ish tarixidan (qadimgi davrdan hozirgacha). Mas'ul muharrir: D. X.Ziyaeva. Toshkent: Sharq, 2012. -256 b.
- II. 36. Orativskyi, Volodymyr. The principles of war reconsidered. Thesis, Monterey, Calif. : Naval Postgraduate School, 2009. <http://handle.dtic.mil/100.2/ADA501474>
- II. 37. Paret P. Development of Strategy. Princeton, 2018. Princeton Univ. Press. – 561 p.
- II. 38. Po'latov B. Harbiy san'at tarixi va milliy meros: Darslik. Farg'ona: Farg'ona davlat universiteti, 2024. – 254 b.
- II. 39. Rajabov R. Qadimgi Sharq harbiy san'ati. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. -138 b.
- II. 40. Rodger N. History of Naval Warfare. London, 2019. Penguin Books. – 672 p.
- II. 41. Roberts A. Cold War Strategy. New York, 2020. Vintage. – 448 p.
- II. 42. Reid B. Strategy in the 19th–20th Centuries. New York, 2020. Routledge. – 292 p.
- II. 43. Разин Е.А. История военного искусства. Том 1. Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 1999. — 562 с.
- II. 44. Разин Е.А. История военного искусства. Том 2. Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 1999. — 655 с.
- II. 45. Разин Е.А. История военного искусства. Санкт-Петербург, 1994.
- II. 46. Рамачандра В.Р. Война в древней Индии. Москва, 2012.
- II. 47. Sharofiddin Ali Yazdiy. Amir Temur ajdodlari. Fors tilidan O.Bo'riyev tarjimasi. Toshkent: Qomus bosh tahririyati, 1992.
- II. 48. Shaw M. The Nature of Modern War. Cambridge, 2021. Polity Press. – 256 p.
- II. 49. Smith R. The Changing Nature of War. Oxford, 2020. Oxford Univ. Press. – 312 p.

- II. 50. Sadykov S.S. The military art of Amir Temur. Journal NX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, VOLUME 9, ISSUE 5, May -2023. P. 5-8. (Havola: <file:///C:/Users/pc/Downloads/4806-Article%20Text-9290-2-10-20230508.pdf>)
- II. 51. Sun Tzu. on the Art of War. Translated from the Chinese By Lionel Giles, M.A. Published by Allandale Online Publishing, 2000. (Havola: https://sites.ualberta.ca/~enoch/Readings/The_Art_Of_War.pdf)
- II. 52. Tsui, C. W. David. Chinese military intervention in the Korean War. Thesis, University of Oxford, 1998.
- II. 53. <http://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.286810>
- II. 54. Townshend, Charles (Muharrir). The Oxford History of Modern War. New York: Oxford University Press Inc., 2000. – 430 b.
- II. 55. Van Creveld M. Logistics and War. Cambridge, 2019. Cambridge Univ. Press. – 274 p.
- II. 56. Uzoqov, A.M., Nurullayev, L.L., Nazarov, T.T. Harbiy tarix. O‘quv qo‘llanma. -Buxoro: "Sadridin Salim Buxoriy" Durdona, 2022. - 244 b.
- II. 57. Zubok V. History of the Cold War. Moscow, 2021. ROSSPEN. – 540 p.
- II. 58. Строков А.А. История военного искусства. Санкт-Петербург, 1994.

III. Elektron va qo‘shimcha manbalar

- III. 1. AQSh Armiyasining Strategik Tadqiqotlar Instituti. CSI Press Publications on Art of War Papers. Elektron to‘plam. (Manba: <https://www.armyupress.army.mil/Books/CSI-Press-Publications/Art-of-War-Papers/>)
- III. 2. Oman Ch. History Of The Art Of War (Harbiy San’at Tarixi). Elektron nashr (PDF). (Manba: <https://www.mori.bz.it/Strategia/Oman%20-%20History-Of-The-Art-Of-War.pdf>)
- III. 3. Sun Tzu. The Art of War (Urush san’ati). Elektron nashr (PDF). (Manba: https://www.utoledo.edu/rotc/pdfs/the_art_of_war.pdf)

IV. Dissertatsiya va avtoreferatlar

- IV. 1. Gulboyev N.N. Xiva xonligida harbiy ish tarixi (XVIII asrning ikkinchi yarmi -1920 y.). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2024. – 56 b.
- IV. 2. Willey, Amanda Mae. "Fashioning femininity for war: material culture and gender performance in the WAC and WAVES during World War II." Diss., Kansas State University, 2015.
<http://hdl.handle.net/2097/20556>

MUNDARIJA

Kirish.....	3
 I BO'LIM. QADIMGI DAVRDA HARBIY SAN'ATNING SHAKLLANISHI VA RIBVOJLANISHI	
1-§. Kirish. Fanning mazmuni, maqsad va vazifalari. Qadimgi dunyoda harbiy san'atning shakllanishi. Ilk harbiy qurollarning paydo bo'lishi.....	5
2-§. Qadimgi Misr va Mesopatamiyada harbiy san'at taraqqiyoti.....	32
3-§. Qadimgi Old Osiyo davlatlari va Qadimgi Eronda harbiy san'at tarixi.....	59
4-§. Qadimgi Xitoy va Hindistonning harbiy san'ati.....	99
5-§. Qadimgi Yunoniston va Rimda harbiy san'at taraqqiyoti.....	139
6-§. Qadimgi O'rta Osiyoda harbiy sana't tarixining shakllanishi va rivojlanishi.....	200
 II BO'LIM. O'RTA ASRLARDA HARBIY SAN'ATNING RIVOJLANISHI	
7-§. Ilk O'rta asrlarda O'rta Osiyo davlatlarida harbiy san'atning rivojlanishi.	237
8-§. Ilk o'rta asrlarda Yevropa davlatlarida harbiy san'at rivojlanishi.....	268
9-§. Rivojlangan o'rta asrlar davrida O'rta Osiyo davlatlarida harbiy san'atning rivojlanishi.....	298
10-§. Rivojlangan o'rta asrlar davrida Yevropa davlatlarida harbiy san'atning rivojlanishi.....	400
Xulosa.....	468
Glossariy.....	472
Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro'yxati.....	501

O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim,
fan va
innovatsiyalar vazirligi

№ 4749-0569-5161-7bb8-eb59-0581-1402
Hujjat yaratilgan sana: 2025-12-28
Ariza raqami: 234646433

Hujjat berilgan: NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH
JShShIR: 30110851800072

**Oliy ta'lim tashkilotlari talabalari uchun tayyorlangan
o'quv adabiyotini ekspertizadan o'tkazganlik natijasi bo'yicha
MA'LUMOTNOMA**

Muallif haqida ma'lumot

Muallif F.I.O.	Ilmiy darajasi	Lavozimi
NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH	Fan nomzodi (PhD)	Dotsent

Hammuallif (lar) haqida ma'lumot

Hammuallif F.I.O.	Ilmiy darajasi	Lavozimi
QARSHIYEV AHMAD ABDULAZIZOVICH	Fan nomzodi (PhD)	Katta o'qituvchi

O'quv adabiyoti haqidagi ma'lumot

O'quv adabiyoti nomi:	Harbiy san'at tarixi
O'quv adabiyoti turi:	Darslik
Fan bloki:	Tanlov fan
Ta'lim yo'nalishi (mutaxassislik) kodi, nomi:	Tarix-60220300

Ekspertiza xulosasi:	Mazkur o'quv adabiyoti nashr qilishga tavsiya etildi.

Mazkur hujjat Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 15 sentyabrdagi 728-son qaroriga muvofiq Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalida shakllantirilgan elektron hujjatning nusxasi bo'lib, davlat organlari tomonidan ushbu hujjatni qabul qilishni rad etishlari qat'iy qat'iy taqiqlanadi. Hujjat haqiqiylikni repo.gov.uz veb-saytida hujjatning noyob raqamini kiritib yoki mobil telefon yordamida QR- kodni skaner qilish orqali tekshirish mumkin.

**NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH
QARSHIYEV AHMAD ABDULAZIZOVICH**

HARBIY SAN'AT TARIXI

BIRINCHI JILD

(darslik)

“Globe Edit” nashriyoti

Chisiau: 2026

Bosh muharrir: B.S.Nazirov
Muharrir: M.H.Jo‘rayev
Sahifalovchi: A.A.Qarshiyev

Bosishga 28.12.2025 yilda ruxsat etildi.
Qog‘oz bichimi 84x1081/32 . Ofset qog‘ozi.
Times New Roman garniturasida offset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 43,62 Adadi 200.
Shartnoma 34

Publisher: GlobeEdit is a trademark of Dodo Books Indian Ocean Ltd. and
OmniScriptum S.R.L publishing group

120 High Road, East Finchley, London, N2 9ED, United Kingdom
Str. Armeneasca 28/1, office 1, Chisinau MD-2012, Republic of Moldova, Europe
Managing Directors: Ieva Konstantinova, Victoria Ursu
info@omniscryptum.com

